HUSZÁR TIBOR

NEMZETLÉT – NEMZETTUDAT – ÉRTELMISÉG

TANULMÁNYOK

Elvek és utak

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

Elvek és utak

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

HUSZÁR TIBOR

NEMZETLÉT – NEMZETTUDAT ÉRTELMISÉG

TANULMÁNYOK

© Huszár Tibor, 1984

TARTALOM

REFLEXIÓK A NEMZETI ÉRTÉK KUTATÁSÁHOZ
(Bevezető) 9
A folytonosságról és megszakítottságról.
A nemzet fogalmának alakváltozásáról 20
Hagyományőrzők és újítók. A szerkezeti változások mélységei, dimenziói 33
A magasabbrendűség idóluma és a nemzetiségi politika csapdái 55
Még egyszer a folytonosságról és megszakítottságról, a „sorskérdésekről" és azok megoldási lehetőségeiről 80

AZ ÉRTELMISÉGSZOCIOLÓGIA ÉS -SZOCIOGRÁFIA HAZAI TÖRTÉNETÉHEZ
Prológus – A szociológia magyarországi előtörténete 109
A magyar etatistákról. Az irodalmár értelmiségről 115
A dzsentri fogalmáról, az ún. történelmi középosztályról 122
Az újkonzervatív irányzatok középosztályszemlélete 139
A polgári radikalizmus értelmiségfelfogása 150

A reformkonzervativizmus irányzatai a két világháború között 186
A nemzeti radikalizmus és a népi irányzatok középosztály- és értelmiségfelfogása 219
Az utak elválnak – népi szociográfia és szociológia a negyvenes évek fordulóján 241
Az esszéműfaj. A neoliberális és szocialista irányzatok előnyben részesítése 291
Az értelmiségszociológia kérdése a korabeli kommunista irodalomban és publicisztikában 297

Az MKP ÉRTELMISÉGPOLITIKÁJÁNAK VÁLTOZÁSAIRÓL
(Bevezető) 315
Új Szellemi Front. Vita a szövetségi politika határairól és tartalékairól – 1945. április–május 318
A Szabad Nép és a Haladás vitája
Az értelmiségpolitika változása és „megmagyarázhatatlan" pálfordulása 387

MŰVELŐDÉS – KÖZMŰVELŐDÉS – ÉRTELMISÉG
1. *Művelődési kiváltságok, történelmi előzmények* 419
Művelődés, közművelődés, értelmiség 419
A tömegoktatás és népművelés kialakulása hazánkban 434
2. *A művelt ember fogalmának alakváltozásai* 447
A latin iskolák öröksége 460

A technikai forradalom és a harmonikusan fejlett ember 463
A korai szakosodás és az „emberi nem kulturális egysége” 469
3. *Társadalmunk műveltségi szerkezete* 476
Az iskolarendszer és a társadalmi helyzetváltoztatás dinamizmusa 486
4. *Műveltségeszmény és iskolarendszerünk* 496
Munkaerő-tervezés és köznevelés 499
A köznevelési rendszer és a munkaerőgazdálkodás. Szakember- és oktatástervezés 504
Korai szakosodás és a szocialista műveltségeszmény 512
Egységes középfokú képzés 525
5. *Értelmiségképzés és felsőfokú szakemberképzés* 539
Az értelmiség fogalma és funkciója 539
Felkészülés az értelmiségi szerepkörökre 554
Szociológiai meghatározók 556
A pályakezdés 570
A diplomások foglalkoztatása 576
A „pedagógiai élethelyzet” és az értelmiségi szerepkörre való felkészülés 582
6. *Az értelmiség és a közművelődés* 591
Hazai hagyományok 596
A kultúra: tudás, életforma, magatartás 598
Nyitottság és kultúraközvetítés 601
A női diplomások és a közművelődés 603
A településhálózat egyenlőtlenségei. A falun élő diplomások 605
Létviszony és időgazdálkodás 613

7. Epilógus – összefoglalás helyett 619

ÚJ KÉRDÉSEK, MEGVÁLASZOLATLAN DILEMMÁK AZ ÉRTELMISÉGKUTATÁSBAN 623
FALU A TÁRSADALOMBAN – TÁRSADALOM A FALUBAN 667

IRODALOM 707

REFLEXIÓK A NEMZETI ÉRTÉK KUTATÁSÁHOZ

„Nem nézek én, megvallom, annyit *hátra* – írja Széchenyi a *Hitel*-ben –, mint sok hazámfia, hanem inkább *előre*, nincs annyi gondom tudni, *valaha mik voltunk*, de inkább átnézni, idővel *mik lehetünk s mi leendünk*. A múlt elesett hajlamunkbul, a *jövendőnek* urai vagyunk. Sokan azt gondolják: Magyarország – *volt*, én azt szeretném hinni: *lesz!*" (Kiemelés: *H. T.*) E gondolat napjainkban is vezérlő elve lehet a folyamatos megújulást akaró s abban cselekvően közreműködni kívánóknak: *Híd*-ra, *Hitel*-re, a nemzeti lét, a nemzetgazdaság jobbítását szolgáló intézményekre nem kevésbé van szükségünk, mint a reformkori magyar társadalomnak.

Széchenyi e gondolatát idézve azonban nem a történelmi múlt tanulmányozásával szembeni közömbösséget kívánjuk igazolni. Tennivalóink nem értelmezhetők, ha nem ismerjük a jelenhez vezető utakat. Napjainkban – más módon és más okokra visszavezethetően, mint a reformkorban – a nemzeti történelem tanulságainak értelmezése, a kulturális örökségünkhöz való viszony szellemi életünk egyik legérzékenyebb kérdésévé vált, s ebben az

értelemben *jelenünk* szerves alkotóeleme. Ebből következően írásunkban meghatározóan a történelmi tudat néhány, a közgondolkodást és a közérzetet befolyásoló *szerkezeti jellegzetességéről* kívánunk szólni.

Ugyanakkor tudatában vagyunk: nemzeti *múltunkkal* kapcsolatos vizsgálódásainkban is – tudatosan vagy tudattalanul – a jelen ellentmondásai vetülnek ki, illetve a vélt, remélt vagy ellenzett távlatokkal szembeni érzelmek fogalmazódnak meg.

A történet*tudomány* ellenőrzött tényekkel dolgozik, szigorú levéltári kutatásokra alapozza következtetéseit. Egy nemzet történelmi tudata azonban nem tudományosan ellenőrzött ismeretek halmaza: gyermekkorban hallott, személyes emlékként őrzött történetek, közösségi élmények és sérelmek, észrevétlenül formálódó pozitív és negatív érzelmek e tudat építőkövei, s e hatások korántsem feltétlenül logikai elvek szerint rendszerezettek. S a tudományos mező sem homogén. Nem szólva a kvázi-tudományosság ismert példáiról, tudjuk, hogy jelentős alkotók vagy egész irányzatok építettek fel egyoldalúan értelmezett vagy – mint később kiderült – kreált tényekre alapozott mitológiát. A tények kezelését és értelmezését egyaránt meghatározhatják vagy legalábbis döntően alakíthatják a rejtett vagy nyílt ideológiai kapcsolódások. A különböző irányú kilengések, a „retusáció" ilyen értelemben nem a véletlen művei. A történetírás is érveket szolgáltathat nemzeti elfogultságokat iga-

zoló gondolatok igazolásához. Az elmúlt fél évszázad historiográfiája tanúsítja: a marxizmus tételei is vulgarizálhatók, módszertani elveinek önkényes értelmezése lehetővé teszi voluntarista politikai elhatározások „díszletezését".

E tényekből azonban felfogásunk szerint nem az következik, hogy a történelmi múlt vizsgálatában megkérdőjelezzük a társadalom*tudományok* s különösen a történet*tudományok* illetékességét, hanem az, hogy szigorúbban ragaszkodjunk a tudományos megismerés törvényeihez.

A történelemben gyakoriak az irracionális történések: a nagy elhatározások s az eredmények ritkán esnek egybe; a kinyilvánított vélekedések hiteken, illúziókon alapulhatnak, a különböző korszakok rekvizitumai a hamis tudat „kőzetmintái" is lehetnek. Mégis, ha a történelem egy korszaka lezárul, a fátumszerűnek tetsző, irracionális történések „mögött" rejtőző ok–okozati összefüggések, érdekvonalak, erőterek, mélystruktúrák, akárcsak a gondolkodást és cselekvést orientáló értékek jelentésállománya kivonatolhatóvá válik. Az intuíció, a beleérző képesség jelentősége nagy, de az ily módon megfogalmazott feltételezések érvényességét csak a forrásanyagokra alapozva, azok gondos újraelemzése segítségével bizonyíthatjuk. A racionalizmus önmagának állít csapdát, ha minden történést észérvekre vezet vissza. A túlfeszített racionalizmus „idólumánál" azonban bénítóbb az irracionalizmus azon feltételezése, mely a megismerésből zárja ki a racionalitást, mert feltételezi: a társadal-

mi történésekben nincsenek s ezért nem is ismerhetők fel rejtett törvényszerűségek.

A két világháború közötti évtizedekben történetírásunk uralkodó irányzata a szellemtörténet volt. Jellegadó képviselői a reformkonzervativizmus elkötelezettjei voltak. Abból az axiomatikusnak minősített feltételezésből indultak ki, hogy az emberiség nemzetekre tagozódása teleologikusan meghatározott. Előlegezték továbbá, hogy a nemzeti eszme más-más mélységekben, kiterjedtséggel megvalósuló változatlan entitás, hogy a nemzeti tudat és a nemzeti lét viszonya az eszmény és a valóság viszonyaként határozható meg.

Nemcsak a szellemtörténethez kapcsolódott a magyarságtudomány, amely a két világháború közötti évtizedekben számos kiváló elmét mozgósított a nemzeti sorskérdések tanulmányozására. A *sors* fogalmának középpontba kerülését, pontosabban azt a tényt, hogy a magyar társadalom tudományos elemzést igénylő társadalmi ellentmondásai ezen látásmód képviselőinél sorskérdésként fogalmazódtak meg, az a körülmény magyarázza, hogy e kísérlet egyik szellemi kútforrása a Frobenius által megálmodott sorstudomány volt.

Nyilvánvaló, hogy minden nép érdekelt saját történelmének, irodalmának, népművészetének szuverén feldolgozásában, hogy ebben az értelemben feladatai sajátlagosak és senki más által el nem végezhetőek. De a megismerés és a tudományos bizonyítás törvényei egyetemesek, *nem mások, nem lehetnek mások* Budapesten, Párizsban, Brüsszel-

ben vagy Bukarestben. S az értéktan, az esztétika törvényei sem szingulárisak. Az *Ómagyar Mária-siralom*-nak, Kölcsey Ferenc *Himnusz*-ának, Katona József *Bánk bán*-jának vagy Bartók Béla *Divertimentó*-jának jelentése és jelentősége számunkra gazdagabb, s ezért érthetően más érzelmeket motivál, ám esztétikai értékei az egyetemes művészet látószögéből minősíthetők csak érvényesen, mint ahogy a magyar népi kultúra gyűjtése és rendszerezése is csak az összehasonlító nyelvészet, néprajz, zenetudomány, az egyetemes tudományosság fogalmi keretében és esztétikai kritériumai szerint végezhető el. Ezen elvek, episztemológiai törvények természetesen maguk sem befejezettek: a tudományok rendszerező elvei, akárcsak a művészet értékkritériumai, megújulhatnak, de a megújulás azonos mezőn belül valósul meg.

A sors irracionális képzete és a tudomány fogalmi világa különnemű, sőt egymást kizáró. A tétel tudományelméletileg nem kérdőjelezhető meg. Mi hát akkor az oka, hogy a magyar művelődés és kultúra oly sok kiváló alkotójának immáron másfél évszázada legfájdalmasabb látomásaiban, lényegre törő töprengéseiben a sors a balsors képzetét idézi fel? A romantika hatása? A nemzeti lét személyes drámaként való megjelenítésének igénye? Vagy e szó csak metafora? Annak a szorongatott érzésnek költői kifejezése, hogy a magyarság e földrajzi térségben rokontalan, állandó fenyegetettségben élő nép, helyzete eleve meghatározott, kiúttalan? Bizonyosan mindezen motívumok szerepet játszanak. S

e veszélyek nem konstruált fantomok: a tatárdúlás, a török hódoltság, a német hegemónia kritikus pillanatokban önálló államiságunkat, nemzeti létünk alapjait veszélyeztette.

A történelmi Magyarország felbomlása, a Trianon után megcsonkult ország a nemzethalál látomását új, nem kevésbé fájdalmas argumentumokkal erősítette fel. A két világháború közötti évtizedekben ugyanakkor annak a tudata is felerősödött, hogy a magyarság életképessége nem vagy nem kizárólagosan külső veszélyek függvénye. Különösen a harmincas évektől erősödnek fel azok a kritikai-ellenzéki irányzatok, amelyek a nemzeti tudat antinómiáit a nemzeti lét zavaraival hozták kapcsolatba. E kritikai irányzat számos reprezentatív képviselője már csak retorikus formulaként használja a sors képzetét: a társadalmi feszültségek tárgyszerű elemzésével kísérelte meg körvonalazni az ún. sorskérdések megoldásának lehetséges útjait.

S e gondolkodási irány, látásmód sem előzmény nélküli. Legújabb kori társadalmunkban Berzeviczy Gergely, Széchenyi István, Eötvös József, Jászi Oszkár s talán mindenkinél mélyebben és lényegretörőbben Ady Endre képviselik azt a hagyományt, mely a magyarság életképességét *megújulási* készségével hozza kapcsolatba. A magyar politikai gondolkodás történetében azonban ennek a hagyománynak a kezdetei – megváltoztatva a megváltoztatandót – az államalapításig nyúlnak vissza. Úgy véljük, I. István, Hunyadi Mátyás, Bethlen Gábor

államférfiúi és gondolkodói nagyságának éppen abban van a titka, hogy felismerték: a Kárpát-medence az európai politikai játéktér integráns része, s hogy e térségben csak azok a népek maradhatnak fenn, amelyek e kontinens gazdasági, társadalmi és kulturális vívmányait saját hagyományaikkal ötvözni tudják.

A társadalmi progresszió nem mindig társult erkölcsi emelkedettséggel, vívmányainak átvétele sokszor csak erőszak árán, korántsem idilli feltételek között volt lehetséges. A társadalmi változások ezen jellegzetessége – legalábbis az osztálytársadalmak historikumát tekintve – nem a magyar társadalomfejlődés sajátja. Az azonban már a magyar – s tágabban a kelet-európai – régió sajátja, hogy az európai fejlődés meghatározó vonulataihoz viszonyítva fáziskésésben volt, s hogy ennek következtében már „felsebzett értékek" átvétele várt az európai látóhatár, a magyar progresszió képviselőire. Egyetlen példát említve: Ady szavaival, akkor kellett „becsületesen, mártírosan" követelni a „legteljesebb demokráciát", az általános, titkos és egyenlő választási jog elvét, mikor a „századokkal előbb járó kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban minden gusztusunkat". Ezért voltak a megkésett progresszió hívei – Ady ezen írásának címszavát idézve – „két meggyőződésű emberek". „Ezek az emberek igazán tragikus hősök, mert igazuk van, ha önmagukkal beszélgetnek, s igazuk van, ha szertenéznek ezen a gyarmatos, széthúzó, tarka, vegyes, szegény, papos és mágnásos ország-

gon, ahol dzsentri Alfonzók közigazgatnak. Büszkén s bátran vallom magamat a két meggyőződésű emberek közé e szerencsétlen országban, ahol meggyőződéstelen ember nincs, egy meggyőződésű csak nagyon kevés számú bolondházban, s a legtöbb ember ezer meggyőződésű politikai és társadalmi dolgok körül, s ahol a két meggyőződés: magyarság, emberség és tisztesség."

S az európai gazdasági-civilizatorikus fejlődés vívmányainak, az újító eszméknek az átvételét történelmünkben nemegyszer az is nehezítette, hogy a felülről s kívülről kezdeményezett reformfolyamatokat – gondoljunk a felvilágosult II. József történelmi kísérletére – a nemzeti léttel szemben közömbös vagy az ellen törő erők képviselték. A nemzeti és a haladó törekvések tragikus szembesülésének azonban későbbi példáit is idézhetnénk, és elemzésükre vissza is térünk cikkünk későbbi fejezetében.

Annak a magától értetődő elvnek az érvényre juttatása, hogy a magyarság csak akkor életképes, ha ezer idegszállal ágyazódik bele az emberiség fejlődési folyamataiba, ha átengedi magán, saját hagyományaival ötvözi s gazdagítja az új koreszméket, korántsem ellentmondásmentes. A kérdés éppen az, hogy történelmileg adottnak és feloldhatónak vagy fátumszerűnek tekintjük-e nemzeti történelmünk évezredes adottságát.

A nemzetlét és nemzettudat valós vagy vélt ellentmondásait elemezve még egy hagyomány létével kell számolnunk. Arra a konzervatív szemlélet-

módra gondolunk, amely a magyar társadalomfejlődés idézett ellentmondásait *egymást kizáró típusok* megalkotásával rögzíti, merevíti ki. Az „egészséges" és a „beteg" nemzet, a „keleti" és a „nyugati", a „népi" és „urbánus" ilyen konstruált bipoláris típusok. Jellemzi e konzervatív gondolkodási módot továbbá az egymást feltételező tünetegyüttesek dichotomikus szembeállítása. Ily módon szembesítik például feloldhatatlan ellentétként a nemzeti és az internacionális vonatkozásokat, a várost és a falut, állítják szembe a modernizációt és a hagyományőrzést stb.

Ezen gondolkodási stílusok, ideológiák a történelmi tudat formálásában fontos szerepet játszottak, s olyan feltételezéseket, evidenciaként kezelt megállapításokat építettek közgondolkodásunkba, amelyek egyaránt nehezítik nemzeti történelmünk és létünk valóságos ellentmondásainak érzékelését. Aki tehát e kérdéseken töpreng, értékválasztásra kényszerül. A bipoláris típusalkotás tudományos kritikája s e szemléletmód meghaladása témánk szempontjából nemcsak azért kulcsjelentőségű, mert értéktételezései idegenek saját felfogásunktól, hanem azért is, mert e szemléletmód kizárja a történelmi folyamatok dialektikus értelmezését, annak megértését, hogyan és miért vált érvényesen vagy felemás módon a külső hatás belső feltétellé, hogy milyen áttételekkel válhatott az európai kontinens különböző régióiból származó katolicizmus, a humanizmus, a reformáció, a felvilágosodás vagy a szocializmus a magyar szellemi élet belső erjesz-

tőjévé. Idegen továbbá e szemléletmódtól a *társadalomszerkezeti* összefüggések vizsgálata, ami nélkül a rendek és osztályok valóságos szerepe a nemzeti lét, nemzeti állam formálásában nem értelmezhető. A dichotomikus látásmód ugyanakkor szembeállítja a nemzeti történelem szerkezeti és lineáris vizsgálatát, *értéktartalmat* is tulajdonítva a történelmi megismerés irányzatokká stilizált s egymást kizáró ideológiaként jellemzett mozzanatainak.

A FOLYTONOSSÁGRÓL ÉS MEGSZAKÍTOTTSÁGRÓL. A NEMZET FOGALMÁNAK ALAKVÁLTOZÁSÁRÓL

A dichotómia e kérdésben – leegyszerűsítve az érvrendszereket – így fogalmazódik meg: a nemzet keletkezését és létét értelmezve minden különbözőség ellenére két értékrend, gondolkodástípus szembesül, a *„nemzeti"* és a *„kozmopolita"*. A *„nemzeti elv"* képviselőinek nemzeteszménye azon a meggyőződésen alapul, hogy a nemzeti közösség organikus képződmény. Historikuma – jóllehet kialakulása már az eurázsiai sztyeppéken megkezdődött – érdemben egyidős a magyar államisággal. A történelmi Magyarország e közösség kiteljesedett alakja, amely a kezdetektől rejtett, „belső" elve és végcélja történelmünknek. A *„kozmopolita"* – akár polgári, akár szocialista elvekre hivatkozik – a nemzeti létet a *modern* polgári nemzet kialakulásától datálja, s vonatkozási keretének nem a nemzetet, hanem az emberiséget tekinti.

Értékrendje ebből következően – mondják – „szupranacionális": a polgárságot a haszonközpontúság, a munkásosztályt az osztályharc logikája fordítja el a nemzettől.

Tekintsük ténynek, hogy a modern polgári és marxista történetírás más-más princípiumokból kiindulva a világtörténetet tekinti értelmezési keretnek, s hogy a modern nemzetek kialakulásának folyamatát összekapcsolják a polgári társadalom kialakulásával.

Következik-e azonban ezen állítás érvényességéből – korlátozzuk egyelőre figyelmünket a nemzet genezisére –, hogy a magyarság, közelebbről a magyar etnikum, a nemzetség, az államiság vagy a magyar művelődés egyidős a polgári nemzettel? Csak a bipoláris, s tegyük hozzá, a konkrét történelmi vonatkozásokat kilúgozó, történelmietlen gondolkodás számára magától értetődő ezen állítás megalapozottsága.

Történelmietlen – mondottuk –, mert a neokonzervatív történelemírás, jóllehet érveit, példáit, párhuzamait a történelemből meríti, historizál, s e művelet mindig kioldja a fogalmakat e konkrét történelmi összefüggésekből.

E művelet nem öncélú, jóllehet a szociológiai indíték rejtve marad. Így nem esik szó arról sem, hogy *világtörténelmileg* a polgárság bontotta fel a középkori világlátás szemléleti keretét: a *keresztény univerzalizmust*, amely nemcsak a hit kérdéseiben volt irányadó, de alakítóan befolyásolta a középkori ember politikai doktrínáit is. S nem esik szó arról

sem, hogy a szemléleti keretek s a hűbériség szerkezeti jellemzői között túl nyilvánvaló a kölcsönhatás. Hazánkban ugyanis erős polgárság hiányában az ún. történelmi osztályok a polgárosodás és a nemzetté válás szubjektumai. E körülmény magyarázza, hogy a nemesi nacionalizmus erős tényfedezettel jellemezhette önmagát *nemzeti* osztályként, a történelmi *folytonosság* letéteményeseként.

Mert a *hűbéri rendek nemzeti osztályokká váltak,* de nem voltak eredendően azok. Természetesen a magyar nemesség első nemzedékeiben megtalálhatóak voltak a honfoglaló törzsek leszármazottai, s a korai középkorban sem mosódtak el a vérségi-etnikai kötelékek. De e fontos tények nem magyarázzák sem a korai, sem a kései középkorban a társadalmi integrációk belső tagolódását, határait, a kapcsolatok jellegét, s ami gondolatmenetünk szempontjából különösen fontos, *nem szolgálnak alapul a nemzetiség, az államiság és a nemzet azonosításához.*

Györffy György kutatásai alapján a történettudomány megalapozottnak tartja a feltételezést, hogy a „magyeri" nevű népalakulat a kazár függőség idején egy hosszú folyamat eredményeként mind földrajzilag, mind társadalmi intézményeit tekintve az adott mozgástéren belül elkülönült. A honfoglalók fejlett nemzetségi szervezettel rendelkeztek. Ez a körülmény magyarázza, miért tudták a honfoglaló törzsek a Kárpát-medence belsejének népességét viszonylag gyorsan, Györffy György becslése szerint két-három évszázad folya-

mán nyelvileg asszimilálni. Ugyanakkor e tényből következtethetünk annak a *közegellenállásnak* az erősségére is, amellyel az új társadalomszervezet és új vallási értékrend meghonosítói a nemzetségi szervezeten belül szembe találták magukat.

Az Ottók által megújított német-római birodalom terjeszkedésével szemben – újra Györffy Györgyre hivatkozunk – a birodalom határain lakó pogány népek számára a *kereszténység felvétele*, a frank királysággal rokon jellegű *államszervezet létrehozása* volt az *önmegőrzés egyetlen járható útja*. A cseh, lengyel és magyar államalapítás megközelítő egyidejűségét e tény is magyarázza.

Az államalapítás az említett országokban sem kapcsolható egy történelmi személyiséghez. Magyarországon is egy történelmi folyamatot teljesített be I. István. Államszervező munkája mégis korszakos jelentőségű. István nem egyszerűen lemásolta, hanem adaptálta a frank királyság intézményeit. E szempontból fontos, hogy bármily megrázkódtatásokkal járt is, a folytonosság megszakításának, majd magasabb szinten való reprodukálódásának *magában a magyar társadalomszervezetben* alakultak ki a feltételei. István érdeme éppen az, hogy ezekre alapozta államszervező tevékenységét. Györffy szavaival: „Szent István műve e téren lényegében a nemzetségi szervezetnek területi szervezetté, a nemzetségfők uralmi területének vármegyévé való átállítása volt."

Államférfiúi erényeit bizonyítandó, gyakran történik hivatkozás a fiához, Imre herceghez írt

Intelmek-re. Ezen, 1013–1015 körül íratott „királytükör" a maga nemében valóban páratlan értékű dokumentum. Vallási és erkölcsi maximái természetesen korántsem ismeretlenek: az erkölcstanító könyvecskék számos fordulata megtalálható az *Intelmek*-ben. Mégis e szigorúan szerkesztett, nagy műgonddal felépített írás István elképzeléseinek hű tükre, s joggal jellemezhető eredeti dokumentumként: a *De institutione morum* a keresztény univerzalizmus, a katolikus politikai doktrína *szuverén értelmezéséről* tanúskodik.

Az *Intelmek* – pontosabban az értelmezése körüli viták – gondolatmenetünk szempontjából legalábbis két fontos tanulságot kínálnak. A *De institutione morum* egyes maximái ugyanis forrásául szolgáltak különböző szellemtörténeti konstrukcióknak, s jól példázzák, hogy milyen következményekkel jár, ha egy fogalmat a szövegösszefüggésektől, a konkrét történeti vonatkozásoktól, vagyis attól a jelentéstől függetlenítve értelmezünk, amelyet az adott kor embere az általunk is használt fogalomnak, gondolatnak tulajdonított. Az adott összefüggésben gyakran idézett tétel így hangzik: „Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő." E gondolatnak kétféle értelmezésével is találkozhatunk a szellemtörténeti monográfiákban, tanulmányokban. Hóman Bálint például 1940-ben így értelmezi e sorokat: „Szent István teljes meggyőződéssel hitt a keresztény népek testvéri együttélésének lehetőségében. Ebből a hitéből, a keresztény univerzalizmus eszmevilágából

sarjadt a fiához írt »Erkölcsi intelmek« sokat idézett és sokféleképpen magyarázott mondata is: »Gyenge és törékeny az egy nyelvű és egy erkölcsű ország.« A keresztény univerzalizmusnak elvi türelmességében gyökerező »idegenvédelem«, »az új és külföldi szót, szokást, fegyvert, tudományt magukkal hozó«, tehát a művelődést gyarapító keresztény vendég-, jövevénynépek védelme és megbecsülése, a keresztényi türelem jól összefért a keletről hozott s a hun–török népektől örökölt ősi felfogással, melynek értelmében a hódolt népek s az uralkodó néphez csatlakozó egyének – nyelvüket, szokásaikat, egyéniségüket megőrizve is – a nomád népközösség tagjaivá válnak. Ez a nyugati keresztény eszmevilágban és keleti pogány hagyományban gyökerező türelem István elgondolásaiban reálpolitikai értelmet nyert: a földrajzi és történeti adottságok következtében különböző népelemeket magában foglaló magyar nemzetállam középkori társadalmának egyik iránygondolatává lett. Ha e patriarchális türelem ellenére ... egyének és családok mégis elmagyarosodtak, ez a magyarság számbeli túlsúlyára, a színmagyar környezet hatására, a szükségképp kialakuló közösségi érzésre, a magyar fajta vonzó és áthonosító erejére s nem utolsósorban éppen a magyar társadalom és közhatalom türelmére visszavezethető természetes áthasonulási folyamat volt."

Joó Tibor más következtetést von le az 1939-ben idézett intelemből. „»Az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és törékeny.« Alig van politikai fel-

fogás, mely különösebben hangzanék ma. Ma nemcsak a politikai elmélet, de a valóságos történet is igazolja, hogy a sok nyelvű és sok szokású ország a törékeny, a nemzetiségekkel terhelt országok küzdenek örökös zavarokkal, válságokkal, sőt a felosztás rémével. Mi vitte hát erre a felfogásra azt a férfiút, ki minden idők legnagyobb politikai lángelméi közé tartozott?" Így a kérdés. S a válasz? „Erről a különös intelemről is kiderül, hogy benne az ősi magyar politikai magatartás vette magára a nyugati keresztény univerzalizmus köntösét." A keresztény gondolat tehát csak hámréteg, érvényes a „keletről hozott politikai hagyomány". Az *Intelmek* mélyrétege – véli Joó Tibor – e hagyományra alapoz, arra a *csírára,* melyből *„a sajátos magyar nemzetfogalom* kialakult, egy fogalom, mely lényegesen eltér a nyugatitól, de minket éltetett ezer éven át, s vezette a nemzet lelkiismeretét és életvitelét, jobbjaiban még akkor is, midőn a nyugati nemzetfogalom betört és a közvéleményt elborította. Egész történetünkön végigvonul az ősi csírából Szent István által kibontott nemzeteszme és a nyugati nemzeteszme küzdelme, s e küzdelem a magyar nacionalizmus története".

Hagyjuk zárójelben, hogy milyen meggondolások vezették a politikus történészt, s ne minősítsük Joó Tibor gondolatainak színvonalát sem. Érveléseiket, amely a szándékok s a következtetések különbözősége ellenére egy eszmerendszert, módszert reprezentálnak, azért idéztük, mert történelmünk kritikus óráiban rendkívül markánsan kép-

viselték azt a gondolatot, hogy az István király *Intelmei* egy *nemzetállam* alapító dokumentuma, hogy a törvényadó király – Hóman szavaival – nemcsak apostol volt, egyházszervező és bölcs államférfi, de „nemzetpolitikánk megalapozója" is.

Saját írásunk műfaji határain belül, a történettudomány eredményeire támaszkodva azért tartjuk szükségesnek a *kontextusok* tisztázását, mert ha az *Intelmek*-ből is kiolvasható fordulat lényegét félremagyarázzuk, sem a magyar államiság természetét, sem a keresztény ideológia tényleges szerepét, a királyok utódlásának, házasodásának princípiumait, az Anjouk és Jagellók magyar királyokként való országlását, a *natio Hungarica* fogalmának jelentéstartalmát, a dinasztikus országfelosztás, a territoriális különkormányzatok, az oligarchikus tartományuraságok kialakulásának mechanizmusait, sem a *hungarus-tudat* funkcióját nem értelmezhetjük érvényesen. Az *Intelmek* hangja – erkölcstanító könyvecskéről lévén szó – emelkedett; a politikum csak a maximák másodlagos jelentéséből olvasható ki. De a mértéktartó mondatok is pontosan érzékeltetik, milyen mély törést okozhatott a korábban nemzetségi alapon szervezett társadalomban a régi szokásjog megtörése, a lovas-nomád viszonyok felváltása a letelepülést igénylő földműveléssel, a hadi rendszer és a politikai szervezet megváltoztatása, a királyi felségjog szentesítése, s hogy ebből következően mennyire *nem* volt külsődleges a keresztény doktrína szerepe a hűbéri viszonyok elfogadtatásában. „Ha valaki házában a szentegyház tagjait vagy

kicsinyeit megbotránkoztatja – olvashatjuk az *Intelmek*-ben –, az evangélium tanítása szerint méltó arra, hogy »malomkövet kössenek a nyakára és a tenger mélységébe vessék«, azaz a hatalom méltóságából kivetik, és az igazak egyházán kívül marad a világi nyomorúságban, mint valami pogány és jövedelembérlő."

Az értelmezés önkényessége azonban még szembeötlőbb, ha a kitüntetetten idézett mondat, a „Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő" szövegösszefüggését vizsgáljuk meg. E szép gondolat *A vendégek befogadásáról és gyámolításáról* című fejezetben található. A legcélszerűbbnek az mutatkozik, hogy e nem túl hosszú fejezetet teljes terjedelmében idézzük: „A vendégek s a jövevények akkora hasznot hajtanak – írja az *Intelmek* szerzője –, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. Hiszen kezdetben úgy növekedett a római birodalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk különb-különb tájakról. Róma bizony még ma is szolga volna, ha Aeneas sarjai nem teszik szabaddá. Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényeit emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. *Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő.* Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakaratúan

gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak. Ha pedig le akarnád rombolni, amit építettem, vagy szétszórni, amit összegyűjtöttem, kétségkívül igen nagy kárt szenvedne országod. Hogy ez ne legyen, naponta nagyobbítsd országodat, hogy koronádat az emberek nagyságosnak tartsák." (Kiemelés: *H. T.*)

Hol van itt szó integrálódó „nomád népközösségről", nemzetiségi politikáról, hegemóniáról? Milyen áttetszően tiszta István szándéka: udvart toborozni, a jövevények, hospesek letelepítésével is elősegíteni a társadalmi, hitbéli megújulást, erősíteni hatalmi bázisát, hogy kül- és belhonban egyaránt szabadabban politizálhasson!

S ha túllépünk a *közvetlen* szövegösszefüggéseken, s tágabban, a kor uralkodó eszmerendszerének vonatkozási kereteiben helyezzük el az *Intelmek*-et, még nyilvánvalóbbá válik az idézett – sokak szemléletét befolyásoló – értelmezések önkényessége. Mi az igazi értelme és eszmei jelentősége annak – teszi fel a kérdést Szűcs Jenő –, hogy a „*regnum* fogalma lényegileg beleolvad a »királyi méltóság« (hatalom) fogalmába, ez viszont ama »rendeknek« egyike *(regalis dignitatis ordo)*, amelyek egy nagyobb univerzális egységen, az egyházban megtestesült kereszténységen belül is egyetemes normáknak alávetve találják meg funkciójukat?" Az, hogy ebben a szemléleti keretben a szavak jelentése is más, mint korunkban: „a nép nem valami immanens politikai vagy etnikai egység,

hanem a »szentegyház újdonsült népe« – *novelia sanctae ecclesiae plebs* –, amelyet isten rendelt az uralkodó kormányzata alá; a »mi monarchiánk«, a *nostra monarchia* pedig a már említett korjelölő misztika jegyeiben a Krisztus teste, *Corpus Christi* gyanánt felfogott egyháznak (melynek feje Krisztus) új sarja és tagja... Az így felfogott *ecclesia* történeti keret is", melyben „az uralomra való alkalmasság mércéje egyedül e tágabb organikus egészen belül betöltött funkció..."

Szűcs Jenő felhívja a figyelmet arra, hogy „a pogány barbár képzeletvilág az adott uralmi és etnikai kereteken kívül nem ismert tekintélyt; a keresztény regnum funkcionális felfogása viszont éppen az ősi hagyományok mezében jelentkező minden maradiság eszmei autoritását vetette el, még ha az adott politikai vagy etnikai közösségen belül jelentkezett is". S történelmien értelmezendő a királyság alárendelése az „egy spirituálisan értelmezett egyháznak". A 9. század hetvenes éveiben a pápaság még nem önálló politikai erő. Az alárendelődés ebben az összefüggésben merőben „eszmei jelentőségű". „De annál több gyakorlati következmény származik a jelzett »állammisztikából« – írja Szűcs Jenő. – István nem »apostoli legátusként« alapította a püspökségeket ..., hanem félig mint papi személy, *quasi sacerdos* lehetett szuverén szervezője a magyar egyháznak."

Következik-e a magyar államiság e státusának ezen értelmezéséből, hogy István bele kívánta tagolni a magyar királyságot a keresztény-germán

közösségbe, ahogy azt a szellemtörténet másik jellegadó képviselője hirdette? Nem. Ellenkezőleg: „amennyiben a *regnum* egy spirituális jellegű, hangsúlyozottan az egyházban megtestesült egész része, ez elvileg zárja ki, hogy a magyar királyság a kereszténység világi szervezeteként propagált Birodalomtól függjön. Az *Intelmek*-ben az *Imperium* csak mint történeti nagyság és példa szerepel; a jelen: az *Ecclesia*. Itt az elméleti jelentőségű alapja annak a döntő politikai ténynek, hogy István állama nem került hűbéri viszonyba a német-római császársággal".

A szigorú történetiség jegyében ily módon bizonyítható, hogy István az *önálló magyar államiság* alapjait rakta le. A kor koordinátáin belül maradva az azonban csak a folyamat önkényes átértelmezése alapján állítható, hogy ez a szuverén állam *nemzet*állam volt, mert annak alapvető jellegzetessége, hogy az önálló nemzettudattal rendelkező nemzetiség „a társadalmi és politikai szféra alapvető strukturális eleme". Ez *a hűbériség a keresztény univerzalizmus sajátosságaiból következően Európa más térségeiben is csak később, évszázadokat átívelő fejlődés eredményeként következik be,* jóllehet jellegzetességei kontinensünk e régióiban is eltérőek.

A feudális társadalomban a királyhoz, az egyházhoz, a hűbérúrhoz való „hűség" a politikai lojalitás legfőbb rendező elve. E tény magyarázza a magyar államiság történetében a királyi családok, valamint a nemesség s különösen a territoriális kü-

lönkormányzatok, az oligarchikus tartományuraságok nemzetiségi összetételének tarkaságát.

A nemzetiségi csoporttudat ugyanakkor a középkorban sem volt ismeretlen. A 11. századtól dokumentálják a magyar nemzetiség eredet- és származásközösségének tudatát; a 12–13. századtól – éppen a territoriális különkormányzatok szerveződésével összefüggésben – a horvát, a szlovén, a szász „népelem" önállósági törekvéseit bizonyítják a kutatók. E kötődések azonban a hűbéri társadalmakban s így a középkori magyar társadalomban is alárendelődtek a különböző nagyságrendű és hierarchikusan tagolt „keresztény-univerzális", „monarchikus-territoriális" és „hűbéri-tartományi", illetve a későbbi századokban a „rendi-korporatív" kereteknek.

Csak e strukturális meghatározottság ismeretében értelmezhető a tény, miért tartoztak a különböző nemzetiségű nemesek a *natio Hungaricá*-hoz, s miért maradtak annak keretein kívül a *magyar* jobbágyok, városi polgárok, deákok. A polgári nacionalizmus ezt a képletet később alapvetően módosítja, de a középkori magyar királyságban ezek a strukturális adottságok a meghatározóak. Ezek egyúttal azt is magyarázzák, miért volt természetes e korban, hogy a nemesi családok *több natio* tagjának vallották magukat. Mind a horvát, mind a szlovák politika- és művelődéstörténet arról tanúskodik, hogy a 12–13. századig a hungaropatriotizmust nem akadályozta a német, illetve szláv származástudat.

Hagyományőrzők és újítók. A szerkezeti változások mélységei, dimenziói

István király újító és hagyományőrző szerepének megítélése századunkban sem jutott nyugvópontra. Volt, s mint azt az emigráció sajtója is tanúsítja, ma is él olyan nézet – igaz, nem az irányadó orgánumokban –, mely szerint a „Szent István-i kéz" építette fel azokat a „parádés kapukat", amelyeken keresztül a tiszta magyar jelleget torzító nyugati hatások folyamatosan beözönlöttek, s felhígították, kisebbségbe szorították a honfoglaló magyarságot. Ezek az ideológiai-politikai érdekeket vagy vallási elfogultságot tükröző utórezgések azonban jelentéktelenek ahhoz az ellenálláshoz viszonyítva, amellyel István király és minden új, nagy eszmeáramlat, társadalmi reform vagy forradalmi folyamat képviselője szembe találta magát. S ez a dolgok természetéből következik: a hagyomány, a megszokottság önmagában is nagy erő, az *új eszmék azonban uralmi kiváltságokat is veszélyeztetnek, érdekeket képviselnek és sértenek, öröknek vélt értékeket vagy azok értelmezésének érvényességét kérdőjelezik meg, újakat legitimálnak.*

Tulajdonképpen a magyar történelem minden nagy újító egyénisége szembe találta magát az őt „megrontónak", „nemzetárulónak" minősítők csoportjával. S nemcsak azok, akik – mint Budai Nagy Antal vagy Dózsa György – az „alsóbbrendűek" nevében szóltak, s kívántak felszabadítani mélyben

szunnyadó energiákat, vagy a németesítéssel kívánták összekapcsolni a modernizációt, hanem azok is, akiket utólag igazságos és nemzeti királyokként aposztrofált a történetírás. Bonfini krónikájának tanúsága szerint Mátyás szigorú törekvéseivel, amelyek célja egy több királyságból álló államszövetség megteremtése volt a magyar korona fennhatósága alatt, a nemesi rendek ugyanúgy szemben álltak, mint a reneszánsz humanizmus értékrendjével, melynek a király a szálláscsinálója volt. „Elhagyta a szigorú erkölcsöket, eltörli a régi szokásokat, és az olasz romlott erkölcsöket teszi a helyébe" – vádolták a királyt Bonfini tudósító szavai szerint.

Ezen – hangsúlyozzuk, a dolgok természetéből következő – ellenhatások indítékait a hűbériség és a rendiség szerveződésének magyarországi jellegzetességei, történelmi fejlődésünk fáziseltolódásai is motiválták. E szempontból szükséges kritikailag vizsgálnunk azt a közkeletű nézetet, hogy a magyar – s általában a kelet-európai – fejlődés megkésettsége kizárólagosan vagy meghatározóan a török hódoltsággal, a kereskedelmi utak súlyponteltolódásával, a négyszáz éves Habsburg-uralommal magyarázható.

E tétel érvényességét *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című, 1942-ben kiadott munkájában már a méltánytalanul elfeledett Hajnal István megkérdőjelezte. A fogalmak, amelyekkel dolgozott, néhol homályosak, rendező elvei nem egy ponton vitathatók. Ugyanakkor elévülhe-

tetlen érdeme, hogy a szellemtörténet hegemóniájának évtizedeiben *egész* Európában gondolkodva vizsgálta a magyar – s a kelet- és észak-európai – nemzet történelmének *strukturális meghatározottságait.*

Hajnal István is egészen a kezdetekig, a magyar államalapításig megy vissza. Számára sem kérdéses, hogy a letelepülő magyarság társadalomszervezete kellően fejlett s felkészült volt a hűbériség átvételére. A fejlődés későbbi „zavarait" az okozza, hogy az *átvétel túl gyors és felszíni volt.* Sarkítottan „hűbériség nélküli hűbérességről" beszél: „Nincs hűbériség; a királyok hűbéri feltételek nélkül adományozták a birtokokat... Tehát nem a földesúri állapot, foglalatosság szabályozott, szokásszerű viszonya az uralkodóval, hanem az érdekek és erők változatosságainak kitett lekötelezettség, amit az eleven hála elmúltával királyi hatalom csak kényszerrel érvényesíthet."

Nyugat-Európa társadalmaiban a hűbériség több évszázad eredményeként, fokozatosan épült ki. A magyar nép – s még erőteljesebben más kelet-európai népek – fejlődésének alapproblémája az, hogy a jogelvek, a vallási ideológia, a „kész társadalomképletek" átvétele nem társult eléggé a „társadalmasodás elemi módszereinek befogadásával".

A *rendiség* kialakulásának sajátosságait is meszszemenően e strukturális adottságok befolyásolták. A rendiség ugyanis Hajnal értelmezésében nem egyszerűen a kiváltságok és érdekek érvényesítésének formája, hanem olyan „fejlődésfok" is, amely-

ben „az addig szűk, helyi érvénnyel, sajátos helyi formákkal, szokásokkal kifejeződött módszerek általánosabb kapcsolatot találnak egymással". A nyugat-európai fejlődésnek éppen az a jellegzetessége, hogy a rendiség nemcsak a jogos vagy jogtalan partikuláris érdekek védelmének intézménye, hanem az is, hogy „tökéletesebb módszereket hoz, amennyiben eleven, önálló gondolkodással, következetességgel fejti ki mindazt az eredményt, amit az eddigi fejlődés csak a helyi viszonyokra alkalmazhatóan hozott létre. Például körülírt joggá emeli a városnak és a vidékeinek a viszonyát az áruk cseréjét illetően". Az új forma annál hatékonyabb, minél inkább „gazdag, sokoldalú, mély szokásszerűségre" alapozódik. Ugyanakkor feltételezi „újszerű társadalomrétegek" kialakulását, az intellektualizmus új keretek között való újjáéledését is.

Az *intellektualizmus* fontos tényezője e strukturális változásoknak, befolyásolja annak műveltségi dimenzióit. A változás lényegét Hajnal abban látja, hogy Nyugat-Európában „a családi hagyományozás, a szomszédságos együtt nevelkedése helyett az életnek, foglalatosságnak most már átalánosultabb formái, bizonyos intézményes oktatást kezdenek kialakítani. Nem csupán olyasmit, amit »iskolának« nevezünk; a lovagi élet vagy a kézműves mesterség is kialakítja a családi hagyományok kereteit áttörő nevelésrendszerét".

A magyar társadalomban „a belső fejlődés önmagában is, »külső hatás nélkül is« kétségtelenül a rendi elvonatkoztatás felé vezetett – Hajnal elem-

zésének tanúsága szerint –, paradox módon hirtelenebbül, mint nyugaton". Ez az előny azonban a hátrány kifejeződése: „a sekélyebb szokásszerűség miatt itt nincsenek oly mély feltételei a társadalom átrétegződésének". S ez megint *nemcsak* a magyar fejlődés sajátossága. „Minél távolabb a szokásszerű fejlődés francia mélyszerkezetétől, annál kevésbé kényszerül a rendi elvonatkoztatás mélyebb társadalomviszonyok feldolgozására. A rendiség annál inkább politikai természetűvé lesz, ellentétben a központi vidékek rendiségével. Áll ez már a németalföldi, angol, de a spanyol, olasz fejlődésre is."

„A szélső kis nemzeteknél még élesebb a rendiség politikai természete. A *magyar társadalom* már a 13. században általános mozgást, átalakulást mutat. Megkezdődik a földbirtokoknak a szokásszerű összefüggésekből való kiválása, a terület tulajdonjogi kikerekítésére való törekvés. Minden kondíció ilyen elvont tulajdonjoggá szeretné átmagyarázni a föld használatára való szokásszerű igényeit... Érdekegyüttesség kötötte össze a felülkerekedetteket, elvi közösségben szorították le a népies észrevétlenséggel alakult paraszti kondíciókat. . ."

E mozgások fontos strukturális következménye, hogy a „személyről személyre szóló életközel felelősségviszonyok híján minden kiváltságolt közvetlenül a király »serviensévé« akart lenni, az egyetlen és azonos nemesség elvével. A nyugatival szemben feltűnő nagyszámú nemesség keletkezett, nem annyira a szilárd, generációkon át képződött maga-

sabb életformák és foglalatosságok alapján, mint inkább az érdekközösségek tömegmozgalma által".

A magyar nemesség már a 13. században is belsőleg rétegzett. A nemesi lét alsó határán mozgók szervezkedése azonban nem tudja felbontani a kialakuló önkéntes hierarchiát: az erők „e küzdelmében a nagyok érdekegyüttese maradt felül, a nagybirtokot nem tagolta szét, mint nyugaton, az alsóbb lépcsőzetekben kiképződött nemesség birtokjoga". Magyarországon a kétkamarás rendszer később a nemesség belső tagolódása szerint különül el", míg „a nyugati hűbériesség vidékein nem a nagyobbak és a kisebbek elkülönülése a meghatározó; a nemesi, papi, polgári életforma alapján háromkúriás képviselet képződik".

Hajnal István természetesen nem hagyja figyelmen kívül a folyamatot árnyaló ellentétes mozgásokat, a struktúrakép más viszonyítási pontjait. Mert minden „elsietettség" ellenére „a rendi elvonatkoztatás a 12–13. század magyar társadalmában előrelépést jelentett; a nemesség fogalma itt, eltérően például az orosz »szolgáló« nemességtől, »társadalmi kötelességeket is általánosított«".

Jelentős és pozitív a szerepe például az új klerikusságnak: meghonosították a „nyugatias iskolázás módszereit"; az országkormányzatban, a főpapi és főúri udvarokban már a 13. században teljes nyugatias felszereléssel lépnek elénk. Hajnal egyik korai írásában hatalmas anyagon demonstrálja, hogy a magyar klerikus írása a 13. században a nyugati, francia központok írásával szinte évtizedről évti-

zedre azonos formaváltozásokat mutat, hogy „a hazai viszonyokhoz illő fogalmakkal dolgoztak", továbbá, hogy a „királyi udvari hivatalok tagozódása a magyar viszonyok szükségletei szerint ment végbe".

A strukturális fejlődés „zavarai" ugyanakkor a „tárgyi szakszerűség" intézményesülését is kedvezőtlenül befolyásolták. Egyrészt a magyar klerikusság a *központi* kormányzatban sem tudott oly önálló hivatalnokságggá alakulni, mint Franciaországban. Mert jóllehet az egyházi rendből is kivált s lassan *világi* hivatássá lett a klerikus, de „nem szorította ki a főúri méltóságok szerepét a kormányzatból". S mindez hatványozottabban vonatkozik a provinciákra, ahol „a régi királyi közigazgatási területek nemességének képviselete látta el a vidéki élet vezetését. E körülmény magyarázza, hogy a magyar társadalom egyes képletei kevésbé termeltek ki újból felfelé irányuló szakszerű hivatásokat", s hogy „a szakképzett klerikusság inkább a nagy kormányzati-társadalmi központokban gyökerezett meg"; míg vidéken – a megye és a magánosok szolgálatában egyaránt – az ún. hivatali szakszerűséget a mélyebb műveltséget nélkülöző deákok képviselték.

A Hajnal István által megfogalmazott problematika visszatér Erdei Ferenc *A magyar parasztttársadalom* című művében és Bibó István felszabadulás utáni tanulmányaiban, különösen az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* címűben. Fontos helyet foglal el ez a kérdés Szűcs Jenő

munkásságában is. Ő éppen a közelmúltban tette közzé e témakörben talán legjelentősebb írását, *Európa három történeti régiója* címmel.

Bibó István figyelmének középpontjában – mint az a tanulmány címéből is kitetszik – a mentális zavarok, a „nemzeti alkat" eltorzulása áll. Erdei Ferencet és Szűcs Jenőt – a Hajnaléval rokon módon – gazdagabb történelmi matérián s más értékszempontok szerint – a strukturális meghatározások, a formaképződés folyamatának szervessége, illetve a felülről lefelé véghezvitt adaptáció következményei foglalkoztatják.

Mindketten hangsúlyozzák: a nyugati típusú feudalizmusra az a jellemző, hogy legtöbb szerkezeti alapeleme szerves spontaneitással, alulról épült fel. A társadalom belső rendező elvei ily módon dominánsak voltak az „állammal szemben", a megerősödő, új monarchiák *már meglevő alapelemekre épültek,* reformjaik *azok* átrendeződésére irányultak. Az a reformuralkodó, akinek tevékenysége a struktúra alapelemeinek létrehozására irányul (akár a telepítések, jobbágyreformok, várospolitika szférájára, akár bizonyos „hűbéries" szervező elvekre vagy lovagi miliő meghonosítására gondolunk) – Szűcs Jenő szavaival – jellegzetesen közép-kelet-európai jelenség. Ezért adja meg a *nyugatias struktúra meggyökerezése s e gyökérzet eleve ritkább alakzata* „az *Europa Occideus* keleti régiójának kétarcúságát a középkorban".

E fundamentális jelentőségű ténynek nem mond ellent, hogy a középkori magyar történelemben a

döntő pillanatokban a nemesség partikularizmusa bénította a központi hatalom cselekvőkészségét. A feudális szétaprózódásnak ugyanis különböző formái vannak. Az elkülönülés a hűbéri kötelmek felszínessége vagy erőtlensége esetén azt is eredményezheti – s Csák Máté, Aba Amadé, Borsa Kopasz, Babonić István, Subic Pál, a Hvratin-rokonság historikuma éppen ezt dokumentálja –, hogy a nemesség egyes csoportjai rövidebb-hosszabb ideig oligarchikusan elkülönülnek, illetve – s ez tartós jelenség –, hogy ez az aránytalanul nagy létszámú nemesség hűbéri áttételek nélkül veszi át a regionalizmus állami keretét, rendeletileg elreteszelve a lokális jogszerűségnek azt az „alulról felfelé áramlását, melynek kerete Nyugaton a hűbéri territórium volt".

A külső hatások: a tatárdúlás, a germán hódítás veszélye, a másfél százados török elnyomás, majd a Habsburg-uralom természetesen bénította, akadályozta a fejlődést; az országdúlások deficitje kétségbevonhatatlan. Történelemszemléletünket, nemzettudatunkat azonban eltájolja, hogy gondolkodásunk fókuszában *egyoldalúan* a külső veszélyeztetettség ténye állt, s zárójelben maradtak a fejlődésgátló *belső* strukturális okok. Sőt nemcsak zárójelbe kerültek, hanem igazolandó a fennálló uralmi·képleteket, annak felsőbbrendűségéről is meggyőztük önmagunkat, ami a megkésettség következménye volt, s továbbfejlesztést, gazdagabb kimunkálást igényelt.

Elvileg természetesen fel lehet tenni úgy is a

kérdést: miért kell a nyugat-európai középkori fejlődést mintának, igazodási pontnak tekinteni? Lehet, hogy mégis annak a tanulmányírónak van igaza, aki I. Istvánt marasztalta el a Nyugat felé fordulásért?

A régióhatárok jelen esetben fejlődési szintet jelentenek, a Nyugat nem „önelvű" érték. A hűbéri Magyarország minden jelentős uralkodójának és szuverén gondolkodójának – a Vitéz Jánosoknak és Janus Pannoniusoknak – nagysága éppen abban állt, hogy a magyar társadalom belső fejlődésében érlelődő új kérdéseket széles látókörrel, a fejlettebb s ezért életképesebb országokat mércének tekintve kívánták megválaszolni. S ez nemcsak azt jelenti, hogy ezen királyságok produktívabb *termelői szervezetet* hoztak létre, hanem azt is, hogy ezekre alapozva hozzák létre korszerűbb fegyverzettel rendelkező, ütőképesebb zsoldosseregeiket. Ezen országokban ugyanakkor a hűbérbirtokhoz kapcsolódó jogok és kötelességek mélyre hatoló intézményessége és állandósága, az „egyenlőtlenek kölcsönössége" biztosította a *lokális struktúrák*, a „territorializmus" termékenyítő kulturális szerepét. A szociologikumot, a politikumot ugyanis nem lehet a *kulturális fejlődéstől* – jóllehet erre is erős bennünk a hajlandóság – mereven elválasztani. Mert például – mint Szűcs Jenő írja – „végső soron a hűbéri udvarok és a lovagi miliő hiányából következett az is, hogy a magyar nyelv a Nyugathoz képest vagy három évszázados késéssel merészkedett az írásbeliségbe", s hogy „a hűbériség kiteljé-

sedettebb alakzataival együtt kiesett a magyar történelemből egy eredeti és kiterjedtebb lovagi kultúra lehetősége is". Az említett strukturális összefüggések a középkori *városfejlődést* is alakítóan befolyásolták. A 13. századtól uralomra jutottak a „városfejlődésünket nyugat-európai típusúvá átformáló tendenciák is". Ezek jellegadó rétegét a „latinus" bevándorlók és a német kalmártőkések alkották. Ezek azonban – mint ezt Gyimesi Sándor kutatásai bizonyították – „az azonos fejlődési tendencia ellenére sem érték el a nyugat-európai szintet; legfeljebb az ottani kis- és középvárosokkal állíthatók egy sorba. Hasonlóképpen alacsony volt Magyarország városiasodásának színvonala is; alig harminc ipari városunk volt, szemben például az akkor hasonló lélekszámú Anglia közel kétszáz városával". A 15–16. század – melyet a várostörténészek Nyugat-Európában a középkori városfejlődés fénykoraként jellemeznek – Magyarországon már a megtorpanás időszaka.

Hajnal István is említi a *paraszti termelőüzem* – a kor lehetőségei között – megőrzött épségét. Szabó István kutatásai Hajnal vázlatos megállapításait a felszabadulást követően gazdag tényanyaggal bizonyították és új oldalról erősítették meg. Szűcs is úgy látja, hogy „a középkor vége előtt a magyar társadalomszerkezet legkevesebb torzulás nélküli, nyugatias alkotóeleme a 14. századra egységesülő jobbágyság képlete volt".

Werbőczi *Tripartitum*-a azonban 1514-ben éppen ezt a termelőüzemet fenntartó jobbágyságot

sújtotta: „Örök hűtlenség vétkébe estek, az elmúlt nyáron szabadságukat végképp elvesztvén, földesuraiknak föltétlen és örökös szolgaságába kerültek". A *natio Hungaricum*-ból eleve kiiktatott jobbágyok jelentős része apró telkekre szorult vissza, másokat megfosztottak korábban használt földjeiktől. Egyidejűleg azzal, hogy Nyugat-Európában megalapozódik az ún. bérleti rendszer, Magyarországon – hasonlóan a térség más országaihoz – a birtokos nemesség kezelésében nagy majorságok alakultak ki: megszilárdult az ún. második jobbágyság rendszere. S erősödik a *nemesi vármegyék* szerepe, amelyek e törvényt teljes szigorral érvényesítik. „A nemesi vármegye és a Werbőczi-féle nemesi jog volt az a két tényező – írja Erdei Ferenc –, amely intézményesítette a magyar jobbágyság társadalomalattiságát. Az egyik a nemesi önkormányzatban olyan önálló és feltétlen hatalmú nemesi szervezetet létesített, amely a jobbágyságot minden lépésen a magyar társadalom alatt tartotta, a másik pedig a nemesi nemzet egész jogállását emelte elérhetetlenül magasra a jobbágyság fölé."

E folyamatok gondolatmenetünk szempontjából éppen azért jelentősek, mert ezek a *nemzetté válás folyamatát*, más megfogalmazásban: *a nép és a nemzet eggyé válását* is gátolták, torzították.

Az újkonzervatív gondolkodás a „nemzeti" és az „osztály"-szemléletet is bipoláris elvként állítja szembe. Az osztályszemlélet – mint mondják – megbontja a nemzet „organikus egységét", a „nemzeti szolidaritás" helyett az osztályszolidari-

tás elvét hangsúlyozza. De milyen organikus egységről beszélhetünk, ha a nemzet egyetlen rend „sajátja", s a társadalom túlnyomó többségét kitevő jobbágyság jog nélküli? De ez csak a kérdés egyik – közelebbről szociális – vetülete. A jobbágyi kötelmek megszigorítása, az érintetlen nemesi kiváltságok ugyanis a *modern nemzet* kialakulását is gátolták. Mert nemcsak akkor vétünk a történelmiség ellen, ha a középkori királyságokat nemzeti társadalomként jellemezzük, de akkor is, ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a modern nemzet egy forradalmi aktus vagy egy jogi proklamáció produktuma. A tartományi nemzetiségek „államnemzetiséggé" tömörítése, a hűbéres, vazallus réteg egységes *populus sublitus*-szá való egybeforrasztása, a városi autonómia fellendülése, a kereskedelem – s általában az érintkezés – szélesebb körű kiterjedése, a kézművesség fejlődése, a klerikusréteg elvilágiasodása, a jogtudó értelmiség megjelenése, a reneszánsz, a parasztháborúk, a reformáció, a városi rendekkel szövetkező abszolút monarchia – más-más módon – előzményei és erjesztői a modern nemzet kialakulásának.

A Werbőczi-féle *Hármaskönyv*-et Mályusz Elemér még a negyvenes évek elején államiságunk megújítójaként jellemezte. Ebben a tágabb összefüggésben vizsgálva azonban a *Hármaskönyv*, ellentétben Mátyásnak a kor mércéjével mérve európai látóhatárú politikájával, *elhibázott válasz* volt a történelem kihívására: nem a meglevő struktúrák mélyítését, reformálását szolgálta, hanem megme-

revitette azokat, s így a *modern nemzetállam kialakulását* is gátolta. A történelmi elhatározások természetesen nem légüres térben születnek: a Dózsa-féle felkelés és a kétirányú külső fenyegetettség megnyilvánuló realitások voltak, amelyekkel szembe kellett nézni. A *Hármaskönyv* azonban nem az egyetlen lehetséges válasz volt. A parasztforradalmakat a 16. században csaknem mindenütt véresen elfojtották. Németországban, Csehországban azonban a levert parasztháború is – a kor szabta határok között – a szabadabb társadalomfejlődés irányába hatott tovább.

Mályusz Elemér így fogalmaz: „Nemcsak Marsilius és Wycliffe hirdették, hogy az universitas civiumot illeti meg a jog: fejedelmet választani, ellenőrizni és letenni, hanem Werbőczi is azt vallotta, hogy a nép (!) és nemesség tulajdonképpen szuverén, hiszen ez ruházta át egykor a hatalmat Szent Istvánra és jogosított ma a királyválasztásra."

Mályusz azt vallja: Werbőczi nem tartotta szükségesnek kinyilvánítani a „király letételének jogát", mert – mint állítja – „a köznemesség mindent elkövetett, hogy a király hatalmát megszilárdítsa. Visszaadta tehát neki régi jövedelmi forrásait... Még ha önzésből is kereste volna a király szövetségét – írja a továbbiakban –, azzal, hogy az elszemélytelenített uralkodó helyett magát a koronát tette a nemzet összetartó erejévé, az állam integritását biztosította. A köznemesi tömegek ugyanis a szentkorona tagjaivá válva, egyrészt kifejezésre

juttatták, hogy megyéik kölcsönösen egymáshoz, valamennyien pedig a központhoz, a királyhoz tartoznak, másrészt pedig mint egyetlen test eleve útját állották a nagybirtokosok minden elszakadó törekvésének".

A *Hármaskönyv* – eltekintve most egyéb rendelkezéseitől – valóban egyneműsítette a nemesi kiváltságokat. E kiváltságok azonban nem az államtest integritását voltak hivatottak biztosítani, hanem szavatolták, hogy „őket (az egy és ugyanazon nemességet) előzetes idézés vagy perbe hívás és törvényes elmarasztalás nélkül, senkinek unszolására, panaszára vagy kérésére személyükben senki le nem tartóztathatja", hogy „az egész ország nemesei ... senki másnak a hatalma alatt nem állnak, mint a törvényesen megkoronázott fejedelemnek...", hogy „törvényes jogaikkal és földbirtokuk határain belül fekvő minden jövedelmükkel tetszés szerint mindenkor szabadon élhetnek; mindennemű jobbágyi szolgálat, adakozás alól, rovás- és egyéb adó, vám és harmincad fizetésétől mindörökre teljesen mentesek és ki vannak véve, csupáncsak az ország védelmére kötelesek katonáskodni"; s végül utoljára azt a jogukat is megerősíti, hogy ha a király „kinyilvánított és kifejezett nemesi jogok ellenére tenni merészelne, akkor örök időkre szabadságukban áll annak ellenszegülni és ellene mondani anélkül, hogy a hűtlenség vétkébe esnének".

A *Hármaskönyv* szövege – figyelembe véve a korábban a jobbágyság kötelmeivel kapcsolatban

már idézett cikkelyeit –, úgy véljük, Mályusz jellemzésével ellentétben Bibó István álláspontját igazolja, aki arra a következtetésre jutott, hogy „az »una eademque nobilitas«, a nemesi kiváltságok egyneműsítésében nem a főnemesség és a köznemesség demokratikus egyenlőségén, hanem a parasztsággal szemben való érdekközösségén van a hangsúly. Ekkor szilárdult meg az a négyszáz esztendeig szétszakíthatatlannak bizonyult érdekkapcsolat, amely a nagyszámú középnemességnek a kis szabadságát nem a polgárok és a parasztok kis szabadságaival együttesen akarta biztosítani, ahogyan az Mátyás politikájának folytatásából következett volna, hanem a földesurak nagy szabadságával való azonosulásban".

A nemzeti történelem egyetlen korszakát sem lehet természetesen egy képletre redukálni, mint ahogy nyilvánvalóan egyetlen társadalmi réteg jellemzéséhez sem elégséges a fekete-fehér szín: a középnemesség egyes képviselői a 16. századi erdélyi történelemben, a reformkorban és az 1848–49-es szabadságharc éveiben közismerten haladó szerepet játszottak, mint ahogy a főnemesség Rákóczi Ferenceket, Wesselényi Miklósokat, Széchenyi Istvánokat, Kemény Zsigmondokat, Eötvös Józsefeket is adott a magyarságnak. A strukturális összefüggések látószögéből mégis meghatározó a függőség évszázadaiban is megőrzött *nemesi kiváltságok* fejlődésgátló szerepe.

Mert ezen szerkezeti összefüggések magyarázzák, hogy az iparosodó Ausztria agrárbázisául szol-

gáló Magyarországon a kapitalizáció a nemesi nagybirtokokon indult meg először, s hogy ezzel összefüggésben az indusztrializáció és a városiasodás folyamata a 19. században is lassúbb volt, hogy gyönge és erőtlen volt a magyar polgárság, hogy még az 1848-as jobbágyfelszabadítást követően is erőtlen volt a parasztság felfelé irányuló mobilitása. Ezen szerkezeti összefüggésekkel kapcsolatos továbbá, hogy a polgárságban és szakmunkásságban a dinamikusan felgyorsuló kapitalizáció időszakában magas a letelepülő vagy már elmagyarosodott cipszer, szlovák, zsidó, cseh, görög származásúak aránya.

A nyugat-európai és a magyar fejlődés jellegzetességeinek témánk szempontjából egyik centrális tényéhez érkeztünk el. Angliában, Franciaországban – a klasszikus példáknál maradva – a kifejlett nemzeti társadalom egyúttal polgári társadalom. Ezen országokban a polgári forradalom lerombolta a rendiség intézményeit, a nemzetet – legalábbis de jure – az egész nép polgári társadalmává formálva át: a nemzeti társadalom a tőkés nemzetgazdaságban, a polgári társadalomszerkezetben ölt testet, kimondatik a polgárok jogegyenlősége. A polgárság és a munkásság Európa e régióiban magától értetődően *nemzeti:* a társadalom szerves alkotóeleme.

A magyar polgári forradalom hegemón tényezője – az említett okokra visszavezethetően – a nemesség; a polgárosodás nem párhuzamos a polgári nemzetté válással. Magyarországon az 1848-as tör-

vények felszabadítják a jobbágyságot, megszűnik az ősiség intézménye, de a nagybirtokrendszer és az arisztokrácia politikai hegemóniája érdemben érintetlen marad.

A modern nemzetek kialakulásának szellemi megalapítója, erjesztője a *nacionalizmus*. A magyar nemzeti ideológia kialakulásának köztudottan fontos fejezete a *magyar nyelviségért* folytatott harc. A felvilágosodás magyar hívei, Bessenyei, Csokonai, Kazinczy élen jártak a nyelv elismertetéséért vívott harcban, amely, mint azt a pozsonyi diétáról készített tudósítások is tanúsítják, természetesen nemcsak az irodalmárok ügye volt. A köznemesség haladó szárnya volt e harc szociális bázisa; az 1805., 1807., 1811. évi országgyűlés e harc fontosabb állomásai.

Az abszolutizmus azonban a nyelv kérdésében is csak részleges engedményekre hajlandó. 1825 az újabb fordulópont: az irodalmi fellendülés a politikai mozgalmak megújulásával társul. A *Zalán futásá*-nak megjelenését nem ok nélkül hozzák kapcsolatba az 1826. évi törvénytervezettel, mely szerint a nemzeti nyelv, a *lingua patria* a „nemzeti szellem" kifejezője. A nyelvújítás, a nemzeti tudományosság alapjainak lerakása, a nemzeti színjátszás pártfogolása, az irodalmi társaságok szerveződése, a népművészet tanulmányozása nem kevésbé fontos megnyilvánulásai a nemzeti szellem erősödésének.

Rokon jelenségek a Rajna vonalától keletre más országokban is megfigyelhetők. A nemzeti kérdés

ismert amerikai kutatója, Hans Koch ennek alapján beszél a nacionalizmus kialakulásának két, történetileg tipikus alakzatáról: „Ahol a harmadik rend erőssé vált a 18. század folyamán – mint Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban –, a nacionalizmus főleg, bár nem kizárólag politikai és gazdasági változásokban nyert kifejezést. Ahol azonban a harmadik rend még a 19. században is gyönge volt, így Németországban, Olaszországban és a szláv népek között, a nacionalizmus főleg kulturális téren jutott kifejezésre. Ezen népek számára kezdetben nem annyira a *nemzetállam*, mint sokkal inkább a *Volkgeist* és annak irodalmi és néprajzi, anyanyelvi és történelmi kifejeződése állt a nacionalizmus középpontjában. A harmadik rend növekvő erejével, a tömegek politikai és kulturális ébredésével ez a kulturális nacionalizmus hamarosan a nemzetállam megalakításának vágyába fordul."

E feltételezésnek racionális alapja kétségbevonhatatlan, s azok vélekedését is látszólag megerősítik az ismert tények, akik Magyarországot ezen második csoportba sorolják. E korántsem új keletű tipológia azonban csak megszorításokkal igaz. Egyrészt valamennyi modern nemzet prehistorikuma tanúsítja: a mai nemzetállamok területén a középkorban nemzetiségek tarka tömege élt. Tény, hogy a klasszikus fejlődési vonalat leíró államok hosszú évszázadok fejlődése eredményeként váltak egységes nemzetállammá, de a 18–19. században a nacionalizmus ezen országokban is csak a művelt

kisebbség mozgalma volt, s a birodalmi államkeretek – lásd Nagy-Britannia példáját – még a szigetország területén sem bizonyultak hatékony olvasztótégelynek. Az angol ember számára – függetlenül, hogy ősei normannok voltak vagy őslakók – valóban nem kérdéses „angolsága", de a walesi, a skót s legfőképpen az ir számára már korántsem magától értetődő, hogy ő brit. Az is tény, hogy számos országban a korábban önállósuló polgári fejlődés vezetett a *több nyelvű államnemzet* születéséhez, ugyanakkor a flamand–vallon ellentétek azt mutatják, hogy a vallási-nemzetiségi különbségek szociális ellentmondások hatására e magasan fejlett ipari országokban is újratermelhetnek meghaladott ellentmondásokat.

Másrészt az ún. kultúrnemzetek fejlődésrajza is sokképletűbb. Németországban, a romantika szülőföldjén Hoffmann v. Fallerslebennek, a német himnusz, a *Deutschland über alles* szerzőjének az egységes nemzeti piac megteremtése nem kevésbé tetszett fontosnak, mint a teuton rekvizitumok. A nemzeti vámunióról írva ezért emeli be irodalmi világába a gazdaság jelképeit. Az olasz kereskedelem és ipar képviselői viszont sokkal többre tartották az európai piacokon való szabad mozgást, mint a nemzeti piac feltételeit kondicionáló vámkorlátozásokat. Ugyanakkor az sem állítható, hogy a nyelv érvényesítéséért folytatott harc az egységes olasz állam megteremtéséért folytatott harc vezérlő motívuma volt, jóllehet Olaszországot is azon nemze-

tekhez sorolják, melyek egységes nemzetté való formálódásában a kultúra szerepe elsődleges volt.

A magyar nemzet az újabb magyar történeti kutatások ismeretében egyik típushoz sem sorolható egyértelműen. Mert a kelet-európai fejlődés sem egynemű; a reáltípusok itt is eltérő jellegzetességeket mutatnak. Hogy a nyelvi-kulturális megújulásért folytatott harc szerepe a modern nemzetállam születésében kitüntetett, arról szólottunk, s e tényt senki sem kérdőjelezi meg. De Magyarország, Csehország jellemzői – e térségen belül ezek fejlődését rokonítják elsődlegesen – sok vonatkozásban eltérőek. A magyar és a lengyel rendi állam évszázados hagyományokkal rendelkezett, s Csehországban a rendi ellenállás elerőtlenedését követően „polgáriasabb színezetű fejlődés bontakozott ki". A *Rzeczpospolita* emléke a lengyel nemesi nacionalizmus fontos motívuma, de nemesi respublica végül is a nagyhatalmi játszmák áldozataként a 19. században mint önálló állam megszűnt létezni. A magyar nemzetfejlődés ettől eltérő, s ezt Szűcs Jenő azzal hozza kapcsolatba, hogy „a magyar rendiség átmeneti győzelmekkel és vereségekkel átvészelte a 16–18. századot, hogy a 18–19. század fordulója után, szinte törésmentesen a magyar nacionalizmus kettős ága bontakozzék ki belőle: egy »államnemzeti« és egy »kultúrnemzeti« jellegű nemzeti tudat".

Szűcs Jenő e megállapítása egybecseng az Erdei és Bibó által felvázolt történetszociológiai, illetve politológiai elemzésekkel. „Az ügy érdekében né-

mileg leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy e kettősség a magyar nemesség kettős arculatát tükrözte. E nemesség egyrészt birtokos volt, s mint ilyen a rendi szellem örököse; másrészt intellektuel, s mint ilyen az európai kultúra áramlatainak részese és hazai tolmácsa. Ugyanakkor az ország sajátos helyzetéből is kettős érvrendszer következett: a Habsburgokkal szemben a magyar nyelv és kultúra, a nemzetiségekkel szemben a történeti magyar államkeret látszott perdöntő argumentumnak a »nemzet« kereteinek megvonásához. Ebben az ellenpontozott összhangzatban a polgárságnak a 19. században önálló szólam nem jutott."

A történelmi Magyarország területén élő nemzetiségek különböző fejlettségi fokon álltak. A nacionalizmusok indítékai, céljai s hatósugara is ebből következően eltérőek. Hogy csak egyetlen sajátosságra utaljunk: a horvátoknak volt saját nemességük és politikai rendszerük, a szláv nemzetiség nacionalizmusát kisszámú honorácior értelmiség képezte; a szerbek és románok több – részben a történelmi Magyarországon kívül eső – államtesthez tartoztak.

A reformkor időszakában az osztrák udvar elleni harc kísérőtüneteként a magyar országgyűlés a nemzetiségi területeken pártolta a magyarosítási törekvéseket, melyek különösen a szlovákok lakta területeken voltak erőteljesek. Feltételezhetően ezek hatása is motiválta – jóllehet nem menti – azt a tényt, hogy az 1848–49-es forradalomban a ritka kivételektől eltekintve a nemzetiségek nem az

európai progresszió élvonalában harcoló magyar forradalom, hanem a reakciós császári udvar szövetségesévé váltak. Engels *A magyar harc* című, 1849. január 8-án a *Neuereinische Zeitung*-ban írt cikkében így jellemzi e tragikus tényt: „És ha a magyarok civilizációban némileg elmaradtak is a német-osztrákok mögött, ezt politikai tevékenységükkel ragyogóan pótolták, 1830 és 1848 között Magyarországon több politikai élet volt, mint egész Németországban, a régi magyar berendezkedés feudális formáit jobban kiaknázták a demokrácia érdekében, mint a németek a délnémet alkotmányok modern formáit. S ki állott a mozgalom élén? A magyarok. Ki támogatta az osztrák reakciót? A horvátok és a szlavóniaiak."

A MAGASABBRENDŰSÉG IDÓLUMA ÉS A NEMZETISÉGI POLITIKA CSAPDÁI

Az 1848-as forradalom bukása, a magyar függetlenségi harc leverése egy új korszak kezdetét jelentette a nacionalista mozgalmak történetében is. Ekkor csaptak át az európai nacionalizmus hullámai más kontinensekre. Az európai kontinensen és a történelmi Magyarország térségében a század hatvanas-hetvenes éveiben kiszélesedik e mozgalmak tömegbázisa; Hobsbawm kifejezését idézve, a „tömeges nacionalizmus" válik jellemzővé. Tegyük hozzá: a kiváló angol marxista *A tőke kora* című művében a szlávok és a románok esetében a

„protonacionalizmus" fogalmát tartja kifejezőbbnek.

Az 1867-es kiegyezés új status quo alapjait rakja le a Kárpát-medencében. A kiegyezés értékelése körüli viták – jól tudjuk – ma sem jutottak teljes nyugvópontra. Nem vállalkozhatunk e viták érdemi-részletező értékelésére. A nemzeti lét és tudat vélt vagy valós zavarai azonban nem elemezhetők érvényesen, ha megkerüljük a dualista államszerkezet létével és igazolásával összefüggő elméleteket, közjogi konstrukciókat. Ez esetben is a történettudomány eredményeire kívánjuk építeni reflexióinkat. Mindenekelőtt a magyarság és a nemzetiségek viszonyát alakító ideológiákat érintjük vázlatosan, de ezek értelmezéséhez nélkülözhetetlen néhány más vonatkozás és értékszempont érintőleges felvázolása.

A dichotómiák felállítása, a bipoláris típusalkotás 1867 esetében sem célravezető. A kiegyezést nem lehet kizárólagosan a közjog vagy a gazdasági növekedés értékszempontjai szerint megítélni, mint ahogy történelmietlen a kedvező vagy negatív következmények tendenciózus kinagyítása is. A kiegyezésnek természetesen volt ára: függetlenségünk korlátozott volt, s ennek nemcsak közjogi következményei voltak; a fejlettebb osztrák és cseh ipar az egységes piacon belül kedvezőbb helyzetben realizálta a lehetőségeit. Egyidejűleg a magyar gazdaság is kiaknázta a történelmi Magyarország területén élő nemzetiségek rovására a szupremáciából adódó előnyöket. Az is tény továbbá, hogy

a történelmi osztályok új viszonyok között megőrzött hegemóniája, a rendiség értékrendjének továbbélése, a gyorsan meggazdagodott ipari és banktőke – „a pénzarisztokrácia" – hasonulási törekvései – Hanák Pétert idézve – nemcsak a státus és pozíció kettősségét eredményezte, de – megváltoztatva a megváltoztatandót – a *rendi nemzetfogalom* továbbélését is. És mindezen tények ellenére – még ha egyenlőtlenül is – a történelmi Magyarország egész területén felgyorsult a polgárosodás folyamata: az ipartelepítés, a közlekedési hálózat, az iskolaszervezet kiépítése.

Nem kevésbé ellentmondásos a dualizmus kori Magyarország politikai rendszere. A magyar királyságban a kiegyezést követően a liberális jogállam számos elve érvényesül: a törvényhozás a képviseleti parlamentarizmuson alapul; kiépül a független bírói és ügyészségi szervezet; a megyei és községi önkormányzati szervek – lásd az 1870:42. tc. és az 1886:22. tc. rendelkezéseit – a törvény szabta korlátok közt önállóan intézik saját ügyeiket; képviselő-testületük útján gyakorolják önkormányzati jogaikat stb. Másrészt az is tény, hogy az 1885:7. tc. újra rendezte a főrendiház törvényalkotási jogát, „örökös jogon" szavatolta a grófi és bárói családok főrendiházi tagságát, hogy a választójogot – osztályszempontokat érvényesítve, de a nemzetiségiekre is tekintettel – korlátozták (1880-ban a lakosság 5,9%-a rendelkezett választójoggal); a virilizmus a területi és önkormányzati szervekben biztosította a vagyonos rétegek előjogait; a libera-

lizmus – mint említettük – nem társult demokratizmussal.

A kiegyezés az ország modernizálódását felgyorsította: A *polgári nemzetté válás* számos objektív feltétele is e folyamatban alakult ki. Nem lehet tehát e korszakot sem csak fekete-fehér színekkel jellemezni. A nemzetiségi kérdés ellentmondásait végiggondolva azonban megalapozottnak látszik: e kor magyar státusférfiai nem mérték fel, milyen veszélyeket rejt magában, ha a nyilvánosság és a szervezkedési jog bármely korlátozott biztosítását, liberális jogelveiket *nem társítják* a szociális és a nemzetiségi kérdés megoldását elősegítő *érdemi* strukturális reformokkal.

A szociális és nemzetiségi politika természetesen ezer szállal kapcsolódik egymáshoz. A nemzetiségi kérdésnek mégis voltak önálló elemei, e térség etnikai-nyelvi adottságaival kapcsolatos kérdések, amelyek válaszra vártak.

A kiegyezést megvalósító nemzedék tagjai közül Eötvös József látta legmélyebben a nemzetiségi kérdés megoldásának objektív nehézségeit. *A XIX. század uralkodó eszméi*-ben világtörténelmi távlatba emeli a kérdést. Következtetései borúlátóak: a nemzetiségek egyenlőségét csak elvben látja megvalósíthatónak. „Akár tehát – írja – néhány népnek az uralkodása, akár mindnyájának egyenlő szabadsága vétetik fel: egyik esetben sem fog az elv diadala megelégedést nemzeni. Valamint a szabadság és egyenlőség elve a szokott értelemben hatalmas emeltyűül szolgál mozgalmainknál, s tökélete-

sen megfelel céljának: azt, ami fennáll, lerontani; ugyanezt állíthatjuk a nemzetiség elveiről. Hirdetni ezt az elvet annyi volt, mint fegyvert irányozni az állam ellen."

Eötvös Józsefben volt ugyanakkor a legerősebb a hajlam, hogy a liberalizmus elveinek is érvényt szerezzen; az „álladalom" szilárdságát mindenekelőtt a türelem, a liberális jogelvek és a művelődés eszközeivel kívánta biztosítani. „A nemzetiségi kérdésnek megoldása – írja – közös érdeke minden nemzetiségnek, melynél nem egynek a suprematiája vagy mesterséges elnyomása, hanem csak az lehet a célunk, hogy minden e hazában lakó nemzetiségnek az igényei a lehetőségig kielégíttessenek... Az egyedüli út, amely a nemzetiségi kérdés megoldásához hazánkban nyílik, csak az egyéni szabadság teljes kielégítésében keresendő."

Ezzel az elvvel egybecsengenek javaslatai, amelyek a helyi közigazgatás autonóm keretei között kívánták szavatolni a nemzeti nyelv szabad használatát, a nemzetiségi kultúrák ápolását. Deák Ferenc is a szabadelvűség nevében tartotta szükségesnek a kulturális autonómia értékszempontjainak érvényesítését. Ugyanakkor mindkettőjük számára magától értetődő volt, hogy az új nemzetiségi törvénynek szavatolnia kell a történelmi Magyarország területi integritását s a magyarság hegemóniáját.

Álláspontjukat a magyar arisztokrácia egyes csoportjai és a nemzetiségek vezetői is – természetesen más-más értékekre hivatkozva és más-más indo-

kokból – következetlennek ítélték. A konzervatívok a liberalizmus és a nacionalizmus értékszempontjait tartották összeegyeztethetetlennek, Deák és Eötvös álláspontjának homályosságát ezen egymást kizáró elvek békéltetésével magyarázták; a nemzetiségek vezetői pedig a „kiváltságos közjogi-területi autonómiát" s a nemzeti, az önrendelkezési jog szavatolását hiányolták.

A helyzetet bonyolította, hogy a nemzetiségek követeléseiket a *rendi partikularizmus* szellemében fogalmazták meg. A territoriális-közjogi rendszer ugyanis a *Supplex libellus Valachorum* lényegében változatlan újrafogalmazását jelentette: a román és a szerb törvényjavaslatok a vármegyék nemzetiségek szerint való kikerekítését, a többség nyelvének hivatalos nyelvvé való tételét, területi önkormányzatot követeltek. Más úton járt a horvát nemzeti ellenzék, amely ez idő tájt közvetlen kapcsolatban állt az ausztriai szláv föderalistákkal: ők az önálló horvát államiság elismerését követelték, amelyet csak a király személye kötött volna össze Magyarországgal és a monarchia többi részeivel.

Deák Ferenc s közvetlen párthívei ezen folyamatok dinamikáját és mélységét alábecsülték, és úgy vélték, hogy az egységes nemzet és soknemzetiségű állam ellentmondása a *politikai nemzet* fogalmában oldható fel. Hittek abban, hogy a központosított s egyidejűleg helyi önkormányzatot, az állampolgárok politikai, vallási, nemzetiségi jogait tiszteletben tartó államszervezet *korszerűbb* a partikularitásokat újratermelő „polyglott státusnál", amelyre az

önálló államisággal nem rendelkező nemzetiségiek igényt tartottak. Módosító javaslatait az 1868. évi nemzeti törvény tárgyalásakor az a felismerés motiválja: „Magyarországban egy politikai nemzet létezik: az egységes és oszthatatlan magyar nemzet, amelynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja. A másik, amit tartok és hiszek: hogy ezen egyenjogúságot csak az országban dívó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve s erre nézve is csak annyiban lehet külön szabályok alá vonni, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat lehetősége, célszerűsége, az igazság pontos kiszolgáltatottsága szükségessé teszi..."

E megfogalmazás valóban hű a szabadelvűség doktrínájához: a *politikai nemzet*nek jogilag mindenki egyenjogú tagja. A teljes igazsághoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy az *államnemzet* idézett értelmezése a *rendi állam,* a natio Hungarica korszerűsített változata volt, amely a történeti „jogalapok" hajlékony értelmezésén alapult. Ilyen értelemben nem egyszerűen rendi és polgári elvek ütköztek: a dualista társadalom strukturális ellentmondásainak nyomait a deáki elvek is tükrözték; a „homályosságot" nem logikai következetlenségek, hanem a nemzetiségi viszonyokat is átszövő társadalmi antagonizmusok kompromisszumos lefojtása is magyarázza.

A hetvenes évek drámaian felgyorsuló történései (a Horvát Nemzeti Párt 1871. évi választási győzelme, a kiegyezés törvénytelenné nyilvánítása; a Ro-

mán Nemzeti Párt és a passzivitási mozgalom, a Szerb Nemzeti Liberális Párt megerősödése és új taktikája, a választójogi harcok s nem utolsósorban az 1873. évi világgazdasági válság, mely véget vetett a magyarországi agrárkonjunktúrának s mindenki számára érzékelhetően dúsította fel szociális gyúanyaggal a nemzetiségi alternatívákat) nyilvánvalóvá tették, hogy a korábban önálló politikai ideológiával nem rendelkező román, szerb, szlovák nemzetiségek mozgalmai is önálló erővé váltak, s a horvátokéval rokon módon kifejezői a Kelet-Európában s a Balkán térségében különösen erőteljes új nacionalista hullámnak. Az új helyzet új módon szituálta a deáki álláspont követőit, a demokratikus és a konzervatív megoldás híveit.

Ami a demokratikus alternatíva képviselőit illeti: Irányi Dániel, Simonyi Ernő és Madarász József Hodosiuval, Mileticcsel, Mocsonnyal, a nemzetiségi mozgalmak liberális szárnyával összefogva 1870-ben még egy olyan törvénytervezetet dolgoztak ki, amely messze túlmutat a deáki–eötvösi platformon. E tervezet kimondta: „Magyarországon a következő történeti és meghonosított nemzetek léteznek: magyarok, románok, szerbek, tótok, ruthének és németek. Mind e népfaj egyenlő a törvény előtt... A hivatalos okmányokban Magyarországon lakó összes nemzetiségek a »magyarországi« *(peuple hongroise)* össznevezet alatt értetnek."

1873-ban már teljesen nyilvánvaló, hogy ez az álláspont az ellenzéki pártokban sem talál követőkre. Irányi becsületes állásfoglalását, hogy ti. „ép-

pen a *demokratikus államintézmények* vennék el hazánkban is a nemzetiségi kérdés mérgét", az adott feltételek között a liberalizmus leghaladóbb képviselői is ábrándkergetésnek minősitik.

Hogy e progresszív csoportosulások megtorpanása milyen szoros kapcsolatban volt a nemzetiségi mozgalmak előretörésével, azt jól tanúsítja a magyar etatisták historikuma. Olyan írók, tudósok, státusférfiak sorolhatók a történelmi osztályok ezen polgáriasult csoportjához, akik túllépve a közjogi szemléleten, a magyar társadalom fejlődési zavarait előidéző strukturális okok feltérképezését tűzték ki célul. Keleti Károly, Hunfalvy János, Arany László, Asbóth János tartoztak többek között e körhöz. 1873-ban e mozgalom szinte egyik pillanatról a másikra lankad el: egyesek elhallgatnak, mások visszahúzódnak a szaktudományok sáncai mögé, s van, aki a konzervativizmus harcos képviselőjévé válik. Arany Lászlónak, a csoport jellegadó képviselőjének Grünwald Bélához írt leveléből egyértelműen kitetszik, hogy a döntő indíték a választójog kiterjesztésének lehetséges következménye, a *nemzetiségiekkel szembeni hatalom féltése* volt. (A választójog általánossá tétele esetén hatmillió magyar szavazópolgárral kilencmillió nem magyar szavazata szembesült volna.) „Gyarlóság volna leplezgetni azt a meggyőződésünket – írja –, hogy politikánkban legfőbb, legelső és soha el nem engedhető vezérelvnek tartjuk a magyar faj felsőbbségének megtartását. A divatos (bár divatból itt-ott ki is menő) politikai szavak: demokrácia,

egyenlőség, testvériség, nemzetgazdasági kívánalom, népszuverenitás, szabadelvűség, hitszabadság stb., mind második sorban állanak itt a politika magyarságával szemben." S valóban, az e levélben kifejtett szempontok következetes végiggondolása a korábban vallott *demokratikus* elvek részleges, sőt egyes területeken, például a választójog kiterjesztésében teljes *feladásához* vezetett.

A liberalizmus *állagvédő jellege* erősödött fel a hivatalos politikában. Tisza Kálmán s az őt követő kormányfők megőrizték ugyan a liberális jogállam dekórumait, de keményebb nemzetiségi politikát valósítottak meg. Követelték a főispánok jogkörének kiszélesítését, s minden szinten korlátozták a választott *önkormányzati* testületek szerepét. Egyidejűleg folyamatosan csökkentették a nem magyar nemzetiségűek számarányát a köztisztviselők soraiban. E változások a dzsentrivilág térnyerésével párhuzamosan mentek végbe. Az 1900-as népszámlálás már arról tudósított, hogy az állami tisztviselők mindössze 6%-a, a vármegyei tisztviselők 7,7%-a volt nemzetiségi származású, a keresők és eltartottak adatai alapján az őstermelésben 73,1%, a bányászatban és az iparban 13,4%, a kereskedelemben, hitelintézetekben és a szállításban 3,3% volt nem magyar származású. A közszolgálatban és a szabad értelmiségi pályákon tevékenykedő nemzetiségiek aránya ilyen bontásban nem éri el a 2%-ot. A lex Apponyi az eötvösi oktatáspolitika elveit erősen módosította. Erősödött az idegen nyelvek és vallások iránti ellenszenv, a nyílt és leplezett kény-

szermagyarosítás a közvélemény széles rétegeiben is visszhangra talált. Így áll elő az a sajátos helyzet, hogy míg 1868-ban a nem magyar népcsoportok zömmel ellenezték az új nemzetiségi törvényt, a századfordulót követően az – Jászi Oszkár szavaival – mindinkább a nemzetiségek palládiuma lett, míg a történelmi osztályok s különösen azok konzervatív képviselői, a Károlyi Sándorok és Bartha Miklósok anakronizmusként követelik annak tételszerű eltörlését.

A századfordulót követően ugyanakkor megfogalmazódott e távlattalan politika radikális demokratikus kritikája. E szemléletmód nem volt előzmény nélküli. Wesselényi Miklós, Széchenyi István, Szemere Bertalan, Irányi Dániel, Mocsáry Lajos már a 19. században világosan látták, hogy csak a nemzetiségek jogainak feltétlen elismerésén alapulhat a Kárpát-medence békéje, Magyarország integritása. Azt a tényt azonban, hogy milyen mértékben feltétele a polgári demokratikus forradalom végigvitele, az ún. történelmi osztályok előjogainak felszámolása a nemzetiségi kérdés pozitív megoldásának is – teljes mélységében Ady nemzedéke ismerte fel, s mindenkinél mélyebben és távlatosabban maga Ady Endre.

Versei is új utakra hívnak: a *Magyar jakobinusok dala* programszerűen sűríti a legfontosabb tüneteket és tennivalókat; publicisztikájában azonban páratlan intuícióval az okokig hatol; reflexiói a villámfény élességével világítanak be a legsötétebb zugokba is. Hogy mennyire az ár ellen volt kényte-

len úszni, az kitetszik az 1903 januárjában, hét évvel a millenniumi ünnepségek után írt, *Ideális őrületek* című cikkéből: „A vad ideákra, a fantasztikus agybukfencekre kisütött a nap. Nagyon erősnek, nagyon keserűnek, nagyon józannak vagy nagyon egyedülvalónak kell lenni annak az embernek, kit ez a nyavalya elkerül. Íme a tudós Hoitsy Pál is Nagy-Magyarországról álmodik. A Góbi-sivatag, a Szahara nem sivárabb, mint a mi mai életmezőnk, s e nagy sivárságra délibábokat vetítenek még tudós emberek is. A közéleti erkölcs restaurálása, a fajmagyarság megmentése és továbbtenyésztése, a magyar imperializmus és egy sereg zavaros és kertelő őrület után megszületett a legújabb ideális őrület... Álom kell, minél szebb, minél vadabb álom a világnak... Mi, akik a majmoskodáshoz legjobban értünk, mi nosztrifikáltuk leglelkesebben az új nyavalyát. Ezért ne tessék csodálkozni, hogy a Nagy-Magyarország hóbortjában egyesülni tudnak Falk Miksa, Rákosi Jenő, Vészi József és Bartha Miklós, s ellene szólni nem mernek Eötvös Károly, Vázsonyi Vilmos, Ignotus stb. sem."

Nem tévesztette meg a millenniumi ünnepségek pompája, a húszmillió magyar részegítő jelszava. Csalhatatlan biztonsággal ismerte fel: a dualista konstrukció, amelyre a történelmi osztályok Magyarország jövőjét alapozták, ingoványos talajon áll. Publicisztikájának visszatérő motívuma, hogy a struktúrák egymásra rétegződése következtében „csak ideák szárnyaltak el hozzánk ..., a körülmé-

nyek, a dolgok még nem", hogy „a harmadik rend győzelmet sem aratott, s máris lejárta magát, amikor szintén őrült hallucinációképpen hangzik a modern proletárok új Marseillaise-e". Vagyis mindazon történelmileg kialakult adottságok, amelyeket a *Két meggyőződésű emberek*-ben oly plasztikusan jellemzett, változatlanok, s hogy ebből következően a nemzetiségi kérdés pozitív megoldása csak akkor lehetséges, ha a magyar progresszió a sovinizmus *minden* megnyilvánulásától elhatárolja magát, s a forradalmi tennivalók megoldása közben és érdekében maga köré tömöríti a nemzetiségek haladó csoportosulásait.

Írásaiban ezért támogat minden demokratikus nemzetiségi mozgalmat. Mikor Mangra Vazult, a felvilágosodott szellemű, „nagy talentumú és tiszta szándékú" román papot a „csaholó hazafiak" igaztalanul támadják, Ady védelmére kel; a költő, Goga Octavian érdekében is felemeli szavát, mikor ártatlanul ítélik el. De szenvedélyesen száll vele szembe, mikor Goga a dualizmus hatalmasságaival lepaktál. „Lehetetlen, hogy te, Goga Octavian, arra gondoltál volna: íme, a magyarság veszendő, leromlott, ütlegelt és nem érez már: most ássunk alá vermet. Lehetetlen, hogy a te népből váltott s előreküldött szíved barbár, vad, fegyveres beduinok erkölcse után igazodjék. Lehetetlen, hogy te sakálravaszsággal, politikus ravaszok agyafúrtságával és vérért-bérért csattogó fogával még néped szerelméért is népet árulj... Nincs egy leheletnyi mentő magyarázata annak, hogy ti most ugyanazt csinál-

játok, amivel már nagyapáitok olyan kétségbeejtően póruljártak. Ti, véres-keserű lázadók alig föltápászkodott utódjai, összeállotok, persze megint Bécs biztatásával, hogy a küszködő magyar radikalizmusnak, nemzetvédelemnek, demokráciának és szabadságharcnak gáncsot vessetek."

Az önmagát „látomásos ember"-ként aposztrofáló Ady a történelmi-társadalmi folyamatok megítélésében realista volt. „A históriáról, a múlt kultuszáról olyan a hitem – írja 1902-ben –, amelyet okvetlenül legalábbis szecessziósnak kell hogy nevezzen a jámbor polgári alaposság és vaskalaposság. A szociológia fanatikusa vagyok. A meglevő faktorokkal szeretek számolni, s a jelen érdekel, de még inkább a jövő." István-napi publicisztikájában ugyanezen évben kíméletlen szókimondással jósolja meg a Szent István-i államtest megcsonkulásának lehetőségét. Mert az „ünneplő Magyarország" nem akart szembenézni a ténnyel, hogy a szupremácia biztos alapzatának tekintett Ausztria pozíciói meginogtak, hogy a bomlási folyamatokat Franciaország és a monarchia más ellenségei is támogatják. A Szent István-i Magyarországon uralkodó állapotok is kedveznek e törekvéseknek, mert uralkodó osztályai jóvoltából „magában nem bízó, mert másoktól függ. Ereje nincs, mert részei divergálnak... A nép vándorol ki. Az adózás alatt nyög az egész ország. Az antiszemitizmus szításával majdnem egymillió hasznos magyar embert iparkodnak elidegeníteni a magyar fajtól, míg a nemzetiségi politikánk gyávább, mint valaha..."

Elsőként üdvözli a *Nyugat* hasábjain Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című könyvét. Összhangban saját politikai hitvallásával, a monográfia legfőbb értékének azt tartja, hogy az *„megtalálta nemzetiségi kérdésünkben, e valóban »legvéresebb« kérdésben, a »demokrácia archimedesi pontját«"*. Mert hite szerint „Magyarország nemzeti, állami kialakulásához ... csak a demokrácia segítségével, minden nemzetiség fölkarolásával érhetünk el. Hogy Magyarország csak mint kultúrország, csak mint népállam maradhat és élhet, s vihet javakat az emberiség kincsesházába".

Jászi Oszkár egy hosszú történelmi fejlődés eredményének tekinti a magyarság hegemóniáját e térségben – s ez következtetései szempontjából is lényeges – amit arra vezet vissza, hogy jelentékeny természetes gazdasági és kulturális fölény birtokában jutott az ország többi nemzetiségei fölé. Ezt a feltételezését azzal az általa gazdagon dokumentált ténnyel is alátámasztja, hogy minél modernebb az ország valamelyik térségének gazdasági szerkezete, annál nagyobb a magyar nemzetiségűek részaránya. Az arányok ilyetén alakulását összefüggésbe hozza azzal a ténnyel, hogy míg a *rendies* szerkezetű falvak értékrendje gátolja a természetes asszimilációt, a városok a *nemzetiségiek sajátos olvasztótégelyeivé váltak*. Mert a beolvadás – az európai és amerikai történelem tanúsága szerint – jórészt öntudatlan folyamat, és a nagyobb gazdagság és kulturális fejlettség irányában halad.

Az újabb kori magyar történelem meggyőződése szerint igazolja ezt a feltételezést: „a nemzetiségi perifériákról egyre élénkebb centripetális tendencia érvényesült" a fejlettebb vidékek felé. Ez a történelmileg kialakult alaphelyzet a demokratikus megoldás szociális alapzata. A kényszerasszimiláció, az erőszakos elmagyarosítás azonban *csak* az elkülönülés, a szembenállás reflexióit erősíti. A nemzetiségi nép sérelmei *in ultima analysi* mindig a legéletbevágóbb szociális, gazdasági, kulturális kérdésekkel kapcsolatosak. Ezt tanúsítják a *feudális közigazgatás* okozta károk is.

A nemzetiségi kérdés szempontjából nem is e gépezet korszerűtlen, lassú és drága működése a leglényegesebb, hanem az, hogy az *egész rendszert „a jogbizonytalanság, erőszak, osztálygőg"* hatja át. A gazdasági sérelmek tekintetében a nemzetiségi nép bajai általánosságban ugyanazok, mint a magyaré: „alacsony szellemi és gazdasági kultúra, alacsony munkabérek, az ipar hiánya, mely a fölösleges mezőgazdasági munkaerőket foglalkoztathatná, a hitel uzsora-jellege, az extenzív mezőgazdaság mellett a föld és a legelő hiánya, mely a szaporodó népességet egyre kevésbé tudja eltartani". S végül a legérzékenyebb pont: a nyelv szabad használatának korlátozása, a „kultúrképesség fejlesztésének akadályoztatása". Nem kétséges: a *nemzetiségiek* „sérelmi többlete" éppen e *jogok korlátozásával* kapcsolatos.

A Tisza István által bátorított erőszakos politika hatástalan volt (1880-ban a szlovákok száma

1 864 529, 1910-ben 1 946 970, a román nemzetiségieké ugyanezen években 2 949 032). Ugyanakkor a feudális struktúra megmerevedése, a dzsentri térhódítása alapjaiban azt az évszázadok alatt felhalmozott – európai léptékkel kétségtelenül viszonylagos – gazdasági, kulturális előnyt is veszélyeztette, amellyel Jászi a magyarság *primus inter pares* szerepét e térségben indokolta. Ezért tekintette elodázhatatlannak a polgári demokratikus átalakulást, a nemzetiségek egyenjogúsítását pedig e fordulat feltételének és szükséges kísérőtünetének. Mert a kényszerasszimiláció politikája, miközben az elnyomott nép életképesebb elemeiben a nemzeti érzületet megerősítette, egyidejűleg *demoralizálta az uralkodó nemzet politikai elitjét* is. Ilyen körülmények között az is törvényszerű, hogy „az elnyomott nemzetiség osztályszolidaritása háttérbe szorít minden más osztálykülönbséget". A nemzetiségi vidékek kulturális, nyelvi retardálásának ösztönzése végül az ország egészének fejlődését is visszaveti. Egyébként a külföldi példák is azt mutatták, hogy az erőszakos asszimiláció eredménytelen (Jászi említi, 52 millió német nem volt képes beolvasztani 3 millió lengyelt, a 84 milliós orosz kolosszus tehetetlenül állt 7 millió lengyellel, 3 millió némettel szemben).

E tényeket számba véve teszi fel a kérdést: „Ki ezek után oly naiv és dőre, aki elhinné, hogy az a 9 milliós magyarság erőszakos eszközökkel asszimilálni képes legyen az ország másik felét, az a magyarság, mely maga is még a népszámlálás sze-

rint magyar anyanyelvű, de valójában félig vagy alig asszimilált elemekkel szaturálva van, mely saját haderő nélkül minduntalan a gyarmatosító Ausztria politikai és gazdasági túlerejével küzd? És nem törpe nemzetiségi diaszpórákról van szó, hanem körülbelül annyi vagy még több német, tót és román él Magyarországon, mint amennyi lakosa van Dániának, Elzász-Lotharingiának, Görögországnak, Norvégiának és Szerbiának." Innen a következtetés: *„Nekünk ezerszer inkább kell a demokratikus népparlament, mint a nemzetiségi gyerekek kényszermagyarosítása. Nekünk ezerszer inkább kell liberális egyesülési törvény, mint magyar himnuszénekeltetés Balázsfalván. Nekünk ezerszer inkább kell a föld felszabadítása, mint csak magyarul beszélő szolgabíró Trencsénben. És a fejlődő magyar iparért odaadnók a tót és a román vidék nyomorgó falvainak egynyelvű cégfeliratát."*

Jászi nagyigényű és a nemzeti öneszmélést érdemben segítő analízise maga sem volt mentes illuzórikus feltételezésektől. Ő ugyanis – s ez összefügg történeti elemzésének zárótételével – Adytól eltérően bizonyosságnak tekintette, hogy „a magyar nemzetiségi kérdésnek nincs semmiféle közjogi komplikációja; semmiféle országos értelemben vett, külön államiságra törekvő, mai államalakulatok felé természetszerűen gravitáló vagy történelmileg odatartozó szerveződés nem volt ebben az országban". Úgy vélte, „ez, ami szigorúan megkülönbözteti a mi nemzetiségi kérdésünket a cseh, az ír, a lengyel, az elzászi kérdéstől".

Nemcsak a későbbi történelemalakulás, de a nemzetiségi mozgalmak század eleji historikumának feltérképezése is tanúsítja: a *szándékok* megítélésében Jászi tévedett. Nem bocsátkozhatunk jóslatokba, hogyan alakul e térség története, ha ezen politika egy fél évszázaddal korábban kerül megfogalmazásra és még inkább megvalósításra. Ami bizonyos: 1912-ben már *késő* volt, s e megkésett javaslatot is csak Ady és a magyar radikálisok kis tábora üdvözölte.

Az idézett tétel azonban nem egyszerűen állapotjelzés volt, hanem ideológiailag motivált céltételezés is: a polgári radikális Jászi – mint azt a *Nemzetiségi béke* című cikke is tanúsítja – azt vallotta, hogy „a demokratikus nemzetiségi politika a szociális haladás, de az állami egység biztosításának is legfőbb követelménye Magyarországon". A föderalizmust mint kínálkozó alternatívát a következőképpen utasítja vissza: „...e sorok írójának szabad meggyőződése volt, hogy a nemzetiségek jogos igényeinek kielégítése nemcsak nem visz föderációhoz, hanem ellenkezőleg, Magyarország egységének legbiztosabb alapja lehet."

1918-ban megfogalmazott új programterve, a Dunai Egyesült Államok koncepciója új elemeket tartalmazott, de az őszirózsás forradalom miniszterekként maga tapasztalta fájdalmasan: ez a terv is megkésett; az adott feltételek mellett a keleti Svájc terve egyszerre bizonyult utópikusnak és időszerűtlennek. 1919-ben, a proletárdiktatúra hónapjaiban már a fegyvereké volt a szó: az antanthatalmak

a frissen alakult utódállamok burzsoáziájával összefogva taposták el a „vörös forradalom" tűzfészkét a Kárpát-medencében.

Az 1918–19-es forradalmak hatalmas energiákat szabadítottak fel, de egy vesztett háború tehertételével indultak útjukra, lehetőségeiket a győztes hatalmak elhatározásai eleve korlátozták. Vívmányaikat, objektív okokra visszavezethető tévedéseiket, azok hatását most ne latolgassuk – később, más összefüggésben szót ejtünk róluk. Gondolatmenetünk szempontjából az lényeges, hogy bukásukat követően *vált ténnyé a történeti Magyarország felbomlása,* s írták alá a trianoni békeszerződést.

*

A magyar uralkodó osztályok végzetes mulasztásairól tárgyilagosan kívántunk szólni, de az is történelmi tény – s az egyik igazsága nem olthatja ki a másikat –, hogy *Trianon nem az igazságtétel fóruma volt.* Tény, hogy magyarlakta területeket is elcsatoltak, ott is elvágták a falvakat a számukra természetes központot jelentő városoktól, ahol ezt sem nyelvi, sem földrajzi kritériumok nem indokolták. Az ellenforradalmi rendszer azonban e fájdalmas igazságtalanságokat arra használta fel, hogy diszkreditálja a demokráciát, a szocializmust, s visszamenőleg igazolja a volt történelmi osztályok nemzetiségi politikáját – legfeljebb annak liberális illúzióit marasztalva el.

Az események egymásutániságát ugyanis az ok és az okozat viszonyaként jellemezték, ily módon

közvetlenül a forradalmakat jelölték meg a történelmi Magyarország összeomlása okaként. Arról a nyilvánosság fórumain 1945-ig nem esett szó, hogy Horthyékat az antant azzal a feltétellel juttatta uralomra, hogy a trianoni békeszerződést elfogadják. Elmaradt ily módon az erőszakos magyarosítás következményeinek és az új realitásoknak a tárgyilagos számbavétele, az elmaradottság tüneteinek és szerkezeti okainak lényegre törő elemzése, s minden visszásság gyógyírjaként megfogalmazódott az új mitológia: „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország." A *hivatalos politika* számára a politikai játéktér átdíszletezése ellenére – az antiliberalizmus, a keresztény-nemzeti elv előtérbe állítása, a hivatalos ideológia rangjára emelt reformkonzervativizmus ennek a dekórumváltásnak jellemzői – ezért kínálkozott egyetlen alternatívaként az ellenforradalmi folyamat radikális elemeinek pacifikálása és – megváltoztatva a megváltoztatandót – a feudálkapitalista társadalomszerkezet restaurálása. Az irredenta és a korszerűtlen társadalomszerkezet megőrzése egy politika két oldala, s mivel az irredentizmus érzelmi kihatása oly erőteljes volt, hogy annak létjogosultságát az uralkodó elit egyetlen csoportosulása sem kérdőjelezte meg, a konzervatív álláspont gazdag érzelmi tartalékokkal számolhatott. „Az ellenforradalmi garnitúrának – írja Bibó István – mind reakciós, mind fasiszta árnyalata, sőt gyér számú európéer árnyalata is elszakíthatatlanul *el volt kötelezve ennek a mozdulatlanságnak*, s közöttük a

különbség csak annyi volt, hogy az egyik következetesen végigvitte, a másik álreformokkal és álforradalmakkal spékelte meg... Csakis ennek a mozdulatlanságnak az ismeretében érthetjük meg, hogyan volt képes a magyar társadalom vezető rétege a húszesztendős trianoni revizionizmus ideje alatt a kiegyezés nemzetiségi szemléletét is a maga teljességében megőrizni."

Az uralkodó elit egyetlen frakciója sem merte kimondani, hogy a jogorvoslást követelő igazságtalanságokon túl mi az, ami a politikai realitások közepette megmásíthatatlan, hogy a *„mindent vissza"* jelszava hosszabb távon sem megvalósítható. A követelések történeti-jogi igazolása érdekében ugyanakkor újrafogalmazták a Szent István-i állameszményt és a szentkoronatant. E megalapozatlan párhuzamokkal, középkori metaforákkal operáló elméletben, mely tudatosan táplálta az irracionális szenvedélyeket, a történeti Magyarországot a szentkorona testével azonosították, az elcsatolt területeket pedig az István megalkotta *corpus politicum* letört darabjaiként jelenítették meg. Az érzelmek felszítását megkönnyítette, hogy az utódállamok polgári politikusai – Romániában és Jugoszláviában szélsőséges formában – megismételték a történelmi Magyarország uralkodó köreinek tévedéseit. (Románia például a szövetséges és társult főhatalmak előtt ünnepélyesen vállalta, hogy „faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül" tiszteletben tartja a törvény előtti egyenlőség elvét, ám a két világháború között elfogadott két alkotmány egyi-

kében sem találjuk nyomát a kötelezettségvállalás teljesítésének, még a jogi normák világában sem. Így nem esik szó a nemzetiségek nyelvhasználatáról az 1923. március 29-i „szabadelvű" és az 1938. február 27-i „rendi" alkotmányban. Az 1923. évi alkotmány például – Mikó Imre kutatásaira hivatkozunk – egyáltalán nem ismeri el a nemzetiségeket „közületeknek", hanem csak románokról beszél, akik az alkotmány 5. §-a szerint *„faji, nyelvi* vagy *vallási* különbségre való tekintet nélkül élvezik a közszabadságokat". Nem nehéz e koncepció mögöttes rendező elveként felfedeznünk az *egységes politikai nemzet román változatát*. A királyi diktatúra alatt hozott második alkotmány a közszabadságokat biztosítja ugyan, de azokat – idézzük Mikó Imrét – „faji és vallási különbségekre való tekintet nélkül" terjeszti ki az összes románra – 4. és 5. § –, a fasiszta terminológiának megfelelően nem említve a nyelvi különbségeket. A nemzetiségek közösségekként való elismerése az alkotmányban tulajdonképpen közvetve éppen a kisebbségi jogok megsértésével kapcsolatos. A 22. § kimondta, hogy a köztisztségek „csak román állampolgárokkal tölthetők be, figyelembe véve a román nemzet többségi és államalkotó jellegét".)

Ezen új folyamatokkal is számolva és az irredenta politika távlattalanságát is felismerve az *ellenzéki* nemzeti radikális mozgalmak a *kultúrnemzet* fogalmának megújítására tettek kísérletet. A Bartha Miklós Társaság fiataljai például kinyilvánították, hogy olyan történelmi körülmények között, amikor

az állami keretek nem fogják át az élő nemzet egészét, a nemzeti lét alapvető kerete a *kultúra:* a nemzethez tartozás ismérve e megváltozott feltételek között meghatározóan a kulturális-nyelvi kötelék *benső* parancsként való vállalása. A nemzet folytonossága szempontjából a legfontosabbak azok a rétegek, amelyek sértetlenül őrzik az ősi kultúrát. Ezért elsődleges parancs a paraszti létforma óvása és tanulmányozása. Őszinte népszeretet, újító szándék ötvöződött ezen elméletben a konzervatív elvekkel, de – mint ezt a Bartha Miklós Társaság jobbszárnyának későbbi története is példázta – az etnikai ismérvek irracionális értelmezése a fajelmélet felé fordulás veszélyét is magában rejtette.

Az ellenzéki mozgalmak politikailag is elhatárolták magukat az irredentizmustól. S nemcsak a szociáldemokrata és kommunista politikusok. Móricz Zsigmond a totális revízió ábrándkergetése helyett „a haza belülről való gazdagításának" útját tartotta járhatónak; Németh László Kelet-Európa kis népeinek együvé tartozását kísérelte meg igazolni a kultúratörténet tényeivel; Bartók Béla munkássága azt példázta, hogy a népi kultúrákban a határok jelképesek, a szomszédságban élő népek gazdagítják egymás kultúráját: együttműködésük és egymásrautaltságuk egyidejűleg hagyomány és korparancs; a Márciusi Front kiáltványa a dunai népek összefogását követelte 1937. március 15-én.

A végkifejlet azonban ezúttal is tragikusnak bizonyult. A történelmi Magyarországot nacionalista mozgalmak robbantották szét, s a nacionalizmus

nacionalizmust szül: az elmagyarosítási kísérletek az utódállamokban hasonló praktikák igazolásául szolgáltak. A kisebbségben élő magyarság sérelmeit a revizionizmus céltudatosan dramatizálta, s a világháborúban való részvétel kötelezettségeit vállalva – jóllehet annak kimenetele minden józan gondolkodású ember számára kiszámítható volt – az uralkodó elit rálépett az országgyarapítás útjára. A visszacsatolás eufóriát eredményezett, józan hangok alig voltak hallhatóak az ünneplők kórusában.

A Horthy-rendszer – jóllehet szavakban türelmet, megértést ígért – Bibó István tanúságtétele szerint – „a bekebelezett nemzetiségekkel szemben... megismételte a régi magyar nemzetiségi politika összes balfogásait és brutalitásait: egyik oldalon a szentistváni állameszmével, mely már akkor is kevés volt, mikor Deák Ferenc-féle nemzetiségi törvénynek hívták; másik oldalon a szentistváni–deákferenci állameszmére való minden tekintet nélkül folyó otromba és visszafelé elsülő magyarosítási kísérletekkel és végzetes karhatalmi atrocitásokkal. S a werbőcziánus köznemesség uralmi szellemének és kiváltságtudatának a továbbélése gondoskodott arról, hogy elegendő számban álljanak rendelkezésre felsőbbrendűségi tudattal áthatott kisemberek is mindeme esztelenségek végrehajtásához". 1946-ban az új Magyarország képviselői Párizsban újra a vesztesek asztalánál foglalhattak helyet.

Még egyszer a folytonosságról és megszakítottságról, a „sorskérdésekről" és azok megoldási lehetőségeiről

„Azután jött a német megszállás és a háború városról városra, házról házra. Amint a büszke házsorok romhalmazzá váltak, úgy esett össze porrá és hamuvá az, ami még megmaradt a magyar államból. Jobb magyarok a németek elől elbujdostak, mindenüket hátrahagyva az állam akkori közegei hivatalos rablásának... Jött a szovjet támadás Kelet felől, maga előtt hajtva vert német és magyar csapatokat, melyek viszont erőszakkal vitték magukkal az evakuált területeknek nemcsak élelmét és állatait, hanem embertömegét is. A török korszak óta nem látott hazánk ilyen népvándorlást, melynek folyamán a polgári, rendezett viszonyok végképp felfordultak, állami és közösségi hatóságok elvándoroltak és megszűntek, helyükbe khaosz, önsegély és a »hadd mentsem, ami menthető« elv, sok helyütt még ily köpenyeget is nélkülöző csupasz rablás került...

Állam volt ez még? Magyar állam? És társadalom? Magyar társadalom?"

E megrendítő szavak Szekfű Gyula *Forradalom után* című könyvéből valók. Állapotrajzként s nem tudományos értékelésként idézzük. Úgy véljük, e tanúvallomás érzékelteti: valóban egy romba döntött országot, egy felbomlott államszervezetet örökölt az új rendszer.

A megújulás politikai feltételeit – ez Szekfű impresszionisztikus helyzetrajzából is kitetszik – nem magunk harcoltuk ki, jóllehet Magyarországon, sőt Európa minden országában a magyarok is részt vettek az antifasiszta harcokban. A Horthy-rendszer éveiben illegalitásba kényszerített vagy korlátozott cselekvési lehetőségekkel rendelkező pártok gyors újjászerveződését ez a körülmény is magyarázta. A forradalmi folyamatokat elindító akciók átütő erejét azonban mélyebb okok is motiválták. A magyar társadalomnak a levert forradalmakat követően újra és újra elnapolt *strukturális átalakítása* várt megoldásra.

A változás jellegével, mozgatóerőivel, ütemével kapcsolatos nézetek a baloldali pártokon belül is megoszlottak. A teljes politikai és ideológiai spektrum felvázolására ez esetben nem vállalkozhatunk: figyelmünket egyetlen vonatkozásra összpontosítjuk, melynek – felfogásunk szerint – a nemzeti lét és tudat harmóniája szempontjából kitüntetett jelentősége van.

Fogalmazzuk meg így a kérdést: adottak voltak-e a felszabadulást követően a polgári demokratikus forradalom kiteljesedésének objektív és szubjektív feltételei? Korlátozódhatott-e az átalakulás az adott feltételek között a polgári demokrácia intézményesítésére, megértek-e társadalmunkban a szocialista átalakulás belső feltételei?

Az 1939-es vagy 1945-ös választási eredmények optikájából e kérdésekre a nemleges válasz könnyen megindokolhatónak látszik. A helyzet azon-

ban az egyértelműbbnek tetsző két háború közötti időszak megítélésében sem egyszerű: a felszínen tapasztalható s a mélyben munkáló folyamatok egybeesése korántsem magától értetődő. Az 1918–19-es forradalmak kirobbanását mély osztályantagonizmusok idézték elő. E forradalmak elbuktak, de az ellenforradalom „mozdulatlan társadalma" az előidéző okokat érdemben nem tudta megszüntetni.

Vívmányaikat elhallgatva, mulasztásaikat eltúlozva az első lázas órákban az ellenforradalom egyes irányzatai a forradalmi folyamat *nemzeti* alapon való folytatását ígérték: a földkérdés megoldását, a bank- és ipari tőke nemzeti tulajdonként való kisajátítását, új középosztály kinevelését. A „fehér" vagy nemzeti radikalizmus korán polarizálódott: egyik ága – Gömbös, Kozma, Eckhardt, a publicista Milotay – a politikai elit integráns része lett, „radikalizmusuk" érdemben a zsidó nagytőke kisajátítására szorítkozott; Szabó Dezső s később Bajcsy-Zsilinszky Endre s kevés számú híveik ellenzékbe vonultak – a nemzeti radikalizmus elveihez hűek maradtak ugyan, de elszigetelődtek.

A baloldal erői is megbénultak. A húszas évek végéig úgy látszott, elapadtak a mély és átfogó strukturális változtatásokhoz nélkülözhetetlen energiatartalékok: a forradalmak mulasztásai, a Trianon okozta megrázkódtatás, a felelősségáthárítás korábban elemzett műveletei, a nemzeti koncentráció szükségességét hirdető nemzetnevelés hatásossága, a szociális és nemzeti elv szembeálli-

tása – úgy tetszett – megbénított minden ellenzéki erőt. A világgazdasági válság azonban megingatta a konszolidáció építményét: az 1930-as szeptemberi munkástüntetés, a szakszervezeti élet fellendülése, a falukutatók mozgalmainak radikalizálódása jelezték: a mélyben feszülő ellentmondások megoldhatatlanok. Gömbös Gyula reformprogramja, majd Imrédy Béla Csodaszarvas-mozgalma ezért kísérelte meg a nemzeti radikalizmus jelszavait megújítani, illetve kisajátítani.

Említettük, hogy az országgyarapítás milyen eufóriát eredményezett. Tegyük hozzá: a Darányi-kormány által meghirdetett *Győri program* hatására kibontakozó konjunktúra is megalapozatlan reményeket szült; az egyszerű emberek nem tudhatták, milyen mértékű inflációba torkollik a fegyverkezési program. Az 1939-es választási eredményeket ezek a történések is motiválták.

A hangzatos reformprogramok ugyanakkor a magyar társadalom osztályantagonizmusait érdemben érintetlenül hagyták. A forradalmak által meggyújtott lángot lefojtották, de az a hamu alatt tovább izzott. A strukturális változások szükségességét a marxisták és a népi írói mozgalom haladó szárnya egyaránt hirdették. József Attila osztályharcos verseiben, Nagy Lajos, Illyés Gyula, Féja Géza, Kovács Imre szociográfiáiban, Dési Huber István és Derkovits Gyula festészetében ezek a folyamatok tükröződnek.

Németh László nem az egyetlen volt, aki – ha rövid időre is – azt remélte, hogy Gömbös valóban

reformot akar. Gondolkodói becsületességét példázza, hogy ő mondta ki a legkíméletlenebbül: „józan ésszel most már alig lehet elképzelni, hogy ez a társadalom a mi életünkben akármiféle »reform«-ból különbül vizsgázzék le, mint 35-ben". *Messziről* című írásában (a *Tanú* egyik zárótanulmányában) írja: „Országunk az államot kezelő mandarinokra s alaktalan fellah tömegekre oszlik: hogy e két réteg száz évig így marad egymáson, vagy már holnap forradalomban csap össze, külpolitikai tényezőktől függ. A belső öntisztulás lehetősége nincs meg, a társadalom belátáson alapuló strukturális átszervezését ígérgetni maholnap nyílt rosszhiszeműség lesz. A »reformok« kora úgy látszik egész Európa fölül elmúlt, de mennyire elmúlt egy olyan országban, amelyet uralkodó osztálya a fasiszta érdekkörbe ránt, elnyomott, forradalmi ösztönei a marxista Európához csatolnak. Itt akármit hoz a jövő, azt nem belülről, a nemzet tudatos életerejéből hozza, hanem kívülről, a párviadalára készülő világból."

A Márciusi Front, a népi írók és kommunista diákok közös vállalkozása, azt a reményt látszott erősíteni, hogy van *belső* erő, mely a mélyben munkáló feszültségeket nem álforradalmak javára kamatoztatja. Programjuk azt is dokumentálta, hogy a szociális és nemzeti követelések *racionálisan* egybehangolhatók. A tömegindulatokat azonban már nem racionális hatások vezérelték.

A második világháború éveiben az antifasiszta harc kérdései kötötték le a magyar progresszió erő-

it. De a Történelmi Emlékbizottság dokumentumaiban, a *Népszava* híres karácsonyi számában, az *Új Hang* tanulmányaiban, a Békepárt emlékirataiban, akárcsak a Magyar Élet Tábor 1943-as balatonszárszói tanácskozásán – más mélységben és nyíltsággal, ellentétes vélekedésekkel is szembesülve – a holnap Magyarországának „tervrajza" körvonalazódott.

Erdei Ferenc *A magyar társadalom a két háború között* című tanulmányában a strukturális ellentmondások fő jellemzőit 1943 végén így definiálta: „...a magyar társadalom ebben a korszakában, mint egyáltalán a 67 utáni fejlődésében, többszörösen összetett szerkezet. Nem általában és egészében polgári társadalom tehát, hanem a kapitalizálódással együtt fejlődött polgári társadalomnak és a kapitalista fejlődésben is fennmaradt rendiségbeli társadalomszerkezetnek az együttese."

Ezen szerkezeti rajzzal egybecsengenek annak a politikai programnak főbb megállapításai, amelyeket a Magyar Élet Tábor konferenciáján körvonalazott: „Ez az átalakulás mint politikai program ma a *demokrácia* teljes megvalósításának a következményében áll elő. Olyan társadalomnak kell tehát kialakulnia, amely következetesen és teljesen kiformálja országunkban is a *modern polgári társadalmat*. Azt is tényként kell azonban számításba vennünk, hogy a tényleges társadalmi helyzet olyan, amelyben tartós polgári társadalom már nem épülhet, éppen úgy, vagy talán még kevésbé, mint 1918-ban. Óriási méretűvé nőtt a munkásság,

amely tömegében már túlmutatott jelenlegi szervezetének politikáján. A másik nagy tömeg, a parasztság pedig már nem képes fokozatosan beilleszkedni a polgári társadalomba, olyan óriási arányúvá nőtt az agrárszegénység tömege. Tehát sem földbirtokreform, sem polgári termelési politika már nem képes megoldani alapvető gazdasági kérdéseit. Úgy áll tehát a helyzet, hogy egy modern polgári társadalom tartós és állandó képviselésének már nincsenek meg a tényleges társadalmi alapjai...

E szükséges és kikerülhetetlen átmeneti átalakulásokon túl a kifejlődés útja nyilvánvalóan tovább mutat. A külső hatásokat, amelyek befolyásolhatják a magyar alakulást, számításon kívül hagyva, vitathatatlanul elsősorban a munkásság, másodsorban a parasztság képviseli azt a társadalmi erőt, amelyik a további alakulást meg fogja határozni. Ebben a fejlődésben kétségtelenül a *munkásság képviseli a nagyobb erőt.* Ennek a rétegnek van olyan szervezete, programja és politikai iskolája, amely társadalmunk gyökeres átalakulását megkísérelheti. Ezen az úton a munkásság önkéntelenül is, de politikai céltudatossággal is *keresi a parasztsággal s az értelmiség szabadabb elemeivel való szövetkezést,* mert ezek a rétegek mind az alakulás kiharcolásának, mind pedig az új társadalmi szervezet felépítésének elengedhetetlen és nélkülözhetetlen elemei."

Az 1945–47 közötti történések sok vonatkozásban igazolták Erdei Ferenc stratégiai elképzeléseit.

nek megalapozottságát. Megállapításait azonban nem Erdei gondolkodói erényei bizonyítása céljából idéztük, hanem annak dokumentálására, hogy a *két világháború közötti magyar társadalom mélyrétegeiben zajló forradalmi folyamat hogyan tudatosult* már a felszabadulás előtt a népi szociográfiák és a marxista társadalomtudományok eredményeire építő politikus és tudós munkásságában.

Történelmi tény – s ezt a későbbi történések sem cáfolják, jóllehet értelmezését nyilvánvalóan nehezítik –, hogy a felszabadulást követően a demokratikus pártok létfeltételeinek megteremtésében fontos szerepet játszott az MKP. E lépéseit nyilvánvalóan motiválták a szövetséges hatalmak közötti megállapodások, de kezdeményező szerepét a földreform törvényesítésében és megvalósításában, a köztársaság megteremtésében, a kollégiumi mozgalom létrehozásában, a bankok és a bányák államosításában nem vezethetjük vissza csak a külpolitika adottságaira. A népi demokratikus forradalom stratégiáját a magyar kommunisták dolgozták ki – számba véve az említett strukturális sajátosságokat, a Tanácsköztársaság története kínálta tanulságokat, az SZDP és a KMP konfrontálódásának s a háború alatti együttműködésének tapasztalatait, a népi írói mozgalom által felvetett kérdéseket. Számoltak természetesen a szomszéd országokban végbemenő változások előlegezhető irányával is: 1945-ben meghatározóan a jugoszláv fejlődést tartva példaértékűnek.

A program tudományos-ideológiai alapvetéséül

mindenekelőtt Lukács György és Révai József munkássága szolgált. Elemzéseikben 1947-ig – a részletekben mutatkozó különbségek ellenére – ugyanazok a mozzanatok domináltak, mint Erdei idézett tanulmányában. Írásaikban a magyar társadalom szerkezetének elemzése a történelmi múlt újraértékelésének kísérletével társult, amely nem volt mentes a historizálástól, de érdemük volt a forradalmi hagyományok középpontba állítása, Petőfi, Ady, József Attila jelentőségének kiemelése. 1848 centenáriumának nagyszabású emlékünnepségeit is e gondolatok jegyében kezdeményezte az MKP (Révai 1947-ben közzétett tézisei e szempontból dokumentumértékűek).

Nem feladatunk annak elemzése, hogy az MKP politikájában mikortól kezdve mutathatók ki a népi demokratikus alternatíva értelmezésében és megvalósításában a következetlenség jegyei, hogy Rákosi Mátyás és a körülötte tömörülő csoport milyen mértékben tekintette időleges taktikai engedménynek a polgári forradalmat kiteljesítő, a folyamat szocialista elemeit fokozatosan erősítő demokratikus politikát, amelynek igazi tétje Révai, Lukács és Erdei formulája szerint is az volt, hogy a munkásság oldalán „mennyi történeti tőkét visz be a társadalomépítésbe a parasztság és a sorsát a dolgozó rétegekkel összekapcsoló értelmiség". Gondolatmenetünk szempontjából azt tartjuk lényegesnek, hogy a kinyilvánított s fő vonalaiban 1947–48 fordulójáig tettekben is realizálódó politika a kommunista párt tagjai számára orientáló je-

lentőségű volt, s az elvi viták ellenére a koalíciós pártok baloldali erőinek, sőt centrumainak nézeteivel is egybecsengett. (A nézetkülönbségek mindenekelőtt a közigazgatás újjászervezésével, a demokratikus rendőrség szerepével, a Magyar Közösség-perrel voltak kapcsolatosak.)

E politika ezen időszakban – olyan sokkhatások ellenére, mint a szlovákiai magyarok kitelepítése, a párizsi békeszerződés vagy a Kisgazdapárton belüli szakadás – azért volt szerves és eredményes, mert az európai politika folyamatait szem előtt tartva a magyar társadalom mélyében munkáló szükségletekre felelt, mert épített a magyar progresszió hagyományaira, mert bátran kísérletezett ki e hagyományokkal könnyebben társítható új formákat. Bizonyos, hogy nem minden lehetőséget realizált – utalhatunk a nemzeti bizottságok történetére –, egyes területeken a koalíciós erőviszonyoktól tette függővé a demokratikus intézmények támogatását – s bár a restaurációs törekvéseknek is volt tömegbázisuk, mégis visszafordíthatatlan folyamatokat indukált.

Bizonyos, hogy a nemzetközi helyzet drámai kiéleződése, a francia és olasz kommunisták kiszorítása a kormányból, az atomfegyverrel való zsarolás a magyar politika számára is kihívást jelentettek; a szomszéd országokban végbemenő változások, a kínai forradalom is felgyorsították e folyamatokat. A Kominform 1948-as határozatai már világosan előlegezték e változások következményeit a népi demokráciák fejlődési távlataival kapcsolatban, s

lentőségű volt, s az elvi viták ellenére a koalíciós pártok baloldali erőinek, sőt centrumainak nézeteivel is egybecsengett. (A nézetkülönbségek mindenekelőtt a közigazgatás újjászervezésével, a demokratikus rendőrség szerepével, a Magyar Közösség-perrel voltak kapcsolatosak.)

E politika ezen időszakban – olyan sokkhatások ellenére, mint a szlovákiai magyarok kitelepítése, a párizsi békeszerződés vagy a Kisgazdapárton belüli szakadás – azért volt szerves és eredményes, mert az európai politika folyamatait szem előtt tartva a magyar társadalom mélyében munkáló szükségletekre felelt, mert épített a magyar progresszió hagyományaira, mert bátran kísérletezett ki e hagyományokkal könnyebben társítható új formákat. Bizonyos, hogy nem minden lehetőséget realizált – utalhatunk a nemzeti bizottságok történetére –, egyes területeken a koalíciós erőviszonyoktól tette függővé a demokratikus intézmények támogatását – s bár a restaurációs törekvéseknek is volt tömegbázisuk, mégis visszafordíthatatlan folyamatokat indukált.

Bizonyos, hogy a nemzetközi helyzet drámai kiéleződése, a francia és olasz kommunisták kiszorítása a kormányból, az atomfegyverrel való zsarolás a magyar politika számára is kihívást jelentettek; a szomszéd országokban végbemenő változások, a kínai forradalom is felgyorsították e folyamatokat. A Kominform 1948-as határozatai már világosan előlegezték e változások következményeit a népi demokráciák fejlődési távlataival kapcsolatban, s

végül ezen történelmi időszakban is „hiba volt a népi demokrácia lényegét a hatalom megosztásában látni a munkásosztály és a parasztság között". Hiba volt tehát – ez már saját megfogalmazásunk – a nagytőke elleni támadást az antifeudális intézkedésben érdekelt kistulajdonosi rétegek bátorításával társítani, az újbirtokosok támogatását és a szövetkezetépítést úgy kezdeményezni, hogy egyidejűleg megőrződjön a szövetség a gazdaparasztság egyes kategóriáival s azok politikai képviselőivel.

A nemzetközi és belső folyamatok egymásba való átjátszása senki által nem mellőzhető összefüggés. Kérdés azonban, hogy motiválják-e a nemzetközi vagy a magyar osztályharc pillanatnyi szükségletei a strukturális sajátosságok, a hazai terep adottságainak olyan mérvű figyelmen kívül hagyását, amint az bekövetkezett? Hogy továbbá milyen nagyságrendig volt indokolt a stratégiai váltást követően az ipar, a szolgáltatói szféra államosítása, illetve hogy a szövetkezetfejlesztés üteme milyen mértékben szakadt el a realitásoktól? E kérdések érdemi megválaszolása, ezen időszak részletes történeti elemzése természetesen nem lehet feladatunk; egyetlen szempont szerint gondoljuk végig a stratégiai váltás végrehajtásának formáit és módozatait. Azt kívánjuk számba venni, hogy az ötvenes évek politikája milyen történelmi hagyományokkal rendelkező *szocialista* intézményeket sorvasztott el, s hogyan bénította meg vagy bontotta le az önmaga által létrehozott nemzeti hagyományokat

továbbfejlesztő és öntevékenységre épülő intézményeket. E szempontból tanulságos végiggondolni az üzemi bizottságok, a főbizalmi intézményeinek történetét, a MEDOSZ-határozat születésének körülményeit, s ezzel összefüggésben azt is, hogyan bénult meg a szakszervezetek *érdekvédelmi* szerepe.

Nem kevésbé tanulságos nyomon követni a szociáldemokrácia megítélésének változásait, a szociáldemokrata baloldal megbélyegzésének indokait, s azt, hogyan vált a magyarországi kommunista mozgalom káderei iránti bizalmatlanság szinte egyetemessé. A Tanácsköztársaság kádereinek sorsát a Kun Béla személyével kapcsolatos, egyébként elhallgatott vádak árnyékolták be; a harmincas évek mozgalmainak, a spanyol polgárháború önkénteseinek személyét a Rajk-kapcsolat tette gyanússá, a debreceni csoport szinte valamennyi tagja börtönbe került, a Békepárt likvidátoroknak minősített tagjai Kádár János törvénytelen letartóztatását követően érezhették magukat veszélyben.

S a kulturális szférában is átrendeződött az értékrend: József Attila, Nagy Lajos, Dési Huber István, Kassák Lajos, Derkovits Gyula alakja – más-más indokokra hivatkozva – háttérbe szorult, vagy legalábbis jelentőségének nem megfelelő méltatást kapott Az ún. Lukács-vita nemcsak esztétikai minőségekkel volt kapcsolatos, visszafelé is megkérdőjelezte a népi demokratikus út sajátosságaival kapcsolatos elméleti tételeket; a munkásművelődés hagyományos formáit beolvasztották az új

állami intézményi keretekbe; a NÉKOSZ-mozgalom politikailag diszkreditálódott; az önkormányzaton alapuló népi kollégiumokat arc nélküli állami kollégiumok helyettesítették stb.

Ezen évek történeti jellemzése nyilvánvalóan megköveteli annak méltatását is, hogy agrár-ipari országból ipari országgá lettünk, hogy kiépült az oktatás új rendszere, hogy új szociális összetételű értelmiség toborzódott, mint ahogy az összképhez nyilvánvalóan hozzá tartozik az életszínvonal süllyedése, a begyűjtési politika valamennyi következménye, az egyházakkal való konfrontáció, a humanista polgári áramlatok kirekesztése.

1945 utáni fejlődésünk témánk szempontjából meghatározó másik tétje a szomszéd országokkal való kapcsolatunk rendezése volt. Az irredenta politika kompromittálódott, a háborút vesztett nemzetnek nem volt más útja, mint a Duna-völgyi népekkel való barátságos viszony kialakítása, a népi demokratikus országokkal való összefogás.

A felszabadulás utáni első éveket e vonatkozásban egymásnak ellentmondó tendenciák jellemzik: az újvidéki és erdélyi atrocitások, a felvidéki magyarság áttelepítésével kapcsolatos fájdalmas történések szembesülnek a demokratikus, szocialista erők hídépítő törekvéseivel. A párizsi békeszerződés sokkhatásáról már szólottunk. Mégis, a népi demokratikus erők felülkerekedése a szomszédos országokban erősítette a reményt: a nemzetek közötti viszonyban egy új korszak kezdődik e térségben; az atrocitások csak egy régi korszak utórezgé-

sei. Az államközi szerződések, a nemzetiségi jogok szavatolása, a kultúra munkásainak közeledése, egymás kulturális értékeinek bemutatása, a demokratikus ifjúsági szövetségek építőtáborai megerősíteni látszottak ezt a feltételezést. Nem kevesekben az a remény is megfogalmazódott, hogy a szocialista távlatokban a baráti népeket elválasztó határok is jelképessé válnak. Nem így történt: az ötvenes években a határok lezárultak; nem a közeledés, hanem az eltávolodás jellemezte ezen években a Duna-völgyi népek kapcsolatát.

A nemzettudatot is egy sajátos kettősség jellemezte ezekben az években. Egyrészt a népköztársaság kinyilvánította, hogy a szocialista tábor tagja, azzal szolidáris külpolitikát folytat, másrészt az internacionalista elvek a gazdasági autarkia korszerűtlen céltételezésével társultak. Szorgalmazta e politika Zrínyi Miklós, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor kultuszát, a nemzeti klasszicizmus hagyományainak felújítását az építészetben, a festészetben, a zeneművészetben, ugyanakkor – más vonatkozásoktól most eltekintve – éppen a forradalmi hagyományok eleven továbbélését korlátozta, és a történelmileg behatárolt lehetőségeken belül sem engedte érvényesülni azokat. A Rákosi–Gerő vezette csoport szinte szenvedéllyel metszett le minden hajtást, amely elütött az általuk szabványnak tekintett szocialista modelltől. Ezzel függ össze, hogy azokat a mély sodrású folyamatokat, amelyeket a felszabadulás indukált, s amelyekben cselekvően vettek részt munkás- és paraszttömegek, értelmisé-

gi fiatalok, *felülről kezdeményezett intézkedésekkel helyettesítették; nem igényelték, sőt kizárták vagy korlátozták az öntevékenységet.* A kérdések, amelyeket 1945-ben a történelem tűzött napirendre – s amelynek a polgári demokratikus átalakulás befejezetlenségével voltak kapcsolatosak: a falu urbanizációja, a községi, városi önkormányzat fejlesztése, a parasztság tartalék energiáinak felszabadítása, a szövetkezetépítés történelmi adottságainknak megfelelő, új útjainak kikísérletezése, az állam és az egyházak szétválasztása, az egyházak új státusának a hívőkre s kulturális tradícióinkra is figyelő elrendezése, a polgári radikalizmus rehabilitálása –, *mint megoldott vagy meghaladott dolgok lekerültek a napirendről, miközben a szociális hagyományok folytonosságát sem biztosítottuk.* Úgy véljük, mindez összefügg azzal is, hogy a *szocialista nemzet* jellemzői sem fogalmazódtak meg világosan.

A marxista társadalomtudomány ábécéjébe tartozik a felismerés, hogy a társadalmi-gazdasági alakulatok törvényei *egyetemesek.* De e tételt vulgarizálja az, aki nem veszi tudomásul, hogy a fejlődés fő vonalától eltérő alakzatok is kialakulnak, hogy vannak stagnáló társadalmak, s hogy azon országok is, amelyekben e jellemzők viszonylag tiszta alakjukban realizálódnak, mennyi eltérő jellegzetességgel rendelkeznek. Áttekinthettük e szempontból a magyar hűbériség, rendiség fejlődési jellegzetességeit s azok továbbgyűrűző hatását. Ha e sajátos színező jegyeknek szerepük volt a középkorban, még inkább így van ez a modern korban, amikor

a társadalmak *nemzeti társadalmakként* definiálódnak.

Történelmünk ellentmondásoktól nem mentes utolsó negyedszázada bizonyította, hogy *a magyar néptől nem a szocializmus, hanem annak bürokratikus, túlközpontosított modellje az idegen.* A strukturális megkésettség minden következményét nem küzdöttük le: a magyar társadalom a közepesen fejlett országok mezőnyében helyezkedik el; a gazdasági növekedés időlegesen megtorpanhat, sokféle nehézséggel kell szembenéznünk, de az a tény, hogy Magyarország ipari országgá vált, hogy szövetkezeti keretek között megújuló mezőgazdasága erős alapokon nyugszik, hogy jelentős és növekvő szellemi kapacitással rendelkezik, megmásíthatatlan. A Magyar Népköztársaság a Varsói Szerződés tagja, tanul más szocialista országok tapasztalataiból, ugyanakkor fejlődésének ütemét maga szabja meg, intézményeit saját hagyományaival, lehetőségeivel összhangban fejleszti.

A Rákosi–Gerő-féle politika a bizalmatlanságon alapult: törvényszerű kísérőtünete volt a kirekesztés: a konfrontációt a különböző demokratikus humanista irányzatokkal, egyházakkal egyetemessé tette. Az 1956-os tragikus konfrontáció tanulságait hasznosítva az MSZMP minden hazafias erő egyesítésére törekszik. Ez a politika a nemzeti múlthoz való viszony újragondolását is megköveteli. A katolikus vagy protestáns állampolgárok lelki békéjét nemcsak az biztosítja, hogy háborítatlanul részt vehetnek a liturgikus szertartásokon, hanem az is,

hogy a szocialista Magyarország kultúrpolitikája az *Ómagyar Mária-siralmat*, Pázmány Péter prédikációit, a 16–17. században a magyar kultúra folytonosságát biztosító erdélyi protestantizmust is a nemzeti kultúra integráns részének tekinti, hogy nem kell elhallgatnia vagy szembesítve bevallania, hogy a humanista hagyományokat őrző bencés vagy cisztercita gimnáziumok neveltje, hogy Sárospatak, Debrecen, Pápa kollégiumi hagyományait a közösségi és hazafias nevelés a ma számára is tanulságokat kínáló előzményének tekinti.

A közmegegyezés azonban nyilvánvalóan nem alapulhat csak a múlt értékeinek tiszteletén. A nemzettudat csak akkor egészséges, ha a múltat is a jelen nevében vallatja, ha van olyan cél, program, melynek jegyében a cselekvőkész rétegek a köz javára összefognak. S úgy véljük, ezt szolgálják Széchenyi István bevezetőként idézett szavai is.

A mai magyar társadalom úton levő társadalom. Van jövője – Robert Jungk megfogalmazását parafrazálva –: e jövő már megkezdődött. Ez azt jelenti, hogy sem a gazdasági, sem a társadalmi viszonyok, sem az értékrend megújításának folyamata nem tekinthető befejezettnek. Fejlődésünk olyan állomásához érkeztünk, amikor történelmileg nemcsak lehetséges, de szükséges is, hogy azokat a finom erezeteket, amelyek fejlődésünk sajátlagosságai következtében nem kellően járták át társadalmunkat, megsokszorozzuk. Mert a fejlett szocializmus építése, a gazdasági növekedés intenzív szakaszára való áttérés egyaránt igényli ezt. A fino-

mabb erezetek megsokszorozása nem egyszerűen a hagyomány vájta medrekben lehetséges: új formákat és intézményeket is ki kell kísérletezni. A termelőszövetkezetek példája mutatja, hogy e vonatkozásban egy kis ország lehetőségei mennyire sajátosak.

De e példa annak érzékeltetésére is lehetőséget ad, hogy a gazdasági és társadalmi reformok, jóllehet feltételezik egymást, nem egyjelentésűek. Mert az agrárgazdaság fejlődése nem társult – vagy nem társult mindenütt – a falu és a község önkormányzatának hatékonyabb fejlesztésével, vagy – más példára utalva – az anyagi érdekeltség elvének érvényesítése nem vonja törvényszerűen maga után a munkások ellenőrzési és döntési jogosítványainak biztosítását. E bonyolult, sok tényező által meghatározott folyamat érdemi elemzése meghaladja lehetőségeinket. A példákkal csak azt a gondolatot kívántuk nyomatékosítani, hogy az anyagi gyarapodás csak akkor válik – Kármán József régies megfogalmazását idézve – a mi viszonyaink között a „nemzet csinosodásának" eszközévé, ha a közélet fórumai nem dekórumok, hanem minden szinten az érdekek ütköztetésének terrénumai; ha a *communitas* – lett légyen szó faluról vagy városról – valóban *köz*ség, ha a termelt javak újraelosztása nemcsak az országos fórumokon valósul meg stb. S ez egyben hatékony ellenszere a magánéletbe való bezárkózásnak, a közügyektől való elfordulásnak, amelyektől nem ok nélkül féltik sokan társadalmunk értékérzékenységét. *Mert a nemzeti lét*

ellentmondásainak nyilvános megvitatása, a nagyobb mozgástér a feladatok megoldásában, a közös felelősségvállalás a nemzeti önbecsülés erősítésének leghatékonyabb formája.

Nemzettudatunk belső kiegyensúlyozottságának történelmi fejlődésünk sajátosságaiból következő másik fontos eleme: az anyaország és a Magyar Népköztársaság határain kívül élő magyarság viszonya. E viszonyrendszer elválaszthatatlan attól a napjainkban új módon időszerű kérdéstől, hogy „ki a magyar, ki tartozik a nemzethez", vagy más megfogalmazásban: az *állami lét* nélkülözhetetlen eleme-e a *nemzet létezésének*, vagy fennmaradhat pusztán szellemi képződményként, *corpus spiritualé*-ként is?

E kérdések megválaszolása érdekében egy rövid kitérőre kényszerülünk. Az *Internacionálé* híres sorait – „...nemzetközivé lesz holnapra a világ" – leegyszerűsítve nemegyszer úgy értelmezték, hogy minden nemzet tagolatlanul olvad egyetlen közösséggé. Ez a feltételezés nincs összhangban a világtörténelem ismert fejlődési folyamataival. A proletár internacionalizmus eredendően annak az objektív folyamatnak az ideologikus rögzítése, hogy a tőke létfeltételei és az osztályharc feltételei nemzetközivé váltak, más szavakkal, a tőke nemzetközi osztályszolidaritásával a proletariátus internacionális összefogását kell szembeállítani. Az imperializmus viszonyai között e folyamatot egy másik tendencia is keresztezi: a nemzeti élet és a nemzeti mozgalmak ébredése a gyarmati országokban, s

megújulása minden térségben, ahol erőteljes a monopoltőke térhódítása.

Az októberi forradalmat követően ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista átalakulás a korábban törzsi vagy feudális szinten megrekedt gyarmati országok nemzeti megújulását eredményezi, s *új szocialista nemzetek* kialakulásához vezet. E folyamat indítékai s ellentmondásai kristálytisztán tükröződnek Lenin írásaiban az OK(b)P programvitájában, az ukrán kérdés megítélésében, s talán legdrámaibb módon a Kaukázuson túli területek köztársaságaival kapcsolatos konfliktusban.

Lenin Oroszország egykori gyarmatainak nemzeti köztársaságokká szerveződését s föderatív alapon való egyesülését tartotta egyedül összeegyeztethetőnek az internacionalizmus elvével, egyidejűleg biztosítva a határterületeken élő, fejlett államisággal rendelkező népek számára az önrendelkezés jogát. Ugyanakkor azt is újra és újra szükségesnek tartotta megfogalmazni, hogy minden köztársaság területén szavatolni kell a kisebb etnikumok számára a teljes állampolgári egyenlőséget, a kulturális autonómiát, az anyanyelv szabad használatát.

Forbmannak, az *Observer* és a *Manchester Guardian* tudósítójának 1922 októberében tett nyilatkozatában így fogalmazta meg az általa legfontosabbnak tekintett rendező elvet: „Tapasztalataink alapján az a megingathatatlan meggyőződés alakult ki bennünk, hogy csakis a különböző nemzetek érdekei iránt tanúsított legnagyobb fokú figyelem kü-

szöböli ki a konfliktusok veszélyét, küszöböli ki a kölcsönös bizalmatlanságot, küszöböli ki a különféle intrikáktól való félelmet, s teremti meg azt a bizalmat – különösen a különböző nyelvet beszélő munkások és parasztok között –, amely nélkül teljesen lehetetlen akár a népek közti békés viszony, akár valamennyire is eredményes fejlődése mindannak, ami értékes a modern civilizációban."

Az utolsó fél évszázad megerősítette ezen feltételezés történelmi megalapozottságát, és új tanulságokat is kínált. A harmadik világ súlyának megnövekedése, az ír kérdés, a flamand–vallon ellentétek s más értelemben az alternatív mozgalmak etnikai-regionális érdekek tudatosítására irányuló kezdeményezései új oldaláról dokumentálták az osztályharc s a nemzeti-kulturális küzdelmek kölcsönös feltételezettségét. E gondolatmenet szempontjából azonban az a leglényegesebb, hogy a második világháborút követően Kelet-Európában és a világ más térségein a feudális-tőkés rendszereket megdöntő forradalmak *szocialista nemzetekként* kodifikálták magukat. Ezen országok különböző fejlettségűek, számos eltérő sajátossággal rendelkeznek, valamennyiük fejlődésének közös jellemzője azonban a *nemzeti keretek megőrzése és új tartalommal való megtöltése.*

1917 októberét követően a világ számos térségén új nemzettípus alakult ki, amelyben új módon strukturálódnak a termelési viszonyok, nincsenek osztályantagonizmusok, elvben már fejlődésük jelen fokán is adottak a nemzeti egység és a nemzet-

közi osztályszolidaritás érvényesítésének a politikai feltételei. A gyakorlatban ugyanakkor ezen elvek *nem mindenütt valósulnak meg* egyforma következetességgel. Különösen azon országokban nem, amelyekben a forradalmak előtt nem fejeződött be a polgári nemzetté válás folyamata, s erősek a *nacionalista tendenciák*. Mindez fájdalmasan bonyolítja az általunk felvázolt történelmi folyamatokat, de nem változtat azon a tényen, hogy a szocialista nemzetek tartós történelmi képződmények, hogy az egyetemes és a nemzeti értékek interferenciája e keretek között hatékonyabban valósulhat meg.

Az állami és nemzetiségi határok a szocialista társadalmakban sem esnek egybe. Vannak olyan országok, amelyek történelmi-földrajzi adottságaikból következően szocialista köztársaságok föderatív elven alapuló államszövetségei (Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia), vannak soknemzetiségű államok, amelyekben a vezető etnikum egésze vagy meghatározó többsége az adott ország határain belül él (Románia), s – mint Magyarország is példázza – van olyan szocialista nemzet, amelynek etnikuma nem egy állam területén él.

E történelmi adottságok motiválják, hogy különbséget tegyünk etnikum, nemzet, nemzetiség között. Az *etnikum* – ez korábbi elemzésünkből is kitetszett – a legnagyobb múltú képződmény, melyet a közös nyelv, kultúra, történelmi hagyomány köt össze. *Nemzetnek* szocialista viszonyok között is *az önálló államisággal rendelkező etnikumot tekintjük,* eltérően azoktól, akik a nemzetet „lelki való-

ságként" határozzák meg. Ez azt is jelenti, hogy felfogásunk szerint a szocialista nemzet – fejlődésünk mai fokán és belátható távlatokban – a fejlődő kooperáció ellenére s az által is ösztönözötten önálló népgazdasággal rendelkezik, s ily módon a szocialista nemzetközösség tagjaként is *önálló érdekviszonnyal rendelkezik*. Egyidejűleg a szocialista nemzeti állam a történelmi folytonosságnak, a nemzeti kultúra és anyanyelv ápolásának is letéteményese. A magyarságnak a „világban való jelenléte" szempontjából is azért meghatározó jelentőségű a Magyar Népköztársaság gazdasági, politikai, kulturális fejlődése.

A *nemzetiség* kisebbségi státussal rendelkező etnikum. E fogalom megfelelő értelmezése nemzettudatunk kiegyensúlyozottsága szempontjából különösen két vonatkozásban jelentős. Egyrészt mert a mai Magyarország területén – ha nem is nagy számban – élnek nemzetiségek, másrészt mert a szomszéd országok területén összefüggő tömbökben élnek magyar nemzetiségiek, akiknek állampolgári hovatartozása és nemzeti identitástudata nem feltétlenül esik egybe: lojális polgárai annak a szocialista államnak, amelynek területén élnek, amely szavatolja számukra az egyenjogúságot, az anyanyelv szabad használatát, kultúrájának ápolását, míg a közös történelmi múlt és hagyomány az anyanemzethez kapcsolja őket. A lenini nemzetiségi politika elveinek *következetes* és *méltányos* betartása esetén – s mint a pozitív és negatív tapasztalatok tanúsítják: *csak* akkor – e sajátos kettősség nem

szolgál feszültségforrásul, s a nemzetiségek valóban betölthetik az e térségben élő népek között a híd szerepét.

Ugyanakkor a magyar etnikum nem csupán összefüggő tömbökben él. Szerte a világban élnek magukat magyar származásúnak valló családok, akik távoli államok polgáraiként is kötődnek saját vagy szüleik egykori anyanemzetéhez. E szórványmagyarság is a magyar etnikumhoz tartozik, jóllehet azon országokban, melyben élnek, nem tartják számon őket önálló kisebbségként, s maguk sem tartanak igényt kisebbségi jogokra.

A múlt, a jelen s a jövő kapcsolatát ily módon értelmezzük tehát. Csak a megújulásra kész népeknek van jövőjük. A napjainkban olyan gyakran emlegetett szervesség nem azonos a múlt értékeinek változatlan reprodukciójával, s még kevésbé a mozdulatlansággal. Ellenkezőleg, csak ha egy nép újra és újra képes a szerkezetváltozásra, s azt saját megszenvedett tapasztalataival összhangban valósítja meg, van és lehet reménye a lépéstartásra. A folyamatos megújulási készség, a „közös múlt" vállalása és bevallása, a nemzeti előítéletekkel való szembenézés ugyanakkor *együtt* biztosíthatja a nemzetlét és nemzettudat harmóniáját. A *megfordított előítélet*, a Lenin által oly találóan jellemzett „önmegvetés" ugyanúgy nem biztosíthatja egyetlen nemzet egészséges identitástudatát sem, mint a történelmi múlt mitologizálása, amely mindig más népek „romantikus" mitológiájával szembesül. Mert „A harcot, amelyet őseink vívtak", még

nem oldotta „békévé az emlékezés". Mégis az egyetlen alternatíva, amely a megkezdett jövő folytonosságát biztosítja, a József Attila-i jövendölést előlegezi: „...rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés."

AZ ÉRTELMISÉG-SZOCIOLÓGIA ÉS -SZOCIOGRÁFIA HAZAI TÖRTÉNETÉHEZ

Prológus –
A szociológia magyarországi előtörténete

A hiedelem szerint a hazai szociológia és társadalomrajz felszabadulás előtti historikumát alapvetően két tény – körülmény – jellemzi. A *szociológia* hazai elterjedése egyidejű a polgári radikalizmus színrelépésével, története párhuzamos a Magyar Társadalomtudományi Társaság működésével. Az *értelmiség* helyzetéről és szerepéről, belső tagolódásáról is ők tudósítottak először, míg a társadalomrajz a népi írók mozgalmának szellemi gyermeke, terepe pedig a falu. Más szavakkal, a magyar szociográfia faluszociográfia. E feltételezések – állítások – azzal a meggyőződéssel társulnak, hogy a szociológia és a társadalomrajz Magyarországon az ellenzéki irányzatot képviselte, *kritikai* műfajként kodifikálódott, történetük elválaszthatatlan a magyar *progresszió* történetétől.

E vélekedések valós összefüggéseket tükröznek: a hazai szociológia kiemelkedő értékű alkotásait a századelőn a polgári radikalizmus ihlette, a társadalomrajz nagy korszaka a népi írói mozgalom

fellendüléséhez, a Márciusi Front szerveződéséhez és közszerepléséhez kapcsolódik; a népi írók szociografikus írásainak középponti témája a paraszti sors; minden más rétegről csak annyiban esik szó ezen művekben, amennyiben alakítják, befolyásolják a parasztság életútját, kálváriajárását.

A meghatározó vonulatokat tekintve tehát – úgy tetszhet – e kép nem szorul kiigazításra. A hazai szociológia és társadalomrajz története azonban nem korlátozódik ezen áramlatokra, és a modern értelmiség problematikája sem a századelőn tudatosul először; a pozitivizmus hazai jelentkezése nyomán már a XIX. század tudományos közéletében a viták gyújtópontjába került a szellem embereinek szerepe a társadalmi folyamatok vezérlésében.

*

A szociológia szülőhazája Nyugat-Európa. Kialakulása és befolyásának erősödése az 1840-es években a pozitivizmus keletkezéséhez kapcsolódik. A társadalomtudományoktól a pozitivizmus ténytiszteletet, a metafizikus feltételezések elutasítását követelte, észérvekkel kívánta bizonyítani, hogy a társadalmi jelenségek természettudományos pontossággal leírhatók és elemezhetők. Auguste Comte szociológiája feleleventette a felvilágosodás empirikus-racionalista hagyományait, terméketlennek ítélte a romantikus történetfilozófiák irracionalizmusát, spekulatív gondolati építményeit. Ennyiben – úgy tetszhet – a comte-i pozitivizmus a szüle-

tő marxi gondolattal rokon törekvéseket képviselt. Valójában, jóllehet Comte életpályája is több szakaszra oszlik, s a pozitivizmus későbbi története is különböző áramlatok foglalata, Comte munkásságát és a pozitivizmus egész történetét a marxizmussal, a proletár szocializmussal való tudatos szembenállás jellemezte. A világot megváltoztatni akaró marxi elmélettel Comte a *rend* és a *haladás* polgári életkereteket megtartó programját állította szembe.

A comte-i szociológia elfogadta az ipari civilizáció, a polgári társadalom realitásait; az ismétlődő forradalmak hatékony ellenszerének nem a romantika múltrajongását tekintette, hanem a pontos társadalomelemzésen alapuló reformokat. A szembeötlő s igen fájdalmas konfliktusok feloldása érdekében ezért javasolta a szükséges és lehetséges reformprogramok kidolgozását és következetes megvalósítását.

Egy-egy eszmeáramlat jelentése és hatása eltérő történelmi-társadalmi feltételek esetén nem azonos: nemcsak a hangsúlyok változhatnak; az új társadalmi mozgalmak a saját érdekviszonyaiknak megfelelően rendszerint újraértelmezik és a saját nézetrendszerükbe építik be a más történelmi korszakokban, országokban fogant eszméket.

A comte-i pozitivizmus társadalomfelfogásának híre korán eljutott hazánkba: a fiatal Comte-ot Szontagh Gusztáv már 1839-ben Saint-Simon legjelesebb tanítványaként mutatta be a magyar olvasóközönségnek. A pozitivizmus hatása azonban a

19. században csak a történettudományban, később az irodalomtudományban jelentős; a századfordulóig legfeljebb a szociológia prehistorikumáról – Németh G. Béla kifejezését idézve –, egy *hiány* tudatosulásáról beszélhetünk. Mégis e hatás túlmutat az említett diszciplínák céhproblémáin. A pozitivizmus szempontrendszerének alkalmazásával kapcsolatos kísérletek ugyanis a *polgári átalakulásban* érdekelt nemesség reformkísérleteihez, másrészt – ettől elválaszthatatlanul – a *társadalmi realizmus* igényének tudatosodásához kapcsolódnak, s párhuzamosak a liberalizmus térhódításával. „Mindent is tudunk, csak azt nem, milyen állapotban vagyunk – írja Hunfalvy Pál –, társadalmi országászatban inasok olyannyira, hogy a legsürgetőbb kérdésekre, mondhatnám olyanokra sem, melyek hatalmas élüket torkunknak irányozzák, nem bírunk kielégítő felelettel." Szalay László pedig ezekben az években a „társasági tudományt" a politikai életben leginkább szükségeltető tudományként jellemzi, s polemizál azokkal, akik „az ég villámait leidéző vakmerőségnek tartják a társadalmi szerkezet elemeit analisys útján nyomozgatni".

A hazai társadalmi viszonyok szenvedélyes tanulmányozását vagy annak igényét természetesen elsődlegesen nem a comte-i vagy a sokkal szélesebb körű montesquieu-i hatásokkal magyarázzuk: a polgárosodás irányába mutató valóságos társadalmi szükségletek, a reformok előkészítésével és elfogadásával kapcsolatos viták követelték a pontosabb terepismeretet. R. Várkonyi Ágnes a megyei ne-

messég, a birtokukat korszerűen fejleszteni akaró arisztokrácia körében feltűnő „szociológiai igényről" ír. Ha a szociológiai igény tudatossága nem is, a módszeres adatgyűjtés hasznosságának felismerése mindenesetre tény. Az 1840-es években szervezett tudományos vándorgyűlések jegyzőkönyvei, az 1828–1829. évi összeírási munkálatok számos mozzanata bizonyítja e feltételezés megalapozottságát. Kölcsey Ferenc „jelentésé"-t *A szatmári adózó nép állapotáról* pedig joggal tekinthetjük az első hazai társadalomrajznak.

E gyakorlati szükségletekre visszavezethető igények tudományos következményeként születik meg az európai mércével mérve is korszerű *magyar statisztikai tudomány* s annak reprezentatív műve: Fényes Elek hatkötetes opusza. A kor legjobb elméi ugyanakkor teoretikus fejtegetéseiket, gyakorlati reformjavaslataikat megélt, megfigyelt és rendszerezett társadalmi tények felvonultatásával dokumentálják. Széchenyi *Hitel*-je e szempontból is úttörő jelentőségű munka.

A reformkor a modern *polgári értelmiség* formálódása szempontjából is korszakos jelentőségű. 1848-ig ugyan jogilag a rendi besorolás az irányadó; a nem nemesi származású értelmiségieket *honoráciorként* tartják számon. E kategória a feudális értékrangsorban tisztesebb a jobbágyénál, de a nemességtől eltérően politikai kiváltságokkal, földbirtoklási joggal nem rendelkezik. Az irodalmi életben és a tudományokban azonban e réteg szerepe egyre jelentősebb; s a *polgári* értékirány épp a

leghaladóbbaknál már a reformkor évtizedeiben is világosabban felismerhető. Kiépülnek a polgári nyilvánosság intézményei, a tudományos és irodalmi élet fórumai. Az *irodalmi respublicák* értékszemléletét – mintegy elhatárolandó a rendi társadalomtól – igen plasztikusan fejezi ki Bajza József, aki gróf Dessewffyvel polemizálva írta: „...herceg és gróf, báró és nemes, polgár és paraszt van, de ezen kötelékek csak a polgári kör határáig nyúlnak, s ott hol az írói respublica kezdődik, ott hol a tudományok országába lépünk, hol a társadalmi konvencióknak vége, ezek is megszakadtak, itt nem érdem, nem születés, nem hivatal többé egyedüli okok, egyedül ész adnak elsőséget; s én ezeknek tudok térdet és fejet hajtani, nem semmi auktoritásnak, nem semmi grófi méltóságnak, jaj akkor a magyar literátornak, jaj az ész kultúrájának, ha felette mágnási kény diktátorkodik."

A konzervatív erők befolyása jelentős, de a reformkor évtizedeiben a *liberalizmus* elveit a mezőgazdasági árutermelés fellendítésében, az ország modernizálásában érdekelt arisztokrácia a közéletben aktív szerepet vállaló középnemességgel és honorácior értelmiséggel együtt úttörőként vállalta. A nemzeti célkitűzések és a polgári átalakulást sürgető követelések nem keresztezték egymást: a modern *polgári nemzetállam* kialakulása és az *egységes polgári értelmiség* formálódása a reformkor haladó képviselői számára reális történelmi alternatívát jelentett.

A reformkorban még fiatalon küldetést vállaló egykori nemesi és honorácior értelmiség legjava a kiegyezést követően újra közéleti szerepet játszik; a *pozitivizmus* újrafelfedezése lényegében e nemzedék érdeme.

A hivatalnoki értelmiségi szerepkört betöltők száma és aránya az abszolutizmus évtizedeiben nem magas, s számuk a kiegyezést követő első években is csak fokozatosan emelkedik. Számarányuknál azonban jóval nagyobb volt e réteg politikai és kulturális súlya. Csak a témánk szempontjából fontos tendenciákra korlátozva figyelmünket: kellően nem méltányolt szerepet játszott például az ország modernizálásában az az ideológusi funkciókat felvállaló réteg, amelyet Németh G. Béla „irodalmi értelmiségként" jellemez, e réteghez sorolva nem csupán a szépirodalommal foglalkozó értelmiséget, de a tudományos *revük, szemlék* szerzőit és olvasóit is. Ezek a *revük* nem szaktudományi közlönyök voltak, valamennyi tudományág kérdéseit és eredményeit igyekeztek oly fogalmazásban összefoglalni, hogy „az értelmiség felső rétege követni tudja őket, s beépithesse saját felfogásába, fölépíthesse belőlük saját felfogását". Az 1860-as években a Jókai szerkesztette *Hon* közgazdasági rovata vállalkozott ilyen szerepre – a rovat gazdája Beöthy Leó volt –, a kiegyezést követően két ilyen

közlöny jelent meg folyamatosan: a *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* és a *Budapesti Szemle*.

Szűkebb értelemben vett szociológiai tanulmány nem jelent meg e periodikákban, de a filozófiai, nemzetgazdaságtani, történeti publikációkban egyaránt vezérmotívummá vált a meggyőződés: a *tapasztalat* a forrása és az ura minden tudománynak is. Comte mellett igen jelentős Spencer és Stuart Mill hatása, Quetelet neve is ismert, megbecsült körükben. Mindenekelőtt a kultúrhistóriai tényanyag segítségével kívánták bizonyítani, hogy a legújabb korban a „történelmi tényezők között a főszerepet" a *„tudalmas tapasztalat"* játssza.

A társadalmi folyamatok „tudalmas" elemzésének igénye ugyanakkor nem feledtetheti, hogy a társadalmiság fogalmi jellemzése, az „álladalom" és „társadalom" világos elhatárolása még csak kezdeti szakaszában tart. Grünwald Béla szavait idézve: „A társadalom tudományos fogalma irodalmunkban még nincs tisztázva. *A társadalom szót széltében használják ugyan; de mindenki azt érti alatta, ami neki tetszik.* Majd az államot, majd általánosságban az emberek közösségét, majd a társas élet körét értik alatta, amint jön. De határozott fogalmat alig köt vele egybe valaki, s alig ért alatta az államtól teljesen különböző, saját törvényei szerint élő, hatalmas organizmust." Másrészt erőteljes természettudományi érdeklődés és – ami gondolatmenetünk szempontjából különösen fontos – a statisztikai bizonyító anyag széles körű felhasználása jellemzi munkásságukat. (Beöthy Leó,

Halász Imre, Hunfalvy János és mindenekelőtt Keleti Károly tevékenységének köszönhetően 1871-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium kebeléből kiválik a statisztikai osztály, és megalakul az Országos Statisztikai Hivatal.)

Ez az „irodalmár értelmiség" sem kiinduló helyzetét, sem eszmei irányultságát tekintve nem volt egységes. A felfedező szenvedéllyel sokuknál kezdettől fogva szembeszegült az önigazolás és önvédelem reflexe, melyet legmarkánsabban a *Budapesti Szemle* szerkesztője, Gyulai Pál és az általa reprezentált népnemzeti irány képviselt. Ezen irányzat nemcsak a nemzeti jelleg érvényesítésének szükségességét hangsúlyozta, de politikai és esztétikai megfontolásokból is ellenezte a „rusztikusabb hangvételt", a magyarságot – mint mondták – kedvezőtlen színben feltüntető társadalombírálatot. E szemléletmóddal szembesült az a szaktudósi és közírói értelmiségi csoportosulás, amelynél a pozitivizmus ténytisztelete a reformkori hagyományok újraelemzésével, az *ország felfedezésének* igényével társult. „Minél inkább művelődik az egyes – írja Keleti Károly –, minél inkább tágul a látóköre, annál inkább fogy a bűn és az emberi gyarlóság, annál célszerűbben cselekedhetik az egyes s boldogulhatnak a népek; s miután az akadályok leginkább *társadalmi viszonyaikban* rejlenek, ebben találhatnak serkentőt a statisztika művelésére, mely a társadalmi hiányokat és hibákat kutatja és felderíti."

E törekvéseket jellemezve Németh G. Béla okkal beszél a statisztika „szociológusi szempontú kiemeléséről", arról, hogy „e statisztikákból az ország tárgyias, de nem szenvedélytelen társadalomrajza bontakozik ki". Valóban: „ha nem történelmietlen visszavetítést jelentene e szó, voltaképp egy újabb szociográfiai hullámról kellene és lehetne beszélnünk; Kölcsey, Széchenyi és Eötvös után a másodikról".

Utaltunk arra, hogy a pozitivizmus a 19. században országonként eltérő történeti jelentést hordozott. A század hatvanas éveiben a nyugat-európai polgári értelmiség úgy vélte, hogy az iparikereskedő polgárság mellőzhető a „társadalomvezetésben". Szellemi fölénye tudatában e réteg, túlbecsülve a „tudalmas tapasztalat", a ráció lehetőségeit, annak a meggyőződésének adott hangot, hogy *ő hivatott a vezető szerepre*. Hazánkban sem maradt visszhangtalan ez a szerep, jóllehet a motiváció és a megvalósulás formái a helyi adottságoknak megfelelően módosulnak.

Kelet-Közép-Európában az értelmiség történelmének fontos sajátja – az előzmények a felvilágosult abszolutizmusig nyúlnak vissza –, hogy túlbecsülte az *állam* társadalomalakító szerepét. Ez a körülmény is magyarázza, hogy az „irodalmár értelmiség" is azt remélte: nemzetünk megkésettsége a nyugat-európai intézmények honosítása útján, állami reformintézkedések segítségével leküzdhető. E csoportot ezen értékszempont alapján magyar etatistákként is számon tartja az irodalom. Ugyan-

akkor azt a szociológiai tényt sem hagyhatjuk figyelmen kivül, hogy polgárosodó társadalmunkban a közszolgálat volt a legmagasabbra értékelt lehetséges polgári tevékenység, amely mögött messze elmaradt az ipari és kereskedő tevékenység társadalmi megbecsültsége.

Az ún. irodalmi értelmiség jellegadó csoportosulásai, a magyar etatisták egyébként hívei voltak a klasszikus liberális állameszménynek, tiszteletben tartották az egyén jogait, de bizonyos fokú állami beavatkozást és központosítást, nem utolsósorban nemzetgazdasági, művelődéspolitikai, népjóléti javaslataik megvalósítása érdekében ők is a magyar társadalomfejlődés mellőzhetetlen feltételének tekintettek. E gondolatokat a fiatal Eötvös, Trefort, Szalay szellemi örökségét folytatva Asbóth János, Arany László, Pesty Frigyes, Beöthy Leó, Hunfalvy János fogalmazta meg legkifejezőbben.

E nem nagy létszámú, de a magyar társadalom valóságos viszonylatainak feltérképezésében fontos szerepet vállaló réteg a hetvenes évek derekán megtorpant. Megtorpanásuk okai témánk szempontjából különösen tanulságosak: az európai szinten tájékozott *polgári* értelmiségi csoportosulásnak a korabeli magyar társadalomban nem volt támogató közege: a magyar polgárság gyenge és öntudatlan maradt. A magyar állam a kiegyezés után „liberális jogállammá épült ki"; de a magyar liberalizmus „félpolgári", „féldzsentri" liberalizmusként kodifikálódott, a hivatalnokok kasztjellegűen elkülönült rétege nemesi értékmintákhoz igazo-

dott. Az ország közjogi státusa kedvezően módosult, de ezért súlyos árat kellett fizetni: a monarchia intézményeinek stabilitását a peremvidékeken a magyar hegemónia volt hivatott őrizni; az Ausztria előjogait biztosító közjogi függőséget a nemzetiségekkel szembeni uralmi helyzet ellensúlyozta. Az értelmiségi csoportosulás megtorpanásában bizonyosan szerepet játszott a párizsi kommün radikalizmusa, az európai szocialista mozgalmak térhódítása, a német választójogi mozgalmak hatása s az 1873-as gazdasági válság is, de a döntő mozzanat: a *magyar hegemónia,* a nemzetiségekkel szembeni uralmi helyzet féltése. „...a magyar állam vezetőinek – írja Arany László Grünwald Béla könyvéről írott recenziójában – mindenáron kerülniök kell bármi olyan intézkedést, amely a magyarság felsőbbségét ez országban távolról is érintheti. Gyarlóság volna ezt nyíltan be nem vallani. Gyarlóság volna leplezgetni azt a meggyőződésünket, hogy politikánkban legfőbb, legelső és soha el nem engedhető vezérelvnek tartjuk a magyar faj felsőbbségének megtartását." Ezzel összhangban a pozitivista szociológia új elemei kerülnek előtérbe: a spenceri elvekre építve a kiválogatódás tanát, a létért való küzdelem elvét értelmezve keresnek érveket az irodalmár értelmiség ezen reprezentánsai a magyarság hegemóniája mellett.

Korábban szólottunk arról, hogy a reformkorban a *„haza"* és a *„haladás"* értékszempontjai egymást erősítették. A dualizmus évtizedeiben – különösen a hetvenes évek második felétől – a nemzeti

elv, pontosabban a *nemesi* nacionalizmus és a *polgári* haladás értékszempontjai már nem erősítik, ellenkezőleg, számos vonatkozásban keresztezik egymást. E folyamatok egyébként nem korlátozódtak Magyarországra: a nacionalizmus, a nemzeti romantika, a konzervativizmus reneszánsza összeurópai jelenség. Az 1848-as forradalmakig a *nemzeti mozgalom* és az abszolutizmussal szembeforduló *liberális-demokratikus mozgalom* útjai párhuzamosak; az 1848-as forradalmakat követően a polgárság Európa számos országában *nemzeti követelései* érdekében – lásd Németország, Oroszország példáját – lemondott liberális-demokratikus követeléseiről.

Az Osztrák–Magyar Monarchia s közelebbről a történelmi Magyarország szabadelvű vezető rétegének helyzete annyiban specifikus, hogy az uralkodó nemzetek érdekei, illetve a monarchia területén élő, alárendelt helyzetben levő etnikumok önállósodási törekvései keresztezték egymást. Arany László nemzedéke döbben rá teljes mélységében erre a tényre, s vonja le a következtetést: a demokratikus jogok kiterjesztése a magyarság hegemóniáját veszélyezteti. Történelmileg érthető: a magyar társadalom antagonizmusainak következetes vizsgálata e pozícióból nem volt folytatható.

A magyar etatisták, az „irodalmi értelmiség" több mint fél évtizedes munkássága mégis fontos fejezete a *pozitivizmus hazai térhódításának, a magyar szociológia és társadalomrajz prehistorikumának. Ők tudósítottak először az értelmiség önállósu-*

lási törekvéseiről, változó társadalmi státusáról, hegemóniaigényéről. Elévülhetetlen érdemük a magyar statisztikai tudományosság megalapozása s a társadalomstatisztikai szemlélet érvényesítése.

A DZSENTRI FOGALMÁRÓL, AZ ÚN. TÖRTÉNELMI KÖZÉPOSZTÁLYRÓL

A tárgyalt értelmiségi csoportosulás tagjainak életpályája, elszigetelődése egyébiránt olyan lényegi folyamatokat tükröz, amelyek a későbbi évtizedek értelmiségi mozgalmaira is hatottak.

Petőfi Sándor, Erdélyi János, Arany János polgárosodáseszménye még a forradalom előtt körvonalazódott. Arany László nem ezt a hagyományt folytatja, ő sokkal inkább azokhoz az ideálokhoz kapcsolódik, amelyeket a fiatal Eötvös József és Kemény Zsigmond fogalmazott meg a legmarkánsabban. Mert míg Petőfi s a hozzá eszmeileg közel állók a polgárosult Magyarország politikai és kulturális életében a *népnek* nagy szerepet szántak, Keményék a *nemesség* polgárosodása által vélték megvalósíthatónak a nép művelődését, Magyarország modernizálását. Ezen történelmi megoldás buktatói Arany László nemzedéke életében válnak egyre inkább felismerhetővé, korlátozva, akadályozva a polgári értékek érvényesülését a szellemi élet szféráiban is.

Arany János köztiszteletnek örvendő fiát joggal tekinthetjük e korszak egyik reprezentatív képvise-

lőjének. A Magyar Földhitel Intézet tisztviselője. Jogi egyetemet végzett, közgazdasági műveltsége és tájékozottsága is széles körű, irodalmi rangját *A délibábok hőse* című elbeszélő költeménye mellett fordítói, folklorisztikai, szerkesztői munkásságának köszönhette. (Jeles Lermontov-, Puskin- és Shakespeare-fordító volt.) A közhivatali munkát – a Földhitel Intézet igazgatója ezekben az években Csengery Antal – nemcsak a megélhetés szempontjából szorgalmazta, a közhasznú tevékenységet, a hivatalvállalást polgári kötelességnek tartotta. Európai műveltséggel, látóhatárral rendelkezett, rendszeresen járt színházba, hangversenyre, előfizetője és olvasója volt angol nyelvű folyóiratoknak. Mint Németh G. Béla írja: „...polgári életstílus volt az övé, de nemcsak tartalmában, hanem külső formáiban, hogy úgy mondjuk, technikájában is... Az első telefon-előfizetők sorába tartozott... Pestet nem szívesen hagyta el, s midőn már birtoka is volt, ritkán tartózkodott vidéken... Tulajdonképpen, ha jól meggondoljuk, ő volt Budapest első igazán nagyrangú költője." *A délibábok hőse* megfelelő részletében írja: „Kelet s nyugat, múlt és jövő, vegyest: / Szép vagy fonák arcoddal Budapest."

Életformája és értékszemlélete ily módon alapvetően különbözött a középnemesi és az új köztisztviselő rétegből formálódó dzsentriétől, bár hozzá egyébként rokoni szálak is fűzték. Polgári életstílusa ellenére ugyanakkor – mint Németh G. Béla írja – „egy világ választotta el attól a hetvenes

években erőteljesen fejlődni kezdő burzsoáziától is", amelynek életformáját „erkölcsben és ízlésben túlontúl könnyű fajsúlyúnak találta". Idegenkedett annak életvitelétől azért is, mert „nem fakadt eléggé magyar világból", hanem – ezek Arany László szavai – „leginkább Bécs hasonló köreiből nyeri irányát".

E két, akkor egyre markánsabban körvonalazódó szemlélet és életforma – a hagyományaiba zárkózó dzsentri és az idegen példákat majmoló polgári – helyett ezért kísérelt meg pályája elején egy harmadik utat megvalósítani: folytatva s hite szerint a kor követelményeihez igazítva a reformkori hagyományokat, a liberális nemesit próbálta polgári irányba fejleszteni. Közvetlenül a kiegyezés után még úgy tetszhetett, ez az út reális történelmi alternatívát képvisel.

A hetvenes évek második felétől, különösen azt követően, hogy Tisza Kálmán és hívei határozták meg a közélet arculatát, egyre inkább felismerhetőbbé vált: *a nemesség átalakulása nyugati arculatú polgársággá, a dzsentri réteg intellektualizálódása* a kor adottságai között történelmi ábránd: az utat csak a Délibábok hősei járták végig: az Arany Lászlók – vagy más példát említve –, a Vajda Jánosok, Tolnai Lajosok szemléletváltozása vagy elszigetelődése törvényszerű. Arany László utolsó költeménye 1874-ben jelenik meg, harmincéves korában szakad meg tehát költői pályája. Rezignált és gondolkodóként rejtőzködő, miközben életvezetésében ez idő tájt hasonul a kor uralkodó típusaihoz.

Egyébként 1887–1892 között szabadelvű programmal országgyűlési képviselőnek választják meg. Vajda János elszigeteltsége – ha lehet – tragikusabb; a jelzett dilemmát már a hatvanas években megdöbbentő pontossággal érzékeli. „Az a viszony, melyben társadalmi téren aristocratiánk a középrendi értelmiséggel áll, az a magaviselet, életmód, hang, mely e két rendben s ezek egymással érintkezésében uralkodik, a jelenleg már nálunk is tele torokkal hirdetett új eszmék mellett olyan csodaszörnyszerű képtelenség, melyhez hasonló a művelődés történetében alig található és amely hogy a fő- vagy az alsóbb rendre nézve megalázóbb s nevetségesebb-é? – bajos volna elhatárolni... Vajjon melyik rend itt a nagyobb hibás? A serviliseké vagy a basaké? Annyi való, hogy mindegyik az. A szellemi fensőbbségénél fogva önérzetteljesebb, és azért *nem servilis* egyén, ha semmi egyéb rangcíme, csupán elösmert műveltsége s feddhetetlen jelleme ajánlják – többnyire magára hagyatva, minden körből kizárva van, mert bejuthat ugyan a fensőbbek körébe, de oly bánásmód, s elmondhatjuk *sértőn udvariatlan* fogadtatás, és részéről oly hízelgő, csúszó-mászó szerep árán, melyre nem is talentom, de csak az európai művelődés színvonalán álló férfias jellem soha nem alacsonyulhat...

Író, nem író, mindegy – az *értelmiség s az erkölcsiség* az, mely egyenjogot, sőt elsőséget követel a társadalomban minden egyéb kiváltság fölött. De a mi közép- és főnemesi aristocratiánk éppen az értelmiség vezető szellemeivel nem tud érintkezni,

sőt iszonyodik tőlük, mert megszokta csupán a rang és vagyon, de nem a *szellem felsőbbségét* elösmerni."

Az új, tevékenysége szociális feltételeit tekintve polgári értelmiségi réteg fejlődése – rekonstruálódása, képzése, szakmai irányultsága – is érthetően magán viseli ezen ellentmondások nyomait. Egyrészt bizonyos pályáktól (közgazda, mérnök, orvos) még mindig távol tartották magukat a volt nemesi rétegek, másrészt nem volt biztosítva ezen pályákon az alsóbb néposztályok gyerekeinek megfelelő számú képviselete. Az adott összefüggések magyarázzák, hogy a századfordulón a zsidó és a német polgárság dominanciája jellemzi az orvosi, ügyvédi, magántisztviselői pályákat.

A műveltség diszharmóniája abban a tényben nyilvánul meg legszembetűnőbben, hogy elkülönült a *klasszikus műveltség,* mely belterjessé vált, és a *szakműveltség,* valamint a *tárgyi* és *uralmi szakszerűség.*

Az említett tünetegyüttesnek nem ismerjük szociografikus, szociológiai jellegű feldolgozását, de a jellemző törésvonalak jól rekonstruálhatók a korszak *politikai közíróinak* írásaiból. Az említett ellentmondásokkal először az idős Eötvös József foglalkozott, de a szimptómákat hitelesen írja le Láng Lajos *Hazánk értelmi-anyagi fejlődése – 1780–1880* című monográfiájában és Lánczy Gyula *A felsőoktatás reformja és a magyar közoktatás* című tanulmányában. A jelzett feszültségekről azonban legmarkánsabban Asbóth János szól. 1880-ban meg-

jelent *Nemzeti műveltségünk* című írásában – Lánczy említett tanulmányát recenzálva – Asbóth János azért emeli fel szavát, mert kevés hazánkban a „szakmájában tudós férfi". „...most erénnyé vált a tudatlanság mindenben, ami a szoros szakfoglalkozásokon kívül esik. Holott az egyes tudományok és szakok csak folytonos egymásrahatásból nyerhetnek erőteljes életet és fejlődést. ... A szellemi életnek ilyen elrongyolódása mellett a tehetséges, lelkiismeretes, szorgalmas szakemberek is mindig bizonyos szellemi, szűk látókörben szenvednek; művelődési erőteljes mozgalmak, valódi tudományos élet pedig éppen nem fejlődhetnek."

A polgári jogállam megteremtése megkövetelte, hogy korlátok közé szorítsák s egyidejűleg a felelős magyar kormánynak rendeljék alá az egykori nemesi vármegyét és megnöveljék a városok – mindenekelőtt a korábban szabad királyi városok – jogkörét és megteremtsék a községek autonómiájának törvényes alapjait. Az 1870–76 között elfogadott törvényhatósági, illetve községi törvény, valamint a közigazgatási területrendezéssel kapcsolatos jogszabályok e célkitűzéseket – a fentebb jellemzett strukturális okokra visszavezethetően – csak felemás módon valósították meg.

E törvényekről, illetve azok hatásairól – e tanulmány célkitűzéseit szem előtt tartva – csak egy összefüggésben kívánunk szólni. A közfunkciók ellátása a modern polgári jogállamban – elvben – magasabb felkészültséget követelt. A feszültség egyik forrásául éppen az szolgált, hogy e követel-

mények teljesítésének a dualizmus évtizedeiben korlátozottan, illetve fokozatosan termelődtek meg a megfelelő tárgyi és személyi feltételei.

A magyar köztisztviselői kar formálódásában oly fontos szerepet játszó évtizedek történéseiről sem maradtak fenn szociografikus vagy szociológiai igényű elemzések. E folyamat rekonstrukciója szempontjából a legtöbb szociológiai jellegű megfigyelés Grünwald Béla politológiatörténeti és Concha Győző jogelméleti, politikai esszéiből olvasható ki, jóllehet ezek konzervatív irányultsága nyilvánvaló.

1869-ben 31 303 közhivatalnok volt Magyarországon (ebből 8852 állami alkalmazott), ezeknek túlnyomó része nem rendelkezett a munkakör ellátásához nélkülözhetetlen szakképesítéssel.

Concha említi: az egykori kétszemélyes tábla tisztségviselői ahhoz az elvhez tartották magukat, hogy a „közigazgatási hivatáshoz elég a józan ész". Az 1869: 4. tc., amely a bíráskodás és a közigazgatás különválasztásáról rendelkezett, nyilvánvalóvá tette ennek a felfogásnak a tarthatatlanságát.

A hatáskörök elhatárolása sem volt világos, mert a közigazgatás egész rendszerét szabályozó elvek nem kristályosodtak ki pontosan. Ezért írja Concha Győző *A közigazgatási enquête* című, 1881-ben közzétett írásában: „Teremtsük meg előbb a közigazgatási hatáskörök rendjét, világos, egyszerű szerkezetét; szervezzük a számviteli és pénztári ügyet a közigazgatási ágak valamennyiében; emelkedjünk utóbbi tekintetben legalább oda, ahol nem

mondom a pénzintézetek, de legalább a nagyobb uradalmak már régen állanak; ne zavarjuk össze az utalványozó, az intéző hatóságokat a pénzkezelőkkel; ne akarjuk a lehetetlent, hogy a megyei (ősi) gyűlések vizsgálják meg a községi számadásokat, hogy a szolgabíró tetszése határozzon a járás székhelye fölött; de főleg tisztázzuk a fogalmakat. Akkor aztán gondolhatunk a közigazgatási codificatióra."

E gondolatmenetet követően fogalmazza meg témánk szempontjából leglényegesebb reflexióját: „Az értekezlet tagjai egy kérdést illetőleg bizonyos makacsságot tanúsítottak. Sehogysem akartak véleményt mondani a belügyminiszter által komolyan szándékolt úgynevezett közigazgatási tanfolyam fölött, jóllehet az iránt a belügyminiszter ismételve is kért véleményt.

Miféle tanfolyamot akar a miniszter? Ki és minő előkészültséggel vétetik arra fel, mik lesznek tárgyai, meddig fog tartani? Vagy csak ideiglenes, átmeneti rendszabály akar lenni, a mostani, nem qualifikált tisztviselők oktatására, aminő az ötvenes évek elején tartatott? Minderről semmit sem mond a kérdés; feleletet is nehéz volt hát arra adni."

E tény annál is figyelemreméltóbb, mert már az 1784:226 tc. is előírásokat tartalmazott a tisztviselők képesítésére vonatkozóan, és irányelvvé kívánta tenni: „A kinevezetteknél ha nem is mindig a legalkalmasabbak, de mindenesetre *csak* alkalmasak nyerhessenek állomást." II. József reformrendelkezését halála után hatálytalanították, de 1792-ben

újra megerősítették azt az irányelvet, hogy „bizonyos idő lefolyása alatt ... közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, akik »rendesen elvégzett tanulmányaikat« igazolni tudják". A normatív előírások azonban csak részlegesen valósultak meg. Ezért kellett az új törvényhatósági, illetve községi törvény előírásaival összhangban új képesítési törvényt elfogadni.

A kapitalizálódás folyamata természetesen nemcsak jogászi-közigazgatási szakismereteket követelt. Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus értékszempontjainak érvényt szerezve már Mária Terézia uralkodása alatt megkezdődött az „állami gondoskodás" kiterjesztése az iskolaügy, egészségügy, a közlekedésügy területére. Ebből következően az állami, törvényhatósági hivatalokban viszonylag nagy számban tevékenykedtek tankerületi főigazgatóként, tiszti főorvosként, vasúti pályatisztként pedagógusok, orvosok, mérnökök is. A korabeli tanulmányírók vélekedése szerint felkészültségük megfelelt ugyan a követelményeknek, de képzésük német mintákhoz igazodott, attitűdjeikben – ez is a kor értékrendjének lenyomata – a hivatali előmenetelnek nagyobb volt a becsülete, mint a tudományos karriernek.

E jelenséget többek között az is magyarázza, hogy a kapitalizáció folyamata – amely a gazdaság szektoraiban a hatvanas-hetvenes években felgyorsult – nem társult egy anyagilag megalapozott, független polgári réteg kialakulásával. Illetve nem vonta maga után azoknak a rétegeknek szerves be-

illeszkedését a rendies szerkezeteket őrző magyar társadalomtestbe, amelyek a polgárosodás útján előbbre jutottak.

Beksics Gusztáv Cenzor álnéven közzétett, *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk* című vitairata, majd Berzeviczy Albert 1884-ben a *Nemzet*-ben publikált cikksorozata indítja el azt a vitát, amelynek számos kérdése – megváltoztatva a megváltoztatandót – tulajdonképpen 1944-ig a középosztállyal foglalkozó történeti, szociológiai irodalom vezérmotívuma maradt.

Beksics és Berzeviczy a liberális-konzervatív elveket képviseli, de a magyarság szupremáciájának megőrzése érdekében egyúttal szorgalmazzák a középrétegeket elválasztó rendies válaszfalak lebontását. „Nem kell tehát egy társadalmi osztály sem kizárólagosan. Egy nagy új középosztályba olvadva, vagy legalább abban összeolvadva s ezáltal összekötve kell valamennyi."

A dzsentri – ez Beksics gondolatmenetéből olvasható ki először teljes egyértelműséggel – a szabadelvű közírók felfogásában negatív értéktartalmakkal társult. Beksics ezért szorgalmazza: „a gentryt a mityei restaurációk, a tyukodi és csengeri ólmos botok gőzköréből világosabb, tisztább, nemesebb atmoszférába kell emelni".

Berzeviczy törekvése is hasonló irányú, de értékszempontjai tágasabbak, s elsősorban az angol konzervatív-liberális eszmények bátrabb meghonosítását, ezen fejlődési modell követését szorgalmazza. Ezért tartja fejlődési rendellenességnek,

hogy „mi Magyarországon a gentry szó alatt rendszerint szigorúan megkülönböztetve csak a köznemességet értjük. Angol értelemben ez a szó annyit jelent, mint az egész művelt középosztály, melyben benne foglaltatnak a nagyobb földbirtokosok, a tudomány emberei, a jogászok, a nagykereskedők, papok, katonatisztek stb. születésre való tekintet nélkül".

E felfogással ütközik a birtokos rendi konzervativizmus azon képviselőinek nézete, akik a dzsentri fogalmát örökölt előjogok, címek védőpajzsául kívánták értelmezni. Margitay Dezsőnek 1895-ben kelt, *A gentry marad* című röpirata ezen ideologikus alapállás egyik legmarkánsabb megnyilvánulása.

Nem tudományos igénnyel, de a korszak atmoszféráját és e törekvések gazdasági-szociális indítékrendszerét jól érzékeltetik Rákosi Jenő Concha Győző által idézett reflexiói: „A dolog úgy áll, hogy amikor pénz nélkül elmaradtunk, kezdtük előszedni egyéb értékeinket. Előkerült a 48-ban eldobott y, majd címer a névjegyre, és a régi nemes ember helyébe – minthogy földbirtokost is már igen sok esetben nem mondhattunk – dzsentri. (Ezt is y-nal kellene írni.)"

Maga Concha Győző, akinek álláspontja e kérdésben Berzeviczyével rokon, a probléma lényegét abban látja, hogy a mágnás arisztokrácia változatlanul igényt tart a közéleti vezető szerepre, és elkülöníti magát e potenciális középosztálytól, jóllehet a dzsentri vagyoni viszonyai sem jók, helyzetén

csak „a földbirtok tehermentesítése, az örökjog rendezése, a vagyonos polgárság legjobb elemeinek fölvitele a maga körébe" – javítanának. E szimbiózisnak azonban útját állják örökölt szociális választóvonalak, előítéletes szerkezetek. „A birtokpolitikai, örökösödési törvények még soká fognak magukra váratni, a polgári elemből való nagyobb erősödésnek pedig útját állja az, hogy annak éppen az a része, mely vagyonánál, műveltségénél fogva erre legalkalmasabb volna: a gazdag zsidóság faji különbsége, vallása, modora, életfelfogása, társadalmi állásának, érdemeinek újkeletű volta miatt záratik ki a gentryből, melynek keretét, alapját az Aristoteles-kívánta régi vagyon, a régi jelesség alkotja.

A magyar gentry akkor lenne teljes, ha az Országos és Lipótvárosi Kaszinók megszűnnének társadalmi csoportok lenni s geográfiai fogalmakká válnának." – írja Concha.

A dzsentrikérdés sem tartalmában, sem terjedelmében nem redukálható az értelmiség vagy akár a köztisztviselői kar rekrutálódásának és összetételének kérdéskörére. De az érintkezési pontok nyilvánvalóak, mint ahogy az sem véletlen, hogy a középosztállyal, és a kérdést összekapcsolják a volt Münstermann Győző *A középosztály önvédelme* című írása – azonosítják a „hivatalnok osztályt" a középosztállyal, és a kérdést összekapcsolják a volt középnemesség birtokvesztésével.

Az említett jelenségek közötti összefüggést elsődlegesen a következő tények motiválják: a job-

bágyfelszabadítást követően a birtokos középosztály társadalmi-gazdasági pozíciói erőteljesen meggyengültek: a 100 katasztrális holdtól az 1000 holdig terjedő birtokok száma közvetlen az ezredforduló előtt mindössze 21 ezer volt. A vagyonukat vesztett nemesek jelentős része hivatalt vállalt, s miután a köztisztségek viselését az új rendelkezések értelmében képesítéshez kötötték, maturált, jogakadémiát végzett, vagy jogi doktorátust szerzett.

A dzsentri és a középosztály azonban nem azonos jelentésű fogalmak. A közfelfogás a középosztályba sorolta a városi polgárság és intelligencia művelt, mérsékelten vagyonos kategóriáit is. (A közepes szintű polgári életmód kritériumai a korabeli felfogás szerint a háromszobás lakás, háztartási alkalmazott, háromfogásos ebéd, másodosztály a vonaton, nyaralás az Adriai-tenger partján.) Korábban – Arany Lászlót idézve – szólottunk arról, hogy Magyarországon a hatvanas-hetvenes években viszonylag kicsi a városi polgárság lélekszáma, közülük sokan németül beszéltek, és szokásaikban, életvitelükben is elkülönültek a nemesi-honorácior származású városlakóktól. A századfordulón – annak ellenére, hogy e helyzet sok vonatkozásban módosult – az önmagát *úri* középosztályként definiáló dzsentri – valamint a hozzá hasonló dzsentroid elemek – és az ún. *polgári* középosztály – s annak jelentős részeként a zsidó és német származású értelmiség – különbsége számottevő maradt. (A korabeli irodalom és még inkább a retrospektív

életrajzok, életrajzi elemeket tartalmazó regények árnyaltan jellemzik az értékkollíziókat, az érintkezés és az elkülönültség tényeit. A legmélyebbre e motívumok ábrázolásában Babits Mihály hatol a *Halálfiai*-ban, de igen markáns az értelmiségi típusok rajza Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert* és Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című, életrajzi ihletésű regényében, Balázs Béla *Napló*-jában.)

Az úri középosztály fogalma megfelelő szerkezeti összefüggéseket jelöl, de szociológiai kategóriaként csak megszorításokkal használható. E fogalom sajátosan magyar jelentéstartalmát Hanák Péter az objektív osztályhelyzet – társadalmi státus – és relatív társadalmi pozíció elkülönülésével és az említett történelmi okokra visszavezethető egymásra rétegződésével magyarázza. Hanák – Pierre Bourdieu nyomán – státusnak nevezi az *objektíve* adott termelési viszonyok – a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a termelési eszközökhöz való viszony, a jövedelem forrása és nagysága – által meghatározott osztályhelyzetet. Ez a társadalmi struktúra belső tagolódásának, alkotóelemei jellegének és egymáshoz való viszonyának fő rendező elve. Az egyének, csoportok, rétegek helyét azonban egyéb történeti és szociális tényezők: eredet, nevelés, műveltség és presztízs, vagyis az örökölt és szerzett pozíció is befolyásolja. Ezt a történetileg meghatározott, *relatív* helyzetet nevezi Hanák pozíciónak.

„A középosztálynak nevezett halmazban – írja Hanák –, amely a dzsentri földbirtokostól a polgári

kistisztviselőig terjedt, a termelés rendjében és a társadalom struktúrájában elfoglalt hely többnyire nem fedte egymást, az objektív státus és a relatív pozíció nem esett egybe." A történeti forrásanyag tanúsága szerint mindenesetre tény, hogy a kortársak ezt a tudományosan osztályként nem jellemezhető halmazt középosztálynak nevezték, és „a nem asszimilált polgároktól, a meggazdagodott parasztoktól, a kispolgároktól, az alkalmazottaktól való elkülönülés végett *»úri«* jelzővel látták el".

Kelet-Közép-Európában – a lényeges különbségek ellenére – a lengyel értelmiség fejlődésében mutatható ki a magyar értelmiség társadalmi eredetéhez, szerepéhez hasonló helyzet. J. Chołasiński, *A lengyel értelmiség társadalmi eredete* című tanulmányában a nemesség elszegényedésének és hivatalvállalásának, a státus és a pozíció kettősségének számos, a magyar fejlődéssel analóg elemét mutatja ki.

„Megszűnt a jobbágymunkán alapuló majorsági gazdálkodás mint a nagyúri egzisztencia reális alapja; a gazdaság, a földbirtok, amely legtöbbször valahol a távoli Ukrajnában feküdt, mindinkább a családi legendák közé került, ezzel szemben mind nagyobb jelentőségre tett szert a földbirtokosi lakomák asztalánál biztosított hellyel rendelkező, kötelességszerűen meghívott vendég, aki járatos a társasági beszélgetésekben, vitákban, amint arról a régi lengyel irodalom is megemlékezett.

A *társasági pozíció* a lengyel értelmiségi társadalmi szokásrend mintájának alapvető elemévé vált.

Egyre megy, hogy valaki bankhivatalnok vagy egyetemi tanár, lényeg az, hogy mindketten a lengyel értelmiséghez tartoznak, mégpedig nem intellektuális értékeik, hanem társasági pozíciójuk által. Társasági pozíció nélkül ugyanis az értelmiségi elképzelhetetlen volt, ez hozzá tartozott a szokásban kialakult meghatározáshoz.

A lengyel értelmiségi életművészetének tehát lényeges eleme a társasági pozíció mint önálló kritérium, mint a társadalomban elfoglalt helytől független pozíció, amely mentes az utilitárius erőfeszítések izzadságától, és amely kritérium az egyént a közönséges földi halandók fölé emeli."

Az elszegényedett nemesség értelmiségivé vált csoportjait természetesen Lengyelországban sem lehet egy képletre redukálni. Mint Chołasiński is dokumentálja, közülük került ki a lengyel kultúra számos európai rangú képviselője, a komoly kulturális érdeklődés nem a nagyúri udvarok, hanem az elszegényedett nemesség és értelmiség sajátja. „Egy mágnás, mondjuk egy Czartoryski herceg szórakozhatott színművek írásával, de ennek nem volt jelentősége társadalmi állása szempontjából. De mi lett volna Stefan Żeromski, ha nem lett volna a toll ragyogó művésze? Elszegényedett nemes volt, aki a varsói értelmiség egzisztenciális viszonyai között nemritkán szűk esztendők után vált a lengyel értelmiség egész nemzedékének vezető írójává."

A lengyel értelmiség meghatározó szerkezeti sajátosságát Chołasiński mégis abban látja, hogy

„a modern kapitalizmus országaiban az intellektuális kultúrát a polgárság szívta magába és asszimilálta. Ott a nemesi földbirtokos származású városi értelmiség társadalmi pozícióját megmenthette azáltal, hogy szellemileg összeforrt ennek az új rétegnek az aspirációival, sőt mi több, az emancipálódó munkásosztály aspirációival is.

Lengyelországban az ország civilizációs elmaradottsága következtében a magas intellektuális kultúra az értelmiség számára nem arra szolgált, hogy az új társadalmi rétegek élére verekedje fel magát, azok intellektuális elitje formájában, hanem főként arra, hogy fönntartsa kapcsolatait a születés és a vagyon arisztokráciájával. A maga társadalmi-kulturális gettójába zárkózott lengyel értelmiség kultúráját nem avantgarde-ként és az alsóbb társadalmi rétegek elitjeként ápolta, hanem mint a születés és a vagyon arisztokráciájának, valamint a nemesi származású földbirtokosságnak csatlósa."

A századforduló magyar értelmiségén belül elkülönülő, ún. úri középosztály és polgári értelmiség belsőleg markánsabban tagolt, s vannak köztes képletek, rendhagyó szociális típusok is. A korabeli irodalomban a legkevésbé dokumentált annak az értelmiségi kategóriának a társadalmi beágyazódása, vonzása, hatósugara, amelyet Halász Gábor magyar viktoriánusoknak nevezett. A századfordulón a Baross Gábor-, Harrer Ferenc-, Bárczy István-típusú státusférfiak ennek a polgári értelmiségnek jellegzetes képviselői. Mindazonáltal az úri középosztály és a polgári értelmiség különböző

kategóriáinak ellentéte – amely sajátos módon reprodukálta az uralkodó osztályok „merkantil" és „agrárius" frakcióinak érdekkülönbségét is – a századfordulón a szellemi mozgalmak és az ekkor már markáns szociológiai áramlatok jelentkezése és elkülönülése szempontjából is meghatározó fontosságú. S ez elválaszthatatlan a fentebb jellemzett folyamatoktól: az értelmiség különböző csoportjai különböző szociális és szellemi pozíciókat képviseltek, különböző ideológiák, áramlatok iránt voltak fogékonyak.

A századforduló *értelmiségi mozgalmai* és a *szociológia* magyarországi szerveződése szempontjából kitüntetett jelentőségű volt az *újkonzervatív* és a *radikális ideológiák* hatása.

Az újkonzervatív irányzatok középosztályszemlélete

A tradicionalizmus, a konzervatív valóságlátás eredeti módja – Karl Mannheim szavaival – mindig ott válik reflexívvé, ahol „más jellegű magatartás- és gondolkodásmódok is mutatkoznak". A „tradicionális" jelző *„formális", „pszichikus" tulajdonságot* jelöl, mely „kisebb vagy nagyobb mértékben minden egyénben fellelhető". A konzervatív politikai gyakorlat „ellenben egy *objektíve meglevő strukturális összefüggés értelmében történő cselekvést jelent...*" Más szavakkal a tradicionalizmus csakis akkor válik *politikai-ideológiai áramlattá,* „ha az

élettel szembeni meghatározott és következetesen kihordott beállítódásnak és gondolkodásmódnak (a forradalmi jellegű megéléssel és gondolkodással ellentétes előjelű) hordozójává válik és mint ilyen külön áramlatként funkcionalizálódik a társadalmi levés totalitásának vonatkozásában". A „funkcionalizálás" a konzervatív értelmiség feladata.

Az 1870–1880-as évek Európa-szerte – különösen azokban az országokban, ahol a nagybirtokos osztályok és az ún. történelmi egyházak megőrizték pozícióikat – a *konzervativizmus* felélénkülésének időszaka. Az okok rendkívül összetettek: az időszakosan ismétlődő gazdasági válságok felismerhetőbbé tették a kapitalizmus gyógyíthatatlan melléktüneteit, a tradicionálisan gazdálkodó birtokos rétegek versenyképtelenségét, a liberalizmus erőtlenségét, a középrétegek bizonytalan helyzetét, felgyorsult a munkások egyes kategóriáinak pauperizálódása, megerősödött a munkásmozgalom. Az újkonzervatív áramlat *szociológiai-szociálpolitikai* irányultságát ezek a körülmények magyarázták. A századvég új folyamatai Magyarországon is mozgósították és ideológiai állásfoglalássá transzformálták a társadalmi osztályok és – a piaci viszonyok irracionalizmusa következtében elbizonytalanodó – kistulajdonosi rétegek hagyománytiszteletét.

A nemesi-rendi konzervativizmus a tulajdon és a rend mítoszát az Isten, a Haza, a Király feltétlen, *nem* evilági megalapozottságú tekintélyére építette. Az ősiség intézményének ellehetetlenülése, az em-

beri kapcsolatoknak a tőkés világban uralkodó elvontsága, a szekularizáció, a tulajdon és a politikai rendszer szerkezeti és funkcionális változásai nemcsak új érveket követeltek, de a folyamatok új módon való kezelését is. A fontolva haladástól a *nemesi-rendi konzervativizmus* messzebbre tekintő képviselői sem zárkóztak el, de az új történelmi helyzet határozottabb reformpolitikai programot követelt. Az *újkonzervativizmus* a történelem kényszere alatt vállalkozott a reformpolitika meghirdetésére: szakított a konzervatív romantika egyénkultuszával, s az egyén *társas* voltát: a *szociabilitást* hangsúlyozva fordult a tömeg felé.

Az újkonzervativizmus liberalizmusellenessége – úgy tetszhet – rokon a szocializmus marxi látószögével. E látszólagos egybeesésre – mely sokféle félremagyarázás forrása volt – Mannheim is felhívta a figyelmet: „Az a tény, hogy az időt lényegében áttörő, tér- és testszerű egységeket a történelem szubsztrátumává emelnek, olyan vonás, mely a konzervatív gondolkodást a későbbi proletár és szocialista típusú gondolkodással rokonítja. A történelem szubsztrátuma ott sem az egyes, hanem olyan egységek, mint a termelési viszonyok és az osztályok." Az egybeesés látszólagosságát azonban Mannheim is hangsúlyozza, ráirányítva a figyelmet a „látószög" különbségének szociológiai meghatározottságára. „A történelem »nem individuális jellegű« szemléletmódjának ezen két színárnyalata közötti eltérés – írja Mannheim – abban van, hogy a konzervatív gondolkodó a leggyakrabban *organi-*

kus közösségi csoportokból indul ki, ezek őstípusa, a család strukturálja a történelmi életet, míg a proletár típusú gondolkodást a közösségi csoportok újabb formái jellemzik, melyek – eleinte persze nem kizárólagos jelleggel – lényegében agglomeratív, nem organikus jellegűek. Azon a helyen, ahol a konzervatív gondolkodásban a család és a korporáció áll, a szocialista gondolkodásban az *osztályok helyezkednek el,* ahol az előbbiben a föld és a vagyon, az utóbbiban az üzemi és termelési viszonyok vannak."

A tőkés kereskedelem klasszikus alakzatát a hagyományos kapcsolatok felbomlása jellemzi: a liberalizmus a társadalom képét az elszigetelt egyénekből kiindulva szerkeszti meg. A monopolkapitalizmus a tőkés társadalom kapcsolatrendszereit új módon strukturálja. Az új helyzetben módosulnak a polgárság ideológiai pozíciói, változik a konzervativizmus érvrendszere is. Az újkonzervatív irányzat a társas kapcsolatoknak a társadalom egészséges szerveződésében nagyobb jelentőséget tulajdonított. De az újkonzervativizmus és a marxi szocializmus elvi ellentétén e módosulás sem változtat: a marxi szocializmus az egyént a társadalmat tagoló termelési és tulajdonviszonyok hordozójaként, a társadalmat történelmileg kialakult struktúrával is egészként, e viszonyok összességeként jellemzi; a konzervatív gondolat társadalmi realitásként csak a *kisebb* társas alakzatokat s az azokat összetartó *konvencionális* társas kötelékeket ismeri el. Az *osztályok létének és harcának* marxi

tanával az újkonzervativizmus a *szolidaritás* elvét állította szembe. A szociabilitás és szolidaritás fogalmának elméleti megalapozásában – s ez témánk szempontjából fontos mozzanat – a francia szociológia, mindenekelőtt Durkheim tanait hasznosította.

A monopoltőke nemzetközi térhódításával párhuzamosan s mintegy arra válaszként, a neokonzervativizmus további gondolati elemekkel is kiegészült. Ilyen új elem – mint azt Szabó Miklós tanulmányában sokoldalúan bizonyította – az érdekképviselet *konzervatív* elve, az egységes szokás- és hagyománykultúrák által összetartott közösségek (Gemeinschaft) és az új típusú társadalmi integrációk (Gesellschaft) teoretikus szembeállítása, és annak kinyilvánítása, hogy csak a szokás- és hagyománykultúrák által összetartott közösségek (a falu, a parasztság) vagy az azok szellemében szervezett új alakulatok (új rendiség, korporáció) életképesek, értékőrzők. E gondolati konstrukció Tönnies szociológiai kategóriáit hasznosítja. Erősebb hangsúlyt kap a *regionalizmus*, a *városellenesség*, újra felerősödik a romantikus-esztétizáló látásmód és *mítoszalkotás*, illetve annak egy sajátos változata, amelyet Szabó Miklós *bipoláris típusalkotásként* jellemez (nyugati–keleti típus, népi–urbánus típus, kulturális–civilizatorikus érték stb.)

A századfordulón a magyar nagybirtokos arisztokrácia meghatározó csoportjai még a nagytőkével való osztályszövetség hívei, s élvezik az ebből származó előnyöket. A nemesi liberalizmus, jóllehet a

századfordulón maga is alakváltozáson ment keresztül, az uralkodó szellemi irányzat: a kapitalizálódó nagybirtok és a nagypolgárság osztályszövetségét igazoló s erősítő eszmerendszer. De az újkonzervativizmus már a század nyolcvanas-kilencvenes éveiben visszhangra talál az ún. történelminemzeti osztályok egyes képviselőiben. Az első kezdeményezők az arisztokrácia köréből kerülnek ki: gróf Károlyi Sándor, gróf Radvány Géza, gróf Széchenyi Imre osztrák és porosz szociálpolitikusokkal, a francia empirikus szociológia konzervatív irányzataival épít ki személyes kapcsolatot. E kapcsolatok ihlették a hazai agrárius érdekvédelmi mozgalmakat is, ezek jellemzése azonban nem lehet feladatunk. Sokkal fontosabb számunkra, hogy milyen gondolatok jegyében kapcsolódott a magyar újkonzervativizmus a francia és német szociológia és szociálpolitika konzervatív irányzataihoz, s hogy e hatások hogyan befolyásolták az úri középosztály, közelebbről az *úri értelmiség önképét,* az e *rétegen belüli mozgásokat,* elkülönüléseket és konfrontációkat. Annál is inkább, mert számos, az értelmiséggel foglalkozó tanulmány értékszempontjait részben vagy meghatározóan az *újkonzervatív eszmék* ihlették.

*

Mannheim szerint a konzervatív gondolkodás egyik lényeges jellemvonása, hogy „mereven ragaszkodik a közvetlen adotthoz, a gyakorlatilag konkréthoz". Ennek következménye a konkrétnak

újszerű, majdnemhogy empatikus felfogása. A *konkrét* megélés, a „*konkrét* gondolkodás" a francia forradalom utáni évtizedekben tevékenységük sajátos jellemzőjévé válik. Egyidejűleg elutasítanak mindent, ami „lehetséges", „spekulatív". A magyarországi újkonzervativizmust is a „gyakorlatilag konkréthoz" való ragaszkodás jellemzi. Asbóth János, aki az etatistákkal együtt indult, később azonban a konzervatív új hullám egyik jellegadó személyisége lett, a társadalmi zavarok egyik forrásának tekinti, hogy „a magyar közvéleményt 1825-től egy fél évszázadon át az absztrakt liberalizmus dominálta".

Az elméletellenesség azonban a köznapi gondolkodás számára alkotott szabvány, a hazai újkonzervatív értelmiség messzebbre tekintő gondolkodói tudatában voltak annak, hogy érvelésüket egy összeurópai szellemi mozgalom értékrendszerére építik, másrészt hogy a racionális érvekkel operáló elmélettel szembeállított „tapasztalat", „konvenció" valóságosan ideológiai funkciót teljesít: a hagyományokra hivatkozva a *magyar érdekeket* a *történelmi-nemzeti osztályok* érdekével azonosították.

Mely állapotok vannak összhangban a törzsökös magyarság életfelfogásával, érzésvilágával az újkonzervatív közírók szerint? Azok, amelyek „szervesek", a „mozdíthatatlan földdel", az ősi hagyományokkal kapcsolatosak, vagyis a rendi-patriarchális világ. A liberalizmus „tudákos" képviselői – úgymond – ezt az „alapigazságot" nem ismerték

fel. A századvég diszharmóniáit az magyarázza, hogy a liberális reformerek, a doktrinérek és a radikális ifjúság által kezdeményezett magyar polgárosodás – az „1848-as forradalom szorításában" – eleve *nem* szerves folyamatként indult. S éppen ennek a „szervességnek" a hiánya okozta továbbá a „törzsökös rétegek", a „gazdálkodó magyarság", a középrétegek tönkremenetelét. Mert a *tőke,* mely eredendően *nemzetközi, mobil,* felbontja a hagyományos kereteket, míg a földbirtok területhez kötött, hagyományőrző.

A szociabilitás elve sem maradt visszhangtalan: az individualizmus eszményével a magyar újkonzervatívok is a „szolidaritás" elvét állították szembe. A kútforrás Asbóthnál Széchenyi István, Kemény Zsigmond, mások a kereszténységszocializmus reformtörekvéseire hivatkoztak, de a konzervatív francia szociológia érvei is ösztönzően hatottak. Az újkonzervatív arisztokrata értelmiség sajátos világot alkotó irodalmár-műpártoló csoportosulása, Renan, Barrès, Huysmans híve. Justh Zsigmond, Batthyány Géza, a filozófus Czóbel István reprezentálja e típust.

Az újkonzervatívok is elsődlegesen feladatuknak tekintették a magyar hegemónia biztosítását, az új elem náluk a *faji* princípiumra való egyértelműbb hivatkozás. „Egy faj fölénye mai fajok fölött nem mondható tehát kivételes, az emberiség életének mai elveivel meg nem férő ténynek, sőt a népeknek anyagi és szellemi erejük szerint megalakuló rangsorozatán nyugszik az emberiség mai nemzetközi

élete. Ellenben különböző népfajoknak politikai egyenjogúsítása egy ország területén csakugyan ellenkeznék a mai emberiség életének irányelveivel" – írta 1890-ben Concha Győző *A magyar faj hegemóniája* című tanulmányában. Justh Zsigmondnál a hegemóniaigény sajátos *népszemlélettel* is társult. Czóbel Istvánnal való nézetazonosságára utalva írja: „Mi mindketten a jövő Magyarországának az anyaföldben gyökerező filozófiai világnézetét keressük." S Czóbellel együtt vallja: „a magyar nép józansággal párosult idealizmusa, mely »rendíthetetlen« szellemi egyensúlyában nyilvánul meg – ez az *anyaföld filozófiája*. E lélektani és bölcseleti sajátosságokkal nem minden nép rendelkezik: a magyar *race* igen". *Fuimus* című művében a „nyugodt", „egyszerű", az „örök fény tengerébe nyitott szemmel néző" magyar parasztot már egyértelműen a magyar hegemónia szilárd alapzataként jellemzi: „Íme a magyar szuperioritása minden faj felett. A fantázia és a racionalizmus fakultásai közötti összhang és egyensúly teszik őt a világ egyik legerőteljesebb népévé."

Justh Zsigmond az újkonzervatív reformtörekvések elhivatott vezetőjének a magyar arisztokráciát tekintette: remélte, e réteg képes Széchenyi szellemében megújulni. „Az arisztokrácia hivatása – írja *A pénz legendájá*-ban – megmutatni nagyban azt, amit a többinek kicsinyben követni kell. A századok tükrében hűségesen kell visszaadni azt, hogy nevéhez mérten hogyan kell élni..."

Gróf Károlyiék érdekvédelmi reformprogram-

ját, Justhék néppártoló akcióit, kulturális törekvéseit az arisztokrácia jellegadó csoportjai nem követték. Szélesebb körben rezonáltak az újkonzervatív eszmékre az *úri középosztályban*, jóllehet a többség ekkor még az „állagőrző" liberalizmus híve.

A századfordulón e sajátos szerveződésű társadalmi réteg a dualizmus uralmi rendszerének fontos tényezője. Mégsem vezető erő: a nagybirtok és a banktőke osztályszövetségének rendelődik alá, annak hatalmát képviseli és igazolja.

Az úri középosztályon belül ez idő tájt már kikristályosodó, de még minoritást képviselő, időlegesen egymást támogató, később elkülönülő újkonzervatív irányzatok a status quo módosításának többféle változatát fogalmazták meg: egyes csoportok a történelmi-nemzeti osztályok hegemóniájának megőrzése érdekében a polgárság radikalizálódó csoportjaival való határozottabb harcot, az arisztokrácia és a dzsentri összefogását követelték. Ezen irányzat kijegecedési pontjául a Tisza István által irányított *Magyar Figyelő* szolgált, melynek reprezentáns képviselője Réz Mihály. A *Magyar Figyelő* egyébként militánsan szociológiaellenes. Egy másik irányzat az angol konzervatív hagyományokra épített, Széchenyi István örökségét értelmezte újra. Sürgette Magyarország modernizálását, nem ellenezte a szociálpolitika által szabályozott polgárosodást, de a folyamat vezérlésében meg kívánta őrizni a *történelmi-nemzeti osztályok* hegemóniáját. A polgári radikálisokkal való szakítást

követően (a szakítás okairól és körülményeiről később szólunk) e törekvések legjellegzetesebb képviselői – Apáthy István, Gaál Jenő, Gratz Gusztáv, Hornyánszky Gyula – a *Magyar Társadalomtudományi Egyesület*ben tömörültek. S végül fokozatosan önállósult egy irányzat, mely elsődleges feladatának az agrárius érdekek képviseletét tekintette. E meghatározóan hivatalnok-értelmiségi réteg önállósulási kísérletei egyidejűleg körvonalazódtak a szabadkőműves mozgalom konzervatív szellemiségű páholyaiban – a *Corvin Mátyás* és a *Nemzeti Páholy*ban –, a köztisztviselők érdekképviseleti tömörüléseiben – *Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete* – s az agrárius mozgalomban, mindenekelőtt a *Gazdaszövetség* és a *Hangya* funkcionáriusstábjában. Bernát István, Czettler Jenő e törekvések legmarkánsabb képviselői. Az önállósulási törekvések a liberális vezető rétegek éles bírálatával társultak; az irányzat hívei – Bartha Miklós, Szemere Miklós – a nemzetiségekkel szemben is keményebb, „hatékonyabb" politikát sürgettek.

Már a forradalom előtti években fontos helyet foglal el az újkonzervatív ideológia ezen irányzatának szellemi fegyverzetében *a falu, a parasztság* mitologizálása. Kettős értelemben is: a stilizált parasztságkép a parasztságot a tiszta fajiság képviselőjeként és a konvencionalizmus hű őrzőjeként jellemezte. Jegyezzük azonban meg, hogy e tendencia sem eredendően magyar. A magyar újkonzervatívokra erőteljesen hatott W. H. Riehl *A polgári társadalom* című munkája. E tendenciák a század-

fordulót követő harcokban különültek el határozottabban, s az 1918–1919-es forradalmakat követően fogalmazódtak meg különös egyértelműséggel.

A forradalmat megelőző évtizedekben a társadalmi realitások s a dinamikusan kibontakozó haladó szellemi mozgalmak hatására ugyanakkor e réteg messzebbre tekintő entellektüeljeiben, a lateiner értelmiség legjobbjaiban is felerősödik a kritika igénye. E szellemi magatartást reprezentálja Buday Dezsőnek a *Budapesti Szemle* 1916-os évfolyamában megjelent tanulmánya, valamint Schöpflin Aladárnak a *Nyugat*-ban 1918-ban közölt *Lateiner osztály* című írása, s e réteg legkiválóbbjainak reflexivitását tükrözi Ady Endre harcostársának, Bölöni Györgynek *A dzsentri a mérlegen* című tanulmánya, amelyet ugyancsak a *Nyugat* közölt.

A POLGÁRI RADIKALIZMUS ÉRTELMISÉGFELFOGÁSA

A századfordulón a magyar polgárságon belül is új folyamatok, új szövetségi kombinációk bontakoztak ki. A nagybirtokos-dzsentri csoportok hegemóniatörekvései, az agráriusok harcosabb fellépése, a munkásosztály politikai súlyának növekedése, a konzervatív és szocialista eszmeáramlatok nemzetközi térhódítása egyaránt ösztönözték e kísérletet. Az önállósulási törekvéseket tükrözték a Szabadelvű Párton belüli frakcióharcok, az ipari és kereskedelmi burzsoázia érdekvédelmi szervezeteinek lét-

rehozása – a Gyáriparosok Országos Szövetsége 1902-ben, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület 1904-ben alakult – és a különböző irányzatokat reprezentáló szabadkőműves-páholyok tevékenységének újraéledése. Az ideológiai szférában e folyamatok több irányba mutató kísérleteket eredményeztek. A nagypolgárság egyes csoportjai a *polgári liberalizmus* felélesztését ösztönözték, igaz, az „újrafogalmazási kísérletek" határozott nacionalista irányultsággal társultak. A Szabadelvű Párt időlegesen háttérbe szorított frakciója az 1902-ben alapított *Magyar Közélet* című folyóirat feladatául szánta az ilyen irányú törekvések kikristályosítását. A kezdetben sokféle irányban tájékozódó, megalapozottabb társadalomképet és programot igénylő polgári értelmiségi csoportok tömörültek az 1900 januárjában útjára indított *Huszadik Század* című folyóirat körül és az egy évvel később alakult *Társadalomtudományi Társaság*-ban.

A *Társadalomtudományi Társaság* az indulás pillanatában nem volt radikális irányultságú, ellenzéki mozgalomként sem jellemezhető, jóllehet a francia radikálisok eszméi a társaságban tömörült értelmiségi fiatalok egyes csoportjait a kezdetektől befolyásolták. (A társaság elnöke Pulszky Ágost halálát követően egészen a „széttisztulásig" Andrássy Gyula gróf, az alelnökök Pikler Gyula professzor és a banktőkét képviselő Hegedüs Lóránt, a választmányban a radikalizmust reprezentáló Jászi Oszkár, Vámbéry Rusztem, a neoliberális Ignotus mellett a konzervatív liberalizmus olyan exponen-

seit is megtalálhatjuk, mint Gratz Gusztáv – kezdetben a társaság egyik titkára és a *Huszadik Század* szerkesztője –, Farkas Pál, Concha Győző, Balogh Jenő.) „Az egység jóformán csak annyi volt ... – írta *Tíz év* című cikkében (1910-ben) Jászi Oszkár –, hogy mindenki elégedetlen volt az akkori közéletnek egyik vagy másik jelenségével, s elmaradtnak vagy korruptnak vélte az azt intéző emberek többségét."

Nem lehet feladatunk a *Társadalomtudományi Társaság* történetének akár vázlatos elemzése sem, témánk szempontjait szem előtt tartva csak azt kívánjuk hangsúlyozni: a társaságon belüli nézetkülönbségek s azok kiéleződése az ún. úri középosztály és a magyar polgárság – polgári értelmiség – belső tagolódásának, különböző irányú kapcsolatainak ismeretében törvényszerűnek tekinthető. Igaz, kezdetben, a Pikler Gyula elleni provokatív támadások időszakában, a különböző – kifejlett vagy kifejlődőben lévő – irányzatok még együvé tartozásukat demonstrálták. Ám az 1904-ben *A társadalmi fejlődés irányáról* rendezett vita, amely tizenkét ülésen át tartott, s amelynek előadói Gratz Gusztáv *(A liberalizmus)*, Batthyány Ervin *(Az anarchizmus)*, Szabó Ervin *(A szocializmus)* és Geöcze Sarolta *(A konzervativizmus és a szocializmus)* voltak, már jelezte, hogy az elvi ellentétek mélyek, a szövetség ideiglenes: a konzervatív liberális hagyományok szellemében nevelkedett és a történelmi-nemzeti osztályokhoz kötődő értelmiségiek, a finánctőkének elkötelezett polgári csopor-

tosulások s a radikalizálódó, szocialista tanokkal is beoltott polgári értelmiségi csoportok elvei és célkitűzései egyre világosabban elkülönülnek egymástól és szembesülnek egymással. E folyamatok felgyorsultak az 1905–1906-os válság időszakában. A konzervatív–liberális Concha Győző és Balogh Jenő, majd később Gratz Gusztáv is kilép a társaságból, s Apáthy Istvánnal és Hornyánszky Gyulával összefogva – mint arra korábban utaltunk – megalakítják a *Magyar Társadalomtudományi Egyesület*-et; új folyóiratot is indítanak, a *Magyar Társadalomtudományi Szemlé*-t.

A válságot és következményeit elemezve a *Huszadik Század* szerkesztői a folyóirat 1906. évfolyamában joggal állapították meg: „Dőre dolog volna azt hinni, hogy egy-két úr mesterkedései idézték elő ezt a válságot, avagy néhány horribilis és kevésbé horribilis szubvenciójú lap hajszája: a *Társadalomtudományi Társaságban egyszerűen ama differenciáció folyamata ment végbe, mely a közeljövőben az egész országban le fog folyni.* S csak a természetes és a szociális dolgok rendjének megfelelő, hogy ez a differenciálódás először és legélesebben abban a testületben folyt le, mely az öntudatos társadalmi gondolkodás legkiképzettebb szerve Magyarországon."

A *Társadalomtudományi Társaság*-ban a polgári radikalizmus hívei kerültek túlsúlyba, de a társaság szellemi képlete, a *Huszadik Század* irányvonala az 1906. évi fordulatot követően sem egynemű; a *Társadalomtudományi Társaság*-ban radikálisok,

neoliberálisok és marxista irányultságú értelmiségiek egyaránt szerepet vállalnak.

A századelő polgári radikális mozgalmainak szellemi képlete, szociológiai jellemzői egyébként Európa különböző térségeiben eltérő jellegzetességeket mutatnak. Kifejlődésük szempontjából fontos esemény volt a Dreyfus-per, amely megmutatta, hogy a konzervatív erők milyen erőtartalékokkal rendelkeznek a nyugat-európai országokban, alapvetően veszélyeztetve a polgári szabadságeszmény érvényesülését, a polgári intelligencia vélt vagy valós autonómiáját. A polgári radikalizmus nemzetközi jellegét magyarázza összefonódása a szabadkőműves mozgalmakkal, amelyeknek nemzeti kereteken túllépő kapcsolatrendszerei közismertek. A császári Németországban, Olaszországban, Spanyolországban és Közép-Kelet-Európa több országában ezen mozgalmak számára a *parlamenten kívüli* politikai szférában nyílt mindenekelőtt mozgástér.

Az említett országok mindegyikében előrehaladt a kapitalizálódás, de a gazdasági alap átstrukturálódását – hasonlóan a magyar társadalomhoz – nem követte a felépítmény, a szociális viszonylatok, az értékrendek megfelelő dinamikájú átrendeződése. Az, amit Dahrendorf a német társadalom sajátosságának tekint, hogy ti. „a társadalmi viszonyoknak, amelyek a feudális állapotokat jellemzik, nem kell eltűnniük, ha az iparosítás elkezdődik", e térség számos államát jellemzi. Ezzel összefüggésben a liberális demokráciának az a négy társadalmi fel-

tétele, amelyet Dahrendorf e politikai rendszerek jellemzőjeként ír le – közelebbről a konkurráló elitek, a polgári jogegyenlőség, a nyilvános erények egyetemessége és a konfliktusok természetességének tudomásulvétele –, nem vagy csak részlegesen épül ki e rendszerekben. Ez korlátozza a hatalmi, mindenekelőtt a képviseleti szervekben való részvétel lehetőségét, s részlegesen azt is magyarázza, hogy e mozgalmak miért a közjogi szerepeket kisajátító ún. történelmi osztályoktól függetlenülő értelmiségiekből toborozták híveiket.

Az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között – másképp Ausztriában, Magyarországon és a más politikai státussal rendelkező Csehországban – ugyanakkor e mozgalmakat – különösen tevékenységük második fázisában – az is jellemzi, hogy az átfogó elméleti kérdések vizsgálatát és vitáját összekapcsolják országuk társadalmi realitásainak feltérképezésével, pontosan körvonalazott társadalompolitikai célkitűzések megfogalmazásával. E vonatkozásban talán leginkább a Friedrich Naumann által irányított *Nationalsozialer Verein* rokonítható a magyar polgári radikálisok mozgalmával.

A *Huszadik Század*-dal, értékirányultságával sok vonatkozásban rokon Karl Kraus bécsi folyóirata, a *Die Fackel*. Szabó Miklós joggal mutat ki érintkezési pontokat Tomas Masaryk világháború előtti ideológusi tevékenysége és a magyar radikálisok elméleti-politikai munkássága között. Ugyanakkor sajátosságaikra is helyesen utal. Míg Naumann mozgalmát a lavírozás jellemezte, s a

munkásmozgalommal való kapcsolatában a revizionista tendencia támogatása volt a meghatározó, Masaryk szigorúan polgári liberálisnak tekintette magát, s szemben állt a marxista szocializmussal, Karl Kraust az erkölcsi profetizmus jellemezte. A magyar polgári radikalizmus ezzel szemben „a munkapárti reakció elleni harcában soha opportunizmust, taktikázást, megbékélési készséget nem mutatott, az újkonzervatív reakcióban sosem tévesztette el a fő ellenséget. Szövetségesként a liberális középpolgárság, a függetlenségi balszárny és a szociáldemokrácia táborát tekintette, s velük együtt hozta létre a választójogi harc széles frontját." E beállítódás magyarázza a szociológia iránti nyitottságukat s mozgalmuk meghatározott keretek között mozgó eszmei pluralizmusát.

A *Magyar Társadalomtudományi Egyesület* határozottan szembefordult a polgári radikalizmus minden színárnyalatával, s egységesen a reformkonzervativizmus mellett kötelezte el magát. A neoliberalizmust, a polgári radikalizmust és a marxista szocializmust a nemzeti elv jegyében a „magyar jellegtől", a „magyar nemzeti gondolkodástól" idegen ideológiaként elutasította.

*

„Szociológia Ez volt az a szó, mely szintetizálta törekvéseinket – írta Jászi *Tíz év* című cikkében –: a természettudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást és az ezen felépülő új népboldogító politi-

kát a benthami igazságosság szellemében. Ez volt a célunk, és Herbert Spencer az ideálunk, akinek nevével s számunkra írt levelének auspiciuma alatt kezdtük meg működésünket." A spencerizmus azonban „csak egy keskeny folyónak bizonyult", mely „a szociológia tengerébe vezetett el."

De a II. Internacionálé marxizmusa sem kínált a polgári radikálisok számára elfogadható alternatívát. Az elvont viták terméketlensége, a válságok tanulságai érlelték meggyőződéssé tíz év tapasztalatát: a valóságkutatás, a tények kíméletlen és tárgyszerű elemzése az egyetlen járható út: *Magyarországot fel kell fedezni.* „Káprázó szemeink előtt egyre színesebben bontakozott ki a társadalmi valóság rendkívüli bonyolultsága... Ugyanilyen irányba tereltek az elméleti szociológia újabb kutatásai is. Az egységesítő alapelvek mellett mindjobban éreztük, hogy hiányzik a kutató számára a *ténybeli összefüggéseknek* az az érckészlete, mely nélkül dedukcióink és általánosításaink a levegőben lógnak. S látva azt a rendkívül pontos, szinte mikroszkopikus munkát, melyet a történelmi fejlődés egyes kisebb szakát avagy egy-egy intézményt illetőleg külföldön elvégeztek, s melyek váratlan összefüggésekbe engedtek bepillantást: megdöbbenve láttuk, hogy azt az élő magyar társadalmat, mely a mi elmélkedéseinknek és cselekvéseinknek tulajdonképpeni tárgya, sokkal kevésbé ismerjük, mint a külföldet vagy akár egy csomó vad törzs állami és társadalmi berendezkedéseit."

A gyakorlati politikai küzdelmek tanulságai is

megerősítették a felismerést: *terepismeret* nélkül az *új Magyarország tervének* kidolgozása, a társadalmi cselekvés nem lehet hatékony.

A *Huszadik Század* évfolyamai, a *Társadalomtudományi Társaság* vitaüléseinek jegyzőkönyvei tanúsítják: a felismerés tettekben realizálódott. A teljesség igénye nélkül utalunk Rácz Gyula társadalomstatisztikai elemzésére, Dániel Arnoldnak és Ágoston Péternek a magyar agrárfejlődést elemző tanulmányára, Braun Róbertnek a hazai empirikus faluvizsgálatot megalapozó terepmunkáira és összehasonlító kutatásaira.

Az elemzések a *diák- és értelmiségi rétegek helyzetére* is kiterjedtek. Bosnyák Béla a Galilei Kör közreműködésével készített felvételt nyolcszázhat egyetemi, illetve főiskolai diák létviszonyáról. Szigeti Gusztáv az orvosok, Kőhalmi Béla a „kishivatalnokság", Fenyő Vilmos a magántisztviselők, Szende Pál az ügyvédség, Benedek Marcell a középiskolai tanárok helyzetéről közölt dolgozatot a *Huszadik Század* hasábjain. Az értelmiséggel, pontosabban az egyes értelmiségi szakmákkal foglalkozó írások műfajukat tekintve részben riportázs jellegűek, tényeket tartalmazó állapotrajzok. Empirikus vizsgálati anyagot Bosnyák Béla tanulmánya hasznosított.

A *Huszadik Század*-ban közölt értelmiségszociológiai tanulmányok sorából kiemelkedik Szende Pál írása. Szende elméleti hagyatéka, kivételes teoretikus adottságai, fogalmi igényessége, valóságérzékenysége nem eléggé ismert és méltányolt. Ta-

nulmányainak kiemelkedő rangot ad a történetiség módszertani elvének eredeti érvényesítése, a nyugat-európai és a magyar jogászság fejlődésének árnyalt rajza, az ügyvédség történetszociológiai szempontok figyelembevételével kialakított tipológiája, a feudális és a merkantil típusú lényegi összefüggéseket szellemesen sűrítő jellemzése, az ügyvédség különböző kategóriáinak szociális helyzetét, kapcsolatrendszerét, tekintélyét, összeköttetés-rendszerét befolyásoló tényezők pontos számbavétele.

A neokonzervatív irányzat képviselői a polgári radikalizmus egyik történeti korlátjaként említik érzéketlenségét a nemzeti-nemzetiségi kérdésben. Ezen eszmeáramlatnak voltak olyan képviselői, akiknél, jóllehet európai dimenziókban gondolkodtak, hiányzott a nemzeti és egyetemes, a racionális és emotív jelenségek együttes látásának készsége. A mozgalom egészével szemben ez a vád azonban többszörösen is megalapozatlan. Nem lehet a nemzeti adottságok iránti közönnyel vádolni egy olyan szellemi áramlatot, amely Magyarország felfedezésének jelszavát felvállalja, feltérképezi és lefordítja a tudományos publicisztika nyelvére a legfájóbb és megoldásra váró társadalmi ellentmondásokat, amely felelősen irányítja rá a figyelmet azokra a feszültségzónákra, amelyek a nemzettudat zavaraival voltak kapcsolatosak. E szempontból egyaránt úttörő jelentőségű a Pulszky Ágost által inspirált és 1901-ben a *Huszadik Század*-ban közzétett, *Demokrácia és nemzetiség* címen lefolyta-

tott vita; az 1913-ban Jászi Oszkár vitaindítóját követő dialógus: *Magyarország helye az európai kulturális fejlődésben;* az egy évvel később megrendezett, a *Neoszlávizmus és Európa* témakörben lefolytatott vita s az 1917/2. számban közzétett anket: *A zsidókérdés Magyarországon.*

Témánk szempontjából is fontos adalék, hogy Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című, talán legjelentősebb monográfiájában részletesen foglalkozik a magyarországi értelmiség nemzetiségi összetételével. Munkájának e fejezete nem szociológiai adatfelvételen alapult: a társadalom- és oktatásstatisztikai anyag szuverén kezelésének, a történeti–társadalmi folyamatok finom elemzésének eredményeként mégis joggal tekinthetjük e témakör első releváns szociológiai feldolgozásának.

Jászi rámutat: az 1900-as népszámlálás adatai alapján nem számítható ki, hogy a 144 249 „voltaképpeni értelmi keresők" hány százaléka magyar, illetve más nemzetiségű (a lakosság lélekszáma 16 833 255 volt), mivel a népszámlálási kérdőív nem tartalmazott erre vonatkozó kérdéseket. Elemezhető viszont „a két legfontosabb csoport, a közhivatali és diplomás értelmiségi keresők nemzetiségi megoszlása".

Jászi a magyarság műveltségbeli fölényét történeti ténynek tekinti, s ebből a szempontból elemzi azt a statisztikai adatot, hogy „a magyarországi 144 000 intelligens keresőből 77,1%, vagyis 112 208 ember tartozik a magyarsághoz". Azon a

véleményen van tehát, hogy a „nemzetiségek *nemcsak azért szorulnak háttérbe az értelmiségi pályákon, mert az államhatalmi és társadalmi nyomás visszaszorítja őket, hanem elsősorban mert kevés a magasabb képzettségű intelligens emberek száma*". A számadatok ugyanis arról győzik meg, hogy „a nemzetiségek értelmiségi emberanyaga mélyen alul marad a polgári népességben elfoglalt országos átlaguknak".

Ez a történelmi eredetű és szociális összefüggések által is determinált arány azonban Jászi elemzése szerint csak részben adja az okát annak a jelenségnek, hogy a magyar állami tisztviselőknek miért csak 1/16 része, a magyar vármegyei tisztviselőknek 1/12 része, a városi tisztviselőknek 1/3 része, a bíráknak 1/24 része, a középiskolai tanároknak 1/8 része nemzetiségi. „Mert a nemzetiségek csekély részvételében »az intelligens pályákon« – a kincstári magyarázattal szemben – az a tény is kifejezésre jut, hogy az állam a nemzetiségek továbbképzését a közép- és felsőoktatásban bűnösen elhanyagolja." Jászi számol továbbá az erőszakos magyarosítás lélektani hatásával, mely a nemzetiségi intelligencia egy részét renegáttá teszi, s hogy továbbá „magának az államhatalomnak igazságtalan, osztályérdekeket szolgáló befolyása a hivatalok betöltésénél is teljes mértékben jelentkezik".

E feltételezést bizonyítva összeveti a legmagasabb jogi kvalifikációt igénylő ügyvédi és a jogászi diplomával, illetve érettségivel rendelkező magyar, valamint más nemzetiségű köztisztviselők arányát.

Az összehasonlításból kitetszik, hogy az ügyvédek között magasabb, míg az állami és vármegyei tisztviselők között – a német nemzetiségűek kivételével – alacsonyabb a nemzetiségiek aránya (1900-ban az ügyvédek 89,1%-a, az állami tisztviselők 94%-a, a vármegyei tisztviselők 93,3%-a volt magyar).

S Jászi jól érzékeli: statisztikai tények nem is fejezik ki teljességgel a visszaszorítottság *szociológiai* dimenzióit: a nemzetiségi alkalmazottak ugyanis a hivatali hierarchia alacsonyabb pontjain helyezkedtek el. Ezért idézi Mocsáry Lajost, aki kiszámította, hogy a „fontosabb hivatalokban alkalmazott 9541 tisztviselő közül csak 199 volt román, vagyis az elősorolt állami hivatalok viselőinek számából két százalék van alkalmazva, holott a románok az ország összes lakosságának húsz százalékát teszik ki".

*

A „fejmunkás" és a mindennapi szóhasználatban, az irodalomban és a publicisztikákban is használatos, német eredetű „lateiner" terminus nem társadalmi réteget jelöl, csupán a különböző szellemi pályákon tevékenykedők latinos műveltségére utal. A fejmunkások, a lateiner értelmiség helyzetével foglalkozó számos a polgári radikális irányzat reprezentánsainak tollából származó írás a *Szocializmus*-ban, a *Nyugat*-ban, a *Szabadgondolat*-ban jelent meg. (Csak példaként említjük: a *Szabadgondolat* 1906–1907-ben ankétot szervezett az értelmiségi középosztály helyzetéről. E vitában többek

között részt vett Dániel Arnold, Rácz Gyula, Harkányi Ede, Kunfi Zsigmond, Madzsar József, Zigány Zoltán és Jászi Oszkár.) Ezek többségükben politológiai, illetve publicisztikai írások. S e tény figyelemre méltó: a polgári radikális mozgalom meghatározó egyéniségei közül többen, jóllehet nem zárkóztak el a leíró társadalomrajztól, s maguk is dokumentálták az e műfajban rejlő lehetőségeket, az értelmiség mineműségével, társadalmi funkciójával kapcsolatos nézeteiket vitairatokban, esszékben fogalmazták meg. S nem mellékes az írások keletkezésének időpontja sem: a legfontosabb állásfoglalások 1918 őszén, 1919 tavaszán születtek, egyidejűleg a forradalmak előtti szellemi erjedés, a polgári radikalizmus felbomlásával.

„A szociológia valóságos választóvíz lett, amely a magyar polgári társadalmat egy progresszív és egy reakciós részre osztotta. Tudvalevőleg ez a folyamat ma is még működőben van" – írta Jászi már többször idézett, *Tíz év* című cikkében. Az értelmiséggel foglalkozó írások historikuma is bizonyítja: e megállapítás egyoldalú, s csak részben tükrözi az elkülönülések és az új szövetségi kombinációk tudomány- és eszmetörténeti összefüggéseit. E tömör kijelentő mondat egyrészt zárójelben hagyja azt a szociológia hazai története szempontjából korántsem mellőzhető tényt, hogy a nyugateurópai szociológia egyes irányzatai a *reformkonzervativizmus* hazai megalapozásának fontos s korántsem rejtett kútforrásául szolgáltak. S e vonatkozásban nem is elsősorban az a lényeges, hogy a

magyar hegemónia hívei Spencer elveire hivatkozva kívánták igazolni a magyar *race* felsőbbrendűségét, hogy a polgárosodás, az urbanizáció ellenfelei Tönnies és Durkheim munkáiban találtak érveket – az idézett elméleti megállapítások sokféleképpen értelmezhetők –, hanem az, hogy a reformkonzervativizmus hazai képviselői is felismerték: az „előítéletmentes" tényvizsgálat a hatékony kormányzás és állagvédelem feltétele. Továbbá, hogy a „tények" deskripciója egyfajta hamis realizmus bizonyító eszköze *is* lehet, mely a *jelen* foglyává teszi azt, aki a *jövő* felé tör. Mert a pozitivizmus a jelenségvilágot ismeri el létszféraként, leíró módszere számára csak az akcidentális (járulékos) tények hozzáférhetők; a szubsztanciális (lényegi) összefüggések zárójelben maradnak.

Mindenesetre tény: a *Magyar Gazdák Szemléje*, a *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, a *Magyar Figyelő* viszonylag rendszeresen közölt *konzervatív irányultságú* szociológiai írásokat, s ezek sorában az értelmiség helyzetével foglalkozó állapotrajzokat. Ezek elméleti színvonala, módszertani megalapozottsága – enyhén szólva – vitatható; a legütőképesebb, legfelkészültebb szerzők energiái a politikában, az irodalomban vagy más tudományterületeken, mindenekelőtt a történettudományban hasznosultak, de a szociológia *elvi* alapon való elutasítása ezekben az években általánosan *nem* jellemző, jóllehet ilyen törekvések is dokumentálhatók. Csak néhány tényre utalunk: a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1909-es évfolyamában

Kiss Géza tanulmányában elméleti fenntartásai hangsúlyozása ellenére elismeri „a jog érvényesülésének vizsgálatában" a szociológiai módszer nélkülözhetetlenségét. Bartók György pozitívan méltatja Tarde elméleti hagyatékát, Nagy Dénes Bouglé munkásságát ismerteti; Rozsnyay Dávid Somló Bódog két szociológiai monográfiájáról ír elismerően; az 1910-es évfolyamban Bartók György „egy leendő szociológia prolegomenájának" szánja írását. Az értelmiséggel, középosztállyal foglalkozó szociológiai jellegű publikációk közül megemlítjük Geöcze Saroltának 1904-ben, a *Magyar Gazdák Szemléjé*-ben megjelent tanulmányát, valamint Imre József szociológiai látásmódot tükröző előadását, amely a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1913-as évfolyamában olvasható.

E filológiai jellegű hivatkozásoknál azonban lényegesebb kordokumentum Apáthy István *Fejlődés és forradalom* című, 1912-ben közzétett tanulmánya, mert Apáthy elvileg indokolja a ténykutatáson alapuló reformpolitika szükségességét: „Nem ismerünk forradalmat a világtörténetben, amelyet meg ne lehetett volna előzni: az egyiket késsel, a másikat gabonával, a harmadikat szabadsággal vagy akár néha jó szóval is. Mindenikért a forradalom előtti kor vezetőinek rövidlátása, a bajok föl nem ismerése a felelős... Aligha kell sokat magyaráznom, hogy a haladás ellenkezője, a megállás, pangás (stagnatio) sem kedvez a fejlődésnek... Védelmezzük igenis a továbbfejlődést az oktalanul, főleg pedig türelmetlenségből, a kellőleg

föl nem világosítottak türelmetlenségéből romboló forradalom ellen; de védelmezzük még inkább a forradalomnál sokkal nagyobb ellenségeivel, a visszafejlődéssel (az involutióval) s az elfajulással (degeneratióval), sőt a pangással (a stagnálással) szemben is!"

Korábban szólottunk arról, hogy a pozitivizmus sokféle értelmezése ismert, hogy minden tan a konkrét történeti vonatkozások együttesében különböző jelentések hordozója lehet. A pozitivizmus természettudományos egzaktságát, evolucionalizmusát, tényközpontúságát a polgári radikálisok a feudális értékrend, a romantikus historicizmus, a terméketlen akadémizmus, provincializmus és a műveletlenség ellen harcolva hasznosították. A spencerizmus, az evolucionista szociológia hazai alkalmazása e szempontból a magyar progresszió fontos fejezete. A pozitivizmus azonban csak meghatározott korlátok között alkalmas *radikális* gondolatok indoklására: a *rend* és a *haladás* jelszava sokkal adekvátabban fejezi ki a „becsületes maradiak" álláspontját. Jásziék álláspontja a spencerizmus, a francia szociológia megítélésében ezért módosul.

Jászi Oszkár 1905-ben még a szocializmus lelkes híve. A proletár szocializmus marxi programját azonban ekkor is egyoldalúnak ítélte. Fenntartásait részben az értelmiség szerepének szűkkeblű felfogásával indokolta. Kulcsdokumentumnak tekinthető e szempontból 1905. februári levélváltása Szabó Ervinnel. A szocializmus az ő értelmezésé-

ben – miként Párizsból küldött levelében írja – „egy óriási pszichikai átalakítás", „a szellemi s erkölcsi értékek átalakítása, új cselekvési készségek kiképzése", s e folyamatnak szerves része a „kereszténységszocializmus, ... parasztszocializmus, intellektuel szocializmus" is. A szocializmus nem azonos a *proletár* szocializmussal: „Nem lehet a társadalmat atomizálni. És nem lehet azt mondani, hogy mi, 400 000 vagy egymillió szervezett munkás, mi egyedül fogjuk megcsinálni az új társadalmat! Csak nekünk szabad szocialistáknak lenni. Ti, 15 vagy 20 millió, csak ellenünk lehettek. Nem. A változás kikerülhetetlen a társadalom minden képletében. S ha a közvetlenül érdekelteken kívül kevés forradalmárt fogunk is kapni: a közvetlenül nem is érdekelt százezrek lelkében is ki fog hajtani a szocializmus óhajtása, avagy... a megváltás utáni sóvárgás. És szimplista s tudománytalan szem az, mely majd a szocializmus uralomra jutásának okait keresve, azt fogja látni: volt 400 000 szervezett munkás, és a hadsereg ¼ része a lázadók pártjára állott. Ez csak a finálé volt. De mi minden történt előbb: mennyi szónoklat, mennyi Bebel–Bülow-vita, mennyi Meunier-szobor, mennyi Anatole France-regény, mennyi Jaurès-vezércikk stb. stb. És hány ezer néptanító, hány ezer kispolgár, hány ezer egyetemi hallgató, mily sok orvos, professzor stb. szomjúhozta már ezt a krízist. Így tehát én azt tartom, hogy még a boldog Nyugaton is az ún. intellektuel-szocializmus fontos és szükséges dolog."

Néhány héttel később újra visszatér a kérdésre: „Mi, intellektuelek azon dolgozunk, hogy azt, ami a nagy néptömegekben félig tisztán él, egy integrális világnézetté gyúrjuk át, s morális, tudományos, művészeti fegyverekkel aknázzuk alá a társadalmat."

Jászi levelének szenvedélyes hangvételét nemcsak az motiválta, hogy egyes tudákos marxisták – Kautskyval kapcsolatban a „marxista logomachia" (szómesterkedés) kifejezést is használja – alábecsülik az értelmiség szerepét a munkásság céljainak megfogalmazásában, tudatosításában, hanem az is, hogy ezekben az években a hozzá oly közel álló Szabó Ervin is – igaz, más érvekre alapozva, mint Kautsky – úgy látta, hogy az intellektuális kisebbség, ha vezető szerephez jut a mozgalomban, függetlenedik a munkásosztálytól, mert – a *munkásság osztályérdekeivel* ellentétben – „sajátos osztályérdekei fejlődnek ki", amelyeknek érvényt is szerez. Szabó e tendenciát negatívan ítélte meg, mert úgy vélte, új társadalmi egyenlőtlenségek forrásául szolgálhat.

A hazai szociáldemokrácia álláspontja általában nem volt elutasító az „iskolázottak", a „fejmunkások" szervezkedésével szemben. Írásaiknak azonban visszatérő motívuma: „az iskolázott ember lehet burzsoá, lehet munkás, tartozhat politikailag a pártok valamelyikéhez, vagy lehet szociáldemokrata, de önálló társadalmi és politikai tényezőként nem szerepelhet". Abból a tényből, hogy „legtöbbje máig kispolgári gondolatvilágban mozog, s

a »középosztályhoz« tartozónak érzi magát, amely a középosztály fönnmaradásában létérdekeit látja", azt a következtetést vonták le, hogy – Bresztovszky Ernő szavait idézve – „utópia még csak arra gondolni is, hogy az iskolázott fejmunkások egész tömege valaha is megtagadja a szolidaritást az uralkodó »renddel«". Tarczali Lajos – aki ezekben az években a szocialista diákmozgalom titkára volt – *A Munka Szemléje* 1907-es évfolyamában kijelentette: a marxisták nem bízhatnak „azokban, akiket nem materiális körülményeik tesznek szocialistává, hanem a színes idealizmus".

Jászi eltávolodását a marxi szocializmustól természetesen elsődlegesen nem az értelmiség szerepének ezen idézetekben is tükröződő vulgármaterialista megítélése motiválta. Az okok összetettebbek, a nézetkülönbségek átfogó, stratégiai jellegű kérdésekkel kapcsolatosak. Jászi 1907-ben önálló polgári radikális program meghirdetését kezdeményezi. *Az új Magyarország felé* című programcikkében írja: „Csak természetes, hogy mi, kik a XIX. század végének és a XX. század elejének szociológiáját és szocializmusát tanulmányoztuk: eszmékben egyek vagyunk azokkal, akik a nagy nyugati demokráciák avantgarde küzdelmeit vezetik. Természetes, hogy figyelmünk, érdeklődésünk és vágyaink elsősorban azok felé a társadalmi alakzatok felé irányulnak, melyeket a fejlődés legutolsó ritmusa hozott létre.

Ezzel szemben a közvetlenül megvalósítandó honi feladatok nem a nagy nyugat-európai demok-

ráciák mai feladatai. Ott egyre aktuálisabbá válik a polgári demokráciából a munkás demokráciába való átmenet problémája: *nálunk elsősorban ezt a polgári demokráciát kell létrehozni.* Tehát oly valami eljöveteléért kell majd küzdenünk, melynek átmeneti jellegéről meg vagyunk győződve, valamiért, aminek szellemi és gazdasági gyarlóságait már a nyugati tapasztalatokból jól ismerjük. Mégis modern szocializmus modern gyáripari kapitalizmus és az ezen alapuló polgári demokrácia nélkül el sem képzelhető."

E követelések radikális és haladó jellege az adott történelmi időszakban vitathatatlan. A polgári radikális elvek cselekvő megvalósításának társadalmi bázisa azonban szűk volt: a magyar polgárság gazdaságilag erős csoportjai nem helyeselték a kapitalizálódó nagybirtokkal kötött osztályszövetség felmondását, nem voltak hajlandók olyan mozgalmat támogatni, amely a polgári rend *átmeneti* jellegét hangsúlyozza. Még a *polgári* értelmiség „jól pozicionált" csoportjai is tartózkodtak a radikális állásfoglalástól. Jászi későbbi szavait idézve: „...a tudomány elsősorban az adott helyzet igazolásán dolgozik, fejlesztő legfeljebb annyiban, amennyiben erre az uralkodó köröktől megbízást kap. Az erkölcs a tömegek alávetésének és eszközül felhasználásának lelki organizációja, a vallás pedig ugyanennek transzcendentális szankciója. A művészet alacsony ösztönök és sekély gondolatok érzéki dédelgetője." Más szóval: „a szellemi munka" a *jelenben* „csaknem teljesen elvesztette összeköttetését eredete ra-

gyogó feladataival, s csaknem teljesen kimerül az állam és a hatalmasok érdekeinek szolgálatában".

Így a Jászi kezdeményezte radikális mozgalom csak a polarizálódó középosztály egyes felvilágosult elemeire s egy vékony urbánus rétegbe ágyazódó polgári értelmiségre támaszkodhatott. A *jövőkép jelentősége ezért sokszorozódott meg Jászi érvelésében:* a polgári értelmiség hegemón szerepét csak kultúrfilozófiai okfejtéssel, publicisztikai érvekkel lehetett bizonyítani; a pozitivista szociológia viszont a *jelenbe* zárta a gondolkodást. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy az értelmiség helyzetére, funkcióira vonatkozó legfontosabb gondolatait Jászi nem szociológiai tanulmányokban, hanem *kultúrfilozófiai* ihletésű politikai vitairatokban fejtette ki.

Jászi e szempontból legjelentősebbnek tekintett vitairata *A szellemi munka értéke és értékeltetése.* 1918-ban jelent meg a *Szabadgondolat* 3. számában. E folyóirat ezen hónapokban a baloldali gondolat polarizációjának, a radikális szocialista és bolsevik irányultságú írások ütköztetésének fóruma volt. Jászi alaptétele: a szellemi munka nyomasztó helyzetét nemcsak anyagi, de erkölcsi válság is motiválja. E tényt egyrészt az objektív viszonyok, másrészt a szellemi munkával kapcsolatos képzetek magyarázzák. Ami az elsőt illeti: „a legtöbb szellemi munkakifejtés nemcsak *unskilled labour* (tanulatlan munka: hisz a szellemi munka tanultsága nem esik szükségképp össze azzal a hivatalos minősítéssel, melyet iskoláinkban vagy fő-

iskoláinkon rányomnak), hanem gyakran apathikus, rosszindulatú, lelketlen, gonosz munka: valóságos *szellemi rabszolgamunka-teljesítmény*".

Ami a szellemi munkával kapcsolatos képzeteket illeti, Jászi az erkölcsi válság, az önértékelési zavarok egyik forrását abban látja, hogy „a szocialista elmélet némely túlzott formulázása, csak a testi munkának volt hajlandó értéktermelő erőt tulajdonítani". Ezen felfogást túlhaladottnak ítéli, mert felfogása szerint „a munka áldozati jellege éppoly kevéssé képezi annak konstitutív alkotórészét, mint az általa létrehozott materiális eredmények".

Ez az ok azonban felületi. A mélyebben rejlő meghatározottságok azzal kapcsolatosak, hogy olyan társadalom, amelyben a munka értékének mércéje „a testi és lelki szükségletek kielégítését szolgáló alkotásokra való alkalmasság", csak szerkezeti átalakítások eredménye lehet, mert e tendencia „csakis teljesen szabad munka- és cserekapcsolatok mellett törhet magának utat".

Miután a szükségletek történelmileg változóak, kell egy időt álló viszonyítási pont, mértékegység, s ezt Jászi abban véli megtalálni, hogy a szellemi munka „mennyire képes az illető korszak *civilizációját* és *kultúráját* fejleszteni".

Civilizáción mindazon berendezések és intézmények összességét érti, amelyek „egy meghatározott történelmi korszakban az emberek testi és lelki szükségleteinek kielégítését szolgálják", kultúrán pedig „a testi és lelki tökéletesedés tényleg elért

fokát", mely azonos „a közre hasznos képességeinek optimum-állapotával".

Bár e meghatározások az írás műfaji sajátosságaiból következően vázlatosak, leegyszerűsítettek, sőt – s ezt már nem terjedelmi okok magyarázzák – homályosak, Jászi teoretikus pozícióját mégis jól rekonstruálják. Mert az idézett meghatározásokból valóban kitetszik – s a német kultúrfilozófia irodalmában járatos Jászi rögtön le is vonja ezt a következtetést –, hogy „a legmagasabb civilizációt nem szükségképp kíséri a legmagasabb kultúra és megfordítva!" A következtetés, amit ezen ellentmondásból levon, megalapozza a szellemi munka jelentőségével, a kultúra jövőbeni szerepkörével kapcsolatos tételét: „...a civilizáció annál fejlettebb, minél több ember számára biztosítja a legtökéletesebb kultúrát. A kultúra pedig annál tökéletesebb, minél több embert tesz öncélúvá, minél több embernek adja meg a lehetőséget arra, hogy egyénisége domináns tehetségeit minél magasabb fokra fejleszthesse."

Jászi válasza a kérdésre: mi a szellemi munka feladata a civilizáció és a kultúra ellentmondásának feloldásában – mint az a fenti idézetből is kitűnik –, nem esik egybe a német kultúrfilozófia ez irányú következtetéseivel. A szociológiai iskolázottságú Jászi nem a kultúrpesszimizmus próféciáit ismétli. Pozícióját, túl a gondolkodói habituson, politikai álláspontja, az érlelődő forradalommal kapcsolatos reményei és célkitűzései is motiválták. Ezek egyidejűleg tükrözték citoyen világlátásának

további radikalizálódását és a proletárforradalommal kapcsolatos fenntartásait. A szellemi munkának „olyan *technikai és gazdasági organizációt* kell teremtenie, mely fokozza a termelést. Olyan *jogrendet,* mely igazságosan osztja fel a termelés eredményét s mely megvédi az egyén testi-lelki szabadságát minden irányban. Oly *tudományt,* mely megismerésre törekedve minél teljesebb rendet farag a tények chaoszába s minél nagyobb uralmat biztosít saját magunk és a kültermészet felett. Olyan *erkölcsöt,* mely a személyiségnek abszolút értéket tulajdonít, mely fejleszti az egyéni felelősségérzetet és a társadalmi szolidaritást. Olyan *vallást,* mely harmóniát teremt az egyén és a mindenség között s mely természetfölötti szankcióval biztosítja a helyes jogot és erkölcsiséget. Oly *művészetet,* mely nemes örömök segítségével kitágítja az egyéniséget, mely a kultúra legfejlettebb értékeit érzékíti meg s mely öncélúvá teheti az életet akkor is, ha az tényleg eszközzé is vált a jelen szomorú adottságában. S végül oly *politikát* kellene űznie, mely arra irányul, hogy az emberi tevékenység összes ágai elérjék a kor erőforrása mellett lehetséges legfejlettebb állapotukat".

Jászi meggyőződése szerint csak ezek a mélyreható változások teszik lehetővé „a szellemi munka anyagi és erkölcsi válságának leküzdését". Más szóval: csak amilyen mértékben megközelíthetővé válnak az itt körvonalazott célok, növekedhet a szellemi munka értéke „minden szabad és értelmes társadalomban".

A magyar intelligencia helyzetét e feltételek és szükségletek dimenzióiban gondolkodva ítéli meg. A magyar társadalomban „a technika és gazdasági organizáció többnyire nem a termelést fokozza, hanem csak a kapitalisták profitját gyarapítja. A jogrend fő törekvése a privilégiumok és a monopóliumok fenntartása. A hittudomány elsősorban az adott helyzet igazolásán dolgozik, fejlesztő legfeljebb annyiban, amennyiben erre az uralkodó körökből megbízást kap. Az erkölcs a tömegek alávetésének és eszközül felhasználásának lelki organizációja, a vallás pedig ugyanennek transcendentális szankciója. A művészet alacsony ösztönök és sekély gondolatok érzéki dédelgetője. A politika a hatalom mai rendje fenntartásának eszköze".

Különösen nagy jelentőséget tulajdonít Jászi annak a ténynek, hogy a szellemi munka, miközben „elvesztette az összeköttetést eredeti ragyogó feladataival, csaknem teljesen kimerül az állam és a hatalmasok érdekeinek szolgálatában".

A kínált megoldásokban azonban elegyednek a radikális polgári átalakulás történelmileg napirenden levő követelései: az oligarchikus kiváltságok megszüntetése, az anyagi és szellemi termelés fokozása, a széles és demokratikus közvélemény létrehozása és a „szervezett világállammal" kapcsolatos utópikus víziók, a világállammal, amelyben az értelmiség hivatása „az öncélú emberek harmóniájának előkészítése".

A *Szabadgondolat* 1919. évi 19–20. számában jelent meg Polányi Károly *Fizikai és szellemi mun-*

ka című írása, amely publicisztikus jellege ellenére nemcsak állapotrajz, de mintegy megelőlegezi a tudás- és értelmiségszociológia Nyugat-Európába emigrált magyar értelmiségiek közreműködésével kibontakozó vonulatának néhány alaptételét.

Polányi Károly az első világháború tényét az értelmiség és az ipari munkásság eszmerendszerének és mozgalmának nyilvánvaló kudarcaként értékeli. Az értelmiség – amelyet Polányi következetesen osztályként jellemez – a háború alatt mutatta ki, hogy „az értelmi erők, amelyekből él, nem benne élnek". Az értelmiség „minden társadalmi csoport önzően vak érdekeihez ideológiát szolgáltatott", s vállalta, hogy a csőcselék indulatainak is gerjesztője legyen. Az ipari munkásosztály kudarcának pedig azért tekinthető a világháború, mert bebizonyosodott: „néhány jól megválasztott jelszótól megtévesztve és megfelelő munkabéremeléstől megvesztegetve, a szervezett népmilliók mindenütt cserbenhagyták történelmi hivatásukat".

E Polányi által egyértelműnek minősített tényből következik cikkének hitvallásként megfogalmazott alapmotívuma: „csak a fizikai és szellemi munka megújhodott tábora együttesen és egyesülve válthatja meg az emberi társadalmat".

Melyek Polányi szerint a megújhodás ideológiai feltételei? Az ideológiai elemeket nem véletlenül emeljük ki, Polányi vezeti vissza alapvetően hibás ideologikus értéktételezésekre a válságtüneteket;

elemzésében minden szociológiai hatást az ideológia közvetít, sőt preferál.

A munkásságnak mindenekelőtt szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy „1914. augusztus 4-ike az automatikus haladásba vetett materialisztikus vakhitet összetörte". Továbbá tudomásul kell vennie, hogy a burzsoá nacionalizmus változatlanul virulens, s a munkásság is nemzeti vonatkozású keretek között él, szervezkedik, gondolkodik. Leegyszerűsítő s ezért nem igaz az a tétel, hogy „ahol anyagi ellentét nincsen, ott semmiféle ellentét nincsen", s hogy ebből következően ha a proletárokat nem osztják meg anyagi ellentétek, nem is kerülhetnek egymással szembe. E szemlélet nem számolt a proletárok eszmei, érzületi, erkölcsi kötöttségeivel. A világháború bebizonyította: az internacionalizmus nem lehet hatékony, ha a nemzeti érzület tagadására és a materialisztikus illúzióra épül. Mert csak a nemzeti érzület elismerése alapján lehet az internacionalizmusnak egy olyan érzelmi és eszmei világát kiépíteni, amely valóban lehetővé teszi a nacionalista elfogultságok meghaladását. „Ez az internacionalizmus nemcsak a tőke elleni nemzetközi érdekszolidaritást hangsúlyozta volna – mert ez elégtelen –, hanem a legnagyobb súlyt arra fektette volna, hogy a nemzeti nyelv és kultúra sohase lehessen ellentétbe hozható az Internacionak ideáljaival. Ezen a nyomon haladva olyan nemzetközi intézményeket létesített volna a szociáldemokrácia, amelyek a háború veszélye esetén való egyöntetű magatartást valóban biztosították volna."

Az októberi forradalom első történései azonban új veszélyre figyelmeztetnek. Polányi ugyanis a hadikommunizmus ideológusainak megnyilatkozásait olvasva arra a következtetésre jut, hogy a szovjethatalom azonosítja az intelligenciát és a burzsoáziát. A leegyszerűsítés – állítja Polányi – megint az anyagi érdekek túlhangsúlyozásával kapcsolatos. Az említett ideológusok ugyanis nem értik, hogy az anyagi érdekellentét hiánya nem jelenti *„mindenféle ellentét"* hiányát. „A valóságban éppen ellenkezőleg azt jelenti, hogy az eszmei és erkölcsi érdekellentétek lépnek előtérbe, és ezek szabják meg a kapitalizmus elleni közös küzdelemben is a kézi munka és a szellemi munka egymáshoz való viszonyát."

E viszony jelentőségét mérlegelve – vallja Polányi – „nem az értelmiségi osztályra" kell gondolnunk, „amely a világháborúban elárulta a hivatását...", hanem a *szellemi munkára*, „amely minden történelmi kategóriától függetlenül az emberi munkának örök és alapvető kategóriája".

Polányi feltételezi: „a fizikai és szellemi munkát egy világnézet választja el, és ez a világnézeti eltérés azért szükségszerű, mert az mindegyiküknek, éppen a *munkájukból fakadó világnézetük*". Ezt a „világnézeti, eszmei és erkölcsi ellentétet csakis úgy lehet kiküszöbölni, ha azt elismerjük és túlhaladjuk".

Az idézett ellentétet mindenekelőtt motiválja az a mindkét osztályt jellemző világlátás, hogy az ő munkája az egyedüli, amely megváltoztatja a világ-

got. A munkásnál ez a meggyőződés azzal a képzettel társul, hogy „a fejmunka csak afféle könnyebbfajta foglalkozás", míg az intelligencia a kézi munkára úgy tekint, mint ami az emberi testből motort csinál, és ezért úgy véli: „az e fajta munkát nem idealizálni kell, hanem inkább megszüntetni azt".

A „kézi munkás" számára munkájának értéke abban a *kézzel fogható* eredményben van, amelyet előállít, s ennek ellenszolgáltatásaként a megtermelt érték egészére igényt tart. A „fejmunkás" munkájának értéke nem a kézzelfogható haszonban van, hanem tevékenysége szellemi eredményében, s ennek ellenszolgáltatásaként nemcsak bért követel, de hatáskört és felelősséget is. A „kézi munkás" a végzett munka értékét és az előállított termelvényt is munkaórával méri; a „fejmunkás" azon, „minő hatáskörben és felelősséggel végezte azt". A kézi munkás magatartását a társadalommal szemben közvetlenebbül határozza meg az anyagi juttatás nagysága, míg a „fejmunkától bizonyos hatáskör és felelősség *elválaszthatatlan*, és ezért a fejmunkás érdektelenebb a fizikai munkásnál a társadalom gazdasági berendezésében".

Ezek a munkatevékenység jellegéből fakadó „értékelési és felfogásbeli különbségek fogják kikerülhetetlenül a fejmunkás és a kézi munkás viszonyát megszabni". Ezen ellentmondások – feltételezi – a dolgok logikájából következően *kérlelhetetlenebbek*, mint az anyagi érdekellentétek, mert azok „csupán a több vagy kevesebb kérdései: azokban lehet középút is, de az értékelés kérdése irányok kérdése és

egy vonalon két irány csak együtt haladhat vagy merőben összeütközhet".

Az értékfelfogás különbözőségét azonban nem azért viszi el a logikai végpontig, mert ezen két „osztályt" konfrontálni akarja. Ellenkezőleg: az a meggyőződése, hogy „a kézi munka és a szellemi munka harca a legesztelenebb és a legbűnösebb testvérharc volt, amelyet a történelem ismer. A vallásháborúk minden borzalma elevenednék fel újra". A megoldás: kimondani a tiszta igazságot, tudatosítani mindkét létbe ágyazott ideológiai pozíció korlátait, „mert csak a tiszta igazság menthet meg bennünket, és a föltett akarat, hogy a megoldást megtaláljuk".

Ami az értelmiségi osztályt illeti, „külsőleg és belsőleg egyaránt végleg szakítania kell a tőkés gazdasággal". Az ipari munkásság harcaival való szolidaritás – Polányi tézise szerint – az első lépés a megújhodás felé. A második lépés, hogy az anyagi érdekeltség illúzióját nemcsak jobbra és balra eltolva vagy legyőzve nem állanak egyszerűen a kézi munkások tábora mögé, ahol számuk vajmi keveset, a fajsúlyukat pedig csak a számuk jelentheti, hanem önsúlyukra eszmélve – ahogy ezt a kézi munkásság teszi – saját hivatásuk teljesítését vállalják".

Polányi önálló értelmiségi szervezetek létrehozása mellett száll síkra, mert ezek híján nem teljesíthetik önálló társadalmi szerepüket. A szövetség a munkássággal nem jelentheti a hasonulást, ellenkezőleg: „Aki ma közülük azt hinné, hogy a nivel-

lálódás, a kézi munkához való hasonulás a kötelessége, árulást követne el a legfőbb kötelességén, amelyet meg nem tagadhat anélkül, hogy önmagát meg ne tagadná: a szellemi munka felelősségvállaló és hatáskörös lelkületén, azon a világot értelmező meggyőződésén, hogy a valódi munka a szellemi munka, az értékes megerőltetés, hogy a társadalom automatikus fejlődése, amelyre a kézi munkás hivatkozik, csupán külső látszat, amely mögött a tudatos és szakadatlan haladás szellemi munkája rejtőzik." Ilyen kondíciók mellett az értelmiségi osztály a társadalom gazdasági átalakulásában betöltheti semmivel sem helyettesíthető szerepét.

A summázat: az értelmiség metamorfózisának háromlépcsős folyamatában „az első lépés a kapitalizmusból emancipálja, a második a kézi munkásokmellé állítja, a harmadik pedig a megújhodott szellemi munkás tábort öntudatos szerepre képesíti a történelem eseményeiben".

A szociológiailag determinált ténynek tekintett ellentmondást Polányi *csak* így véli feloldhatónak, mert csak így akadályozható meg, hogy „a kézi munkások tömegei mellett a fejmunkások tömegei súlytalan statisztikákká ne váljanak, és ezzel együtt a bennük felhalmozott és emberi közkincset tevő tőkéje az értelemnek és önfegyelemnek súlytalan semmivé ne változzon".

Polányi nem tekinti megoldásnak, hogy egyes entellektüelek vezető szerepet játszanak a munkásság mozgalmában. A hangsúly a szellemi munkások tömegein van, azok pedig mint *tömegek* nem

állhatnak egy olyan mozgalom élén, „amelynek iramát és lefolyását szükségképpen a náluk annyival homogénabb, mert 1. uniformisabb, 2. könnyebben meggyőzhető, mert kevesebbre vállalkozó és 3. tömegesebb üzemi munkásság szabja meg".

Ezen ellentmondások számbavétele teremtheti meg Polányi álláspontja szerint annak biztosítékát, hogy a forradalom megújítsa s ne lepusztítsa a *szellemi értékeket*, hogy a *munkafegyelem* rendje, amely továbbra is felülről lefelé irányul, az üzemben ne kerüljön ellentétbe a proletariátus *politikai fegyelmével*, amely a tömegmozgalom természete szerint szükségképpen csak alulról felfelé mehet.

Polányi írásának műfaja: politikai esszé, a szó legnemesebb értelmében vett publicisztika. Értelmiségfelfogásának részletesebb ismertetését mégis indokoltnak tartottuk, mert nála jelentkezik először markánsan az a tendencia, amely a társadalom szociális és kulturális rétegződését elkülöníti, és – későbbi terminust használva – tudásszociológiai ismérvek szerint vizsgálja a társadalom más szempontból – így a tiszta érdekviszonyokat tekintve – inhomogén csoportjait, illetve hogy ott is feltérképezze az *értékkonfliktusokat*, ahol nincsenek rejtett vagy nyílt *érdekellentétek*. Polányi is túllép a polgári radikalizmus keretein, történelmi szükségszerűségként fogadja el a kapitalizmus meghaladását, de Jászihoz hasonlóan a proletár szocializmust nem fogadja el érvényes alternatívaként, hanem hangsúlyozva a „kézi munkásokkal" való szövetség szükségességét, az értelmiség autonómiáját védve

tulajdonképpen annak vezető szerepét indokolja, egyidejűleg figyelmen kívül hagyva a „fejmunkások" szociális rétegezettségét, az értelmiséget megosztó értékkülönbségeket.

A tudás- és értelmiségszociológia magyarországi előzményei azonban nemcsak – s nem is elsődlegesen – a polgári radikalizmushoz kapcsolódnak. A Vasárnapi Kör tagjainak munkássága, így Mannheim Károly *Lélek és kultúrá*-ja, Antal Frigyes *A modern festészet kompozíciójának és tartalmának kialakulása*, Hauser Arnold *A művészi dilettantizmus*-a s az ő munkásságukat ihlető Lukács-monográfiák fogalmilag feszesebben körvonalazzák azt a problémakört, amely – jóllehet munkásságuknak vannak szociológiai implikációi – kezdetben kultúr-, illetve történetfilozófiai kérdésként fogalmazódik meg, és tudománytörténetileg sokkal inkább kapcsolódik a német Logos kezdeményeihez, a szellemtörténethez, mint a szociológiához.

Elemzésünk szempontjából bármennyire csábító is ez az összefüggés – Mannheim, Hauser, Antal az emigráció éveiben valóban az értelmiség- és tudásszociológia reprezentáns alakjaivá válnak; Polányi útja másfelé vezet, őt a gazdaságszociológia, a szociálantropológia klasszikusaként tartják számon – 1919 előtti munkásságukat e helyen nem jellemezzük. A Vasárnapi Kör reprezentánsainak munkásságát figyelembe véve is meg kell azonban e helyen kérdőjeleznünk Jászi Oszkár azon idézett megállapításának érvényességét, hogy ti. „a szocio-

lógia valóságos vízválasztó vízzé lett", mely a magyar polgári társadalmat progresszív és egy reakciós részre osztotta.

A választóvonalak ugyanis még a haladó polgári értelmiségen belül sem egyedül e képzeletbeli törésvonal mellett húzódtak. Nem lehet feladatunk annak taglalása, hogy a kapitalizmus válságtünetei a századfordulón a nyugat-európai értelmiség különböző csoportjait hogyan érintették, s mi motiválta ezen országokban az életfilozófiák, a szellemtörténet előtérbe kerülését. Azt sem elemezhetjük érdemben, hogy a kultúra, a morál „zavaraira" korlátozódó bírálat – a szerzők szándékától függetlenül – hogyan szolgálta közvetetten a tőkés struktúra állagvédelmét. Csak arra a magyar értelmiségi mozgalmak historikuma szempontjából fontos tényre kívánunk utalni, hogy Magyarországon – s általában Közép-Kelet-Európában, az Osztrák–Magyar Monarchia államaiban – a pozitivizmustól, a „mindenható" racionalizmustól való elfordulás egy körülhatárolható időszakban a progresszió, a lázadás sajátos változatát, a *fennálló* tagadását jelentette. Magányosak, elszigeteltek a *Szellem* hű harcosai, szubjektivizmusuk, idealizmusuk, szellemi igényességük egyszerre fejezte ki a mágnás-dzsentri világ rangkórságával, parlagiasságával és a kapitalizmus haszonközpontúságával szembeni idegenségüket. A pozitivizmus naiv racionalizmusát a „polgári civilizáció" hű kifejezésének tartották. A fiatal Lukács György, Fülep Lajos, Babits Mihály, Balázs Béla, Kosztolányi Dezső más-más

iskolázottsággal és szellemi elkötelezettséggel utasította el a pozitivizmus világlátását, de álláspontjukban közös, hogy a polgári civilizációt a kultúra világi vagy transzcendens eredetű értékei, a morális Én megfellebbezhetetlen jogai nevében bírálják, hogy az értelmiség küldetésének és kiváltságának tekintik a szellemi értékek őrzését. E maradandó értékű művészi alkotásokat, cizellált, míves filozófiai esszéket és tiszavirág életű mozgalmakat útjára indító világlátás sokféle értelmiségi magatartásban realizálódott: a „menekülő modernista", az „érzelmi forradalmár", a „romantikus lázadó", az anarchista, a „hazáját sirató messiás magyar", a sztoikus, a bohém más-más módon képviselték a fennálló tagadását, a *jelenből* való kilépést.

Társadalmi-politikai alternatívát az idealista ihletésű kultúrkritika nem kínált. De segített átlátni az „élethazugságokon", s a legjobbakban a morális szigor a szellemi arisztokratizmus hatékony ellenszerének bizonyult. Bartók Béla és Kodály Zoltán munkássága túlmutatott a modernizmus látszatforradalmain, s példáját adta, hogyan emelhető be s válhat a megújulás ihletőjévé az archaikus értékeket őrző népi kultúra. A menekülő modernségtől, az érzelmi-morális lázadástól a *társadalmi forradalomhoz* vezető utat a századelő Magyarországán a *Nyugat* és a *Szellem* című folyóirat haladó entellektüeljeihez, a radikális és a szocialista értelmiség legjobbjaihoz egyaránt közel álló Ady Endre járta végig a legkövetkezetesebben. Az ő életműve – poézise és publicisztikája – a legfontosabb látlelet

a századelő Magyarországáról. Jászi Oszkár 1908-ban kelt levele megrendítő őszinteséggel rögzíti e tényt: „Mikor ennek a mai generációnak minden termékét rég elporlasztotta az idő, s elenyésztek mindazok nevei, kik filozófiát, művészetet, tudományt és propagandát csináltak, az Ady Endre neve és poézise még mindig élni fog." És ez az értékítélet Ady publicisztikai írásaira nem kevésbé vonatkozik.

A REFORMKONZERVATIVIZMUS IRÁNYZATAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1918-as polgári forradalom és a Tanácsköztársaság az értelmiségi csoportok és mozgalmak öntudatosodásának, határozottabb elkülönülésének és szembesülésének időszaka volt. A történelmi tényből, hogy az 1917-es orosz forradalmat követően a munkásság a világtörténelemnek s a magyar történelemnek egyik meghatározó tényezőjévé vált, a különböző társadalmi osztályok s az ezen osztályokhoz kötődő, érdekeiket, eszményeiket megfogalmazó és védelmező értelmiségiek különböző következtetéseket vontak le. A Tanácsköztársaság bukása után és a trianoni békeszerződés következtében kialakult új realitásokat figyelembe véve a nagybirtokos-nagytőkés osztályt képviselő politikai csoportosulások, felülvizsgálva kormányzati rendszerüket – a rendszer stabilizálása érdekében – uralkodó irányzattá emelték a reformkonzervati-

vizmust, a keresztény-nemzeti ideológiát, az irredentizmust.

Az új történelmi helyzetben a *középosztály* neokonzervatív csoportosulásai egyértelműbben jelentették be igényüket a nemzet vezetésére. E réteg sajátos strukturáltsága következtében – erről korábban szólottunk – az újkonzervatív csoportosulások sem voltak egységesek; különböző politikai alternatívákat, értékfelfogásokat képviseltek, pontosabban sajátos módon értelmezték s fogalmazták meg újra az újkonzervatív eszméket. E csoportosulásokat – ideológiájuk szerveződését, belső tagolódásukat – részletezően nem jellemezhetjük, elemzésünk csak az értelmiség – a középosztály – szerepével kapcsolatos nézeteikhez kapcsolódik. Azt kívánjuk megvilágítani: milyen szerepet szántak a szociológiának, szociográfiának az értelmiségkép alakításában.

Az első irányt a *kincstári* terminussal jelöljük. Ezen irányzat sokkal egyértelműbben fordul el a szociológiától. Képviselőinek szakítását a pozitivista szociológia hagyományaival politikai és eszmetörténeti motívumok egyaránt magyarázzák. Az 1918–1919-es forradalmak okait elemezve rögeszmeszerűen ismételték, hogy a liberalizmus szülte a radikalizmust, a radikalizmus pedig a szocializmus melegágya, hogy mindezen irányok a pozitivizmushoz kapcsolódnak, melynek „anyagias-természettudományos szemlélete idegen a keresztény-nemzeti gondolkodás emelkedettségétől", hogy a szociológia e szemlélet hű ki-

fejezője. Az ő világlátásukban valóban összemosódott liberalizmus és radikalizmus, szociológia és szocializmus, s ezek hatékony ellenszereként kívánták fejleszteni a hagyományőrző „szellemtörténeti nemzetmagyarázatot", a revíziós igényeket igazoló magyarságtudományokat. A kincstári újkonzervativizmus e politikai és szellemi program megvalósításában vezető szerepet szánt az úri középosztálynak, mert a „hagyományszerű nemzeti gondolat és érzés történeti kohézióját" e réteg *tipikus* vonásának tekintette.

Ezen „akadémikus", „kincstári" újkonzervativizmus jellegadó képviselője volt a történetfilozófus, kultúrfilozófus Kornis Gyula. 1926-ban írt, *Mi a középosztály?* című írása nem szociológiai tanulmány, de anatómiai hűséggel tükrözi eme gondolkodási irány morfológiáját s kultúrpolitikai döntéseit is motiváló társadalomképét.

Kornis e tanulmányában megállapítja: a középosztályt nem tekinti szociológiai kategóriának. A középosztály: „szociális típus", melynek közös jegye: közepes nagyságú jövedelem, a műveltség bizonyos mértéke, melynek alsó foka a négy középiskolai vagy középfokú iskolai végzettség, felső foka az egyetemi vagy egyéb főiskolai végzettség. *Értelmiséginek* az e „két statisztikai terminológiai határ közé eső" réteget számítja.

A középosztályt – felfogása szerint – heterogén összetétele ellenére – sajátos világnézet, történeti hivatásérzés és missziótudat jellemzi. Tipikus vonása a *mérsékelt haladás*, s ezért ez a réteg képes és

hivatott „az arisztokrácia merev konzervativizmusát és a proletariátus mindent felforgatni törekvő nihilizmusát" ellensúlyozni. Ellentétben „a munkás-internacionáléval" s a nagytőke „arany-internacionáléjával", amely megtagadja a „nemzeti ideált", a középosztály „a tudatos lét alanya és mozgatója". Eltérően az agrárius neokonzervatív irányzatoktól, Kornis a *parasztságot* is lekezelően jellemzi. Mint írja: a parasztság „laza szerkezetű", híján van a történelmi műveltségnek, nemzeti öntudata is csökkent. Egyelőre inkább a „nemzeti lét energia rezervoárja, tartalék ősereje", a nemzet „a maga történeti életét valójában a középosztályban éli".

Ennek az irányzatnak a szociológiával – különösen a német szellemtudományi szociológiával – szembeni tartózkodása később megenyhül. A *Magyar Társadalomtudományi Szemle* örökébe lépő *Társadalomtudomány* a húszas évek második felétől a kincstári vagy akadémikus újkonzervativizmus fontos orgánuma. A *Társadalomtudomány*-ban közölt szociológiai írások azonban vagy „hideg" fogalmi elemzések (Dékány István: *A társadalmi szervezés értéke;* Trócsányi György: *Szociológiai szemaziográfia*), vagy a társadalmi jelenségek „steril" társaslélektani elemzésére korlátozódnak (Bobula Ida: *A férfiak válsága;* Hamvas Béla: *A magány szociológiája*). Ritkábbak a maguk nemében színvonalas szakszociológiai – történelem- és jogszociológiai – dolgozatok (példaként Horváth Barna közleményeire utalunk).

Hornyánszky Gyulának, a társaság elnökének a folyóirat 1932. évfolyamában közzétett cikke – *Veszélyben a magyar kultúra* – pontosan körvonalazza e kör felfogását a szociológiáról, az értelmiségről és annak feladatairól: „Bizonytalan életkorú ifjaink részben régi – főleg szocialista – ideológiában gondolkoznak tovább, részben megelégednek azzal, hogy – miként a fiatalokhoz illik – becsületes őszinteséggel és lendülettel adnak a közkívánságoknak kifejezést különösebb ideológia nélkül. Pedig mindenképp szükségét érezném egy olyan lezárt, újszerű, a fennálló politikai és felekezeti ellentéteket kibékítő magyar közfelfogásnak, amely egyrészt tervszerűen irányíthatná az új viszonyok között elengedhetetlenekké vált reformokat, másrészt sikeresen védené meg és fejlesztené tovább a meglevő magyar értékeket mindenfajta nemzetköziséggel, szocializmussal vagy polgári radikalizmussal szemben. A világ politizálódásával függ szorosan össze az a növekvő megbecsülés, melyben a *szociológia*, ez az újfajtájúnak érzett tudomány, a modern emberek körében részesül. Örömmel vesszük tudomásul, hogy a német akadémiai felfogásnak olyan kiváló képviselője, mint Curtius, szintén helyeslőleg nyilatkozik a szociológia tudományos igényeiről és törekvéseiről..."

Hornyánszky azonban csak részben osztja a német szociológus értékszempontjait. „Curtius Mannheimnek egyik ismert könyvét (Ideologie und Utopie) mutatja be a »szocializmus«-nak aggályokat ébresztő példájaként... Teljesen igaza van, ami-

dőn visszautasítja Mannheim destruktív relativizmusát." A „szabadon lebegő intelligencia" azonban csak „egy a tudásszociológiából levezethető feltevések közül", s nem azonosítható a szociologizmussal úgy, ahogy a szót Curtius értelmezi. „Mert a szociológiának tán sokkal inkább érdekében állana s alapelvének is jobban megfelelne: »szabadon lebegő intelligencia« helyett egy »megkötöttel operálni«, olyanokkal, akik a keresztény-nemzeti ideológia elkötelezettjei."

Valóságanyagot, „életmatériát" a folyóiratban leginkább a társadalomstatisztikai közlemények tartalmaztak, jóllehet ezek többsége inkább leíró jellegű volt, vagy a Hornyánszky által megfogalmazott értékszempontok alapján „csoportosította" a tényeket. A világgazdasági válság éveiben azonban e fórumon is megjelentek a társadalomkritikai elemeket tartalmazó társadalomstatisztikai elemzések, az értelmiség helyzetével kapcsolatos vitacikkek. Ennek oka: a válság, az állástalan diplomások növekvő száma és „rossz közérzete", a „nemzeti szervezet" legmegbízhatóbb és szívósabb elemeként jellemzett középosztály ifjabb nemzedékének egyes csoportjait is radikalizálta. E szempontból különösen tanulságos a Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1930. februári vitaülése *Az értelmiség válságáról*, melynek anyagát a *Társadalomtudomány* 1931. évfolyamában tették közzé. (Az ankét egyes mozzanataira visszatérünk.) A harmincas évek második felében a folyóirat nyitottabbá vált, teret adott kifejezettebben szociologikus, fris-

sebb szemléletű írásoknak; megsokszorozódtak a történetszociológiai publikációk. Különösen Hajnal István, Erdei Ferenc, Bibó István tanulmányai jelentettek új színfoltot. Szűkebb témánkhoz e publikációk úgy kapcsolódnak, hogy Hajnalnak az intellektualizmus kialakulásáról, szerkezeti és funkcionális jellemzőiről kialakított nézetei fontos szerepet játszottak Erdei és Bibó későbbi gondolkodói fejlődésében, értelmiségképének alakulásában.

*

Az *újkonzervativizmus* markáns képviselője Szekfű Gyula. A forradalom bukását követően írt programadó könyve, a *Három nemzedék* számos ponton kapcsolódott Asbóth János hasonló című monográfiájához. Szellemtörténeti iskolázottsága, forradalom-, liberalizmus- és radikalizmusellenessége, harcos antikommunizmusa s nem utolsósorban Széchenyi-képe rokonítja a neokonzervativizmus akadémikus irányzataival. Szekfű szellemi platformja mégsem azonosítható a „kincstári", „akadémikus" reformkonzervatívokéval. Féltette Magyarországot a balkanizálódástól, s ezért szorgalmazta a *polgári* Európával való lépéstartást. A „zsidó tőke" mozgásterületét ő is korlátozni kívánta, de nem helyeselte a polgársággal való osztályszövetség felmondását. (Ezért bízta a *Magyar Szemle* gazdaságpolitikai rovatának vezetését Chorin Ferencre.)

Szekfű magát a polgáriasult, nemzeti értékekhez

ragaszkodó keresztény középosztály képviselőjének tartotta, ezen réteg anyagi lesüllyedését s értékválságát belülről látta, élte meg: mint minden jelentős gondolkodó, nem apologetikusan, hanem bíráló-jobbító indulattal emelte fel szavát a réteg érdekében. Ez magyarázza, hogy a Bethlen Istvánhoz közel álló Szekfű már a *Három nemzedék* első kiadásában oly élesen bírálta a középosztály kváziosztálytudatát, a dzsentriség illúzióját, szűklátókörűségét, mellyel saját soraiból nemcsak a „nemnemes értelmiséget, de a köznemesség széles rétegeit is kirekesztette", s magát egy egész történelmi korszakban a „hivatalnok nemességre" és a „még földbirtokos családokra" korlátozta.

A *Három nemzedék*-nek a középosztállyal és az értelmiséggel foglalkozó fejezetrészeiről, nemcsak szemléletformáló hatása miatt szólunk e tanulmányban, hanem azért is, mert a *Három nemzedék* 1920-ban írt fejezeteibe – a forradalmak kihívásával számolva – céltudatosan épített társadalomszerkezeti-társadalomstatisztikai tényanyagot, tanulmánya szellemtörténeti irányultsága ellenére gazdag szociológiai információs anyagot tartalmaz.

Szekfű Gyula maró gúnnyal jellemzi a dzsentri „világfelfogását", melynek alkotóelemei a politikában a „konzervativizmus", a gazdaságban az „agrárizmus", a társadalmi életben a „gavallérság és exkluzivitás". Ám a középosztály, közelebbről az értelmiség belső tagoltságát jellemezve Szekfű is elfogadja a neokonzervatív társadalomelmélet főbb elveit, alapkategóriáit. A magyar társadalom fejlő-

dészavarait ő is azzal magyarázza, hogy „a gyors fejlődés következtében megfeledkeztünk a szerves munkáról, az elsietés és felületesség e korrektívumairól"; a zsidó értelmiséget e ténnyel összefüggésben ő is elkülöníti a „nemzeti intelligenciától".

1924-ben közreadott *Történetpolitikai tanulmányok* című írásában szinte szociografikus rajzát adja az értelmiségi középosztály anyagi-szellemi lesüllyedésének. Az idézett tények két szempontból is fontosak: egyrészt mert maguk is egy értékszemléletet tükröznek, másrészt mert gondolatilag megalapozzák azon intézkedések szükségességét, amelyek e réteget az őt megillető helyre emelik a társadalom anyagi és szellemi hierarchiájában.

„Állami, törvényhatósági és magántisztviselőink helyzete már a háború előtt is ingadozott és hogy katasztrófához nem jutott, az csakis a gazdasági élet aránylagos nyugalmának, állandóságának volt köszönhető. Amint azonban, a háború alatt beköszöntöttek a gazdasági életnek előre nem látott válságai, az addig elégedett, kispolgári életet élő nemzeti intelligencia menthetetlenül nyomorba süllyedt, szegény koldussá vált. Élénk emlékezetemben van, talán másoknak is, az az eset, mikor egy miniszter megdicsérte és mintaképül állította azt a bírót, ki maga talpalta a cipőjét. Ez a miniszter egyszerű, primitív kifejezője volt a közhangulatnak, mely gyorsan beletörődik a gazdasági gyöngék pusztulásába, legyenek ezek bármily kulturális érdekek képviselői. Másik eset szintén a kezdetek koráról: az egyik boulevard-lap tudósítója lelken-

dezve jelenti Kolozsvárról, a román betörés idején, hogy egy törvényszéki bírót a burgonyatisztítás hasznos és tiszteletre méltó foglalkozásán kapott rajta. A jámbor férfiút erre odavonszolta a boulevard-fórumra, és bemutatta, mint a nemes és találékony hazafiság követendő mintaképét. A hírlapíró bizonyára nem pucolt sem azelőtt, sem azóta krumplit vagy répát, amely foglalkozás azonban a szellemi munkások közt a háború vége felé s az új béke éveiben is gyakori dolog volt. Ma mondhatjuk, hogy a nemzeti intelligencia foglalkozásának tekintélyes hányadát az élelmiszer után szaladgálás és csomagok szállítása teszi ki. Aki azonban ebben ma is dicséretre-, nem pedig sajnálatraméltót lát, annak a nemzeti élet követelményei és a nemzeti társadalom struktúrája iránt a legcsekélyebb érzéke sincsen. Az intelligencia süllyedése állami szempontból is veszedelmes. Nemcsak az állami gépezetet bénítja meg az elégedetlen emberek munkája, melyet egyedül a nyomás, az állami kényszer hoz létre, sokkal magasabb erkölcsi körökben is kárt okoz az elszegényedés, amire csak egyetlen példát legyen szabad felhoznom. Hogyan kívánható egy anyagilag tönkrement bírótól, hogy önállóan, függetlenül ítélkezzék, mikor ehhez a jogi képzettségen, a törvények és rendeletek ismeretén kívül önálló műveltségre is szüksége van, olyan műveltségre, melynek olvasmányaiból napról-napra meg kell újulnia, amint testünk is naponkint új és új szöveteket nyer az állandó, megszakítás nélküli, naponkénti táplálkozás folyamán. A burgonyatisz-

títás és cipőreparálás a műveltség kárára megy; aki velük kénytelen idejét tölteni, az műveltségét legföljebb pártlapjából fogja táplálni s ezzel szellemi függetlensége, s egyúttal, ami állami szempontból fontos: ítéleteinek önállósága is, észrevétlenül és öntudatlanul illuzórikussá válik. Egyéb foglalkozások köréből bárki is illusztrálhatja hasonló példákkal a tételt: hogy a középosztály bukása *állami* szempontból is káros jelenség."

Még nyugtalanítóbbnak tartja a képet a *nemzeti műveltség* gyarapítása, közvetítése szempontjából. Elemzéséből kitetszően ugyanis az értelmiségi középosztályon kívül egyetlen réteg sem predesztinált e kultúraközvetítő szerepre: a nagybirtokos rétegnek van műveltségi bázisa, de hiányzik áldozatkészsége, a kis- és középbirtokos réteg „nemcsak nem olvas, nem érdeklődik a kultúra iránt, de teljességgel hiányzik is neki az a szerve, mellyel a nemzeti kultúrába bekapcsolódhatnék", a kisvárosi polgárság a nemzeti kultúrának csak egy alacsony színvonalú felvevő közege, a proletariátus vagy elesett, vagy más irányba orientálódott. „Kultúránk termelése és elterjesztése ma nem a fent végignézett osztályok munkája, hanem egyes-egyedül a birtoktalan, többnyire havifizetéses intelligens középosztályé, éppen azé, melynek ebben az országban legkevesebb szava, legkevesebb hatalma van. Azé, amelynek szűkös eltartását, éhenhalástól idejig-óráig való megmentését, legyen az állami vagy magánhivatalnok, vagy akár orvos és művész, a gazdagság fogcsikorgatással, a szegénység tágra-

nyílt szemű irigységgel kíséri. És itt nemcsak a szorosan vett kultúráról, nemcsak az irodalmi, tudományos, művészeti színvonal fenntartásáról van szó, hanem, az egész magyar nemzeti kultúra jövőjéről. Arról, hogy a magyar nemzetiség fennmaradjon-e, avagy egyrészt nemzetközivé legyen, másrészt aláhanyatlóan valósággal a disznótori színvonalon állapodjék meg. Manapság az anyagilag gyenge osztályban él, *egyedül* benne él annak a tudata, hogy nékünk elődeink vannak, évszázadok elhalt, elmúlt magyarjai, kikkel minket érzéseknek, viszonyoknak, feladatoknak egyazonsága köt össze. Egyedül ez az osztály tudja, hogy a magyarság megelégedéséhez személyes jólét és vagyonon kívül, sőt attól függetlenül bizonyos állami és nemzeti feltételek szükségesek, melyek ma nincsenek meg. Ez az osztály az, melynek saját gondjai közt is fáj a magyar állam pusztulása, fáj testvéreinek idegen szolgasága, fáj a magyarság mai megvetett sora. Ez az osztály az, mely ha nem is hivatalos és kevésbé hivatalos nemzeti ünnepeken, de néhanapján, otthon, egyedülvalóságában őszintén érzi a keserűséget, melyet csak a történeti érzékkel bírók, a tegnapra emlékezők és holnapra gondolók tudnak érezni. Ez az osztály az, mely a jövőt várva, a múltat nem felejti el, és a jövendővel csak akkor fog megelégedni, ha az a múlthoz képest is kielégítő lesz.

Egyszóval: állami és nemzeti kontinuitásunknak egyetlen tudatos hordozója ez az osztály, melynek elpusztítása tehát a külső ellenségeknek és világné-

zeti ellenlábasaiknak egyképen hasznos és kívánatos is volna."

A Szekfű által megkongatott vészharang is szerepet játszott abban, hogy a Bethlen-kormányzat nagyszabású akcióba kezdett a nemzeti műveltség, az értelmiségi lét új kondícióinak megteremtése érdekében.

A kultúra minden szférájára és szintjére kiterjedő intézkedéssorozatnak a Trianon után kialakult helyzetben vezérlő eszméje a neonacionalizmus, kinyilvánított célja a magyar kultúrfölény dokumentálása, részben azonban a szükséghelyzet is motiválta ezeket az intézkedéseket. (Csak példaként említjük: a világháború előtt működő 3300 állami iskola csaknem teljesen az elcsatolt területekre esett; Pest-Pilis-Solt, Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, Heves vármegyékben a tankötelesek megközelítően ⅓-a kiszorult az iskolából.) Az intézkedéssorozat nem volt eredmény nélküli: fejlesztették a népiskolai hálózatot, a közgyűjteményeket, a kutatói bázist, a természettudományok magasabb társadalmi megbecsültsége érdekében létrehozták az Országos Természettudományi Tanácsot, új országokra terjesztették ki a külföldi ösztöndíjak rendszerét. Részletes dokumentációját találhatjuk e Klebelsberg Kunó nevéhez fűződő vállalkozásnak *A magyar tudománypolitika alapvetése* című, Magyar Zoltán által szerkesztett kötetben.

Ezen kultúrpolitikai intézkedéssorozat s más oldalról a Bethlen István közvetlen támogatását élve-

ző Magyar Szemle Társaság és folyóirat jelentős szerepet játszott abban, hogy a jelentős vérveszteségek ellenére – nagyszámú kiváló képességű természet- és társadalomtudós távozott külföldre – sikerült elősegíteni egy európai rangú szellemi elit újratermelődését. A magyar értelmiségi középosztály fejlődésében jelentkező strukturális ellentmondásokat a reformkonzervatív irány felelős képviselőinek vélekedése szerint sem sikerült azonban e korszakban feloldani. A *Magyar Szemle* hasábjain a „húszévesek", „harmincévesek" szociális, politikai, műveltségbeli jellemzőiről lefolytatott viták – a publicisztika műfaji határain belül maradva – már jelezték a törésvonalakat, a kérdés átfogó jellemzésére azonban – e viták tanulságait is figyelembe véve – a *Három nemzedék* 1934-es kiadásához írt, a *Trianon után* című új fejezetben Szekfű Gyula vállalkozott.

Elemzése nem korlátozódik a középosztály problémájára: morális ihletésű bírálata az általa neobarokknak nevezett társadalom egész szellemisége ellen irányul.

Szekfű e könyvében s különösen a *Trianon után* című fejezetben – a mű szellemtörténeti hangszereltsége ellenére – társadalomszerkezeti elemzések, utalások fontos helyet foglalnak el; írásának a középosztállyal foglalkozó oldalai szociológiai esszéként is felfoghatók. De ezen viszonylagos határokkal rendelkező szociális halmazhoz tartozók ábrázolásában is a mentalitástörténeti mozzanatok a legmarkánsabbak, s ez érthető: a mentalitástörténet Szekfű legerősebb oldala.

A „neobarokk = Magyarország" jegyeit jellemezve írja: „Sem a társadalmi tagozódás, sem pedig a társadalmi gondolkodás nem igen változtak, s minden maradt e téren úgy, amint azt már a harmadik nemzedék idején megszokták az emberek. Középosztálybeli intelligenciánk, legföljebb ha múló kívánságokkal vagy formalisztikus beszédekben közeledett az alatta álló néposztályokhoz és sem a parasztság, sem az ipari munkásság nemzeti öntudatosítása demokrácia útján nem haladt előre lényegesebben...

Ha »eszmei javak szolgálatát« nem kereshetjük is e rétegben, annál inkább feltűnik az egész neobarokk ismertetőjeleként a régi, 48 előtti nemességhez való *külsőleges* csatlakozás vágya. Bár a városi megmagyarosodott német és tót polgárság, gyakran zsidó elemekkel vegyítve, már a harmadik nemzedékben is szinte elérte a nemesi – közép- és kisnemesi – származásnak arányszámát, s így tulajdonképpen az egész osztály számára megvolt a lehetősége annak, hogy a tartalmatlanná vált, belsőleg üres nemesi helyett polgári életformát öltsön magára, s bár Trianon óta az újonnan csatlakozó nem-nemesi: polgári és paraszti elemek kétségtelenül kisebbségbe szorították a másik, nemesi félt: mégis győzött a tradíció, melynek értelmében az újonnan feltörekvő elemek mindenképpen megpróbálják a régi nemesi formák felvételét... A szelekciónak ilyen elvei mellett nem kell csodálkoznunk, hogy vezető rétegeink többé-kevésbé képteleneknek bizonyulnak azon intenzív nemzeti mun-

ka végzésére, melyet pedig a Trianon határai közt maradt nyolcmillió magyar számára valakinek el kell végeznie."

Szekfű gondolkodásában a kritikai elemek felerősödését a hozzá közel álló Bethlen István lemondásával, a bethleni konszolidáció építményének megroppanásával hozzák kapcsolatba. Feltételezhetően ez a körülmény is motiválta álláspontját, de e vonatkozásban nem – vagy nem elsődlegesen – személyes kapcsolatuk a meghatározó. A politikai eliten belüli frakcióharcok sajátos módon tükröződtek, az uralkodó ideológiák – jelen esetben a keresztény nemzeti gondolatot képviselő értelmiségi csoportok – frakcionáltságában Bethlen háttérbe szorulása egyben a reformkonzervativizmus Szekfű képviselte szárnyának is a háttérbe szorulását hozta: a személyes kötődés e tágabb vonatkozási keretben motiválta Szekfű álláspontját. S e kapcsolat nyilvánvalóan még szorosabbá válik a harmincas évek második felében, amikor a magyar külpolitika orientálása vált a belpolitikai és ideológiai harcok tétjévé. Mégis a kritikus elem erősödése nem magyarázható kizárólag e csoportharcok áttételeződésével: Szekfű felelős gondolkozóként döbbent rá, hogy az a politikai kurzus, amelynek vezető ideológusa volt, a magyar társadalom szorító ellentmondásait nem oldotta fel, s a keresztény középosztály, a nemzeti intelligencia megújulását sem tudta hatékonyan kibontakoztatni.

Kritikai pozíciója az ún. középosztály értékszemléletével, önreprodukciójával kapcsolatban

tovább erősödik, publicisztikai írásaiban azonban azok a fogalmak, amelyek segítségével e réteget leírja, még elmosódottabbak, nemegyszer metaforikusak. Amit ismétlődően bírál, e réteg „szervetlensége", „felszínessége", „félműveltsége". Ugyanakkor egyes ekkortájt írt cikkeiben *uralkodó osztályként* értelmezi a középosztályt, amelyet – úgymond – *önképe* alapján jellemez világosan körülhatárolható szociális képletként: „Pontosan körülhatárolt társadalmi osztály – írja a *Magyar Nemzet* 1940. március 3-i számában –, mely *homogénnek véli magát,* tekintet nélkül származási, vagyoni, műveltségi különbségeire." (Kiemelés: *H. T.*) Az idézett meghatározásból kitetszik: Szekfű jól látta azokat az objektív viszonylatokat, amelyek e szociális halmazt belülről megosztják, mégis osztályként aposztrofálja, mert „közhasználat- és közhatalom-tudatát" erőteljesebb kohéziós tényezőnek minősíti.

A reformkonzervativizmus említett irányzatához sorolhatjuk Weis Istvánt is, aki a Magyar Szemle Könyvtár gondozásában *A mai magyar társadalom* című könyvében kísérelte meg rekonstruálni a korabeli társadalom szerkezetét, intézményrendszerét. Weis István nem olyan formátumú gondolkodó, mint Szekfű. Közíró volt, s miniszteri tanácsos a Népjóléti Minisztériumban; összegező igényű munkája sokkal inkább kompiláció, mint saját konzisztens fogalmi rendszerén átszűrt elemzés.

Mégsem véletlen, hogy az idézett *Trianon után*

című fejezetben Szekfű is hivatkozik munkájára: tekintettel a szociológia „hivatalos" mellőzöttségére, monográfiája az egyetlen olyan publikus mű, amely a teljesség igényével foglalkozik a korabeli magyar társadalommal. Monográfiája – témánk vonatkozásában – legalábbis két szempontból tekinthető jellegzetesnek. Egyrészt, mert összegzésében – a kor értékfelfogását, társadalomszemléletét hűen tükrözve – nincs értelmiséggel foglalkozó külön fejezet; az intelligenciával kapcsolatos töredékes megjegyzések a középosztállyal, illetve a társadalom szellemi életével kapcsolatos fejtegetések elemei. A korszak értékfelfogását – s tegyük hozzá: realitásait – tükrözi az a tény is, hogy ahol szót ejt az intelligencia életfelfogásáról, műveltségéről, társas kapcsolatairól, az érettségizetteket ugyanúgy e kategóriához sorolja, mint a diplomásokat. S mindkettő életstratégiájában meghatározónak tartja a hivatali karriert, az úri társaságba való bekerülést, az elöljárókkal és kollégákkal való „pertu"-viszonyt, ami társasági körben nem illette meg a „zsidókat", s a hivatalos érintkezésben együtt járt annak megkövetelésével, hogy az „alsóbb osztályok" képviselői a megszólításokban is kifejezzék: „nagyságos", „tekintetes" vagy magasabb rangúak esetén „méltóságos", „kegyelmes" urakkal állnak szemben.

A Gömbös-kormány s az azt követő „kabinetek" előszeretettel hangsúlyozták populizmusukat. Hóman Bálint, e korszak vezető kultúrpolitikusa beszédeiben – mintegy a neobarokk jelző ellensúlyo-

zásaként, de azért is, hogy a rendszer szélsőjobboldali ellenzékének vitorlájából kifogja a szelet – visszatérően hangsúlyozta az „új éra" nép-nemzeti jellegét. Weis István későbbi írásaiból is kitetszik azonban, hogy a kormányzó elit és az értelmiségi középosztály irányadó köreinek értékszemlélete *érdemben* nem változott. „Halálos bűn – írja Weis István *A magyarság úri mivolta* című cikkében – nem szólítani címén valakit, és még nagyobb bűn nem megfelelő címet használnunk." A *címkórságot* – nyilatkozataival ellentétesen – maga a kormányzat is erősítette rendelkezéseivel (két évtized alatt a méltóságos címmel járó V. fizetési osztályba sorolt állami tisztségviselők száma megkétszereződött, a nem állami szolgálat alapján méltóságosok száma 18-ról 1500 fölé emelkedett). Weis e jelenség okát abban látja, hogy „társadalmunk túlzottan tagozott, és a tagozódás anyagi és szellemi alapjainak hiányát a rangbéli különbség túlzott érvényesítésével próbálják leplezni". (Egyébként a *Magyar Szemle* közölte a kevésbé ismert Miles Zoltán *Rangkórság mindenütt* című írását is, amelyben a szerző az érettségizettek és diplomások tekintélyelvű megkülönböztetését, kor- és kórtüneteit írja le: „Értelmetlen dolog, ha tekintetes úr mindenki, aki érettségizett, és az erdélyi fejedelem nagyságos címe jár mindenkinek, aki főiskolát végzett.")

Az 1945 utáni időszak új folyamatai kívül esnek e tanulmány „illetékességi körén", mégis megjegyezzük: Szekfű idézett írásai s a *Magyar Szemle* szerkesztési elveiben rekonstruálható finom válto-

zások a harmincas évek második felében, szerepvállalása a Történelmi Emlékbizottságban, a *Magyar Nemzet*-ben 1944-ben közzétett cikksorozata: a *Valahol utat tévesztettünk* – nem függetlenül a német expanzió erősödésétől s a külpolitikai erőtér átrendezésétől, de nemcsak azokra *nem* visszavezethetően – mintegy megelőlegezik Szekfű fundamentális bírálatát a magyar értelmiségi középosztály kálváriajárásáról és történelmi felelősségéről, amely az 1947-ben publikált *Forradalom után* című könyvének talán legjelentősebb fejezete.

*

Nem reprezentálnak önálló irányzatot s nem is elsősorban az ideologikum jellemzi a két világháború közötti évtizedekben a magyar társadalomstatisztikusok munkásságát. „Rejtett" értékszempontjaik, fogalmi kultúrájuk mégis leginkább a reformkonzervativizmus s azon belül is a *Társadalomtudomány* szerzőgárdájával rokonítható. Nem véletlen, hogy Laky Dezső, Áfra Nagy János rendszeresen publikált e folyóiratban. Áfra Nagy elsősorban a fővárosi munkásság kutatója volt; 1935-ben azonban egy érdekes írást közölt a magyar főiskolai hallgatók szociális viszonyairól. Fontos információs forrást jelentenek Zentay (Hoffmann) Dezsőnek a magántisztviselők élet- és munkaviszonyaival foglalkozó írásai, ő azonban más értékirányt képviselt, más folyóiratokban publikált.

Témánk szempontjából legjelentősebb a Laky Dezső már említett előadása alapján készült tanul-

mány. Laky a Budapesti Műszaki Egyetem statisztikai és gazdaságpolitikai tanszékének tanára volt, de a politikai közszereplés sem volt idegen tőle: 1929-ben a kormányzó párt listáján országgyűlési képviselővé választják.

Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere című tanulmányát fontos dokumentumnak tekinthetjük nemcsak azért, mert egy országos tanácskozáson irányította rá a figyelmet a gazdasági válság értelmiséget sújtó következményeire, s mert először ő elemezte mélyebben a szellemi munkások egész populációjára kiterjedő 1929. évi összeírás tanulságait, hanem azért is, mert az értelmiségi munkanélküliséggel ez idő tájt nagy számban foglalkozó írások közül, reformkonzervatív szemlélete, megalapozatlan optimizmusa ellenére, Laky Dezső tanulmánya tartalmazza a legtöbb értékes és elemezhető tényanyagot, új összefüggést, s érzékelteti leginkább a valóságos feszültségeket. A Keleti Károlytól eredő hagyományokat őrző szakmai felelősségtudat, a megdöbbentő tények hatása e tanulmányban erősebbnek bizonyult a konzervatív értékszempontoknál.

Laky Dezső írása a válság tüneteinek tárgyszerű leírásán túl azért is fontos, mert az értelmiség rekrutációjának a századfordulót *követően* kirajzolódó új jelenségeivel ő foglalkozott először *tárgyszerűen* és *részletezően*.

Az egyik tünet, amelyre ráirányítja a figyelmet, azzal kapcsolatos, hogy az értelmiségi diplomások létszámának a kiegyezést követő, viszonylag gyors

növekedése nem egyenletes. A kiegyezés előtti években az egyetemi hallgatók száma Magyarországon 3300 körül mozgott. Meghatározó többségük joghallgató volt, orvosnak hatodrészük sem készült, mérnöknek megközelítően egytized részük, s ami különösen figyelemre méltó: tanárnak kevesebb mint huszadrészük. „Az alkotmányát visszanyert Magyarországon már az első években a hallgatói létszám elérte az 5000-et, ezt követően azonban huszonöt éven keresztül csaknem *mozdulatlan*, illetve csak a hallgatóság szakmai összetétele változik." Közelebbről ez annyit jelent, hogy az egyes szakterületek vonzása hullámszerű: aminek következtében időszakosan csökkent a korábban legkiegyensúlyozottabban fejlődő jog- és államtudományi karok hallgatói létszáma.

A kilencvenes évek elején a hallgatói létszám újra gyors ütemben növekszik: ez Laky szavai szerint a „második nagy mozgalom, mely a világháború végéig sem csillapodik, sőt ereje egyre izmosodik". Elemzése szerint e felfutás magától értetődően nem történhetett volna meg „Magyarország közgazdasági életének nagyvonalú fejlődése nélkül". Az állami és autonóm igazgatási szükségletek is motiválták a diplomások létszámnövekedését, azonban éppen a hullámvonal figyelmeztet arra, hogy a dinamikát „egyéb, mélyebb: a társadalmi élet struktúráját irányító hatóokok is befolyásolják".

Ezen strukturális okok közül Laky csak érintőlegesen szól a „birtokos nemesi osztály társadalmi

helyzete megbillenésének" következményeiről. Mindenesetre jelzi, hogy 1900-ban „a közép- és nagybirtokos szülők gyermekei jóval nagyobb tömeget képviseltek a tudományegyetemi és műegyetemi hallgatóság sorai között (5,62%), mintsem a népességi arányszámok mérlegelése alapján következtethettünk volna". Ez ismert összefüggés. Sokkal figyelemreméltóbb Laky Dezső azon feltételezése, hogy az egyetemi hallgatóság létszámának stagnálását a kiegyezést követő negyedszázadban, majd gyors emelkedését a századfordulót követően az a körülmény magyarázza, hogy „a magyar értelmiség közé mind szilárdabban ágyazta be magát az a nagyobb számú tömeg, amely a múlt század hetvenes évei óta az egyetemeket látogatta". Ezen egyetemet végzett réteg számára meghatározó motívummá vált gyermekeik taníttatásánál a pályaválasztás, ily módon az értelmiség önreprodukciós igénye.

1900-ban megközelítőleg az egyetemi hallgatók kétharmada (63,1%) volt maga is értelmiségi szülők gyermeke, s ezen a csoporton belül is a vezető hely a köztisztviselői foglalkozású szülők gyermekeit illette meg. Laky e kategóriához sorolja egyébként „a tanügy és az egyházi szolgálat körében elhelyezkedett egyének gyermekeit is". (Az említett évben az egyetemi hallgatók 19,8%-a volt köztisztviselők, 12,4%-a tanárok, tanítók, 10,1%-a orvosok, mérnökök, ügyvédek és más szabadfoglalkozású értelmiségiek gyermeke. A további

20,7% egyéb szellemi munkakört betöltő kategóriák között oszlott meg.)

1914-ben a tágabb értelemben vett közszolgálati tisztviselők és a szabadfoglalkozású értelmiségiek gyermekeinek aránya változatlanul magas, de új elem, hogy megjelennek az egyetemek kapuinál „a középosztálynak csak a pitvarára érkezett" rétegek leszármazottai. Laky is úgy ítéli meg, hogy már ekkor – tehát a világháború kezdetén a Trianont követő országcsonkulás előtt – kirajzolódnak annak a frontnak a körvonalai, ahol a harc tétje: „az értelmiségi pozíciók megszerzése".

A még rejtett, de gyorsan halmozódó szociális feszültséget egyrészt kapcsolatba hozza a rekrutációs bázis átrendeződésével. S ebből a szempontból elsősorban nem is az a lényeges, hogy az említett években folyamatosan nőtt a magántisztviselők gyermekeinek aránya – jóllehet e réteg összetétele erőteljesen módosította az egyetemi hallgatók vallási, nemzetiségi összetételét –, hanem mindenekelőtt az, hogy folyamatosan nőtt az *alulról felfelé irányuló mobilitás*, mely a századfordulót megelőzően még elhanyagolható nagyságrendű volt. Mert az 1914-es adatok szerint a „kisbirtokosság" az egyetemi ifjúságnak kevés híján már 10%-át szolgáltatta, „a kiskereskedők vagy kisszállítási vállalkozók csaknem azonos hányadot, a kisiparosok több mint 10%-át", vagyis a világháború kitörésének évében az egyetemi ifjúság *egyharmada* e három társadalmi csoportból toborzódott.

Az említett folyamatokat összegezve három

trend markáns kirajzolódását állapítja meg: „A kilencvenes évek közepétől fogva – mint írja – a köztisztviselők gyermekeinek oszlopa sűrűsödött. A 900-as évek elején mind hatalmasabbá vált az iparforgalmi pályán dolgozó tisztviselők gyermekeinek egyetem felé törekvő oszlopa. A század első évtizedének végén pedig már teljes fejlődésben látjuk azt az oszlopot is, amelyet az agrár- és az iparforgalmi proletariátus is alkotott."

Tekintsünk most el annak vitatásától, hogy a mezőgazdasági népességet mely paraszti rétegek képviselték, hogy milyen volt a polgárosodó gazdagparasztság, illetve a szegényparasztság aránya – ezek kis számban egyházi s más ösztöndíjak segítségével jutottak el az egyetemekre –, továbbá hogy ezen osztály számarányához képest milyen alacsony volt az *ipari bérmunkás* családból indulók száma. E tények közismertek. Fontosabbnak tartjuk Laky Dezső azon gondolatának részletezését, hogy míg az értelmiség létszámnövekedésének első nagy hullámát a kiegyezést követően levezette a gazdaság fellendülése, s az új állami, közösségi hivatalok létesítése, a második hullám beilleszkedése már nem volt zavarmentes. Megítélése szerint az értelmiségi munkanélküliség első drámai megnyilvánulását tulajdonképpen a világháború napolta el: „Szilárd a meggyőződésünk, hogy ha a világháború sötétsége nem is szakadt volna ránk, s ma Nagy-Magyarország boldog, de valaha eléggé meg nem becsült éveit élnők, szintén már jó régen kirobbant volna az az összeütközés, mely a magyar

értelmiségi pályákon a kereslet és a kínálat egyenlőtlenségéből támadt..." Ilyen körülmények között az értelmiség különböző összeütközése – vallja Laky – elkerülhetetlen lett volna: „a harc kirobbanását csak a világháború odázta el".

Az elemzésben szereplő csoportok szociológiai karakterét, politikai, ideológiai irányultságát Laky érdemben nem jellemzi. Pontosabban: megelégszik annak konstatálásával, hogy a kitapinthatóan jelentkező s elnapolódott konfliktusban „a középosztály pitvarára érkező", „alulról feltörő elemek hozták magukkal a kisebb műveltséget, a kevesebb vagy éppen semmiféle tradíciót. Viszont a kitartásuk és akaratuk nem megvetendő, sokszor észlelt vagyoni erejük pedig éppenséggel félelmetes ellenfelekké avatta őket". E megállapítások egyoldalúsága és elvontsága szembeötlő. A Laky által idézett adatok mégis fontos háttéranyagul szolgálhatnak a különböző értelmiségi mozgalmak s különösen a később elemzendő jobboldali radikalizmus szociális beágyazottságával kapcsolatban.

Trianont követően az egyharmadára zsugorodott országterületeken a már korábban is észlelt válságjelenségek felerősödnek, és új elemekkel egészülnek ki. Ezekben az években térnek vissza a frontról a tanulmányaikat megszakító katonaviseltek, települ át az elcsatolt területek köztisztviselőinek jelentős hányada. Ugyanakkor az infláció – amely erősen sújtja a bérből és fizetésből élő szellemi munkásokat is – időszakos mezőgazdasági konjunktúrával társul, amely a jobb módú paraszti

családok számára lehetővé teszi legalább egyik gyermekük taníttatását. Ezzel egyidejűleg a megélhetési nehézségek ellenére „azok az elemek, amelyek az értelmiségi munka terén immár többékevésbé tradíciót jelentenek s több generáció kitermelődése után alkotják a magyar értelmiség gerincét, nem hajlandók otthagyni a küzdőteret". Ez a körülmény magyarázza azt a paradox helyzetet, hogy „miközben a magyar állam már szinte kétségbeesett lépéseket tesz a maga tisztviselői létszámának csökkentésére, a főiskolai ifjúságnak az 1932/1933. évben változatlanul 30,2%-át teszik ki a köztisztviselők, papok, tanárok, valamint az ún. szabadfoglalkozásúak gyermekei, 13,5% szülője pedig tisztviselői nyugdíjas".

Az 1929–30. évi gazdasági válság ily módon csak kiélezte e közel két évtizeden keresztül halmozódó feszültségeket, s még kedvezőtlenebb irányba befolyásolta azokat. A feszültség legkiélezettebben nem az egyetemre való bejutás zónájában jelentkezik. A gazdasági válság legszembeötlőbb és legfájdalmasabb következménye az állástalan diplomások számának felduzzadása. De az egyetemi hallgatóság szociális szerkezetének módosulása is tükrözte a válság mélységét. 1930-ban Laky Dezső becslése szerint ezer keresőre kb. 35–40 egyetemi hallgató jutott a köztisztviselői rétegben, s a szabadfoglalkozásúak körében is hasonló volt az arányszámuk. Ugyanakkor „1000 önálló kereskedőre mintegy 10 egyetemen tanuló ifjú esett, iparosra

csak 6, kisbirtokosra, kisbérlőre pedig alig több mint 1".

Laky Dezső gondolkodói tisztességét bizonyítja, hogy e drámai tényt nem rejtette el a számsorok bozótjában, s szövegszerűen is megfogalmazta: a gazdasági válság hatása legkifejezőbben „a kisbirtokos elem főiskolai tanulmányokból való kiszorulásában jelentkezett".

*

Az újkonzervativizmus harmadik irányzatához tartozó csoportosulások az *új középosztály* hegemóniáját követelték. E csoportok szellemi irányultságát – ha nem is kizárólagosan – az értelmiség- és hivatalnokréteg szociális összetételében a századfordulón végbement részleges változások is motiválták. Utaltunk rá, hogy ezekben az években emelkedő számban kerültek az egyetemre gazdagparaszti, kispolgári családból származó fiatalok, akiknek pályakezdése, társadalmi beilleszkedése korántsem volt konfliktusmentes, s hogy e folyamat már az első világháború éveiben lelassult.

Az 1918–1919-es forradalmat követően az újkonzervativizmus ezen irányzata több áramlatra bomlott: az egyik póluson a *konzervatív jellemzők erősödtek,* a másik pólust – a forradalom visszahatásaként – a *radikalizálódás:* a nemzeti, jobboldali radikális elvek hangsúlyossá válása jellemzi.

*

A két világháború közötti évtizedekben a *szociográfián belül* – s a társadalmi ténykutatásnak ezen években a társadalomrajz volt a reprezentatív műfaja – e szellemi áramlatok befolyása különösen erőteljes. Hatásuk az értelmiségkép alakulásában, az értelmiséggel foglalkozó szociográfiák szemléletmódjában is meghatározó.

Az értelmiség jelene és jövője szempontjából *a parasztsághoz való viszonyt* mindkét áramlat kulcsjelentőségűnek tekintette. A konzervatív szárny is jelentőséget tulajdonított a „középosztály" szociális felfrissítésének, de legfontosabbnak a parasztság etnikai-faji jellegének tanulmányozását tartotta; a nemzeti radikalizmus pedig „gyökereit a parasztságba eresztő" új középosztály megteremtését követelte. Közös eleme volt továbbá ideológiájuknak a *romantikus falukép*, a paraszti hagyománynak és az „egészséges kultúrának", a paraszti konvenciónak és a romlatlan erkölcsöknek az azonosítása.

Trianon rendkívül mély hatást gyakorolt az újkonzervatív csoportosulásokra is, s a nemzetfogalom újraértelmezésére ösztönözte az ezen eszmei áramlatokhoz tartozó értelmiségieket. Tájékozódásuknak közös eleme, hogy az *államnemzet* fogalmával szemben a *kultúrnemzet* eszményét állították előtérbe, a nemzeti lét alapkereteként a kultúrát jelölték meg. Úgy vélték, hogy amikor a magyarság jelentős hányada az államkereteken kívül él, a nemzeti kultúra összetartó ereje biztosíthatja a nemzeti lét folytonosságát. S e ponton egészítette ki pa-

rasztságképük nemzetfelfogásukat: úgy ítélték meg, hogy az „egészséges", „életképes" kultúra termőtalaja és hordozója a megrontó külső hatásoktól legkevésbé megfertőzött parasztság, amely az ő fogalomhasználatukban maga *a* nép. Az etnikum tiszta formában a folklórban, a népszokásokban nyilvánul meg: a nemzeti jelleg megőrzése ezért a népkultúra, a paraszti konvenciók megőrzésén múlik. E látószögből a falu kapitalizálódása, városiasodása a pusztulással azonos.

Az újkonzervatív ideológia ezen irányzatai is hangsúlyozták elméletellenességüket, szemléletük autochtón jellegét. Városellenességük azonban nem előzmény nélküli, s nem is tiszta magyar ideológia. Wilhelm Heinrich Riehl jellemezte először Londont a régi Anglia minden egészséges sajátosságának temetőjeként és Párizst „örökké gennyedző fekélynek" Franciaország testén. Ő fogalmazta meg még a XIX. század derekán azt a feltételezést, hogy a „nép csak a *község* képében képes megsejteni és felfogni az államot", hogy a polgárosodás kísérőtünetei a leghatékonyabban a parasztság magatartási normáival ellensúlyozhatók, mert a tőkés társadalom atomizálódott világában magányos individuumként tevékenykedő polgárral szemben a parasztság képviseli az ellentétes elvet: hagyomány vezérelte közösség tagjaként él, életvezetését tradicionális értékek határozzák meg.

Az *érintkezési pontok* ellenére az újkonzervativizmus ezen áramlatán belüli csoportosulások *lényeges* kérdésekben képviseltek *eltérő* vagy *ellentétes* nézeteket.

A neokonzervatív nézetrendszer keretein érdemben belül maradó, azt csak hangzatos jelszavakban meghaladó nemzeti-radikális jobboldali irányzatok nagybirtok- és nagytőke-ellenessége soha nem volt következetes; csak a zsidó tőkével szembeni indulatuk volt felfokozott és tartós. A parasztság hagyományőrző rétegének a gazdaparasztságot tekintették, és – különösen a fasizmus térhódítását követő években – az „úr és paraszt egységére" utaló, ideologikusan konstruált hagyományokat hangsúlyozták. Támogatták a falu-, népiség-, helytörténeti kutatásokat, mert kitüntetett jelentőséget tulajdonítottak a *regionális* látásmódnak, a *lokális* sajátosságoknak, s a *szociológiai* szemléletet etnográfiai látásmóddal helyettesítették. E kutatások, mozgalmak Teleki Pál gazdaságföldrajzi, társadalompolitikai írásait tekintették irányadónak. Értelmiségkutatással ezen irányzat markánsabb képviselői nem foglalkoztak. Munkásságuk témánk szempontjából mégis jelentős, mert az értelmiségi fiatalság világképének formálásában, értékszemléletük kialakításában számottevő szerepet játszottak.

E reformkonzervatív csoportosulások már a húszas évek kezdetétől sokfajta színárnyalatot, értelmiségi szemléletmódot képviseltek. A harmincas évek második felétől azután – a fasizmus térhódítása, a Márciusi Front kihívása, a külpolitikai irányváltozással összefüggő csoportharcok következtében – az egész irányzat átalakul. A bethleni konszolidáció időszakában ellenzéki szerepet játszott

csoportok a kormányzó elit tagjaként jutnak szerephez. Az általuk megfogalmazott „nemzetpolitikai", „társadalompolitikai" szempontok – összhangban a Hóman Bálint képviselte koncepcióval – a kormányzat értelmiségpolitikai intézkedéseit is módosítják. Markáns képviselője ezen irányzatnak Korvig Béla. A húszas évek elején Bethlen István titkára. Ez idő tájt tartózkodik hosszabb ideig tanulmányúton Angliában, visszatérését követően az Országos Társadalombiztosító Intézet igazgatója. Hitler hatalomra kerülését követően, amikor Kelet-Európa minden országában megerősödnek a jobboldali, totalitariánus irányzatok, Korvig Gömbösék oldalán folytatja karrierjét, s egyik ideológusa lesz a korporatív elv magyarországi meghonosításának.

Közismert tény, hogy sem Gömbösnek, sem Imrédy Bélának nem sikerült a kormányzati rendszert német minta szerint újjászerveznie; Korvig korántsem eredeti tézisei is papíron maradtak. Azon elvek azonban, amelyek a nemzeti koncentráció jegyében a társadalom szakmai-foglalkozási elv szerinti újratagolását szorgalmazzák, részben megvalósultak. E szerint alakították át hivatásszervezetekké az értelmiség hagyományos érdekvédelmi szervezeteit. 1938-tól Korvig Béla – aki egyébként korábban több, az újkonzervatív értékirány szellemében fogant, igényes szociálpolitikai monográfiát írt – átvette a miniszterelnökség mellett működő Társadalompolitikai Osztály vezetését. Ez az osztály azonban mindenekelőtt szellemi hadvi-

selléssel, besúgóhálózat kiépítésével, az értelmiség manipulálásával foglalkozott; tevékenységében a szociálpolitika teljesen alárendelt szerepet játszott. Ezzel összefüggésben Korvig írásaiban is teljesen elsekélyesedik a társadalomelemzés, tudományos igényességnek itt már nincs nyoma: a reális társadalomvizsgálatot az ideológiai „megdolgozás" szempontjai helyettesítik.

Értelmiségpolitikai „stúdiumait" talán leghívebben a következő, Teleki Pál miniszterelnökhöz címzett ügyirat reprezentálja: titkos megbízottak beépítése a társadalmi szervezetekbe azért is szükséges, mert ezen az úton elérhető, hogy „az egyesületek az általunk célszerűnek tartott időben a Nagyméltóságod által kitűzött kérdésekkel foglalkozzanak, előadások, klubvacsorák és vitaestélyek keretében. Az előretörő nemzedék legértékesebb tagjai közül összeállítunk egy megfelelő előadógárdát, és az egyesületekben, különösen a vidéken, saját előadóinkkal kívánjuk elmondatni az egészséges közszellem kialakítására alkalmas gondolatsorozatokat, természetesen anélkül, hogy a közönségnek tudomása lenne arról, hogy az előadó hivatásos propagandista". S ami a propaganda szempontjából irányadó „eszmei programot" illeti, a cél Korvig megfogalmazásában: „nemzeti forradalom" helyett „nagy és korszerű revirement", „a sokaktól várva várt őrségváltás".

A NEMZETI RADIKALIZMUS ÉS A NÉPI IRÁNYZATOK KÖZÉPOSZTÁLY- ÉS ÉRTELMISÉGFELFOGÁSA

A nemzeti radikalizmuson belül már a húszas évek elején kikristályosodott egy olyan irányzat, amely következetesen ellenezte a nagytőke és a nagybirtok gazdasági és politikai hatalmának restaurációját, s az ellenforradalomtól a „nemzeti forradalom" kibontakoztatását követelte. Ezen irányzat reprezentatív képviselője Szabó Dezső. E rendkívüli érzékenységű és hatású gondolkodó már az ellenforradalom első lázas óráit követően felismerte, hogy az ellenforradalom a keresztény úri Magyarország újraélesztője, s hogy a nemzeti forradalom „radikális" jelszavai objektíve állagvédő funkciót teljesítenek; az indirekt apologetika eszközei. Az *Új magyar ideológia felé* című, 1923-ban közzétett cikksorozatában politikai-szellemi programja határozottan ellenzéki volt, mint ahogy a szellemi vonzásköréhez tartozó, váltakozó létszámú fiatal értelmiségiek nagybirtok- és nagytőke-ellenessége is harcos és határozott. Szabó Dezső forradalmi változásokat követelt, de radikális célkitűzéseit a „magyar fajvédelem" jegyében kívánta megvalósítani. Ennek nevében követelte említett programadó írásában a nagybirtokrendszer teljes megszüntetését; a telepítést és a földreformot, az arisztokrácia és az egyházak kiszorítását a politikából s minden közéleti-hatalmi pozícióból; a közoktatás visszajuttatását a magyarság kezeibe; a népképviselet kor-

szerű reformját; annak biztosítását, hogy „a termelő munkáskéz lássa elsősorban hasznát annak, amit termel". Témánk szempontjából azonban mindenekelőtt az a lényeges, hogy nézetrendszerében középponti szerepet foglalt el annak intézményes biztosítása, hogy „a magyar föld népének arravaló elemei középosztállyá fejlődhessenek".

Az említett cikksorozat egyik legszenvedélyesebb hangvételű írását szenteli e témának. Az általa szerkesztett *Élet és Irodalom* című hetilap egyik vezérmotívuma az a meggyőződés, „hogy minden tragédiánk egyik lényeges oka a magyar középosztály hihetetlen kulturális elmaradottsága, szellemi tájékozatlansága és szervezetlensége volt... Első feladatnak tartottam: egységes ideológiát, szellemi, szociális, gazdasági, kulturális kódexet adni a magyar középosztálynak". Mint *A titkos szervezetekről* című, e lap hasábjain 1923-ban közzétett írásából is kitetszik, 1919-ben e célból akart „kiváló szakférfiakból és tanulni akarókból" „egy olyanféle szervezetet alakítani a magyarságban, mint amilyen Jászi Oszkár Társadalomtudományi Társasága volt".

Szabó Dezső nem volt manifeszten szociológiaellenes, de elemzésében sem a statisztikai, sem a szociológiai *tényszerűségnek* nem tulajdonított jelentőséget. El ősorban benyomásaira, megérzéseire hagyatkozik, jóllehet irodalmi tájékozottsága kiváló. Írásaiban – említett programadó cikkében – ő is azonosítja a „középosztályt" és a tisztviselők, szellemi munkások rétegét. A nemzeti forradalom

kibontakoztatása szempontjából meghatározó jelentőségűnek tekintette az egész középosztály megújulását, összeolvadását a parasztsággal. A „középosztály" összetételét jellemezve a „törzsökös" magyarságtól a „zsidó", a „szláv és német asszimilánsokat" egyaránt elkülöníti. Prófétai hevülettel bírálja ugyanakkor az úri középosztályt, illetve az új középosztály néptől elidegenedett törzsökös elemeit is. Az elemzés végső summája: ez a *középosztály „hibrid, immorális, kulturálatlan és rabszolga...."*, megért arra, hogy eltűnjön a magyar közéletből.

Ellenszenve a középosztály „német" elemeivel szemben különösen felfokozott: tirádái a valós tények eltúlzó kezelésének, a mítoszalkotásnak meghökkentő dokumentumai: „Ő az állam örök jótanulója, ki vasszorgalommal, vagy legalábbis mutatott buzgósággal ül az első padban, ki minden percben mindenre jelentkezik az ujjával, hogy a tanító bácsi jutalomra bámítsa, ő az, aki szivacsot nedvesít, táblát töröl, a tanító kalapját felakasztja, az osztályimát előmondja, a csendre felügyel, társai minden huncutságát beárulja... Oly ügyes és tömeges tolongással teszi magát a nagyobb hatalom: a király, kormány, egyház, arisztokrácia nélkülözhetetlen eszközévé, hogy maga saját külön étvágyait is biztosítsa... A vallás a fokosa, a loyalitás a boxja, a hazafiság a gumibotja és a magyarkodás a tankja. És századok sörében germánná fürösztött Tartuffe, ki úgy tölti túl plasztikusra a hasát, hogy az anyanyelviség ellen tart orrhangon szónoklato-

kat. Aki folyton a keresztény egységet prédikálva, külön sunyi szolidaritással lehetetlenné tesz minden magyar egységet. Aki a forum minden kokasülőjén magyar kultúrát kukorékol, de a kultúra minden magyar értékeit igyekszik kimarni, kitúrni, kiárulkodni a szívek és zsebek jóakaratából..."

Szabó Dezsőnek *A középosztály* című írása nyilvánvalóan nem szociológiai igényű. Gondolatait e helyütt azért idéztük, mert kérdésfeltevése, látásmódja a jobboldali radikális mozgalmakban eszmélő *értelmiségi ifjúság világlátását, így értelmiségképét* is erőteljesen alakította, mint ahogy a *szociográfiai mozgalmak faluközpontúságát, romanticizmusát is erőteljesen befolyásolták Szabó Dezső nézetei,* mítoszalkotó képessége.

Maga is tudatában volt annak, hogy olvasótábora nem a parasztságból, hanem mindenekelőtt az általa oly szenvedéllyel ostromozott hivatalnok és értelmiségi középrétegekből verbuválódik. Valójában ennek az általa „heterogénnek", „szűk horizontúnak", „saját érdekeiben is vak magyar intelligenciának" kívánt ideológiai programot adni. E program célkitűzéseként szorgalmazta a falukutatás széles körű meghonosítását: „Magyar tanító, magyar író, magyar művész, magyar kereskedő, magyar gazdák, magyar ifjúság! A magyarság a magyar paraszt. Semmi sincs már kívüle, ami magyar, és mindenki, aki magyar, csak általa lehet az. Menjetek szét a magyar falvakba. Járjatok szét a magyar parasztság között. Éljétek minden napját, beszéljétek beszédjét, figyeljétek meg élete minden

rezdülését. Szívjátok tele a tüdőtöket a lelkével. Hogy bennetek legyen a magyar paraszt, mint a kenyér és hús az erős testben, mint az erő a friss növényben, mint hit a keresztes vitézben... Légy gyermeke és apja, tanítványa és tanítója, katonája és vezére a magyar parasztnak."

Szabó Dezső hatása is magyarázza, hogy az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban a parasztság mitológiája, a romantikus falukép már a húszas-harmincas évek fordulóján sajátos bűntudattal és *középosztály-ellenességgel* társult. Fábián Dániel, a Bartha Miklós Társaság egyik vezéregyénisége *Középosztályunk és parasztságunk* című írásában „a heterogén, millió betegséggel megvert szomorú középosztályt" tekinti a „magyar népi erők politikai, társadalmi, művészi és irodalmi hódítása" első akadályának. Hasonló gondolatok fogalmazódtak meg Féja Gézának 1933-ban a *Szabadság*-ban *A középosztály*, illetve a *Korunk Szavá*-ban *A magyar urbanizmus* címmel közzétett publicisztikai írásaiban.

S a parasztság soraiból érkezett népi írók állásfoglalása is – jóllehet Szabó Dezső hatása az ő indulásukban sokkal kevésbé meghatározó – a *Válasz* szerveződése, a Márciusi Front toborzódása előtti években – a jelentős árnyalati eltérések ellenére – hasonlóan sommás. Példaként idézzük a Szabó Dezsőtől távol álló Illyés Gyula hozzászólását a *Cobden* című lap *A középosztály és a vajúdó világ* címmel indított ankétjához. Illyés a középosztály terminust és létet – legalábbis Magyaror-

szágon – szociológiai és történeti képtelenségként jellemzi. Ironikusan írja: „Szerény hozzászólásomnak a középosztály kérdéséhez csak annyi értelme lehet, amennyi a pozitív számsorban a negatív számoknak. A magyar középosztályról ugyanis semmi véleményem. A magyar középosztállyal sose találkoztam. Hallani ugyan eleget hallottam róla; voltak, akik igyekeztek rejtekhelyét is felderíteni, mások már láttak is belőle néhány eleven példányt, ki Miskolcon, ki a pesti Dunakorzón. Érdekelt a *species* s a megjelölt egyedekhez kíváncsian közeledtem. Sorra letagadták, aki pedig mégis vállalta a megjelölést, arról nekem kellett megállapítanom, hogy csak szeretne középosztály lenni... A középosztály ... nálunk még kezdeti stádiumában elvégezte azt a szétbomlást, melyet nyugaton csak a fejlődés végén fog elvégezni. ... A parlamentarizmus, az új berendezkedés, új világszemlélet megvalósítása nálunk elsősorban a parasztság különböző rétegeitől függ..."

A Szabó Dezső nyomában járó, nemzeti-radikális elveket valló értelmiségi fiatalok szinte a kezdetektől bírálták a nagytőke és a nagybirtok szövetségének korszerűsített változatát. Őszintén szembe kívántak nézni a nemzet sorskérdéseivel. A világgazdasági válságot, a fasizmus nemzetközi előretörését követően azonban világossá vált: a nemzeti radikális mozgalmakból sokfelé ágaznak az utak. A kérdések radikális végiggondolása a rendszer alapjait érintő *forradalmi, demokratikus program* megfogalmazása felé is vihet: így jutottak el a

Bethlen Gábor agrársettlement egykori tagjai, a Fiatal Magyarság szociográfusai a Márciusi Fronthoz – a legkövetkezetesebben Ortutay Gyula, Szabó Zoltán, Kovács Imre járta be ezt az utat –, s elvezettek a marxista szocializmus vállalásáig – utalunk a felvidéki Sarlósokra, a Márciusi Front debreceni csoportjára, Erdei Ferenc 1943-as tanulmánya is ilyen állásfoglalásként értelmezhető –, de vezethez az út a forradalmat „őrségváltásra" korlátozó, álforradalmakkal helyettesítő, nemzetiszocialista, fajvédő mozgalmakhoz is. A legegyértelműbben Matolcsy Mátyás pályafutása s mindenekelőtt az *Egyedül vagyunk* historikuma dokumentálja ezt a lehetőséget.

*

Az 1936–1938-as évek a népi írói mozgalom és a magyar szociográfia fellendülésének időszaka. A népfront szerveződése és sikere néhány európai országban, a Gömbös-féle integrációs kísérletek kudarca elősegítette a népi demokratikus alternatívát megfogalmazó Márciusi Front toborzódását, a *Magyarország felfedezése* sorozat és a *Szolgálat és Írás Munkatársaság Könyvtára* útnak indítását.

E két sorozat a társadalomrajz hazai történetének fontos fejezete. Értékei vitathatatlanok. Ugyanakkor tény, hogy e sorozat szerzői is a falu és a vidék életét kívánták mindenekelőtt dokumentálni, illetve más társadalmi rétegek életével és munkásságával csak olyan mértékben foglalkoztak, amilyen mértékben azok a parasztság életében szerepet játszottak.

A *Magyarország felfedezése* sorozat tervezett kötetei közül egyébként Sárközi György szerkesztői közreműködésével kettő jelenhetett meg: Féja Géza *Viharsarok* és Erdei Ferenc *Futóhomok* című műve. A Cserépfalvi Kiadó gondozásában a *Szolgálat és Írás Munkatársaság Könyvtárá*-ban Szabó Zoltán *A tardi helyzet*, Kovács Imre *Néma forradalom*, Kálmán Kata–Boldizsár Iván *Tiborc* és Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című könyve jelent meg.

Az említett kötetekben a vidék értelmiségével Szabó Zoltán foglalkozik részletesebben a Palócföld társadalomrajzában, a *Cifra nyomorúság*-ban. Szabó Zoltán korai írásait is – szinte gyerekfejjel lett a *Fiatal Magyarság* című lap szerkesztője, illetve vezető munkatársa – a romantikus falukép, a parasztság eszményítése jellemzi. E szemléletmód szinte apostoli küldetéstudattal társult, amit a neokatolicizmus és személy szerint Sík Sándor hatása motivált. Szabó azonban *A tardi helyzet*-ben és még inkább a *Cifra nyomorúság*-ban túllép a mitologizált faluképen, s a romantikus színek helyett a paraszti életforma csődjét, a feudalizmus és a rendiség minden kövületének, létezési formájának történelmi időszerűtlenségét dokumentálja. Ebből következően – s ebben álláspontja ezen években Erdei Ferencével rokon – a feladatot nem a paraszti életkeretek – gazdálkodási, szociális, társas viszonyok – tartósításában, hanem a polgárosodás útjában álló akadályok eltávolításában látja. A vidéki

értelmiség megítélésében is alapállását ez az értékszemlélet, stratégiai pozíció határozza meg.

Szabó Zoltánt Erdei Ferenccel a Márciusi Front hőskorszakában az is rokonítja, hogy jóllehet kiváló írói adottságokkal rendelkezik, műfajilag a tudós szociográfiához vonzódik: az esztétikai kritériumok nála is alárendelődnek a fogalmi megismerés törvényeinek: az irodalmi igényű fogalmazás, a stiláris igényesség a gondolati produktum olvasmányos, szuggesztív megjelenítését szolgálja. Mindazonáltal Szabó klasszikusnak tekinthető írásai társadalomrajzok, s nem szociológiai monográfiák. Megállapításai hosszabb terepmunka eredményeit összegezik, egy meghatározott fogalmi rendben rendeződnek el gondolatai, megfigyelései azonban úgy szublimálódnak ténymegállapítássá, hogy minden mondatában felismerhető írói személyisége, látásmódja. E szublimált képek nem torzítják a valóságot; a fekélyek, sebek láttatása érdekében azonban Szabó az arányokat az általa vállalt értékrend nevében maga alakítja ki. Tipológiája is összhangban van műve belső fogalmi rendjével, a típusok megjelenítésében azonban a főszerep az irodalmi ihletésű rajzé.

A *Cifra nyomorúság* értelmiséggel foglalkozó fejezete a vidéki – tehát nemcsak a falun élő – értelmiségről ránk maradt talán legárnyaltabb szociografikus rajz. Azért hangsúlyozom, hogy szociografikus, mert a magyar irodalom a két világháború közötti években is klasszikus alkotások egész sorában dokumentálta e réteg életvitelét, jellegadó tí-

pusait, s a történelmi-politikai esszé és publicisztika művelői is sok fontos megfigyelést rögzítettek. Szabó Zoltán érzékelhetően hasznosítja ezek eredményeit, de megoldásai eredetiek, a megismerés más lehetőségeit realizálják.

Az értelmiség és középosztály fogalma Szabó elemzésében is első pillantásra úgy tetszhet, tagolatlanul egybemosódik. Az *Értelmiség a tájban* című rész például ezzel a mondattal kezdődik: „Ha az ország valamelyik vidéke, akkor a palócföld mutatja tisztán a középosztály tagolódását." Ez azonban csak a látszat: Szabó elemzésének érdeme éppen az eredettel, a pozicionális adottságokkal, életformával, aspirációkkal, tudatvilággal kapcsolatos rokonító és elkülönítő tendenciák dinamikus rajza, amit a Palócföldön belüli régiók: a különböző módon iparosodott, urbanizálódott vagy stagnáló Nógrád, Heves, Gömör, Borsod megye városainak és falvainak sajátosságait figyelembe véve tovább finomít.

Azt, hogy a középosztály, pontosabban a középnemesség az értelmiség egyik rekrutációs bázisa, másrészt a felfelé törekvők vágyaiban a középosztály-lét az elérendő társadalmi szint, az ország minden részéről elmondható. Ami itt sajátos: „a nógrádi, borsodi, hevesi, gömöri középnemesség aránylag kevesebb veszteséggel állotta ki a török időket", s „e középnemes réteg újra visszaszerezhette teljes befolyását és hatalmát". Másik jellemző sajátosság – s itt jelenik meg Szabó Zoltán elemzésében a nemzetiségi és vallási dimenzió –, hogy „a

középosztályi lehetőségekre érkező nemzetiségi eredetű jövevények számára szintén jó hivatalokkal és lehetőségekkel kínálkozott e táj, különösen azok a részek, amelyeken az iparosodás megkezdődött". Ugyanakkor a táj beleesett „a zsidóság bejövetelének útjába", s egy részük – a kedvező adottságokat felismerve – itt települt le. „A parasztság fiainak is" – s ez már az elemzés világosan elkülönülő szociális dimenziója – e vidék bizonyos határok között több közvetítő lehetőséget kínált, „melyek a harmadik generációban már esetleg eljuttatták a középosztályba a parasztszármazású embert".

A közelítő és távolító hatások – nem függetlenül a formációk változását elősegítő vagy hátráltató mélyebb törvényektől – egyidejűleg jelentkeznek, s mint említettük, regionálisan különbözőek. E különbségek egyben jelzik a középosztály és értelmiség eredetének sajátosan kelet-európai választóvonalait. „A lehetőségek és e réteg részecskéit mágnesként összerántó alkalmak e tájban szépen elkülönülve jelentkeztek. Nógrádban található meg legtisztább típusaiban a középbirtokos, kúriáján ülő dzsentri és a hatósági dzsentri, e nemesi eredetű és öntudatú honorácior-osztály. Balassagyarmat társadalmi szerkezetén pedig világosan látszik, hogy az ilyen származású csoportok társadalmi túlsúlya miképpen nyomja rá bélyegét egy kisváros egész értelmiségére.

A Mátra és a Bükk háta mögött az ipari vidékeken telepedett meg legtisztábban a magyarországi kapitalizmus, tehát errefelé indult meg legerőseb-

ben a jövevény, idegen eredetű értelmiség. E középosztályibb típus képét legtisztábban az iparváros Salgótarján rajzolta ki."

A magyar, szorosabban palóc eredetű értelmiségnek – Szabó vizsgálódásai szerint – nincs ilyen „kristályosan tiszta megjelenési helyük". Az okát e jelenségnek abban látja, hogy e réteg számára csak az egyéni mobilitás útjai voltak járhatóak, így egyénenként is „elszórva jutott csak föl néhány fiában a táj minden részein". Habitusuk nyomai ezért kevésbé felfedezhetőek: „néma táj, nincs város a vidéken, melynek értelmiségére az ő arcuk és jellemvonásaik nyomják a bélyeget".

Markánsan jellemezhető viszont a „városiasabb jellegű értelmiség". Eger, illetve Miskolc szociológiai adottsága következtében „speciális szerkezetű társadalmat mutat": e városi társadalmak Egerben az érsekség, Miskolcon a kereskedelem körül alakultak ki. Ezzel összefüggésben Eger városiasodása „a hagyományokban gyökeredző"; Miskolc „hagyománytalan jelenség", a kereskedelem gyors növekedése duzzasztotta fel. E tény magyarázza, hogy Egerben, „az értelmisége szerint egyházi és tanári városban" az értelmiségi jelleg egybemosódik a „lateiner" keresztény középosztály fogalmával, míg Miskolcon a „szabadfoglalkozású középosztály" jelenléte a meghatározó.

Mint az idézett elemzésből is kitetszik, Szabó vizsgálódása szerint az értelmiségiek középosztálytudata részben azzal kapcsolatos, hogy „honnan jöttek", meghatározza azt továbbá a szociális hely-

zet, a korszellem, amelybe be kívánnak illeszkedni, de e tudat „ízét és formáját az »úriság« igénye, illetve az »úriság« vágya adja”. S ennek erőssége, motiváltsága megint nem elválasztható az eredettől. E ponton Szabó elemzése szinte egybeesik Cholasiński korábban idézett tanulmányának gondolatmenetével, jóllehet azt nem ismerhette, mivel az a második világháború után íródott. „Ebben az értelemben – jellemzi az úri középosztály szemléletét – ez a réteg maga előtt sem úgy tűnik fel, mint erős társadalmi osztály, hanem mint egy jó társaság, melybe bejuthat az, aki »társadalmi állás és modor« szerint megfelelő”. Szabó ugyanakkor tudatában van annak, hogy az úri középosztály terminus szociológiailag pontatlan, elnagyolt. „Ez úriember elnevezés csak olyan jellemző, mint a »középosztály« szó, jelentése meglehetősen bizonytalan és tág és felszínes...” E megjelölésnek, amely nyilvánvalóan nem vonatkoztatható *az* értelmiség vagy *a* vidéki értelmiség egészére mégis van szociológiai funkciója Szabó értelmezésében; „ha a középosztály a nemlétező magyar polgárság pótlására készült, akkor e középosztályi társaság »úriszemlélete« a polgári társadalmi szemlélet helyére érkezett”.

S e ponton is – érzékeltetve az érintkezési pontokat, a részleges egybeesést, mindenekelőtt a középosztály image-hatását – körvonalazza az úri középosztály és az értelmiség különbözőségét.

Említettük, hogy Szabó Zoltán a *Cifra nyomorúság*-ban hasznosítja a kortárs irodalom eredmé-

nyeit. A középosztály jellemzésében nyilvánvalóan felfedezhető Szekfű Gyulas hatása. Szabó azonban a Szekfű által is említett ismérveket, akárcsak saját megfigyeléseit, szociológiai kritériumok szerint rendszerezi, és irodalmi ihletésű megfogalmazásainak is e viszonyrendszeren belül biztosít szabad pályát.

„A vidéki értelmiség – írja – legfeltűnőbb tulajdonsága: széttagoltsága. Tagolódik elsősorban az apák osztálya és láthatatlanul az apák fajtája szerint. Tagolódik a származási adottságokból adódó szemléleti különbségek szerint is ezenfelül, mint honorácior osztály, a hivatal rangja szerint."

Ami mármost e definitív igényű jellemzésből következően a származás szemléletformáló szerepét illeti, Szabó megfigyeléseit irodalmi jellemzéssel teszi életessé: „Sokfelől jöttek sokféle igyekezettel – írja. – Apáik sokáig voltak idegenek, vagy sokáig voltak mellőzöttek ebben az országban." Mit tanulhattak a „lentről jöttek" apáiktól? „Óvatosságot, és azt, hogy neman kell élni, kicsiny parányként, ahogy lehet, szűk ablakok mögött kevés zajjal, szent őrültek s a szellem fényűzése nélkül." Mi a tét? A „jó, biztos hivatal, kényelmes élet, szűkös nyugdíj". És mi az ára? „Az önállóság feladása s az apák rétegének elárulása. Nem kívántak mást tehát, mint bizonyos közönyt, bizonyos felületi gondolkodást és bizonyos optimizmust... Szelíd és zajtalan e megalkuvás, nem követel jellemtelenséget, csak éppen jellemeknek nem való, de va-

lahogy élni kell mégis, és jobb élni vaksin, mint sehogyanse."

Bravúrosan jellemzi Szabó az általtatás és önáltatás finom mechanizmusait, amelyek e felfelé törekvő, frissen beilleszkedő réteg illúzórikus tudatát táplálják, elhitetvén, hogy „ők az úri hagyományok fenntartói, a nemes konzervativizmus őrzői, a szeplőtlen erkölcs és a gutaütésig érintetlen egészség", hogy „csupa jó jön az országra és rájuk", a háború alatt ugyanúgy, mint Trianon után. S „ők hittek, elhittek mindent. Elmondották, hogy milyen férfiasan isznak, milyen bátor vidámsággal és aranyos derűvel ürítik a poharat és verik a kártyát, ha elvégezték hosszú munkájukat a savanykás illatú hivatali szobákban. Dehogy beszéltek arról, amit ők is titkolni szerettek. Arról, hogy ivásuk keserű feledkezés, olyan mint Omáré, a sátorlakóé, aki ivott, »mert az élet értelmetlen, mint a búgócsiga«. Ó, dehogy szóltak a rossz, lapos vidéki életről, arról, hogy bizalmatlan parasztokat kell fegyelmezniök a felsőbbség parancsa szerint... Ki beszélt arról, hogy egy önmagát nem találó rétegnek a részei ők, hogy nem urak és nem polgárok, hogy nem egészen műveletlenek és nem egészen műveltek, s legtöbbjük nem középen van, mint osztályuk neve mondja, hanem félúton."

Az emocionálisan is színezett tényleírást a következő feszes, szigorú értékítélet zárja: „Vannak, akik minden jó forrásnak, minden nemzetfenntartás oszlopának látják őket, és vannak mások, akik minden bűn elkövetőjének, és minden hibák oko-

zójának. Holott csak eszközök ők, tettek, hibák, mulasztások eszközei, s a hibákat konzerválók kezében is engedelmes, lágy, konzerváló anyagok. Ha van bűnük, ez ennyi: nem lettek mások, mint amilyennek akarták őket. Lerömlott vagy mellőzött osztályokból jöttek, s bizonytalan rétegbe jutottak, adottságaik, elküldőik, kenyéradóik és adoptálóik parancsolóan írták elő nekik, hogy olyanok legyenek, amilyenek."

A vidéki értelmiség tagolódásának leírása is érvényes szociológiai megfigyeléseken alapul, melyek a nemesi-rendi értékrend továbbélésével, az e réteg tudatvilágát orientáló középosztály mentalitásával kapcsolatosak. Mert „a hivatalnak nálunk ugyanúgy van előkelősége, mint a családnak". E szemléletmód szerint a vármegyeház magasabb rendű hivatal, mint a városház, a jegyzői iroda magasabb rendű, mint egy iskola igazgatói szobája, és mind magasabb rendű egy magánvállalat irodaszobáinál. Más szóval „a hivatalok és állások sem fontosság vagy nemzeti szerep szerint ítéltetnek meg, hanem a hatalom mérve szerint és aszerint, hogy a hatalom jellegben mennyire közel van a régi nemesi hatalomhoz". A tanítók például „ebben a megegyezéseken, konvenciókon és előítéleteken alapuló társasági rendben majdnemhogy olyan alacsonyan vannak, mint az ókori társadalomban. A tanár, bár ugyanannyi egyetemi esztendőt végzett, mint a jogász, a vidéki értelmiség gondolkodása szerint korántsem olyan magasan álló férfiú, mint amaz. Minthogy a jogászműveltség régi ne-

mesi hagyományokban gyökerezik, viszont a kultúra terjesztése kevéssé gyökerezik ilyen hagyományokban".

E kijegecesedett értékviszonylatok leírása finom társadalomlélektani megfigyelésekkel dúsul fel, s Szabó Zoltán ábrázolásában dinamikussá válik a változó történelmi időben. A kötődés a hivatalhoz, úgy tetszett, biztos legitimáló tényező, más szóval, ha morálisan megkérdőjelezhető is, jó az államraison szempontjából. Ez azonban a megtévesztő felszín. A hivatalhoz való görcsös ragaszkodás ezen atomizált, töredékes, szétágazó rétegben nem erősíti a legitimált értékekkel való *belső* azonosulás szükségletét. Ezen középosztály-tudatú értelmiség – vallja Szabó – „éppen azért veszedelme az állami rendnek nehéz időben, amiért támasza jó időben. Csak azért volt mindig ennyire kihasználható, mert lényegénél fogva nem volt osztálytudata, csak hivatástudata".

Az 1938-as év eseményeire utalva – szakadás a kormánypárton belül, a nyilasok mozgolódása – figyelmeztet a veszélyre: e réteg a jelenségeket a legnehezebb időben nem aszerint fogja megítélni, hogy „mit kell tennie, hanem aszerint, hogy kihez kell alkalmazkodnia".

És e nyilvánvalóan sarkított állapotleírást – amelynek nemcsak az a gyengéje, hogy a lateiner hivatalnok értelmiségen belül egy valóban dinamikus tendenciát egyedüliként jellemez, hanem az is, hogy teljesen látóhatáron kívül hagyja az értelmiség polgárosodott, önálló egzisztenciával rendelke-

ző rétegét, okleveles mérnökök, ügyvédek, orvosok, írók, újságírók, művészek csoportjait. Ugyanakkor ezen állapotrajzot programként is értelmezhető tényitélettel társítja, melynek *progressziv* irányultsága egyértelmű. Megítélése szerint ugyanis e „hivatalra orientált" értelmiségi réteg létrehozásakor a kiegyezést követően országló kormányzati elit éppen abban hibázott – a rend szempontjából is –, amiben a legokosabbnak hitte magát: „azt képzelték, bűnhődés nélkül el lehet sikkasztani a valódi magyar demokrácia létrehozását, hiszen ez álpolgárra nyugodtan támaszkodhatnak áldemokratikus rendszerek".

„Az úri – középosztályi – értelmiségi konglomerátum" lényegének és szerepének megértése szempontjából nélkülözhetetlen ezen réteg önszemléletének vizsgálata is, amelyet Szabó Zoltán – elméletileg és módszertanilag is meggyőzően bizonyítva feltételezését – vélt nemzetfenntartó szerepükkel, nép- és politikai szemléletük tükrében tart vizsgálhatónak. Az önszemlélet mindezen alkotóelemeiben Szabó „a nemesi örökség átvételének sóvár igyekezetét" tartja meghatározónak. Az egymásnak ellentmondó kötődések és vágyak, a kinyilvánított szándékok és a lefojtott indulatok bozótjában magabiztosan tájékozódik, intuíciója, finom megfigyelőkészsége e fejezetrészekben mutatkozik meg a legerőteljesebben, jóllehet *az* értelmiségi középosztályt lényegében a jegyzők, tanítók, városi és megyei köztisztviselők világával azonosítja.

E réteg népszemléletének ellentmondásosságát

Szabó azzal magyarázza, hogy „pályájuk szerint tulajdonképpen a nép szolgálatára rendeltettek volna, de fölötteseik a nép kormányzását kívánták tőlük". E súlyos megállapítást Szabó gondosan megfigyelt tényekkel igazolja. Szemléltetésként idézzünk egyetlen példát, minősítő viszonyt: kapcsolatukat a parasztsággal. A szolgálat és a kormányzás joga és kötelessége paradox módon társult, a fölénytudat és a kisebbségi érzés sajátos elegyedését eredményezi. „Ők velük szemben látszólag felül voltak, a politikának nemcsak jogosítottjai, hanem végrehajtói is, jelentékeny hatalommal, nagyobbrészt nem fajmagyarként, egy alkalomszerűen összetapasztott rétegben, egyáltalában nem mint osztály. Ha nem a hatalmi, hanem a belső erőtényezőket nézzük, akkor föltétlenül mindenkor a nép volt az erősebb és ők voltak a gyöngébbek. Aki látni tudott közülük, az látta ezt, és a népről táplált, esetleg nem éppen hízelgő véleményének szülője rendesen sokkal inkább az alacsonyabbrendűség érzéséből folyó nagyhangúság, az erőtlenséget takaró kemény hang volt, mint egy valóságos osztálynak valóságos biztonság alapján öntudatos hangja. Értelmesebbjeik nagyon jól látták mindig, hogy irányító és kormányzó működésük alapját nem lényegi, hanem helyzeti energiákból adták, s ebből bizonyos bizonytalanságérzésük származott mindig. Sohase szóltak nyíltan a parasztok ellen, mert megvolt bennük ez az érzés, és sohase mertek egész testtel a nép mellé kiállni – ugyanezért. Mindig szerették a népet, mert tudták

erejét, és mindig egy bizonyos határig, ugyancsak azért, mert tudták erejét. Hogy szívesen kötöttek ki minden olyan alkalomnál, mely bizonyos felületes népszeretet mutogatására módot ad, az ennek az alapvető bizonytalanságuknak köszönhető. És hogy a »népszeretetben« sohase mentek el a végső határig, annak okát is könnyű látni. Ha népszemléletüket elmélyítették volna és ennek minden következtetését levonták volna, akkor elveszett volna mesterséges biztonságuk a népigazgatásban. Elveszett volna az a mentalitás, melytől sokszor állásuk is függ, elveszett volna a maguk csinált értelmiségi tudata."

A nemesi minta követésének óhaja népszemléletüket is átjárja. Ez egyaránt kifejezésre jut a fegyelmezés stílusában, paternalista ügyintézésükben, a patriarchális hangvételben s a dekórumokban, melyekkel a státuskülönbségeket hangsúlyozzák. „E dzsentrihez asszimiláló, dzsentroid népszemléletet a patriarchalitás bizonyos igényével lép fel, akár ha azt nézzük, hogy a vidéki értelmiségiek közül az, aki ad magára valamit, feltétlenül tegezi a szegényebb parasztot korra való tekintet nélkül. Ehhez csatlakozik bizonyos csinált biztonság a parasztokkal való érintkezésben, s legtöbbször úgy lépnek fel velük szemben, ahogyan azt századok óta a maguk birtokán ülő földesuraktól látták. A hatósági-közjogi hatalom vagy egyszerűen a nadrágos ember felülállásának a tudata itt stílusban önkéntelen is a birtokos úr biztosabb és öntudatosabb patrimoniális alapokon nyugvó hatalmának stílusát igyekszik

elsajátítani és alkalmazni. Ahogyan átvették a nemesi élet minden külső jellemzőit is, minél lejjebbről jöttek, annál keményebben és annál inkább belső bizonytalanságuk eltakarására. Mintegy állandóan ad oculus demonstrálva, hogy már nem oda tartoznak, ahonnan jöttek, hanem oda, ahová menni szeretnének."

A dzsentroid megkülönböztetése a dzsentritől Szabó számára azért fontos, hogy érzékeltesse: az értékek, magatartásminták e réteg életvitelében nem egyszerűen időszerűtlenek, de nem is sajátjuk: az eredetit az úri-nemesi lét pótlékának élvezete helyettesíti. Szabó Zoltán ilyennek tekinti a „vidéki úriasszonyok" által kedvelt „népies magyarost", amelyet azonban a legritkábban vesznek át a közvetlen szomszédságban élő parasztok népművészeti termékeiből; az ízlés ihlető forrásai a „hangsúlyozottan úriasszonyok számára készülő pesti divat és társasági lapok álnépi mintái". A kvázi-népiség kifejezője továbbá a „magyar nóta" kultusza, a népszínművek iránti vonzalom, s az a struccszemlélet, amely igaznak fogadja el a „szép szegénység" festett világát.

Politikai kultúrájuk és moráljuk szempontjából meghatározó: „E réteg számtalan nyílt választásban vett részt s látta mindig: a politika intézése szűk körök monopóliuma. Ilyen körülmények közt kellett hogy megrokkanjon bennük a politikai érkölcstudat, és ki kellett fejlődnie ama nézetüknek, hogy a politika zavaros víz, melyben aki ügyes: halat fog, aki becsületes: elmerül. Természetesen

nem így beszélnek róla, de lelkük mélyén így látják és eszerint cselekednek."

Szabó Zoltán, aki e hozzá oly közel álló réteg hibáit prófétai indulattal ostorozza, *bűnösnek* – az ő kifejezését idézem – elsődlegesen *nem* e réteget tartja, hanem a *politikát*. „Sose a maguk útján jártak, hanem mindig azon, amit eléjük rajzolt a vezetők keze. Kötelességüket, amit eléjük adtak, híven teljesítették. Ha mélyebb kötelességeket adtak volna eléjük, azt is híven teljesítették volna. S minthogy munkája neveli az embert, ma egy lelkiismeretesebb és tisztábban látó réteget találnánk helyükön. Nem lettek eléggé igazán magyarok? Ők megtanulták azt, amit mutattak nekik, de miért nem mutattak többet, reálisabbat, igazabbat? Kissé kultúrpolitikánk bűne az egész. E kultúrpolitika nagyon régóta felületes volt, nem bányászott eléggé mélyen a magyar értékekben, s nem volt füle hozzá, hogy meghallja azoknak a dallamoknak a szépségét, amiket lenn zümmög a nép."

A politika – kultúrpolitika – bírálata indokolt, ugyanakkor e zárótétel érzékelteti Szabó szemléleti korlátait, alaptalan reményeken alapuló politikai feltételezéseit. Szilárd szerkezeti meghatározóktól indult el elemzése, és íme kiderül: egy új politikai kurzus meghirdetése is feloldaná a bajokat. A szociográfia és a politikai publicisztika egymásba játszása itt kitapintható korlátta válik. Mert a politikai *rendszer* ugyanazon szerkezeti meghatározottságok produktuma, mint az e rendszer által kultivált értékek, köztisztviselői erények, magatartás-

minták. Ennek kimondása azonban azon világnézeti szálak átvágását követelte volna meg, amelyekre Szabó Zoltán e leghaladóbb és értékei alapján joggal klasszikusnak tekintett szociográfiájában sem vállalkozott.

Az utak elválnak – népi szociográfia és szociológia a negyvenes évek fordulóján

A rendszer nem nézte tétlenül a kritikai szociográfia fellendülését. Perek, a mozgalmat megosztó ideológiai manőverek, sokat sejtető, de csapdának bizonyuló lehetőségek felvillanása, az elméleti igényesség nevében elhangzó kritikák, a területkiigazítások nevében követelt nemzeti szolidaritás s a világháború kitörésének reális veszélye egyaránt megbénították a valóságkutató szenvedélyt. A népi írói mozgalomban a szociografizáló munka alábanyatlott: a harmincas-negyvenes évek fordulóján a szépirodalom, a mozgalom célkitűzéseit újrafogalmazó politikai publicisztika és esszé vált meghatározó műfajjá. Felújultak a „középosztály" s mindenekelőtt az értelmiség felfrissítésével, jövendő szerepével kapcsolatos viták. Veres Péter, Kovács Imre, Darvas József ide vonatkozó cikkei egyértelműen publicisztikai jellegűek. Példaként csak az 1940-es évből a következő jelentősebb állásfoglalásokra utalunk. A *Magyar Út* 3. számában jelent meg

Veres Péter *Hogyan lehet felfrissíteni a magyar középosztályt? Lehet-e új középosztályt nevelni?* című írása. Ugyanakkor a folyóirat 10. számában tette közzé Kovács Imre *A középosztály és a parasztság* című vitacikkét. Darvas József a *Kelet Népe* 13. számában közölte a *A középosztály válsága* című írását. E vitacikkek kapcsolódnak Móricz Zsigmond kezdeményezéséhez. Móricz Zsigmond az általa szerkesztett *Kelet Népe* fórumán a magyar középosztály felfrissítése érdekében népfőiskola – népfőiskolai mozgalom – alapítását szorgalmazta.

A harmincas-negyvenes évek terméséből – témánk szempontjából – mindenekelőtt Németh László és Erdei Ferenc munkássága jelentős.

Németh László munkásságában természetesen nem az értelmiséggel foglalkozó szociológiai vagy szociografikus írások a jellemzőek. Eszmetörténeti szempontból legjellegzetesebb és legsúlyosabb állásfoglalásai kultúrfilozófiai ihletésűek. Az *„új magyarságról”*, az *„értelmiségi elit”* szerepéről, a *„magyar felsőoktatásról”* szólók e szempontból a legkarakterisztikusabbak. Ezen fogalmak, témák a *Tanú* szinte minden számában visszatérnek, s egyik vezérelvét képezik *A minőség forradalma* című írásának és több kötetes – a *Tanú* írásait magában foglaló – tanulmánygyűjteményének.

Németh László kultúrfilozófiai ihletésű értelmiségfelfogásának érdemi elemzése ezen írásnak nem feladata. Csak jelezhetjük: Németh tanulmányai az ún. tömegtársadalmak „minőségvesztésének” eredeti, a magyar társadalom fejlődési jellegzetessé-

geivel számoló bírálatát tartalmazzák, másrészt értékszempontjait a marxizmussal, pontosabban az általa ismert marxi társadalomképpel szembesíti.

Németh László a marxi szocializmust a harmincas években egytényezős elméletként jellemezte. Úgy vélte, hogy az, „egy nagy közösségről álmodozva", értetlenül néz, sőt megvet „minden egyénit, helyit, különöset, egyszerit". A marxi szocializmusban – írta – megvan a törekvés, hogy a „tőkés rend nyugtalan áramló világát egy szilárdabb rend védelmében részesítse", de céljai egyoldalúak: „a védő rendért való harc nem társul a minőség forradalmával, az egyedi, a különös megóvásának drámaiságával". Németh László társadalomelméletében a „minőség forradalmának" végigvitele az értelmiségi elitre, az „új nemességre" hárul.

A marxi szocializmust a vulgárszocialista értelmezésekkel azonosító filozófiai előfeltevéseit sok vonatkozásban joggal vitatták a kor magyar marxista gondolkodói. Távlati céljait, indítékait azonban félreértették, s jogos kritikai megjegyzéseit is elutasították. Gaál Gábornak a *Bűn* című regényét méltató szavaira válaszolva maga írta a harmincas évek végén: „Két nagy élmény köt engem: az egyik az a gyötrő, magyar tapasztalatanyag, mely szocialistává tett; a másik az az európai műveltség, melynek ötven-hatvan éve tartó heroikus harcához egy hanyatló társadalomban legnagyobb pillanataim emléke fűz. A vulgármarxista, aki ez elől az intellektuális forradalom elől azzal zárkózott el, hogy az úgysem lehet más, mint a polgári Überbau

recsegése-omlása, a két forradalmat összeférhetetlennek tartja, mivel benne nem találkoztak. Én azonban azt tartom, hogy e szellemi forradalommal szemben megmakacsodni semmi ellen sem nagyobb vétek, mint a szocialista eszme ellen."

A marxi szocializmus sem ellenzi a kulturális forradalmat, az egész „társadalom intellektualizálását", sőt – lásd Marxnak *A tőke* nyersfogalmazványában e gondolatkörrel kapcsolatos fejtegetéseit – annak kiteljesítését a kommunista társadalom sine qua nonjának tekinti. De a marxi társadalomfelfogás – és e tétel a népfőiskolák alapítását szorgalmazó mozgalom értékelése szempontjából is tanulságos – azt vallja, hogy a művelődési kiváltságok megszüntetésének s így az értelmiség kasztjellegű elkülönülésének is feltétele a *társadalmi* forradalom, jóllehet – ma már ezt is tudjuk – azt nem gépiesen követi az értékek megújulása, az *egész* társadalmat átjáró kulturális forradalom.

Németh László értelmiségfelfogását sokan Ortegáéval azonosítják. Az érintkezési pontok ellenére azonban eredeti felfogással van dolgunk. Ortega minőségfogalma arisztokratikus hangszereltségű: az értelmiségi elit kiváltságait félti a *tömegek lázadásától*. Németh viszont éppen a kétkezi dolgozók *tömegét* akarja intellektualizálni. Németh is túlbecsüli az értelmiség lehetőségeit, de a „középosztályt" és az értelmiséget ő *értékszempontok* szerint különbözteti meg, s ezen szempontok mélyen demokratikusak: „A középosztály fölött van egy fölső és alatta egy alsó osztály – írja *Az értelmiség önér-*

zete című írásában –, az értelmiségi ember azt tudja, hogy van munkásság, parasztság, s ők hárman a nemzet. A középosztályi embernek hivatala és fikszuma van, az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztálybelinek az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiséginek: lelkiismeret-furdalás és felelősség."

Az értelmiség szemlélete, önképe, társadalmi szerepe a harmincas-negyvenes évek fordulóján írt tanulmányaiban – mint az utolsó, felszabadulás előtt közreadott tanulmánykötete: *Az értelmiség hivatása* már címében is példázza, nem szólva egyéb írásairól – munkásságának változatlanul egyik középponti kérdése. Ezen időszakban azonban két olyan írása is megjelenik, amelyben – ha nem is módszeresen, mint a Medve utcai polgáristákról írt szociográfiájában – e jelenségek vizsgálatában szociológiai kritériumokat is érvényesít: *Akik tanultságból élnek* című rövid, de rendkívül plasztikus írására s a *Népi író* című tanulmányára s annak is mindenekelőtt bevezető fejezetére gondolunk, amely az *Egy kis szociológia* címet viseli.

„A középosztályban összeöntött társadalmi csoportok közül – írja az *Akik tanultságból élnek* című cikkében – én ma azokról szeretnék hírt hozni, akiket »tanultságukból élőknek« lehetne nevezni". Németh úgy véli: „ez pontosabb, mint az általában használt értelmiség". A megkülönböztetést egyrészt azért tartja indokoltnak, mert értelmisége ma már a munkásságnak és a parasztságnak is szép számmal van, még döntőbbnek tartja azonban e

réteg elhelyezkedését a munka társadalmi szervezetében s pozicionáltságát a társadalmi hierarchiában.

Kik sorolhatók e réteghez? „Tanultságból él, akinek függetlenséget biztosító vagyona nincs, azért alkalmazzák, amit iskolában könyvekből tanult; a felsőbbsége szorosan ellenőrzi, anélkül, hogy az ügyek vitelébe komolyan beleszólhatna. Egy jobban fizetett, kaputos munkásosztály tehát, amelyet az igazi »középosztály« – látszólag – befogad maga közé, valójában azonban a többi dolgozó osztálynak, földmunkásságnak, városi kisfikszeseknek, kisiparosoknak, ipari munkásságnak volna természet szerinti testvére."

Németh arra keresi a választ: mi magyarázza, hogy e réteg mind a parasztságnak, mind a munkásságnak érzelmileg idegen? Hogy az úri osztályt sokszor e réteg képviselőivel azonosítják, vagy általuk tanulják meg gyűlölni? Válasza e kérdésekre – vázlatossága ellenére – lényeges összefüggésekre utal, s érdemben Szabó Zoltán álláspontjával rokonítható. Új elem, hogy Németh azt is hangsúlyozza – igaz, állítását nem bizonyítja, kijelentő mondata azonban fontos tendenciára irányítja rá a figyelmet – „ahogy tömegük nő, állapotuk állandósul, függőségük és műveltségük közt az ellentét egyre lehangolóbb lesz..." S Németh azt is jelzi, hogy – jóllehet ez a tendencia nem a többséget érinti – az utolsó évtizedben az öntudatra ébredés tünetei is világosan észlelhetők. Az *öntudatosodás* biztos jele annak felismerése: „...ő is egy nagy munkásosz-

tálynak a fia. Ennek az osztálynak sok százezer tagja van. A termelésben nélkülözhetetlen, arányszáma óráról órára nő. Nem kell hát kilépni belőle, a parasztok misszionáriusának lenni. A parasztság megszervezi majd magát. Az ő számára önmagában a feladat: a maga osztályát öntudatra ébreszteni. A tanultságukból élők a többi dolgozónak is úgy használnak legtöbbet, ha ők maguk alakulnak át öntudatos dolgozó osztállyá, amely a nemzeti jövedelemből egy hajszállal sem kíván többet, mint ami egy jogos kulcs szerint megilleti, viszont jogaiból, lelkéből, kultúrájából sem enged."

A *Népi író* című tanulmány bevezető fejezetének kulcsgondolata, hogy ezen írói mozgalom befogadó közegét az értelmiségi középosztály útkereső csoportjai alkotják. A „középosztályt" ebben az írásában már nem – vagy nem kizárólagosan – értékszempontok szerint különíti el az *„álközéposztálytól"*, a *„tanultságból élőktől"*, a *„tanult munkásságtól"*.

„A valódi középosztály ismertető jele: anyagi függetlenség, egy kis beleszólás a közügyekbe, rendelkezés önmagukkal. Magyarországon ez a réteg nem túlságosan széles: középbirtokosok, nagypolgárok, vállalkozók, üzemi igazgatók, a magas bürokrácia tagjai. Még akkor sem több néhányszor tízezer embernél, ha a megtollasodott iparost s a százholdas gazdát ideszámítjuk. Annál népesebb az álközéposztály: – az egyleti orvostól a dobozgyári hivatalnoknőig. Budapest keresőinek körülbelül az egyötöde. Anyagi függetlensége nincs; a sorsa

mások kezében van, ha jobb kulcs szerint is, de óradíjon tartják s munkásként ellenőrzik. Tanult munkásság tehát, melynek természetes helye a többi munkásosztály szövetségében volna. Nem nehéz fölismerni, hogy az utolsó két évtized irodalmi életét ennek az osztálynak a hánykolódása tartotta mozgásban. Ő volt az, ami Kazinczy körül: a táblabíróvilág; negyvennyolc előtt: a tanult szegény nemesség; a Nyugat korában: a pesti nagypolgárság."

Németh ezen írásában sem hallgatja el: ez a réteg ma elszigetelt, nem rokonszenves. Ez az állapot azonban, úgy véli, átmeneti: „Tökéletesebb gyárban a mérnökök, adminisztratív tisztviselők, magas képesítésű technikusok arányszáma nő, a kézi munkásoké fogy. Tanító, orvos, gazdasági szakértő is egyre több fog esni egy lélekre. Hogy ma protekció és kényelem duzzasztja a számukat, és sok értéktelen munka rontja a becsületüket: csak viszonyaink ellen vall. Mint osztálynak, mégis ennek van (mai alakjában: a legfiatalabbnak) a legnagyobb jövője. Nemcsak azért, mert viszonylagos száma elkerülhetetlenül dagad, hanem mert a munkás- és paraszttársadalom is mindinkább ilyenné válik." Németh azt reméli, hogy a parasztság útja is „az értelmiségi állapot felé visz". Az „értelmiségi társadalom" mint cél és cselekvésre ösztönző remény, ezen írásnak is vezérmotívuma. A tendencia valóságosságát – a mai fejlődési trendek ismeretében – nehéz volna megkérdőjelezni: Németh nagyon fontos s a szocialista kozírok által nem mindig kellően méltányolt tendenciára figyel-

meztetett. Ám az a feltételezése, hogy a „proletárok, egyesüljetek" követelésében „hallgatólag az is benne van, hogy süllyedjetek mindnyájan proletárokká", a klasszikus marxi gondolat felületes ismeretén, illetve a mozgalom szektás korszakában szerzett tapasztalatok s a tudományos szocializmus önkényes azonosításán alapult.

A tanult munkásságnak Németh László vezető szerepet szánt az általa elkerülhetetlennek tartott társadalmi átalakulásban. Ugyanakkor annak is tudatában van, hogy az értelmiségi álközéposztály jelen állapotában e feladatra alkalmatlan. „Egy osztály hőmérsékletét azonban a jobbakon kell mérni. S ez félreérthetetlenül – irodalmi szenvedélyeiben is – a középosztály-jelleget dörgöli le magáról."

Németh e szempont szerint idézi fel az általa „restaurációs kor"-ként jellemzett, forradalmak utáni két évtized fontosabb „mozgalmait": pontosabban a népi mozgalom historikumát, mely az ő olvasatában egyben az új értelmiségi habitus keletkezéstörténete is. „1. A húszas évek diákjaiba Szabó Dezső oltotta belé a parasztimádatot. Beöjthe János megelégeli a civilizációt és hazamegy parasztnak. Mi tetszett ebben azoknak, akiknek nem volt kétszáz holdjuk, s akiknek a számára civilizáció sem volt több a bölcsészeti karnál vagy egy hivatali szobánál? Nyilván: a lázadás, az elégedetlenség. Látszólag ők is csak a bűnös Várossal voltak elégedetlenek s a romlatlan Faluért, a kozmikus paradicsomért rajongtak, amelyhez nekik is volt

egy parasztnagyapányi joguk. De a rajongásban állapotuk szégyene is ott ég s valami homályos vágy az elszakadt munkásmilliók után. Eztán következett a falukutatás. Kiderült, hogy a nép nem olyan romlatlan, mint Szabó Dezső alapján elképzelték. Egy-egy hétvégi lerándulóson egész kis kórtani atlasz készíthető róla. Akik egyik hónapban még a parasztlángész homlokát lesték minden lelógó nádtető alatt, a másikban már a beszögezett ablakot, kaput. A nép betegségei éppolyan divatosak, mint előbb az egészsége. Az új divat azonban mégiscsak érlelt rajtunk: komoly hírt kaptunk az alattunk senyvedő világról; most már nemcsak a parasztokról, a munkásságról is. 3. A felelősséggel megszólalt a lelkiismeret. Zilahy odaajándékozott háza csak summája azoknak a javaknak, amelyeket nem ajándékoztak oda, de egyre rosszabbul viseltek. A világosodó osztályöntudat már nemcsak a szegény emberek menüjét nézi, a magáét is. Elmegy a kedve attól, amiért »megizzadt«. Mit ér a verseny, ha hamis a pálya? Egykor tán mosolyogni fognak rajt, mekkora »bűnné« nőhetett ezekben az években egy-két-három pengős óradíjakból összekoplalt vagyonka, mert mások csak ötven fillért kaptak. Új játék kellett: igazságosabb alapon. A tanult munkás lelkében ez a szocialista fordulat. Őneki nem érdeke, hogy a föld és a gyár ne azé legyen, aki dolgozik rajta. Mért érezze hát magát bűnösnek mások miatt? 4. A szocializmusnak kész káderei vannak. Új belátásával mégsem vonul be oda, sőt folyton súrlódik velük. Nem a polgár a proletárral; egy bonta-

kozó szocializmus a múlt század derekán lezárulttal. Elsősorban magát védi, osztálya százezreit, egy szűk osztályimperializmus ellen. Aztán dajkáját: a könyvet, a hagyományt; jussát: az egyenlőséget; tündöklése mezejét: a minőséget. Olyan szocializmust akar, amelynek a forrásvidéke nem a múlt század derekán, hanem a Cluny-reform körül van, s egész Európa és nemzeti múltunkkal árad a jövő felé. Elszigetelt tiltakozásokkal vagy összefüggő helyzetképekkel: itt válik irodalmunk »urbánus« ága is ennek az álközéposztálynak önfenntartási tünetévé. 5. További érés: a kísértés. Az utóbbi évek olyan szocializmussal kínálják meg, amelyet homályos ösztöne összetéveszthet a magáéval. A nemzeti szocializmus ereje éppen a marxizmustól észre nem vett, vagy halálraítélt munkásosztályok; villanyosvezetők, droguisták, kisparasztok, telekkönyvi hivatalnokok, polgáriskolai tanárok. A csábítás sokakat leszakít; az öntudat azonban megint világosodik. A korlátlan nacionalizmusra azt mondja: a nemzetek közös érdekei; az élettérre: kisnépek joga; a vérfajra: történelmi magatartás-faj; a kényszerű egyformaságra: összhangzó sokféleség; a kegyetlenségre: emberiség; az átmazolt kihasználásra: valódi szocializmus."

A középosztályból származott népi írók – írja Németh – marasztalták el legszenvedélyesebben ezt az „elátkozott réteget". S most meglepően tapasztalják: felemeli őket egy tömegerő. S a hívek tábora nem elsősorban azokból toborzódik, „akikért élni akart", vagyis a parasztságból, hanem

azokból, akik ellen küzdött. „Mert a népi író a népért ír, de nem a népnek. A maga szülőföldjére is a tanultak apostolátusa viszi vissza, a fölkavart divat, az új osztály missziós telepei; táborok, falujárások, népfőiskolák. S figyeljük meg: mit kíván cserébe ez az osztály az életért, sokszor aránytalan nagy hírnévért? Hogy osztálya látszatát ledörzsölje róla. Szinte megkívánja a durvaságot; annál jobban tapsol, minél jobban kínozzák benne a középosztályt. Némelyik népi író mértéktelen vádaskodása és panaszkodása nem is más, mint ennek az öngyötrő szertartásnak a szadista fele."

Újólag szeretnénk megismételni: Németh László idézett írásai sem minősíthetők módszeres társadalomrajznak. De ezen szociológiai esszék jól példázzák Németh szociológiai érzékenységét, kifejező erővel jellemeznek *értelmiségi életstratégiákat*. Ugyanakkor azt is szükségesnek véljük aláhúzni, hogy értelmiségképe árnyaltabban jelenik meg esszéiben, regényeiben s drámáiban, kultúrfilozófiai ihletésű értékszempontjai azonban jelen vannak ezen két, értelmiségi típusokat, mozgalmakat jellemző, szociologikus elemeket tartalmazó tömör írásában is.

*

A szociográfia népi táborának művelői közül 1938 után egyedül Erdei Ferenc vállalta egyértelműen a társadalomkutatói tudósi szerepkört. A Márciusi Front felbomlását követően visszavonult szigetszentmiklósi tanyájára, s itt írja meg a *Magyar város*-t, a *Magyar falu*-t és a *Magyar tanyá*-t.

1941–1942-től új szakasz kezdődött Erdei Ferenc tudományos pályáján. Szerepet játszott ebben Hajnal István történeti-szociológiai írásaival való megismerkedése. Különösen nagyra értékelte Erdei Hajnalnak az írástudás, az intellektualizmus, a tárgyi szakszerűség történetével kapcsolatos felfogását, melyet az értelmiségi funkciók jellemzése során hasznosított. A világpolitika kirajzolódó új erőviszonyainak, a magyar társadalom jövőjét meghatározó lehetséges szövetségi kombinációknak végiggondolása nyomán, s nem utolsósorban az elmélyült Marx-stúdiumok hatására Erdei átfogó, strukturális elemzésekre alkalmasabb fogalmi eszköztár kidolgozására vállalkozott. E korszaknak talán legfontosabb terméke: *A magyar paraszttársadalom* s a befejezetlenül maradt *A magyar társadalom a két háború között* című írása, amelyek – akárcsak az 1943 nyarán Balatonszárszón elmondott beszéde – a történelmi materializmus módszerének vállalásáról tanúskodnak.

Az említett írások közül az értelmiség társadalomrajzával, illetve szociológiájával két tanulmányában, a *Magyar falu*-ban, illetve *A magyar társadalom a két háború között* címűben foglalkozik részletesebben.

A *Magyar falu* is – az irodalmi szociográfiától megkülönböztető – a „tudós" szociográfiák közé sorolható. Ezek sorában is nemcsak egyéni látásmódot, de sajátos műfajt is képvisel. Nem egy régió, tájegység sajátosságairól tudósit, nem gyűjtőmunkája közvetlen eredményeiről számol be, ha-

nem személyes megfigyeléseiből, kiterjedt és állandó ismeretségi körével való rendszeres érintkezéséből – amely különösen széles körű volt a Duna–Tisza köze falvaiban s az egész Dél-Alföldön – szublimált gondolati anyagát szembesítette a gazdaságföldrajz, néprajz, agrártörténet, faluszociológia s a szociográfia újabb eredményeivel. Folyamatos, nem kísérleti célból szervezett terepmunka, résztvevő megfigyelés s elméleti összegezésre törekvő monografikus elemzés kombinációja a *Magyar falu*, amelyet ezen jellegzetessége alapján egy korábban, éppen a Magyarország felfedezése sorozatban megjelent opuszától, a *Futóhomok*-tól is megkülönböztethetünk.

E monografikus igény is motiválta, de mindenekelőtt társadalomelméleti felfogására vezethető vissza a céltudatosság, ahogy Erdei a magyar falu s benne a falusi értelmiség helyzetét összefüggésbe hozza az *egész* magyar társadalom szerkezeti ellentmondásaival. Ez a formációelméleti kultúra már a *Magyar falu*-ban – s ezen években született minden monografikus írásában – viszonylagossá teszi a tudós társadalomrajz és a szociológia egyébként is sok szempontból viszonylagos határvonalát. (Erdei egyébként gyöngéjének s nem erényének tartotta, hogy nem állt elégséges, experimentálisan elemezett anyag a rendelkezésére. E megfontolást a szociografikus és szociológiai fejtegetésekre egyaránt vonatkoztatta. Falutipográfiáját például ezért tekinti hipotetikusnak.)

Erdei mögött azonban ezekben az években nem

állt semmilyen intézmény, jogászi diplomája ellenére apjával és testvéröccsével Szigetszentmiklós határán levő tanyáján keresi meg a kenyerét, s a paraszti munka szüneteiben írta klasszikus értékű monográfiáit. Életpályájának e szakasza e szempontból is rendhagyó.

A falusi intelligencia létformáját, kapcsolatait, értékrendjét jellemző meghatározottságok Erdei értelmezésében elválaszthatatlanok attól a ténytől, hogy eltérően a fejlett polgári társadalmaktól, amelyek „egészében egy hatóterületet alkotnak", vagyis ahol az „osztályok közötti viszonyban ugyanazok a folyamatok mennek végig, csak éppen szereposztásuknak megfelelően vesznek részt benne ezek a csoportok", a magyar társadalomban a különböző osztályok és területi csoportok nemcsak különböző társadalmi szerepeket jelentenek, hanem „egyúttal különálló hatóterületeket is, amelyekben külön köröket képez a vezetés, ellenőrzés és egyáltalán a társadalmi élet minden meghatározója. És nemcsak az egész társadalom oszlik külön úri, paraszti és polgári körökre, hanem külön hatóterületet jelentenek a városok és a falvak is".

A falusi létformát ezért választja el olyan éles cezúra a várositól, a „vidéki értelmiség" megjelölés ezért fejez ki nemcsak tény-, de értékítéletet is a korabeli magyar társadalomban. A falu „egyszerű szervezetű és szűk keretek közé szoruló társadalom", világa, az egyes rétegek életvitele ugyanakkor zárt, amelyen belül mindenkinek megvan a részletes tájékozottsága. Ez a szervezet azonban

csak látszólag egyszerű. Mert a falu ugyanúgy illeszkedik bele a társadalomegészbe, hogy „magábanvéve is egy társadalmi kör, amelynek megvannak a maga külön és sajátos hatóténye zői", ugyanakkor azonban „minden falu külön-külön összetartozik valamiképpen egy egy várossal, amellyel egy jellegzetes város–vidék hatóterületet alkot, s mindezeken felül a falu összetevő rétegei beletartoznak a maguk csoportja szerint való külön-külön, tehát az úri rendébe, a parasztságéba és a polgárságéba".

E kép még tovább bonyolódik, miután elemzésébe a történelmi dimenziót is beemeli. A rendi és polgári falvak szerkezete érdemben különbözik, s külön-külön mindegyik egyszerű, világosan leírható. A magyar falvak többsége e szempontból is rendhagyó: „Mivel a polgári átalakulás még nem ment végbe, egyszerre fennáll a polgári és a rendi tagolódás. . . . Tehát egyszerre kétfajta társadalmi rendszer is tagolja a falu társadalmát, aminek az a következménye, hogy a magyar falu nemhogy egyszerű társadalomszervezet lenne, hanem nagyon is szövevényes. Alapnak mondható mégis a rendi elvű tagozódás, azonban ezt át- meg átjárja a polgári osztályrétegeződés, tehát végeredményben mindkét szerveződés osztja a falu társadalmát. S ha még ehhez hozzávesszük a falvak típusainak gazdag változatait, akkor igazán nem mondhatjuk, hogy a magyar falu egyszerű társadalmi képlet. Van olyan falutípusunk, amely tökéletesen rendi szervezetű, van

olyan, amely már tökéletesen átalakult és köztük az átmenetnek végtelen változatai helyezkednek el."

Milyen értelemben határozzák meg e történelmi-társadalmi adottságok a falusi intelligencia létformáját, szemléletmódját, értékrendjét? A közös jegyek ellenére falutípusokként eltérően. Ilyen közös ismertetőjegynek tekinti Erdei a már említett „vidéki helyzetet", amely nemcsak egyszerűen várostól való távolságot jelent, hanem szociológiai jellemzőként „a társadalom központi, intenzívebb sodrású életet jelentő terén való kívülesést, tehát extenzívebb, hátramaradottabb és e különbségnek megfelelően mégis a várossal összefüggő társadalmi életet".

E sajátos társadalmi helyzet közös jellemzője továbbá a végtelen számú változat ellenére, hogy miután „a polgári társadalom nagyon sok, mondhatni összes nagy eseményei csak a városban történnek, ezekben szükségképpen csak másodsorban és következőként részesülhet a vidék". Ez a „másodrendű", „hátramaradásra kényszerült állapot" – leegyszerűsítve – kétféle válaszreakciót szülhet: a hátramaradó igenlő elfogadását vagy az elmaradás ellen küzdő igyekezetet. A városhoz való kötöttség mint magatartás éppen azt az állásfoglalást fejezi ki, hogy milyen mértékben vállalja, akarja, igényli a vidéki a városi minták követését, vagy ellenkezőleg: azt, hogy elfordul ezektől a mintáktól. Magyarország sajátos térszerkezete következtében minden nem budapesti értelmiségi a Trianont követő évtizedekben vidékinek érezte magát.

A falusi intelligenciáról mindaz elmondható, ami a vidéki értelmiségre jellemző. A falusi értelmiség társadalmi helyzetét ugyanakkor „nemcsak a városhoz való távolság, hanem egy kis közösségnek a belső törvényei is alakítják". S mint Erdei joggal megállapítja: a falusi kis csoportnak a belső törvényei nem kevésbé éles vonásokat rajzolnak a falun élő ember arculatára, „mint a vidéki helyzet, amiben a falu akarva, nem akarva benne él". Mert a falusi társadalom szervezetében kevés számú és világosan körülhatárolható szerep alakul ki, minden falun élő egy-egy szerepnek a tipikus megtestesítője.

E jellegzetességek – csak a két határesetben gondolkodva – másképp jelentkeznek a „rendies szerkezetű" faluban, illetve a „polgárosodott tájakon".

A *rendies* szerkezetű falunak – írja Erdei – „különösen jellemző tényezője a középosztálybeli, vagy ahogy magát nevezni szereti, a *falusi intelligencia*". A rendies szót nem véletlenül húztuk alá. Erdei ugyanis megkülönbözteti a *rendi* falut a rendiestől. A hűbériség időszakában, a tiszta rendi faluban ilyen *réteg*, magát felsőbbrendűnek tituláló osztály nem egzisztált. „A falu értelmiségi alkalmazottai és alsóbbrendű papsága részben honorácior volt, részben még az sem, hanem csak a falu megkülönböztetett szolgája. Az értelmiségi szolgálat nagyjából olyan ügye volt a falunak, mint egyéb alsóbbrendű közszolgálat, csak éppen a munka természete szerint illette meg a papot, tanítót és a jegyzőt különböztetett megbecsülés, de semmiesetre sem

társadalmi különállás. A falut szolgálta mindegyik, a falutól kapta a javadalmazását, tehát úgy érzett együtt a többi falusiakkal, mint a megbecsült alkalmazott a jó gazdával. Szorosan a falusi élet részesei voltak az ilyen szolgálattevők, s szolidaritásuk, vagy sorsközösségük a faluhoz kötötte őket, nem pedig valami magasabb hatalomhoz."

A rendies szerkezetű faluban minőségileg új helyzet alakult ki. Megszűnt a jobbágyság intézménye, elindult a polgárosodás folyamata. Ugyanakkor új alakban továbbéltek a rendi kiváltságok. Kiépült a polgári államszervezet, új községi törvényeket alkottak, de az államtestben is konzerválódtak rendi értékek: a községi törvények nem a községek önkormányzatát alapozták meg. Mindezen változások következtében „a falu értelmiségi szolgái a falu elöljárójává lettek s továbbra nem a falu írástudó képviselőiként működtek, hanem egy magasabb törvényhatóság, vagy az állam megbízottaiként, tehát ettőlfogva nem a falu szolgálatát érezték elsőrendű feladatuknak, hanem azét a hatalomét, amely delegálta őket".

Ez az átalakulás az ország különböző régióiban különböző időben ment végbe, de a harmincas évek végén általánosan jellemző. Miután az államszervezetben uralkodó értékrend egyetemes, e réteg elkülönülése a polgári fejlődésben előrehaladottabb falvakra is jellemző.

A középosztályhoz tartozás tudata, pontosabban annak jellemző megnyilvánulásai is a rendiség továbbéléséről tanúskodnak. „A középosztálybeli álta-

lában különös embertípus, de a falu világában még különösebb. Tudatában és életstílusában vezető és uralmi beállítású, tehát rendies társadalomban föltétlenül úr, igazi polgári társadalomban pedig igazi polgár, szerepének a betöltésében pedig nagyon is szolga. Az ellentétesség csak növekszik, ha falusi az ilyen középosztálybeli. Tartása méginkább úri vagy polgári, tehát falufölötti, szerepe méginkább szolgai, tehát a falu nevében alázatosabb és kiszolgálóbb magasabb hatalmakkal szemben. Ilyenfajta faluvezetőkön keresztül teljesedik be a falunak a városhoz és a társadalom központibb helyeihez való alárendeltsége. Ők azok, akik a faluban élnek és máshova tartoznak, tehát szinte idegen testek a falu társadalmában".

A falusi intelligencia jelentős része sérelmi tudattal él: fokozott teher számára a „városból kiszorultság", a „kényszerű maradiság". Természetesen vannak, akik hivatásnak, küldetésnek tekintik a falusi nép vezetését, annak a középosztálybelinek azonban, „aki szíve szerint a városban szeretne élni és érzése szerint a társadalom vezető és uralkodó köreihez tartozik, annak fájdalmas ez az elmaradottság és minden igyekezettel a megszüntetésén, vagy legalábbis a csökkentésén dolgozik. Így lesz sznobsággá ebben az esetben a vidéki helyzet, s ennek a falusi embertípusnak minden igyekezete az, hogy a városhoz való távolságot csökkentse s ha ezt sem közlekedéssel, sem a város javainak a kicsempészésével nem tudja elérni, akkor menthetet-

len városnosztalgiába esik és egész élete szüntelen vágyakozás a város felé".

Érthető, hogy ezen értelmiségi típus „a falu szűk világában nehezen leli helyét". Paradox módon ezt a feszültséget úgy oldja fel, hogy „erős vezetői tudattal igyekszik minél kiváltságosabbá tenni tipikus falusi szerepét és ezt minden magatartásával külön hangsúlyozza".

Az úri mivolt hangsúlyozása nem a falu vagy a rendies falvak sajátossága. Az elkülönülés azonban itt kasztjellegűbb, s mivel rendiesebb a faluszerkezet, e kasztjelleg annál markánsabb.

A falusi létforma az érintkezési formában, külsőségeiben is megnyilvánul. Mint Erdei írja: az értelmiségi „falusivá lesz annyiban, hogy egy típusnak az arculatát ölti magára, azonban ennek a típusnak szigorú magatartástörvényét alakítja ki ruházatában, érintkezési stílusában és életigényében egyaránt".

Ha Szabó Zoltán a *társasági élet* igényét vélte Palócföld városaiban felfedezni, Erdei a *klikkeskedést* tartja jellemző tünetnek. Ezt azzal hozza kapcsolatba, hogy maga is felvállalván a falusi életformát, „közvetlen viszonyokkal kapcsolódik a falu életébe". Ennek azután az a következménye, hogy „minden félreérthető reagálást sérelemnek, vagy lekicsinylésnek érez, tehát szüntelen versengéssé lesz az élete. El ne maradjon a többi hasonlóktól és meg ne kisebbedjék a parasztok előtt. S mert falusi törvény alatt áll, teljesen benne van ebben az igyekezetben és élettörekvésben, barátokat keres hát és

ellenségeket érez maga körül. Semmi más terület és semmi más társadalom nem éri el a falubeli értelmiségiek klikkeződésének a szövevényességét és a gazdagságát. Megfoghatatlan szempontok szerint tartoznak kisebb-nagyobb klikkekbe az emberek, kiegyenlíthetetlennek látszó ellentétek állanak egymással szemben, azonban nem nagy fordulat kell, hogy a csoportok átrendeződjenek és másfajta szembenállás alakuljon ki".

A természet rendje magatartását, öntudatát nem befolyásolja olyan mélyen, mint a parasztokét. A „mindennapi élet hullámzásában" azonban e tényezőnek is van szerepe. „Szezónra tagozódik a munka, így változik az étkezés s legfőképpen eszerint változnak a szórakozások. Strand, disznótorok, mulatságok, szüretelés váltják egymást, az ember azonban mindegyikben nagyon egyforma lelkülettel és magatartással vesz részt: mindegyikben felejteni igyekszik a falut és elővarázsolni a fájdalmasan nélkülözött várost."

A magyar társadalom a két háború között című munka egy tervezett – s befejezetlenül maradt – társadalomelméleti monográfia elkészült fejezeteit tartalmazza. Erdei e művében nemcsak korábbi kutatásainak eredményeit kívánta összegezni, de – levelezéséből, a mű fennmaradt részleteiből is rekonstruálhatóan – célul tűzte ki, hogy a magyar társadalom szerkezeti és funkcionális jellemzését a történeti és logikai elv egyidejű érvényesítésére alapozza. Célja tehát nem egy lehetséges általános szociológia fogalomtárának kidolgozása volt; a ma-

gyar társadalom legfontosabb jellemzőinek értelmezéséhez nélkülözhetetlen fogalmak rendszerezéséhez Hajnal István történeti munkásságának s a marxi társadalomfelfogás eredményeit hasznosítva, azokat alkotóan alkalmazva kezdett hozzá. Ugyanakkor e munkájában – magasabb absztrakciós síkon – saját korábbi munkásságának eredményeit is hasznosítja, s értékesíti a korabeli társadalomtudományban folyó viták tanulságait is. A mű elkészült fejezetei közül is néhány vázlatos, egyes kulcsjelentőségű viszonylatok – például a munkásság jellemzésével foglalkozó részletek – kifejtetlenek, e tanulmányt mégis Erdei legérettebb elméleti opuszának s témánk szempontjából is meghatározó jelentőségűnek tartjuk. A magyar értelmiség belső tagoltságának, az úri/polgári/munkás/népi/értelmiség eredettanának, elkülönültségének és érintkezési pontjainak *szociológiai meghatározottságát* és jellemzőit a kor irodalmában ez az írás körvonalazza a legpontosabban.

Az általunk is jellemzett értelmiségszociológiai írásoknak, esszéknek, történeti-szociográfiai tanulmányoknak visszatérő motívuma: milyen értelemben vagy mértékben azonosítható a középosztály az értelmiséggel, helyettesíti – helyettesítheti-e – a középosztály funkcionálisan a modern polgári értelmiséget, megújulhat-e a középosztály az adott társadalom viszonylatai között? Az, hogy e kérdések kapcsolatosak a polgári átalakulás megkésettségével, több-kevesebb egyértelműséggel minden írásból kitetszett, mint ahogy az is dokumentáló-

dott az idézett írásokban, hogy a különböző értelmiségi, illetve középosztály-kategóriák nemzetiségi, vallási megoszlása is szorosan összefügg a megkésettség tényével. Erdei elemzésében – saját korábbi munkáihoz viszonyítva is – az az új elem, hogy nem egyszerűen a megkésettség tényét rögzíti, nem a rendi értékrend továbbélésének tüneteit mutatja ki, hanem – fogalmilag letisztultabban, mint a *Magyar falu*-ban – a *társadalomegész szerveződésének törvényszerűségeivel hozza kapcsolatba az idézett jelenségeket.*

A marxi társadalomfelfogás leegyszerűsített változatai szerint a gazdasági alap és a felépítmény között megfelelés van, csak a felépítmény egyes elemeiben, például a tudatformákban őrződnek meg – rövidebb-hosszabb ideig – a múlt rekvizitumai. A magyar társadalom szerkezeti sajátosságait ilyen leegyszerűsített séma segítségével nem lehetett értelmezni, mint ahogy elégtelennek bizonyult az a korrekció is, hogy a magyar társadalom tőkés formáció, amelyben fellelhetők a feudalizmus bizonyos maradványai. Erdei újraolvasva Marx és Lenin legfontosabb írásait, arra a következtetésre jutott, hogy ez a leegyszerűsített kép azt szürkíti el a marxi társadalomelméletben és módszerben, ami annak legértékesebb eleme: a jelenség dialektikus és történeti megközelítését.

Marx *A tőké*-ben a hatvanas évek Angliájának valóságát elemezve – itt volt a legfejlettebb a tőkés termelés – analitikus fogalmak segítségével alkotta meg a klasszikus kapitalizmus modelljét. Ez, mint

minden teoretikus modell, elvonatkoztat az esetlegességektől, a színező tényezőktől, más szóval tiszta alakjában ábrázolja a tőkés társadalmi rendet. Minden doktrinér marxizmus hibája, hogy e modellből kiindulva deduktíve kíván konkrét társadalmi folyamatokat minősíteni, hogy *A tőke* modelljét – az abban leírt általános törvényeket – mindenütt azonos módon reprodukálódó szabványnak tekinti. Az 1848-as forradalmakról, a párizsi kommünről írt marxi elemzések, akárcsak Lenin vizsgálódásai a kapitalizmus oroszországi fejlődésének sajátosságairól, Erdeit arról győzték meg, hogy nemcsak az alap és felépítmény fejlődése között lehet fáziseltérés, de a társadalomszerkezet is alakulhat olyan szövődményesen, hogy a termelési viszonyok homogenizálódása ellenére egyidejűleg *több társadalomszerkezet elemei* rétegződnek egymásra: kialakul egy többszörösen összetett szerkezetű társadalom.

Erdei korszakos felfedezése: a magyar társadalomfejlődés szerkezeti jellegzetességeit éppen az adja meg, hogy a két világháború közötti évtizedekben – sőt lényegében még a századfordulón – a magyar társadalom gazdasági alapzata a tőkés formáció törvényei szerint szerveződött, miközben a társadalomtestben összefüggő egészt alkottak az ún. történelmi osztályok s a létüket kondicionáló intézmények, értékek. Ugyanakkor a polgári társadalom osztályai és intézményei is kifejlődtek, s azok is sajátos tömböt alkottak. Korábban a dzsentri eredetéről szólva érintettük a magyar fej-

lődés e sajátosságát, most e meghatározó szerkezeti jellemzőkre azért tértünk vissza, mert ezek Erdei munkásságában tudatosulnak ilyen megfogalmazásban először, s mert értelmiségelméletét csak e vonatkozási keretben értelmezhetjük.

Röviden a magyar társadalom még egy általános fejlődési sajátosságáról kell szólnunk. Erdei – ha vázlatosan is – bemutatja, hogy míg Nyugat-Európa országaiban a tőkés struktúra kialakulása egybeesik a *polgári nemzetté válás* folyamatával, s így a polgári osztályok magától értetődően a nemzet szerves alkotóelemei; Magyarországon a nemzetté válás hegemón tényezői – erős polgárság hiányában – a nemesi osztályok voltak, s a tőkés termelés meghonosításában letelepülő német, görög, cseh, zsidó nemzetiségűek játszottak meghatározó szerepet, sőt az alulról felfelé áramlás lassúsága, a paraszti életkeretek megmerevedése következtében a szakmunkásság is kezdetben német munkásokból toborzódott.

Mindezen folyamatok, szerkezeti meghatározottságok következtében a magyar társadalmat nemcsak horizontálisan osztották meg a szociális választóvonalak – tehát nemcsak az úr különült el a parasztttól és a tőkés a munkástól –, de mintegy vertikálisan is: a magukat az ún. történelmi osztályok örököseinek valló nagy- és középbirtokos, köztisztviselői, katonatiszti rétegek s a hozzájuk hasonló nemzeti kispolgárság megkülönböztette magát a polgárság különböző kategóriáitól. Az értelmiség sajátos megosztottságát: az ún. úri közép-

osztály és a polgári értelmiség viszonylagos elkülönültségét Erdei Ferenc ezen társadalomtörténeti-szerkezeti összefüggésekkel magyarázza.

A viszonylagos megjelölés a két világháború közötti évtizedben kettős értelemben is különös hangsúlyt kap. Egyrészt ezen történelmi időszakban a nagybirtok és a tőke, a gazdasági elit különböző csoportosulásainak összefonódása sokkal erőteljesebb: minden befolyásos arisztokrata tagja különböző részvénytársaságok, konszernek igazgatói tanácsának, másrészt az uradalmak nem kis hányada átmegy elmagyarosodott vállalkozói családok tulajdonába. Ugyanakkor az őrségváltás jelszava ideologikusan kiélezi az *idegen* tőke elleni harcot, s bizonyos pontokon merevebbé teszi a választóvonalakat. Hasonló folyamatok figyelhetők meg az értelmiségi pályákon is: a korábban nemesi származékhoz méltatlan és ezért alacsonyabb rendűnek minősített értelmiségi szakmákban is erőteljes az elegyedés. Ugyanakkor e kurzus vallási-etnikai elvekre hivatkozva ideologikusan új választóvonalat húz, és a régiek megmerevítésére törekszik.

A viszonylagos szónak még egy jelentése is van. Erdei elemzésének tanulsága szerint – és feltételezését az újabb történeti kutatások messzemenően igazolták – minden érintkezése, részleges összefonódottsága ellenére – a két történelmi tömb különbözősége mindaddig megmaradt, amíg a felszabadulást követő forradalmi átalakulások nem szüntették meg a nagybirtokrendszert, nem választották el az államot az egyházaktól, és nem szűnt meg

a kétkamarás képviseleti rendszer, az örökölhető előjog, nem sajátították ki a nagy- és középtőkét, más szóval, amíg nem szüntek meg az alul levőktől mesterségesen elkülönített, az *úri* és *polgári* minőség intézményes alapjai.

Erdei klasszikusnak tekinthető elemzését szemléltessük a történeti-nemzeti társadalom egyik legjellegzetesebb intézményének, az *államszervezetnek* a példáján. A magyar állam – nem függetlenül a kapitalizálódás felgyorsulásától – a kiegyezést követően szabadelvű jogállammá épül ki. A liberális jogelvek érvényesítése azonban következetlen volt: „a választójog szűk keretei és korlátai, a választások tényleges lebonyolítása, a virilis jog, a főrendiház mind olyan elemei voltak a törvényhozásnak, illetve a vármegyei és községi autonómiának, hogy rajtuk keresztül nem érvényesült valóságos népuralom". Hasonlóan felemás módon változott a közigazgatás szervezete is. Egyrészt meghonosította a modern polgári szervezeti formákat, tovább éltek ugyanakkor a Habsburg-birodalom igazgatási hagyományai, másrészt „a magyar nemesi közigazgatás modora".

E képlet a két világháború közötti évtizedekben csak annyiban módosult, hogy az ország függetlenült Ausztriától, s az államszervezet hatóköre még kiterjedtebl lett. E kiterjedtség következtében az állam „hatalmas cselekvő szervezetté vált, amelynek az állam minden területén szakfeladatokat kellett megoldania. Tehát – írja Erdei – kiterjedt az állam *új* feladatok felé, de *régi* minőségében". A *jog-*

állam természete szerint jogszabályok végtelen szövevényét teremtette meg. A *konzervatív* társadalom természete szerint pedig olyan társadalmi erők működtek ennek a közigazgatásnak a keretei között, melyek *nem igazgatási, hanem uralmi szakszerűséget érvényesítettek*. Végeredményben tehát az államszervezet a polgári átalakulás közepette is „felsőséges uralmi szervezetté épült ki", s az újabb alakulásban is megőrizte ebbeli természetét, a konzervatív nemzeti társadalom úri-jogászi módszereivel igazgatta az alsó társadalmat.

Az államszervezet e szerkezeti-funkcionális jellegzetességeiből következően *az államélet szerepei törvényszerűen maradtak meg úri pályáknak*. Más szóval: „az államkormányzás és -igazgatás hivatalnokrétege ebben a korszakban sem alakult át szakszerű polgári hivatalnokosztállyá, hanem továbbra is úri középosztály maradt. Mindenekelőtt változatlanul megtartotta uralkodó szerepét a jogászi képzettség, úgy, mint a magyar államelmélet korábbi szakaszain. S ez most sem alakult át adminisztratív szakszerűséggé, hanem továbbra is ugyanaz a rendelkező, jogteremtő felsőséges eljárásmód maradt, ami a nemesi jogászi államvezetésből kifejlődött. Szóval felsőséges uralmi föllépés a dolgokkal és az emberekkel szemben, nem pedig tárgyilagos belebocsátkozás az ügyekbe és egyenrangú tárgyaló-megértő modor a felekkel szemben".

Az értékszemlélet változatlansága s az Erdei által plasztikusan jellemzett eljárásmód azzal a követ-

kezménnyel járt – s ez a köztisztviselő réteg habitusát messzemenően meghatározza –, hogy „az államszervezetben betöltött állás sem alakult át szakmai pozícióvá, tárgyilagos adminisztráló szereppé, hanem hivatali méltóság maradt, rang és kiváltság, a magas államszervezet és az államban megszerveződött felső nemzeti társadalom képviselete. Ebből következik a címek és megszólítások keleties gazdagsága és szigorúan kötelező ereje. Valósággal nemeslevél érvényű egy-egy hivatali állás, amely nemcsak beosztást és adminisztratív szerepet határoz meg, hanem társadalmi állást és méltóságot is megalapoz. Szükségszerű következménye ez annak a fejlődésnek, amely az államelmélet objektív szerepeit egy felső társadalomszerkezet gyakorlatában építette ki úri tevékenységekké".

Korábban más összefüggésben szólottunk arról, hogy a modern államfejlődés az állam hatalmi feladatain túl is kiterjedt a társadalom életére, és szinte annak minden területén, de mindenekelőtt a közlekedésben, az ifjúság nevelésében, az egészségügyben, társadalompolitikában kiépítette igazgatási tevékenységét. A két háború közti korszakban ez a tendencia – különösen a gazdasági élet szféráiban – felerősödött. Az új működési területek azonban – mint Erdei megállapítja – alig módosítottak valamit az államelmélet jellegén. Nem az történt tehát, hogy „az új tevékenységi területek bevonásával új társadalomelemek kapcsolódtak volna az igazgatásba és az egész állami tevékenységbe a maguk tárgyilagos módszereivel és szakszerűségével,

hanem ellenkezőleg: a korábbi államéletben kifejlődött szervezet és módszer vonta a maga hatáskörébe az új területeket". Más szóval, „ezekre a területekre is a történelmi nemzeti társadalom terjeszkedett ki úri középosztályával és rendkívül kifejlett uralmi szakszerűségével. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a bekapcsolt területek értelmisége nem az illető hivatás modern szakszerűsége alapján fejlődött tovább, hanem hatása alá került a középosztályi úriságnak, és hozzáhasonult a konzervatív társadalomhoz. Az úriemberség terjedt ki ezekre a hivatásokra is, s ezzel lényegében a szakszerű pozíciók is hivatali méltósággá formálódtak. Ugyanaz történt tehát az ebben a korszakban megszervezett állami, gazdaságpolitikai, egészségügyi és társadalompolitikai tevékenységben is, ami korábban az állami iskolák és közlekedésügy megszervezésénél. Ahogy a tanárok, vasúti és postatisztviselők úri középosztályi minőségben váltak szakszerű értelmiséggé, úgy ez újabb fejlődésben az államszervezetbe kapcsolt műszaki, gazdasági és orvosi hivatások is hasonlóan úri pályák lettek".

Erdei nem hagyja figyelmen kívül az egyes értelmiségi szakmák jellegéből adódó különbségeket – e fontos összefüggésre még visszatérünk –; a probléma lényege azonban az, hogy az említett történelmi és strukturális meghatározottságokra visszavezethetően „a szakszerűség mégsem tudta detronizálni az úriságot".

Ami a történelmi meghatározottságot illeti. A már idézett általánosabb összefüggéseken túl az

értelmiség s közelebbről a hivatalt viselők társadalmi eredetéről Erdei megállapítja: a feudalizmus első századaiban a magyar értelmiség a nyugati társadalmak értelmiségéhez hasonló módon szerveződött: „Az egyház papsága mellett az egyházi iskolák tanítói és az egyházi-állami kancelláriák, valamint a megyei és városi igazgatás írástudói képezték az értelmiséget, amely az uralkodó rendbe sem tartozott bele, de az alsó, rendek alatti társadalomból is kivált." E réteg nem tagolódott tehát bele a rendi struktúrába, ugyanakkor szakképzettsége nélkülözhetetlen „közege" volt a rendek uralmának, „azonban szakszerűsége egyúttal gátja is volt a fölső uralom korlátlan érvényesülésének". Nyugat-Európában ezen írástudó értelmiségi rétegből a fejedelmi abszolutizmus idején „polgárias hivatalnokréteg fejlődött, amely a polgárság egyik alkotórésze lett". A magyar fejlődés másképp alakult. Nemcsak azért, mert a rendiség „a sok nemes társadalma" volt, hanem azért is, mert a magyar rendiség a nyugatival rokon módon nemcsak kormányzó felsőség volt, hanem „tényleges társadalomvezetés, a magyar nemesség maga fejlődött értelmiséggé. Tehát nemcsak a felső vezetést és uralmat tartotta kezében, hanem uralma értelmiségi szerepeit, szóval egész adminisztrálását is a rendjében látta el". Egyidejűleg kifejlődött ugyan a nemesség mellett – mintegy a renden kívüli írástudó utódaként – egy nem nemes eredetű *honorácior* réteg is, azonban az adott társadalomszerkezetben e réteg is a nemességhez hasonult. Az értel-

miségi tevékenység, különösen a társadalomvezetéssel kapcsolatos szerepek úri tevékenységként határozódtak meg, mert e pályákat maga az uralkodó réteg sajátította ki, illetve töltötte be, ezek lényegében – mint arról korábban is szólottunk – a „középnemesség társadalmi állását jelentették".

A magyar hivatalnoki „értelmiségi réteg" társadalmi eredete szempontjából egy másik fontos forrás a *birodalmi adminisztráció*. „Az osztrák birodalmi kormányzás olyanféle hivatalnok értelmiségi réteget alakított ki birodalma igazgatására, mint a fejedelmi abszolutizmus másutt is Európában. Ez jellegzetes bürokrata hivatalnok osztály volt, amely nem tartozott szorosan a birodalom egyik népének a társadalmába sem, hanem a birodalmat szolgálta hivatalnok képzettségével. A későbbi alakulásban azonban mégis hozzákapcsolódott a birodalomban élő népek, illetve nemzetek társadalmához, mégpedig úgy, hogy hasonult az ott fennálló társadalomszerkezethez, tehát olyanná lett, amilyen az illető társadalom középső rétege volt. Így például Csehországban a jellegzetesen nyárspolgári középosztályba illeszkedett bele. Magyarországon pedig csak a középnemesség felé vehette útját, annál is inkább, mert ez is értelmiségi hivatalnokréteg volt egyúttal."

Mint Erdei hangsúlyozza: e két fejlődésvonal egyesült 1867 után, amikor az államigazgatás és a hozzá kapcsolódó köztevékenység modern szervezete kiépült. Az egybeolvadás olyan feltételek mellett ment végbe, hogy „a nemesi értelmiség adta a

pálya úri tekintélyét és külsőségeit, amit könnyen vett át a birodalmi igazgatásból átkerült hivatalnokréteg, és a fejlettebb bürokrata szakszerűséget szolgáltatta az utóbbi, amit nehezebben, de valahogy szinten átvett az előbbi". Az egyesülést megkönnyítette, hogy a „kétfajta értelmiségi minőség" megegyezett abban, hogy „egyformán népfölötti képződmény volt mind a kettő".

Ezen történelmi adottságokat szem előtt tartva állapítja meg Erdei, hogy Magyarországon az értelmiségi pályák úgy épültek ki, „hogy az értelmiségi képzettség csak úri formákban válhatott teljesértékűvé", sőt egészen teljessé csak az államszervezet hivatali állásaiban lehetett.

Nem állítható, hogy „az értelmiségi hivatás úri formái" cím nélkül nem érvényesülhettek. Ez azonban a réteg arculatát meghatározó értékaspirációk szempontjából nem tipikus; a szabad pályákon hiányzott az úri rend által legmagasabbra értékelt „felsőséges hatalmi hatáskör", az a tekintélyelem, amit csak az állami szervezetben betöltött „hivatal" adhatott meg.

A biztosnak tekintett jövedelem, a címek és rangok, az állam által szavatolt nyugdíj csak megerősítették a „hivatal" vonzerejét. Mindez a külsőségekben, megszólításokban is megfelelően tükröződött. „Statisztikai kérdőíveink is nemcsak foglalkozást, hanem állást is kérdeznek, és ebben a rovatban orvos, állatorvos vagy vegyész szinte szégyenlősen szintelenül hangzik azzal szemben, hogy tiszti főorvos vagy állategészségügyi felügyelő vagy mű-

szaki tanácsos. A megszólításban méginkább nyilvánvalóvá lesz az értelmiségi képzettség súlytalansága, olyannyira, hogy a merőben csak képzettséget jelentő foglalkozások neveit nem is lehet megszólításként használni. Orvos urat vagy vegyész urat nem lehet megszólításként kimondani nyelvünkben, hanem kisegítésképp doktor úr, mérnök úr vagy tanár úr megtisztelést kell alkalmazni, akkor is, ha annak tárgyi alapja nincs. Nyilván, mert ezeknek a megnevezéseknek van valami történeti-társadalmi kapcsolódása az úriséghoz, legalábbis a magyar fejlődésben. A doktort és a mérnököt már magához hasonította úgy a magyar társadalom, hogy tényleges hivatali állás nélkül is úri minőséget jelentenek félig-meddig, a tanárság pedig okvetlenül állást is jelent, amely a történelmi társadalomszerkezetben szintén úri pályává képződött, ha nem is különösebben magas fokon."

Németh Lászlóhoz hasonlóan Erdei Ferenc is „az igazi középosztályi lét" alappillérének az anyagi függetlenséget és a magas műveltséget tekinti. A társadalmi szerkezet fentebb jellemzett sajátosságai következtében Magyarországon a „hivatal" s a képzettséget igazoló „oklevél" váltak az úri középosztály attribútumaivá. Az elmondottakból azonban nem következik, hogy ezen ismérvek feltétlenül harmonikusan egészítik ki egymást. Ellenkezőleg. A két világháború közötti időszak konfliktustípusait elemezve Erdei arra a következtetésre jut, hogy „az úri középosztályi társadalmi állapot és az értelmiségi képzettség, illetve az alkalmazotti

tisztviselői viszony ... kétféleképp is az ellentétek feszültségét jelenti". Mert egyfelől „mint függő alkalmazott könnyen kerülhet olyan helyzetbe, amikor munkaadója nem biztosítja egzisztenciáját". A Trianon után kialakult új status quóban ugyanis kiderült; hogy az állam sem biztos kenyéradó gazda: az infláció éveiben a havi illetmény reálértéke volt alacsony, a bélista a hivatali szék ingatagságára figyelmeztetett. Az elcsatolt területeken egykoron szolgálatot teljesítők helyzete – erről korábban szólottunk – még komorabb volt. A konszolidációt követően e réteg helyzete is kiegyensúlyozottabbá vált, a hivatal fétise újra a réginek tetszhetett. Az idill azonban átmeneti volt: a világgazdasági válság új kihívást jelentett. Ezért „forradalmasult" a gömbösi reformkísérlet idején a szélsőjobboldali politikában e tisztviselő középosztály egyik része: függő helyzetének lényeges megváltoztatását remélte e mozgalmak sikerétől.

Másfelől pedig – írja Erdei – feszültség forrásául szolgál az értelmiségi a középosztály gondolkodásában, hogy *értelmiségi* képzettsége óhatatlanul ellentétbe kerül a középosztály uralkodó értékszemléletével. „Az úri középosztályi állás nép fölötti helyzete eredendő akadálya annak, hogy értelmiségi munkáját a szakma tárgyi természete vagy a saját alkotóképessége szerint folytassa, mert nemcsak magasabb erők, hanem a saját létében is meglevő úri gátlások akadályozzák meg ebben. A forradalom rossz emléke a korszak elején elcsitította ezt az ellentétet, azonban az utána következő időben an-

nál erősebben érvényesült. A népiesség mozgalmára azért lett fogékony e réteg, mert értelmiségi létének a helyes kapcsolódását érezte meg a nép felé való közeledésben. Természetesen ebben a közeledésben sem tudta levetkezni a saját természetét, azonban a tájékozódás iránya már a feloldás lehetősége felé mutat."

A pozitív szándékok és törekvések ellenére – amelyek jelentőségét a jövő szempontjából Erdei is értékeli – az „úri középosztály" meghatározó csoportjainak társadalmi arculata nem változott: nem lehetett a „nép értelmisége", „nem is polgári értelmiség", tehát nem „egy általánosan polgári társadalomnak a középosztálya", hanem megmaradt „úri értelmiség". Ez Erdei értelmezésében azt jelenti, hogy „létét és tevékenységét sokkal inkább meghatározta társadalmi kereteinek az úrisága, mint akár alkalmazotti helyzetének követelményei, akár értelmiségi minősége".

Az azonosságok azonban nem fedhetik el a lényeges különbségeket. Mert ha számba vesszük az úri értelmiség valamennyi kategóriáját, kitetszik, hogy „egész skálája van annak, ahogy a középosztályi lét két eleme: az értelmiségi szakszerűség és az úri állapot viszonyulnak egymáshoz".

A *tekintélyi* rangsor legmagasabb fokán – ez világosan következik az elmondottakból – az *állami közigazgatás vezetői* voltak találhatók. Ez – mint Erdei írja – az egyik *véglet*. Ezen tevékenységekben ugyanis tökéletesen alárendelődik a *tárgyi szakszerűség* az *úri minőségnek, az uralmi-politikai képzett-*

ségnek. A „másik véglet": a *műszaki képzettség*. Tapasztalata szerint a műszaki pályák a legkevésbé úriasak; bennük fedezhetők fel legkevésbé az úri középosztályiság jegyei, melyek – jellegadó típusoknál – háttérbe szorulnak a szakszerűség követelményeivel szemben. „A két véglet közt helyezkednek el a többi pályák, nemcsak átmenetet, hanem egyúttal rangsort is alkotva. Az élen vannak azok a pályák, amelyeken a legteljesebben kiképzettek az úri formák: ezek a jogászi és általános közigazgatási pályák, tehát azok, amelyeknek a hagyományait még a hivatalviselő nemesség alapította meg. Utánuk következnek a mezőgazdasági és a különleges közigazgatási pályák, amelyeknek még szintén a nemesi rendbe nyúlnak vissza a tradíciói. Csak azután jönnek a szakpályák, de még ez sem mindegyik. A mérnök és az orvos már többé-kevésbé belenőtt az úri középosztályi keretbe, éppen úgy, mint a közgazda és az állatorvos, azonban a modernebb szakképzettségek még idegenül és szintelenül sorakoznak az igazi úri pályák után. Két külön eset az ügyvédi és a tanári, illetve tanítói pálya, s egész különállók a legkonzervatívabban tradicionális pályák, nevezetesen a papi és a katonatiszti."

Erdei külön-külön is jellemzi az egyes értelmiségi szakmákat, e jellemzések azonban, bár rendkívül plasztikusak, inkább vázlatnak tekinthetők.

Ami e réteg politikai irányultságát illeti, a jellemzés itt is vázlatos. Erdei álláspontjának pontosabb ismerete szempontjából is fontosnak tetszik azonban azon megállapítása, hogy a konzervatív

nemzeti eszme egyeduralma ezen „erősen kiépült", „jól konzervált társadalmi képződmény"-ben is nyilvánvalóan megtört. „Egyfelől a nacionalista radikalizmusnak az eszméi hódítottak a középosztályban, másfelől pedig a polgári demokratikus törekvések találtak talajra benne. Ebben a korszakban azonban még politikai eszméiben sem jutott el oda, hogy ellentétes meghatározottságok közt álló társadalmi helyzetének a gyökeres megoldását felismerte volna."

A „*polgári középosztály*t" Erdei a „modern polgári társadalom tömbjéhez sorolta. Plasztikus megfogalmazása szerint az ún. polgári középosztály háromféle osztályhelyzetet fog egybe hasonló társadalmi keretek közé: a középvállalkozókat, a vállalati tisztviselőket és a szabad pályák értelmiségét.

Erdei természetesen tudatában van annak, hogy az „úri" és a „polgári" középosztály merev elkülönítése egyrészt elméletileg megkérdőjelezhető – a használt fogalmak, így maga a közép*osztály* megjelölés szociológiailag nem pontos –, másrészt azt is jelzi, hogy e két „osztály" – mi korábban a halmaz kifejezést használtuk – objektív jellemzőiket tekintve tökéletesen egyesülhetne. Hogy ez a kapitalizálódás előrehaladása ellenére nem következett be, annak elemzése szerint ismét a történelem szolgál magyarázatául. „A polgári középosztály a modern kapitalista fejlődés terméke, a társadalmi kereteit és kultúráját a kapitalizmus és az ezzel együtt fejlődő városi élet alakította ki. S ala-

kulása azokon a területeken ment végbe, ahova a történelmi középosztály nem terjeszkedett ki. A vállalkozást és a városi élettel, valamint az iparral és kereskedelemmel járó értelmiségi szerepeket a történeti társadalom szinte átengedte az olyan elemeknek, amelyeknek nem voltak társadalmi gátlásaik a kinyílt lehetőségek megragadására. Ilyenformán olyanok toborzódtak e foglalkozásokba, akiket nem kötött rendi társadalombeli tradíció, tehát főképpen a zsidóság és kisebb részben nyugati bevándorlók. Ezekből a heterogén elemekből azonban a kapitalista fejlődés és a modern városiasodás első szakaszán még nem indult meg külön polgári társadalomfejlődés. Legnagyobb részük buzgón asszimilálódott a történelmi társadalomhoz, és viseletben, szokásokban, politikai érzésben egyformán törekedett a beolvadásra. Ugyanazt a liberális nemzeti eszmét tette magáévá, amelyet az úri középosztály vallott, és a kiszélesedő nemzeti élet minden területén alkalmazkodott a történelmi osztályokhoz. A századforduló idejére azonban mindkét részről megtorpant ez a lojális összedolgozás. A történelmi osztályokban a féltékenység és a veszély tudata hatalmasodott el a rohamosan vagyonosodó és pozíciókat szerző új polgársággal szemben, viszont ez utóbbi is, polgári vagyon, értelmiségi képzettség és az ipar és kereskedelem vállalkozásainak a birtokában polgári öntudatot kezdett érezni, és nem tartotta már minden ponton tiszteletben a lojális alkalmazkodás követelményeit. Ezzel olyan eltávolodás következett be a kétfajta kö-

zéposztály között, hogy az, ha kisebbedett is olykor, végleg sohasem szűnt meg többé."

Az eltávolodásban – Erdei megítélése szerint – fontos szerepet játszott az a körülmény is, hogy amíg az úri középosztály a konzervatív eszméknek kötelezte el magát, a polgári középosztály a „modern nyugatosság" és a polgári radikalizmus irányába tájékozódott. A polgári középosztály egyes értelmiségi csoportjaira vonatkoztatható megállapítása valóban érvényes. Úgy véljük azonban, Erdei figyelmen kívül hagyja a polgári értelmiség s általában a polgárság azon rétegét, amely az államvédő liberalizmus egyik megfogalmazója volt, és egyidejűleg annak – igaz, vékony –, mégis szilárd bázisául szolgált. A politikus Falk Miksa és Vázsonyi Vilmos, a történész Angyal Dávid neve, úgy véljük, a polgárság e rétegének szellemiségét jól reprezentálja.

A polgári középosztállyal foglalkozó fejezetrészek egyébként is sokkal elnagyoltabbak, tegyük hozzá, érthetően: e rétegek története, életvitele, értékirányultsága ezekben az években sokkal kevésbé volt felkutatott. Sokszor aforisztikusan tömör megállapításai azonban rendkívül impulzívak, lényeges tendenciákra figyelmeztetnek. Így ha megállapításai nem is az egész „polgári középosztályra" vonatkoztathatók, leghaladóbb csoportjainak szerepét mindenképpen plasztikusan jellemzi.

Felvázolja e rétegek szemléletében a forradalmakat követően bekövetkező változást: a konzervatív tendenciák felerősödését. Az elemzés itt is vázlatos

s egyenetlen; egyes megállapításait az újabb kutatások nem igazolták. Így például a főbb tendenciákat felvázolva figyelmen kívül hagyta a legálisan is jelentkező neoliberális, szocialista tendenciákat. Az azonban tény – s tegyük hozzá: napjainkban sem eléggé kutatott történelmi tendencia –, hogy „a forradalom hatásaként és a felkészültebben védekező konzervatív rezsim nyomása alatt ... nemcsak, hogy a maga társadalmi eszméit és kultúráját nem tudta sugározni a társadalom többi rétegei felé, hanem a köréből felnevelkedő fiatalabb értelmiség egy része is a konzervatív oldalhoz közelített és annak a szellemi életébe kapcsolódott be". S feltételezhetően ez a jelenség mutat rá a polgári középosztály társadalmi természetének a másik oldalára. Ahogy a polgári értelmiség ezen kategóriái „sznobok voltak nyugat felé, az igazi polgári társadalmak példái iránt, úgy vonzódott a különben ellenkező világnak érzett konzervatív történelmi osztályok felé is. Tehát ez a réteg is urizáló polgárság volt, és a két háború közti korszakban még jobban, mint a háború előtt".

Az ún. zsidótörvények tragikus következményei is szerepet játszottak abban, hogy sokak szemében elhomályosult a tény; mindazok a vonások, amelyek ezen a fejlődésfokon is jellemezték a magyar úri középosztályt, kisebb-nagyobb módosulással a polgári középosztály életvitelében is felfedezhetők voltak. „Tehát konzervativizmus, szóval tudatos és öntudatlan ragaszkodás a felső úri-polgári világ magaslatához, felsőséges magatartás az alsó társa-

dalom felé, irtózás a fizikai munkától, cselédtartás messze túl azon a fokon, ahogy azt a civilizált városi élet megkövetelné, mind olyan jegyek, amelyek fölismerhetően hasonlóak a két középosztály karakterén".

A választóvonalak viszonylagossága a legszembeötlőbben e szociális halmaz értelmiségi kategóriáinak, az ún. *szabad értelmiségi pályák* jellemzése során ötlik szembe. Ezen pályák szociológiai jellemzőit felvázolva Erdei abból a tényből indult ki, hogy „a magyar társadalomalakulásban az állam és az egyház mellett a kapitalista vállalkozás nevelte és szervezte az értelmiséget". Mert egyfelől a hivatal, másfelől a vállalati állás alakította ki az értelmiségi tevékenység társadalmi formáit, mindkettő a maga természetének megfelelően. Az általunk korábban felidézett meghatározó trendek is ezt igazolták: míg a köztisztségviselés, „az úri középosztályi pálya" a rendi társadalom nemesi értelmiségének történelmi előzményéhez kapcsolódott, a vállalati tisztségviselő „polgári értelmiséggé alakult a kapitalista társadalom mintái alapján". Úgy tetszhet, más társadalmi útja nincs is az értelmiségi tevékenységnek a magyar társadalomban, mert a harmadik lehetséges típus: a független vagy Erdei terminusát használva, „az igazán szabad értelmiségi" – ennek attribútuma értelmezése szerint, hogy megfelelő birtok vagy egyéb vagyon felett rendelkezve „szabadon", tehát „nem hivatásosan foglalkozik szellemi munkával" – olyan kivétel, amely a valóságban el is hanyagolható. A képlet azonban a

„magyar társadalomalakításban" sem ilyen egyszerű. Ezt a statisztikai összeírások és a köznyelv által is *szabad értelmiségi pályákként* jellemzett foglalkozások története és szerkezeti jellegzetességei példázzák.

Mely értelmiségi tevékenységek, egzisztenciák sorolhatók e kategóriába? Mindazok, „amelyek nincsenek alkalmazotti viszonyban, akár az állammal, akár a vállalatokkal". Ezek a pályák, amelyeket Erdei a polgári középosztályhoz sorolt, felfogása szerint „önálló egzisztenciák a közösség termelőszervezetében, azonban nem önálló képződmények a társadalom szerkezetében". Ilyen pályaként említi az orvost, az ügyvédet, a gyógyszerészt. A felsorolás rendező elve azonban nem eléggé világos. Felfogásunk szerint ezen értelmiségi pályák akkor jellemezhetők szabad pályákként, ha önálló egzisztenciával társulnak, ha „a közösségi termelőszervezetben" önállóságukat nem a szakmai tevékenység immanens, belső sajátosságai magyarázzák, hanem a társadalmi viszonyok: az orvosi hivatás gyakorlása például akkor jellemezhető szabad értelmiségi pályaként, ha saját rendelőt tart fenn, önálló pacientúrával rendelkezik. Erdei ezzel a megkülönböztetéssel nem él. Ez magyarázza, hogy az említett pályákat – a korabeli statisztikák nómenklatúráit elfogadva – in globale szabad pályaként jellemzi, s ugyanakkor ezen tevékenységeket vagy azért, mert „hivatalszerűek" vagy mert „vállalkozásszerűek", társadalomszerkezetileg egyértelműen a hivatali, illetve magánalkalmazotti tisztviselőréteggel rokonítja.

Tekintsünk el ennek az önellentmondásnak minősítésétől, és kövessük Erdei gondolatmenetét: a szövegben ugyanis megfelelő történeti kitérő után maga hajtja végre a szükséges pontosítást.

Az általa választott kiindulópont szerint a szabad értelmiségi pályák vagy hivatal*szerűek*, vagy vállalkozás*szerűek*. A történeti előzmények ismeretében az osztályozás így is alakítható: „a régebbi értelmiségi pályák, amelyeknek történelmi, honorácior múltjuk van, azok hivatalszerű úri pályák, viszont azok, amelyek a modern kapitalista fejlődésben alakultak ki, vállalkozásszerű üzleti pályák". Erdei rögtön hozzáteszi: e meggyőzőnek tűnő séma „csak a múltra érvényes, mert a modern városi élet összekeverte a két típust és külön-külön elegyítette a kétféle társadalmi minőséget. Úgy is, hogy foglalkozásonként külön változatok alakultak ki, és úgy is, hogy egy-egy foglalkozásban általánosságban összekeveredtek".

A történeti előzményeknél maradva: Magyarországon az ügyvédi, orvosi, mérnöki hivatások gyakorlója valóban meghatározóan a honorácior réteg volt. Ezen hivatások némelyike összeegyeztethető volt a nemesi értékrenddel – így mindenekelőtt a jogászi tevékenység –, de „a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben még alkalomadtán sérteni lehetett egy úriembert avval, hogy ő »csak inzsellér« vagy csak »kirurgus«, noha egyébként tisztes foglalkozások voltak ezek". A század végétől kezdve azonban – a kapitalizmus felgyorsuló térhódításával párhuzamosan s realizálva a jogi emancipáció

kínálta lehetőségeket – „szinte elözönlötték ezeket a pályákat az üzleti életben megvagyonosodott zsidó polgárság fiai, s ezzel e pályák természete erősen megváltozott nemcsak kívülről való minősítésében, hanem belső alkatában is".

Ez Erdei értelmezésében azt jelenti, hogy „üzletiesebb lett, szellemében pedig nem konzervatív, hanem a nyugati polgári társadalmak felé tekintő, modern szemléletű, szóval félig-meddig polgári pályára alakult".

Amit Erdei Ferenc a szabad pályákon mozgó értelmiségiek vallási összetételével kapcsolatban megállapított, azt a legújabb társadalomtörténeti kutatások – utalunk Hanák Péter, Hajdu Tibor, Vörös Károly munkásságára – messzemenően megerősítették. Nem kétséges, hogy e változások a pályák polgári jellegét erősítették, illetve – megmaradva Erdei kifejezésénél – a polgári társadalom tömbjéhez közelítették. A polgári jelleget azonban nemcsak az adott szakmák vallási vagy nemzetiségi összetételének módosulása magyarázza. Az orvoslétszám növekedése egyszerre jelentette a közegészségügy hálózatának kiépítését és a *magánorvosi praxis* újabb régiókban való meghonosodását. Nő a mérnökök száma, s ez egyidejűleg sokszorozza meg a vasút, a vízügy, az állami gépgyárak és a *vállalkozó* mérnökök számát. A vállalkozó mérnök, a magánrendelővel rendelkező orvos, az önálló klientúrával rendelkező ügyvéd tevékenysége azonban akkor is polgári jellegű, ha egyébként származása, baráti köre az úri középosztályhoz köti.

S egyidejűleg egy másik tendencia is felerősödik: minél erőteljesebben érvényesül az értelmiségi tevékenység *szaktevékenység* jellege, úgy szorul háttérbe a rendi értékszempont, utat engedve a *tudás* szerinti rangsorolásnak, a szaktevékenység jellegéből következő kapcsolatteremtésnek. Ezt a folyamatot – idéztük – a két világháború közötti évtizedekben Erdei dokumentálta először.

Az ellenforradalmat követő intézkedések sokszor paradox módon bizonyították e folyamatok visszafordíthatatlanságát. „A numerus clausus folytán a zsidó értelmiség utánképzése lecsökkent, viszont a hivatali állások telítettsége folytán az úri középosztály áramlott újra erősebben e szabad pályákra. Így újra megerősödtek a foglalkozások úri elemei, amit az egyetemi és a főiskolai képzés is inkább gyarapított, mintsem csökkentett volna. Az új változás azonban nem mosta el a pálya polgári elemeit, ahogy a zsidóság számarányát sem csökkentette lényegesen, s a modern üzleties élet is ezt a jellegét erősítette." Erdei felfogása szerint ez a körülmény magyarázza, hogy akik ezen értelmiségiek közül mégis tökéletesen bevett úriembernek számítanak, „azok nem azért minősülnek így, mert értelmiségi foglalkozásúak, hanem inkább azért, mert annak ellenére is úriemberek vagy születésük vagy sikeres asszimilálódásuk révén".

Az összes értelmiségi pályák magas fokú képzettséget és modern szakszerűséget képviselnek, ez az objektív követelmény a két háború közötti korszakban lényegesen emelkedett. „A műszaki és or-

vosi pályákon kitűnő és korszerű a képzettség, s ezeknek a szakmáknak a legélénkebb a közlekedése nyugat felé is. A másik tényező, ami emeli e pályák társadalmi helyzetét, az, hogy függetlenségük mellett jórészt jövedelmezőek is, és általában meghaladják az alkalmazott értelmiség szintjét."

A szövegösszefüggések tehát lehetővé teszik, hogy a munka szakjellege és „társadalmi minősége" közötti kapcsolatokat, különbségeket és érintkezési pontokat jobban érzékeljük. Mégis fontos – különösen az újabb történeti folyamatok ismeretében, amikor a korábban önálló értelmiségi egzisztenciák meghatározó többsége is integrálódik a „nagy szervezetekbe", ez a tendencia a fejlett tőkés és szocialista országokban egyaránt meghatározó –, hogy fogalmilag is világosan elkülönítsük az értelmiségi munka tartalmi, minőségi elemeit a munka társadalmi szervezetében, az uralmi hierarchiában elfoglalt hely által meghatározott pozicionális jellemzőktől.

Erdei írásának egyik legeredetibb megállapítása az értelmiségi szaktevékenység elvontságából adódó veszélyekkel kapcsolatos, jóllehet gondolatmenetében – amely számos ponton kinyilvánítottan hipotetikus – összemosódnak az elméletalkotás és alkalmazás ismeretelméleti-logikai vonatkozásai, azok a dimenziók, amelyek a társadalom kulturális rétegzettségével, az értelmiségi pályák és életforma viszonylagos zártságával, valamint az e helyzetet igazoló „kisideológiákkal" kapcsolatosak. „A szabad értelmiségi pályák mind elméleti képzettsé-

gük, mind szakmai gyakorlatuk szerint elvont magaskultúrát képviselnek. Mindegyik magasból táplálkozik: egyfelől a szakma elvont elméleteiből, másfelől a polgári úri társadalom városi életviszonyaiból. Sőt tovább: szorosan hozzákapcsolódnak a fejlettebb polgári társadalmakban keletkezett elméletekhez és a hazai városi élet európai példáihoz. Tehát akármelyik értelmiségi szak alig tud valamit feldolgozni az alsó társadalom, főképp a parasztság életviszonyaiból. Annyira elvonatkozott ettől az alsó világtól egész szakmai képzettsége és társadalmi léte, hogy csak fölülről, készen vett fogalmakkal és eleve korlátozott szemlélettel tud viszonyulni hozzá." Erdei úgy látja, e vonatkozásban nincs érdemi különbség az úri és polgári értelmiség között.

Ezen megállapítás nemcsak abban az értelemben fontos, mert – az újabb szociológiai irodalom szakkifejezését használva – megmutatja, hogy az „értelmiségi mezőben" a tudományos szakzsargon, a „bonyolított gondolkodás" segítségével hogyan alakítja át kiváltsággá a szimbolikus javak feletti rendelkezést, de ettől elválaszthatatlanul azért is, mert érzékelteti az elmélet és a gyakorlat egymástól való eltávolodásának elvi lehetőségét. Ezek a megállapítások – ha másképp is, mint a két háború közötti Magyarország társadalmában – ma is időszerűek. A köznapi és tudományos megismerés választóvonalai azonban a dolgok természetéből következően eltérőek: az *elméleti megismerés* pedig – másképpen az alapkutatások és az alkalmazott

kutatások esetében s. megint másképpen a természet- és társadalomtudományokban – mindig *elvonatkoztatásokkal* dolgozik. A tudományelméletben oly járatos Erdei ezt az alapigazságot természetesen jól tudta, legfeljebb a dolgozat vázlatossága következtében nem hangsúlyozta külön, hogy a kérdés az általa említett vonatkozásban az: milyen kapcsolatban áll a gyakorlattal, milyen életismerettel rendelkezik a kutató vagy a tudomány eredményeit az élet legkülönbözőbb területein alkalmazó szakember? Ugyanakkor nem kétséges: az ún. magaskultúrába való bezárkózás mindig magában rejti azt a veszélyt, hogy a szakismereti, bizonyos irodalmi, zenei, képzőművészeti jártasságot gondolatilag azonosítjuk *a* kultúrával, amely pedig a maga teljességében az élet minden szféráját átfogja: a folklort, a népszokásokat, a munkakultúrát, az erkölcsöket, a politikai kultúrát, a társadalom- és önismeretet. A cél e vonatkozásban nem lehet az, hogy ennek a komplex ismeretanyagnak minden elemét egyforma mélységben ismerje minden értelmiségi szakember. De ha az igény, hogy túllépjen a belterjes „értelmiségi" szemléleten és életvitelen, nem fogalmazódik meg, s azt nem tudatosítja önmagában: nemcsak az ún. magaskultúra értékhordozó érdeklődése, érzékenysége válik egyoldalúvá, társasági élete kasztjellegűvé deformálódhat, értékközvetítő, mintaátadó szerepét sem tudja a gyakorlatban realizálni.

Erdei ebből a látószögből vizsgálva is fontos fejleménynek tartja, hogy az elemzett történelmi

korszak második felében a népi értelmiség, az „alsó társadalom konkrét képével tört be ebbe az elvont világba, és a valóság lázadásaként zavarta meg a megszokott szemléletét".

Az esszéműfaj. A neoliberális és szocialista irányzatok előnyben részesítése

A polgári radikális, liberális és neoliberális irányzatok mozgástere az 1918–19-es forradalmak vereségét követően beszűkült. A szociológia hazai úttörői közül sokan emigrációba kényszerültek; a bethleni konszolidációt követően újjászervezett, a baloldalt hagyományosan őrző neoliberális folyóiratok nem szociológiai irányultságúak. Egyedül a *Huszadik Század* örökébe lépő *Századunk* közölt rendszeresen szociografikus írásokat, ezek azonban nem reprezentálják a műfajt. Az értelmiség szerepéről közölt jelentősebb írások a *Századunk*-ban is leginkább kultúrfilozófiai esszék vagy igényes politikai vitacikkek, s lényegében hasonló műfajú írásokat találunk a *Toll*-ban, a *Szép Szó*-ban vagy a *Nyugat*-ban tallózva is. Példaként említjük Vámbéry Rusztem *Az értelmiség szocializmusa* című írását, amely könyv alakban is megjelent. Kecskeméti György invenciózus tanulmányát, a *Mai magyar szellem*-et – ez a *Szép Szó* 1937-es évfolyamában jelent meg –, valamint Halász Gábor és Cs. Szabó László több tanulmányát, illetve tanul-

mánykötéteit, mindenekelőtt a magyar viktoriánusokkal foglalkozó írásaikat. A neoliberális értelmiségeszményt – felfogásunk szerint – a legplasztikusabban Ignotus Pálnak 1936-ban, a *Szép Szó*-ban közölt *Vissza az értelemhez* című írása képviseli, s klasszikus tisztaságú Babits Mihálynak a szókratikus értelmiségeszményt újrafogalmazó írása is, az *Írástudók árulása*.

Babits tanulmányát más szempontból is reprezentatívnak tekinthetjük. Julien Benda azonos című könyvére reflektálva ő fogalmazta meg a legkifejezőbben a polgári értelmiség azon irányzatainak az álláspontját, amelyek az értelmiség reinkarnálódásának feltételét abban látták, hogy kiszabaduljon a „tények", „ténytudományok" fogságából. Az érvényes értelmiségi magatartás feltétele: nem az érdekeket bálványozni, hanem az *értékek* felé fordulni. Az értelmiségi – írja Benda álláspontját igenelve Babits – „nem a tények embere, sőt az, aminek a leleplezését maga elé tűzte, éppen a Szellem leborulása a Tények előtt. Ehhez képest nem is a tényekből indul ki, inkább az írástudó plátói eszméjéből".

Természetesen Babits is, Benda is tudja, hogy különböző értelmiségi típusok vannak, de a „modern írástudók kasztjának egész ranglétráját", „a nagy bölcselőtől, aki elméleteivel aláásva az Én és a Morál minden tekintélyét, magasabb morálként hirdeti az »akaratot a hatalomhoz«, vagy a közösségbe való vak beolvadást"; „a szociológtól, aki csak nemzetek vagy osztályok morálját hajlandó

elismerni, vagy a társadalom egész etikáját szellemi princípiumok helyett az erőviszonyra alapítja"; a „tudóstól, aki megveti az elméletet, minden tudását az »élet szolgálatába állítja«, nem azért tanul, hogy tudjon, hanem, hogy cselekedjen, s az igazság kritériumául a hasznosat ismeri el; a kritikuson át, ki minden pártatlanságot képtelennek tartva büszkén vallja, hogy ilyesmire nem is törekszik; a művészig, ki nem hisz a szépségben, csupán a »cselekedetben«; az íróig, aki az élet mentül korlátlanabb kiélésére izgat; és az újságíróig, aki szintén csupán ezért az »életért« lelkesedve is szimatolja és szítja a tömegek ösztönöit s teszi még »vakabbá a vakot«", – csak azért idézik fel lucidusan, artisztikusan sarkítva elfogadhatatlan egyoldalúságokig a materializmust, a valóságra figyelést, a pártosságot, az érzelmi elkötelezettséget, hogy ily módon is igazolják az időtlen értékek feltétlen szolgálatának szókratészi eszményét.

Babits szuverén tanulmánya úgyanakkor súlyos igazságokra is figyelmeztet. Különösen időszerűek az értelmiségi embert erkölcsi felelősségére figyelmeztető szavai. Írásának méltatását, illetve kritikai elemzését azonban nem tekintjük feladatunknak. Morálfilozófiai esszéjét e tanulmányunkban mindenekelőtt azért idéztük, mert ezen írásban manifesztálódik tételszerűen szociográfiaellenessége, a tényfeltáró irodalommal, a „tények embereivel" szembeni fenntartása.

A szociográfia vagy akár szociológia, az ún. tényirodalom, ugyanolyan sokarcú és sokféle, mint

az esszé vagy az epikus regény. Létezik jó és rossz, bölcs és gondolatszegény, pozitivista és kritikai, analitikus és leíró „tény"-irodalom és „tény"-tudomány; önmagában a megjelölés egy elvont általánosságra utal, s ezért üres és önkényesen értelmezhető absztrakció. Ha Babits kritikai megjegyzései a tények fetisisztikus kezelése, a gondolatszegény deskripció ellen irányulnak, álláspontját egyértelműen csak megerősíthetjük. Babits azonban általában *a* tényirodalmat, *a* szociologikus megközelítést marasztalja el, s ezen érvei egyetértésre találtak az esszéírók fiatal nemzedékében, az *Ezüstkor* körében.

Megváltoztatva a megváltoztatandót, ezen megfontolások motiválták az új-liberális folyóiratok legjelentősebb esszéíróinak, szerkesztőinek a szociologizmusát, ami azért is figyelemre méltó, mert a gondolkodók körére erősen hatott Karl Mannheim; a magyar származású szociológus pedig köztudottan az értelmiségszociológia egyik úttörője volt. A *Szép Szó* historikuma, a szociológiai irodalomban is kiválóan tájékozott Gáspár Zoltán, továbbá K. Havas Géza, Kecskeméti György, Fejtő Ferenc munkássága még nem eléggé felkutatott, s így csak valószínűsíteni tudjuk: vonzalmukat a politikai esszéhez és publicisztikához nem egyszerűen műfaji megfontolások motiválták. Úgy érezték, a halál a sarkukban jár, az idő sürget: mindent alá kell rendelni a fasizmus, a totalitariánus hatalmak elleni politikai harcnak, a demokrácia védelmének. S ez a küzdelem nemzetközi léptékű; a „honisme-

ret", a lokális közegben mozgó terepmunka, az alapvető politikai-emberi jogok, szellemi értékek óvásához viszonyítva alárendelt jelentőségű.

*

A magyarországi legális szocialista irodalom sem pótolta a szociológiai-szociográfiai terepmunkát. Valószínűsíthetően nem elvi megfontolásból, lehetőségei is korlátozottak voltak. A szakszervezetek – különösen a magánalkalmazottak – foglalkoztak értelmiségi érdekvédelemmel. Zentay (Hoffmann) Dezső szakszervezeti alkalmazottként írta meg *A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten* című tanulmányát, de a Magyar Szociáldemokrata Párt, amelynek vezetői meggyőződéssel vallották, hogy „a munkások felszabadításának ügyét csak a munkások vihetik végbe", a „fejmunkások" jelentőségét a negyvenes évek elejéig teljes mélységben nem ismerte fel.

A párt elméleti folyóirata, a *Szocializmus* szociológiai-szociográfiai írásokat alig közölt, s általában kevés teret szentelt az értelmiségi témakörnek. Képviselői – így Várnai Dániel, Kis Jenő – részt vettek a Pénzintézeti Tisztviselők Országos Egyesületének vitaülésén – itt olvasta fel vitaindító jelleggel Vámbéry Rusztem említett, *Az értelmiség szocializmusa* című tanulmányát –, s a folyóirat kezdeményezte ideológiai kérdések, szellemi áramlatok kritikai bemutatását. E szempontból Mónus Illés munkássága a legjelentősebb. A *Szocializmus* teret biztosított a *Szép Szó* szerzőgárdájának, a

Népszava hasábjain kiváló értelmiségiek sora jelentkezett rendszeresen. A szociáldemokrata párt vezető szervei azonban dokumentálhatóan csak 1943-ban kezdtek intézményesen foglalkozni az értelmiség kérdésével. A cél, amely a pártvezetőséget vezérli, ekkor is kifejezetten politikai: nem teoretikus elemzéseket, hanem szakterveket kértek az akkor megalakított Értelmiségi Szervező Bizottságtól s az annak irányítása alatt tevékenykedő nyolc szakbizottságtól. A közelgő politikai fordulat reményében s azzal tényként számolva – mint Mónus Illés programbeszédében megfogalmazta – „az átmenetgazdálkodás szakterveit" várták a bizottságoktól, hogy „több értelmességgel és felelősséggel dolgozzunk és elkerüljük az 1918–19-es bukdácsolást, zűrzavart és tévedéseket".

Kassák Lajos folyóirata, a *Munka* független, szocialista orgánum volt. Kassák teret adott Hort Dezsőnek, aki Heinrich De Man követőjeként az *értelmiségi elitelmélet* egyik hazai szószólója volt. Tanulmányai eredeti elemeket nem tartalmaztak, a magyar értelmiségen belüli folyamatok Hort látóhatárán kívül maradtak. Említésre érdemes szociológiai-szociográfiai írást e témakörben a *Munka* sem publikált, tényközlő írást is csak egyet, 1929-ben, Balogh István rövid szemléjét, *Az egyetemi ifjúság helyzete* címmel.

AZ ÉRTELMISÉGSZOCIOLÓGIA KÉRDÉSE A KORABELI KOMMUNISTA IRODALOMBAN ÉS PUBLICISZTIKÁBAN

Az illegalitásban vagy emigrációban élő kommunista szerzők tényfeltáró munkásságát a Horthy-rendszer realitásai egyértelműen behatárolták, jóllehet elvi-módszertani megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy szociológiai s különösen értelmiségszociológiai publikációk nem jelentek meg ezekben az orgánumokban.

Fogarasi Béla 1937-ben *A történelmi materializmus és a polgári szociológia* címmel tartott előadásában a két világháború közötti évtizedek kommunista irodalmában széleskörűen elfogadott tézist fogalmazta újra: nem *a* pozitivista szociológiát, *az* empirizmust bírálta, hanem az előadás címében jelzett distinkció ellenére lényegében azonosította az empirikus társadalomvizsgálatot a *polgári* szociológiával, illetve *a* szociológiával. A különböző szociológiai irányzatok – olvashatjuk előadásában vagy az empirizmus foglyai, „a valósággal foglalkoznak, de csak az empirikus ténymegfigyelés módszerével, amely nem jut el az okozati összefüggések, a törvényszerűségek feltárásához", vagy más esetben biologizálják a társadalmi viszonylatrendszereket, mások „a filozófiai idealizmus hatása alatt a társadalmi valóságot kizárólag mint tudatfolyamatot fogják fel".

Mintegy ellentéteként annak a Magyarországon széleskörűen elterjedt s egyébként valóban vitat-

ható feltételezésnek, hogy *a* szociológia kritikai-ellenzéki tudomány, Fogarasi polgári tudományként jellemzi, amely azért nem juthat el a valóság „elfogulatlan és objektiv felismeréséhez", mert „nincsen kritikai álláspontja a polgári társadalommal szemben".

Túl az empirikus vizsgálatokkal szembeni általános fenntartásokon, az *értelmiség* szociológiával kapcsolatos tartózkodó magatartását az is motiválta, hogy e szociológiai irány tudás-, illetve a kultúrszociológia problémakörén belül fogalmazódott meg, s nyert a húszas évek elején polgárjogot a nyugat-európai tőkés országokban, mindenekelőtt Németországban. E szempontból Max Scheler, Alfred Weber mellett mindenekelőtt Mannheim Károly s kisebb hatósugárral Szende Pál munkássága jelentős.

A marxi társadalomfelfogás és a mannheimi tudásszociológia ellentéte elvi természetű. Mégsem hagyható figyelmen kivül, hogy a Vasárnapi Kör előadásain Lukács, Fogarasi, Mannheim szűk szellemi csoportosuláson belül egy gondolati irányt képviselnek, hogy útjaik a magyar kommün bukását követően a bécsi emigráció éveiben válnak el élesen, hogy Mannheim Lukács György *Történelem és osztálytudat* című művének számos finom felismerését hasznosítva s ugyanakkor – kimondva-kimondatlanul – proletár messianizmusával szemben alkotja meg életművét.

A mannheimi tudásszociológia elemzése nem e tanulmány feladata. Csak jelezhetjük, az abszolút

értékeket relativizáló tudásszociológiát – gondoljunk Hornyánszky általunk is idézett tanulmányára – a konzervatív irányzatok is elutasították. Ők azonban azt sem fogadták el, ami Mannheim teoretikus feltételezéseiben valós: az ismeretek és értékek korhoz kötöttségét. A marxisták más nézőpontból bírálták a mannheimi tudásszociológiát. Fogarasi Béla 1930-ban, az *Unter dem Banner des Marxizmus* című folyóiratban megjelent tanulmányában elméleti és módszertani szempontból Mannheim relacionizmusát utasítja el, egyúttal azt is kiemelvén, hogy a „tudásszociológia nem csak elméleti irányzat", hogy „a marxizmus elleni harcban született meg, mint a polgári ideológia egy új, korszerű formája", általános társadalmi funkcióján kívül szűkebb, konkrét célja az *értelmiség befolyásolása*.

Fogarasi kritikailag elemzi a „társadalmilag szabadon lebegő" értelmiség mannheimi tételét, s indokoltan hangsúlyozza: „az értelmiség osztályszempontból nem homogén, egyöntetű réteg", hogy a szociális különféleség nem azonos az „osztálymentességgel", más szóval, hogy az értelmiség a polgári társadalomban osztályszempontból megosztott. Mert egyes csoportjai „különböző osztályokhoz tartoznak": „egyik része gazdaságilag határozottan a burzsoáziához, más kategóriák a dolgozó osztályokhoz, jóllehet gyakran ideológiailag a burzsoázia szellemi foglyai".

Ezek, a maguk elvontságában megalapozott, helyenként indokolatlanul indulatos, sőt személyes-

kedő kritikai megállapítások azonban Fogarasi munkásságában sajnálatosan nem társultak az értelmiség sajátságos helyzetének és funkcióinak, a társadalom kulturális rétegezettségének érdemi, konkrét történelmi elemzésével.

Az értelmiségi középosztállyal foglalkozó hazai viták a húszas évek fordulóján a hazai legális orgánumok – a *100%*, a *Társadalmi Szemle* – külföldön élő irányítóit is állásfoglalásra késztették. A *100%*-ban megjelent írásokat jellemezve Lackó Miklós véleményünk szerint joggal húz választóvonalat az 1929 tavasza előtt és után megjelent írások közé. Az ún. Blum-tézisek s az annak eredményeit kodifikáló II. kongresszus előtt Lukács György és Révai együttműködése, törekvésük a hazai terepviszonyok árnyaltabb tanulmányozására a folyóirat szerkesztőit és hazai munkatársait is pozitívan befolyásolta. Révai József Németh Lajos álnéven megjelent *Centralizáció, decentralizáció, romantika* című cikke e szempontból valóban reprezentatív. A korabeli értelmiségi mozgalmak értékelésében az új kutatások fényében is érvényesek azon gondolatai, hogy „a forradalmi korszak méhéből való származásuk anyajegyeit hordozzák magukon a restauráció eszmeáramlatai is", hogy „a forradalom és ellenforradalom közötti sajátos vérfertőzés" kifejezője az ellenforradalom „visszafelé néző" romantikus reformirányzata, „az a tendencia, amely a forradalmi erők elleni küzdelemben egyszersmind a forradalom által kitűzött feladatokat is észreveszi, ha eltorzítva is, szeretné vállalni és megoldani

őket..." E tanulmány a *100%* I. évfolyamának 5. számában jelent meg. 1929 januárjában a II. évfolyam 4. számában látott napvilágot Németh Lajos írói álnéven Révai vitacikke Julien Benda *Az írástudók árulása* című könyvének hazai fogadtatásáról.

Révai Babits nagy visszhangot kiváltott esszéjének alapgondolatait kérdőjelezi meg, és szembesíti azt Halász Gábornak a *Nyugat*-ban megjelent *Nép és közösség* című írásával. Révai kiváló vitakészségét jól dokumentáló írása publicisztikai jellegű, s – a terjedelem szabta határok között – csak zárógondolata teoretikus igényű. Tézise témánk szempontjából azért is fontos, mert Révai – Fogarasi neofita túlbuzgóságain túllépve – szükségesnek tartja hangsúlyozni: „A vita tehát számunkra is igen tanulságos. Tanulságos pedig főleg azért, mert az örök Eszme és osztályfeletti Igazság nemcsak az uralkodó osztályok társadalom-konzerváló érdekeit szolgálja, hanem egyúttal az intelligencia sajátos rétege ideológiáját is alkotja." Csak sajnálni lehet, hogy e gondolat, amely a korabeli marxizmusban korántsem volt széleskörűen elterjedt – ekkor még sem Leninnek a századelő orosz értelmiségével, sem Gramsci börtönfüzeteinek legizgalmasabb, éppen az értelmiséggel kapcsolatos gondolatai nem voltak ismertek –, érdemben kifejtetlen maradt.

A *100%* II. évfolyamának 1. száma 1929 októberében jelent meg, s e számban már érzékelhető a párt irányvonalának változása, „a nyíltsisakos at-

takra" való felkészülés. Miután a kinyilvánított cél az új proletárdiktatúra, a lehetséges szövetségesek megítélésében új értékszempontok érvényesülnek. Az elemzésekben az árnyaló színek jelentőségüket vesztik, az ítélkezést áthatja az „aki nincs velünk, az ellenünk van" logikája. Bethlen István politikai rendszere fasiszta, a Kisgazdapárt és a szociáldemokrácia a fasizmus segédcsapata. A leegyszerűsítések nem ösztönözték a teoretikus igényességet, az értelmiségi problematika sem súlyának megfelelően szerepelt a stratégiai tervekben, a világgazdasági válság éveiben rusztikus megfogalmazások mégsem maradtak hatástalanok az értelmiségi ifjúság soraiban: József Attila, Bálint György, Radnóti Miklós, Rajk László, Antal János ezekben az években kerültek kapcsolatba a kommunista mozgalommal. Az értelmiségi fiatalságon belüli erjedés magyarázza, hogy a szektás szemléleti korláton átlépve a *100%* és a kolozsvári *Korunk* több alkalommal foglalkozik mozgalmaikkal. E szempontból a legfigyelemreméltóbbak Tamás Aladárnak és Haraszti Sándornak a Bartha Miklós Társaság vitáival foglalkozó írásai (a *Parasztság és intelligencia, Magyar eszerek*), amelyek – ha több empátiával is, mint a kommunista publicisztika más, e témakörben mozgó írásai – „rövidre zárt" ideológiai követeléseket fogalmaznak meg; az értelmiség belső rétegződésével, különböző irányú kötődéseivel érdemben e szerzők sem foglalkoznak.

József Attila és Bálint György tanulmányaiban, esszéiben, publicisztikai írásaiban visszatérő motí-

vum az értelmiség habitusa, létminősége. József Attila belülről élte meg a Bartha Miklós Társaság útkereső vitáit, a *Ki a faluba!* című röpirat társszerzőjeként egyik ösztönzője a falukutató mozgalomnak, majd a társaságból való kilépést követően ő fogalmazza meg talán a legradikálisabban a paraszti kultúra, a népi művészet mitologizálásának korlátait. Bálint György egészen sajátos műfajt képviselő publicisztikájában, amely a fogalmi igényességet tömör, költőien kifejező és visszafogottságában is érzelmileg gazdag nyelvezettel társítja, a polgári értelmiség különböző típusainak egész arcképcsarnokát rajzolja meg. Ezen, sokszor tárcajellegű írások nem szociográfiai igénnyel íródtak: hála Bálint beleérzőképességének, szociális érzékenységének, mégis finoman metszett szocioportrékként tarthatjuk számon őket.

Teoretikusabb igénnyel az ún. középosztály, az értelmiség kérdéséről József Attila és Bálint György – akik egyébként különböző szálakon, időben, más-más intenzitással kötődtek a munkásmozgalomhoz – a Cobden Szövetség által, a szövetség folyóiratában megrendezett ankéton fogalmazták meg véleményüket. József Attila ekkor már nem volt kapcsolatban az illegális párttal; Bálint publicisztikájában ellenkezőleg: ezen időszaktól erősödik a marxista szemlélet hatása. Bálint György a *Cobden* 1935. áprilisi, József Attila az augusztusi számban fejtették ki véleményüket. Korábban Illyés Gyula hozzászólását idéztük e vitához.

A középosztály és a vajúdó világ című ankét egyik kérdése így hangzott: „Mit értünk voltaképpen középosztályon? Azonos-e az értelmiséggel, és ha igen, micsoda szellemi és erkölcsi hivatást kell ennélfogva betöltenie?"

József Attila válaszában hangsúlyozottan fogalmi elemzésre vállalkozott. Hozzászólása két, egymástól viszonylag elkülönülő részből áll. Az elsőben az őt jellemző impulzivitással kérdez rá a vélt bizonyosságokra, eredetien mutatja ki látszatjellegüket, gondolati törékenységüket. A középosztály – írja – „a szó összetétele után ítélve a térbeli szemléletre támaszkodó ész szülötte. »A nap fölkel« – így mondjuk, de tudjuk, hogy a föld forog saját tengelye körül. »Középosztály« – mondjuk, de nem gondoljuk meg, hogy a társadalomnak, mely a gazdálkodó ember viszonylatainak összessége, »nincs közepe«".

Hasonló magabiztossággal és iróniával bizonyítja, miért nem elégséges a jövedelem- és műveltséghatárok kijelölése a középosztály-fogalom szociológiai érvényességének bizonyításához. E meghatározások – folytatja gondolatmenetét –, úgy tetszhet, rátapintanak egy lényeges elemre, mégis áldozatul esnek a látszathoz igazodó gondolkodásnak. „Úgy látjuk, hogy az égbolt csillagai vonulnak el nap-nap után példás rendben a fejünk fölött és ebből annyi igaz, hogy a mi nézőpontunk forog a földdel. A középosztálybeli embereket igényesnek látjuk a kultúrában és azt hisszük, hogy ez az igényesség teszi őket középosztállyá. Holott fordítva

áll a dolog: nem az igényesség teszi a középosztályt, hanem a középosztályhoz való tartozás teszi az igényeket... Nem igényekből adódik társadalmi szerepük, hanem társadalmi szerepükből folynak hivatásosnak mondható igényeik."

A gondolat nemcsak invenciózus, de elméletileg is úttörő a korabeli magyar irodalomban. A terminusokat átfogalmazva József Attila az értelmiségi funkció és társadalmi pozíció közötti mély összefüggésre figyelmeztetett.

Kevésbé meggyőző és rendkívül elvont a második rész: a kérdés József Attila által kínált elméleti megoldása. Röviden summázva a gondolati építmény lényegét, a munkások a használati értéket teremtő osztályt, a tőkések a csereértéket termelő osztályt alkotják. A munkások *szakismerete* a tárgyak hasznos oldalai közt fennálló viszonyok ismerete, a tőkés *szakismerete* annak az értékviszonynak az ismerete, amelyet a csereértékek közt kell megvalósítani a piacon. A középosztályt „azok az emberek alkotják, akiknek az önmagát napról-napra újratermelő társadalomban az a szerep jutott, hogy a használati érték és a csereérték közötti viszonyból, ellentétéből fakadó szükségletet, illetve ennek kielégítését termelje".

Bálint György a középosztály-fogalmat – s e ponton álláspontja Illyés Gyuláéval rokon – mítosznak tekinti. Úgy véli, mégis helyes, ha újólag szó esik róla: „az olyan dolgokról, amelyek nincsenek, sokszor többet kell beszélni, mint azokról, amelyek vannak". Más megfogalmazásban, ame-

lyek csak hiedelmekként, előítéletekként léteznek, vagyis a hamis tudat alakzatai, a szó durkheimi értelmében társadalmi tények. A mitikus elemek közül, amelyek e fogalommal kapcsolatosak, Bálint György kiemeli a középosztály egységéről szóló feltevést.

Mit értünk voltaképpen középosztályon? – teszi fel a kérdést. S válasza marxista iskolázottságát és szociológiai kultúráját egyaránt dokumentálja: „A középosztályhoz tartozik a kereskedő és az orvos, az alkusz és a műtörténész, a kalapszalonosnő és kisasszony, a tőzsdebizományos és a könyvelője. ... A legnagyobb szociális, gazdasági, kulturális és pszichikai ellentétek választják el a középosztály fiktív egységébe skatulyázott csoportokat." Önálló és egységes politika ilyen érdekkülönbségek mellett nem alakítható ki.

A korabeli magyar jobboldali mozgalmakban ezért helyettesítik a *középosztály* megjelölést a *középréteggel:* a réteg „nem szociológiai fogalom, hanem tetszetős és tetszés szerint nyújtható és tágítható szókép, melybe minden belefér, éppúgy, mint a német fasiszták »nép« képzetébe".

S erre a kiindulópontra építi Bálint György eszszé értékű politológiai fejtegetéseit a német fasizmus tömegbázisáról, az elszegényedés következményeiről és arról, hogy a jövő szempontjából meghatározó: e képlékeny „réteg" a valóságos történelmi harcokban melyik meghatározó osztály mellett kötelezi el magát?

A Komintern VII. kongresszusa által törvény-

erőre emelt népfrontpolitika, a fasizmus elleni harc logikája megsokszorozta a potenciális szövetségesek jelentőségét. A hazai és az emigrációs kommunista irodalomban megkezdődött a parasztsághoz és az értelmiséghez való viszony felülvizsgálata. E kérdéscsoport összefüggött a feudális viszonyok továbbélésének, a népi demokratikus átmenet történelmi realitásának mérlegelésével, s feltételezte a KMP korábbi stratégiai döntéseinek a felülvizsgálatát.

A történelem kihívására értékes társadalomelméleti, ideológiai művek sorával válaszoltak a magyar kommunista mozgalom vezető teoretikusai, mindenekelőtt Lukács György és Révai József. E munkák legközvetlenebbül stratégiai célok újrafogalmazását segítették, s ebben az összefüggésben vizsgálták a reformkor, az 1848-as forradalom jellegét, Petőfi és Kossuth életművét és történelmi szerepét, Ady Endre korszakos jelentőségét, a hazai ideológiai áramlatokat, így a *Szép Szó*- és a *Válasz*-kör disputáját, a Márciusi Front körül tömörült írók munkásságát.

Ezen írások az emigrációban íródtak, Prágában, Párizsban és Moszkvában láttak napvilágot, a szélesebb értelmiségi közvélemény számára csak a felszabadulást követően váltak ismertté. Révai legfontosabb, ezen időszakban írt tanulmányait a *Marxizmus, magyarság, népiesség* című kötetben, Lukács Györgyét az *Írástudók felelőssége* című válogatásban találhatjuk meg. E tanulmányokból az értelmiségkép módosulása is rekonstruálható (írá-

saik e vonatkozásairól e kötet lapjain más összefüggésben részletesen szólunk), jóllehet e meghatározóan történelmi, irodalomtörténeti, eszmetörténeti tanulmányok, politikai vitacikkek az értelmiség szociológiai jellemzőinek fogalmi elemzésére nem vállalkoztak.

A hazai fórumokon is árnyaltabb, életesebb írók jelennek meg. Bálint György, Mód Aladár, a Nagypál István néven publikáló Schöpflin Gyula, a marxista iskolázottságú Darvas József publikációit, Révai József névtelenül megjelent jegyzeteit az értelmiségi mozgalmak realisztikusabb értékelése, a marxista gondolat alkotó alkalmazása jellemzi. 1937–1938 nemcsak a népi írói mozgalom hőskora: ezekben az években a *Gondolat* című folyóirat Budapesten, a *Tovább* Debrecenben, a *Korunk* Kolozsvárott szélesebb legális fórumot teremtettek a népfrontgondolat számára, s létrehozták a vita és az érintkezés csatornáit a magyar progresszió különböző irányzatai között.

A társadalmi ténykutatás, pontosabban a társadalomrajz megítélése is módosult. A *Korunk* 1933-tól közölt viszonylag rendszeresen szociografikus írásokat. E tényt feltételezhetően Gaál Gábor szerkesztői rugalmassága, a sajátos erdélyi viszonyok s a Csehszlovákiában élő magyar kisebbséggel való kapcsolatok egyaránt magyarázzák. A *Korunk* legszűkebb szerzői gárdájához tartozott az Erdélyben élő Turnovszky Sándor, a polgári radikális szociológia hagyományainak őrzője; a Gusti-féle iskola a baloldali erdélyi fiatalok számára is ihlető példa

volt; a folyóirattal kapcsolatban álló felvidéki fiatalok a falukutató mozgalmakban nőttek fel, ők hasznosították először a marxista társadalomtudomány eredményeit a módszeres szociografizáló munkában.

A harmincas évek elején, tudatosan túllépve a falu problémakörén, Gaál Gábor kezdeményezte a magyarországi, szlovenszkói, erdélyi és jugoszláviai középosztály összehasonlító tanulmányozását. Mikó Imre – Könyves Tóth László néven publikált – *A magyar értelmiség Erdélyben*, és Jancsó Elemér – Dezséri György néven közölt – *A mai magyar középosztály*, az erdélyi Jócsik Lajos *A szlovenszkói magyar középosztály*, a felvidéki Varga B. László – ő egyébként a Bihari Béla álnevet használta – *A jugoszláviai magyar középosztály* című írása a vajdasági, a marxizmus irányába tájékozódó baloldali ifjúságot reprezentálta. A körkép szerzői között sajátos helyet foglalt el Kemény Gábor, aki a polgári radikális eszmék őrzőjeként a szociológia iránti nyitottságot, Szabó Ervin tanítványaként pedig a marxista gondolat iránti affinitását őrizte meg. (A felszabadulást követően fontos szerepet játszik a demokratikus iskolareformok megvalósításában, és egyik úttörője a marxista pedagógiai gondolat meghonosításának.) Tanulmányának címe: *A magyar középosztály természetrajza*.

A *Korunk* című folyóiratban közölt írások közül az értelmiség és a társadalomvizsgálat megítélésében egyaránt Gaál Gábor munkássága a legjelentő-

sebb. Mert Gaál nemcsak szerkesztőként érvényesítette a népfrontpolitika elveit. Tanulmányokból, rövid írásokból, levelekből összegződő életműve, jóllehet módszeresen maga szociológiával, társadalomrajzzal nem foglalkozott, számos eredeti, új megfigyelést tartalmaz. Témánk szempontjából különösen fontosnak tartjuk az erdélyi értelmiségi mozgalmakkal, a népi írók munkásságával foglalkozó írásait, a századelő radikális szociológusainak és a harmincas évek falukutatóinak összehasonlító elemzését.

A társadalomrajz, közelebbről a falukutatás megítélésében végbemenő módosulás azonban Révai József írásaiban dokumentálódott a legátfogóbban. „Kezdjük a tanulással – írta *Marxizmus és népiesség* című tanulmányában 1938-ban. – A legtöbbet azon a területen tanulhatunk tőlük, amelyen a legnagyobb és legmaradandóbb a teljesítményük: a *magyar agrárkérdés* területén. Igaz, amit ezen a téren adtak, csak *társadalomrajz*, leírás, a gazdasági fejlődés törvényszerűségeinek, irányának felderítésére nem törekedtek, ökonómiai elemzést nem nyújtottak. És mégis, ez a puszta szociográfia több világosságot derített a magyar falu társadalmára, mint a magyar agrárstatisztika egy fél évszázada megjelenő számadatai együttvéve. Nem kaptunk általánosító és összefoglaló számadatokat a falu osztályviszonyairól országos méretben, de kaptunk eleven képet a falu életéről, a parasztság egyes rétegeinek egymáshoz és az egész társadalomhoz való viszonyáról, a falusi osztálydifferenciálódás

konkrét, eleven mozgásáról, az ország agrárviszonyainak sokféleségéről."

A népi írók falukutató munkásságának elemző méltatása fogékony kritikai analízise elősegítette az e mozgalom balszárnyán elhelyezkedő kutatók közeledését a marxista munkásmozgalomhoz; Erdei Ferenc esetében éppen e mű volt egyik ösztönzője elmélyült Marx-stúdiumainak. Erről maga Erdei vallott visszaemlékezéseiben. Másrészt Révai József új értékszempontokat érvényesítő írása a hazai marxista értelmiséget is szociografikus vállalkozásra ösztönözte. A világháború, a fokozódó terror, a folyóiratok betiltása azonban megbénította, elsorvasztotta a kezdeményezéseket: egyetlen jelentősebb kismonográfia született, a fiatalon tragikusan elhunyt Földes Ferenc tanulmánya: *A munkásság és a parasztság kulturális helyzete Magyarországon.* E gazdagon adatolt tanulmány a magyar értelmiség rekrutálódásának, a diák és egyetemi ifjúság szociális képletének hű és pontos dokumentuma; méltón reprezentálja a népfrontpolitika szellemében eszmélő, fiatal marxista értelmiség tényfeltáró szenvedélyét.

AZ MKP ÉRTELMISÉG-POLITIKÁJÁNAK VÁLTOZÁSAIRÓL

„Az új Magyarországot értelmiség nélkül vagy ellen felépíteni nem lehet. Az értelmiségnek nem a vádlottak padján, hanem a magyar demokrácia táborában, a magyar nemzeti egységfrontban van a helye." 1944 decemberében a Debrecenben ülésező Ideiglenes Nemzetgyűlésen e szavakkal fordult a Magyar Kommunista Párt képviselője az értelmiséghez.

Révai József állásfoglalása nem retorikus fordulat volt. Az MKP vezetőinek első megnyilatkozásaiból világosan kiolvasható: egyidejűleg szorgalmazták a háborús bűnösök, a népellenes cselekedetekben elmarasztalható köztisztviselők felelősségre vonását, másrészt mindazon diplomások igazolását, akiknek szaktudása nélkülözhetetlen az ország újjáépítésében. Az MKP vezetői ugyanakkor annak is hangot adtak, hogy *csak* a régi értelmiséggel nem lehet a népi demokratikus átalakítás programját megvalósítani. Ezért karolják fel 1945 tavaszán a Győrffy-kollégisták kezdeményezését, s támogatják a népi kollégiumok mozgalmát, majd később a munkásakadémiák szervezését.

A régi értelmiséggel való együttműködésnek

voltak szellemi-ideológiai feltételei és következményei. A magyar értelmiség ugyanis sem szociális, sem ideológiai értelemben nem volt egységes tömb.

Ezen jellemzők s általában a két világháború közötti évtizedekben befolyásos szellemi irányzatok, értelmiségi mozgalmak megítélésében a baloldali pártok között sem volt egység: a szociáldemokrata párt egyes ideológusai a népi írói mozgalomnak és a hungarofasizmusnak nem egyszerűen érintkezési pontjairól beszéltek, hanem azonosították a kettőt. Követelték Szabó Lőrinc, Németh László letartóztatását, Sinka, Kodolányi, Féja Géza háborús bűnösként való elítéltetését. Darvas József, Veres Péter s a Nemzeti Parasztpárt más vezetői ezzel szemben mindenekelőtt a reformkonzervativizmus antifasiszta képviselőinek megszavazott bizalom létjogosultságát kérdőjelezték meg. A Független Kisgazda Párt – különösen az 1945-ös választásokat követően – a polgári középosztály védelmezőjeként lépett fel, s a Parasztszövetségben működési teret biztosított a népi mozgalom jobbszárnyának is.

A Magyar Kommunista Párt – tanulmányunkban elsősorban e párt értelmiségpolitikájának jellemzőit, elveit, változásait kívánjuk vizsgálni – e vélekedésekkel is vitatkozva – síkraszállt a középosztály és az értelmiség fogalmának differenciált kezeléséért, s a szellemi áramlatok árnyaltabb megítélését szorgalmazta. Az egyes értelmiségi csoportok s azok jellegadó képviselőinek konkrét megíté-

lésében azonban az MKP-n belül sem volt teljes nézetazonosság.

Egyértelmű volt az állásfoglalás azon *haladó* értelmiségiek megítélésében, akik a felszabadulást megelőzően tagjai voltak valamelyik demokratikus pártnak, s aktív szerepet vállaltak a legális vagy illegális munkásmozgalomban, a demokratikus erők tömörítésében. A haladó értelmiségiek e kategóriái a koalíció minden pártjában megtalálhatók voltak. Érthetően bonyolultabb volt a németellenes mozgalmakban szerepet játszó különböző értelmiségi irányzatok és személyek megítélése. A kommunista párt számos tagja fogadta például megütközéssel Szekfű Gyula közéleti szerepvállalását – jóllehet antifasiszta irányultsága kétségbevonhatatlan volt –, mert őt a Horthy-rendszer egyik vezető ideológusának tekintették. Mások – a fajiság fogalmával való visszaélés tragikus következményeire hivatkozva – a német térhódítással *faji* alapon szembeforduló csoportosulásokkal szembeni türelmet nem tartották elvi alapon elfogadhatónak.

Mindezen tényeket, bonyolult és ellentmondásos folyamatokat figyelembe véve kezdeményezett *elvi* vitát 1945 tavaszán az MKP a régi értelmiség képviselőinek szerepvállalásáról, a velük való együttműködés *ideológiai* feltételeiről.

Új Szellemi Front
Vita a szövetségi politika határairól és tartalékairól – 1945. április–május

1945. április 19-én Révai József cikket közölt *Szekfű Gyula útja* címmel. Révai cikkéhez hozzászólt többek között Darvas József, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton. Az írásokat – Kállai Gyula előszavával – *Új Szellemi Front* címmel – külön is megjelentette az MKP kiadója.

Vitaindító cikkében Révai, utalva az ideiglenes nemzetgyűlésen elhangzott állásfoglalására, ismét hangsúlyozza együttműködési készségét: „nem a konokul reakciós, javíthatatlanul népellenes »értelmiséggel«, hanem azzal, amelynek Szekfű Gyula a képviselője". Ugyanakkor nyíltan szól az ideológiai nézetkülönbségekről is: „Szekfű Gyula, az *ideológus és történész nem áll közel hozzánk. Még megtérésében sem vérbeli demokrata; mint konzervatív mondja ki a marasztaló ítéletet az országvesztő magyar »középosztály« fölött. De éppen abban, hogy konzervatív létére mondja ki az ítéletet és ismeri fel a munkásság és a parasztság nemzetmentő hivatását, van bizonyos erkölcsi és tudományos bátorság, mely előtt meg kell hajolni.* Tudományos és erkölcsi bátorság nélkül Szekfű Gyula az utolsó néhány évben nem fordulhatott volna szembe mindazzal, amit az elmúlt negyedszázad alatt hirdetett. A *Három nemzedék* szerzője, az 1919-es ellenforradalom egyik vezető ideológusa, a germán–magyar történelmi »közösség« hirdetője, a magyar szabadságharc

szkeptikus bírálója, aki évszázados függetlenségi harcainkat hamis német analógiával »kismagyar« törekvéseknek bélyegezte, a »szellemtörténész«, akinek iskolája a behódolás, a kompromisszum, a néptömegek nélkül és ellenére való politika szellemének képviselőit, *Széchenyit, Deákot, Görgeyt igyekezett igazolni, a gerinces helytállás, a nemzeti ellenállás, a népre való apellálás politikájával szemben* – a 25 éves rendszer vezető történettudósának »megtérését« el kell fogadni, még ha nem mea culpázás formájában történik is." (Kiemelés: *H. T.*)

Révai nem hallgatta el: „Vannak, akik szerint Szekfű megtérését nem szabad elfogadni", mert azt vallják, hogy a demokrácia szigorú erkölcsi normái szerint az *új* Magyarország eszmei építői és nevelői közé csak azokat szabad engedni, akiknek múltjában nincsen folt: „csak azokat, akik az elmúlt negyed században inkább magányos elszigeteltségbe vonultak, de nem alkudtak meg".

A realitásokkal ekkor még szembenéző Révai az ország történelmi adottságaival számot vető értelmiségpolitika elveit körvonalazva az erkölcsileg visszautasíthatatlannak tetsző replikákra így válaszolt: „Az országot építeni, népet nevelni *csak* külső és belső emigránsokkal nem lehet. Az elmúlt reakciós korszaknak pedig éppen az volt az egyik szomorú, de jellemző következménye, hogy *megalkuvás nélküli harcos demokratizmus a magyar intelligencia soraiban alig volt.* Ami demokratizmus volt, az inkább az ellenforradalomból való kiábrándulásnak, a konszolidációs reakcióval való megha-

sonlásnak volt az eredménye, mint a népi törekvésekkel, a tömegek mozgalmaival való összeforrásnak. Ha *csak* azokkal akarnánk együtthaladni, akik nem jobbról jöttek balra, hanem mindig a baloldalon álltak, maroknyi emberen kívül alig volna útitársunk. Vegyük ehhez hozzá, hogy az intelligenciának azok a képviselői, akik rendíthetetlenek maradtak ugyan, de nem csatlakoztak szervezett népi tömegerőkhöz, az elmúlt negyedszázadban reménytelen és befolyástalan szekta-szerepre voltak kárhoztatva. Tisztelet és becsület a maroknyi rendíthetetlennek, de a magyar értelmiség újjánevelésében a becsületes »megtérteknek« nagyobb szerepük lesz, mint nekik. Ne áltassuk magunkat: a magyar értelmiség zöme még nem »tért meg«. Optikai csalódás, ha a következetesen demokratikus intelligencia maroknyi csapata azt hiszi, hogy a politikai változás egymagában és magától szabaddá tette az ő igazságai számára az utat. Sajnos, *nem! A magyar értelmiség zömének hangulata* ma a megriadás és az útvesztés. A neofiták hangoskodása ne tévesszen meg senkit. Még az értelmiségnek az a része is csak kisebbség, melyet őszinte honfibú emészt és a magyar tragédián való magábaszálló kétségbeesés."

„Üdvözölni kell azokat, akik legalább elindultak előre. Szekfű Gyula elindult. Elindult nem most – írja Révai –, hanem már akkor, amikor kiállt a függetlenségi mozgalom mellett és amikor kijelentette: »valahol utat tévesztettünk«. A »Három nemzedék« írója ezt a nemzetre mondta, de talán önma-

gára is értette. A további lépés feltétele: annak tisztázása, hogy hol tévesztett *ő* utat... A magyar értelmiség csak azt láthatta, hogy az ellenforradalom egyik fő ideológusa, a bethleni korszak hivatalos történésze új utakat keres. Szekfű Gyulánál sem tudjuk, a »Három nemzedék« ideológiai alapján fordult-e szembe azzal, ami »utána következett«, vagy belátja-e, hogy magukban az »ideálokban« volt a hiba?" Az előrelépést mégis üdvözölni kell. Mert a múltból való kiábrándulás most először társult a *jelen* és a *jövő* igazolásának elemeivel: Szekfű nemcsak megállapította, de helyeselte is, hogy „az ipari munkásság és a magyar parasztság nyomult fel a történelmi középosztály helyére".

Gondolatmenetünk szempontjából különösen fontos a cikk végkövetkeztetése: „nekünk a magyar értelmiség mind a két szárnyára szükségünk van; arra is, amelyik Szekfű Gyulát s amelyik Németh Lászlót követi".

(Szekfű Gyula 1945 tavaszán aktívan kapcsolódik a közéletbe, Németh László Békés megyében tartózkodik, és a meg-megújuló támadásokból azt a következtetést vonja le, hogy letartóztatására közelesen sor kerül. Egy helyi atrocitás ezt a meggyőződését meg is erősíti. „Az a bizonytalanság – emlékezik 1945 januárjára –, amely a letartóztatásom után maradt bennem – így a tavasz folyamán nemcsak hogy nem enyhült, de fokozódott. Igaz, hogy Féját Békéscsabán néhány nap után szabadon engedték, a letartóztatott Szabó Lőrincnek csak egy nap kellett – épp egy ismerős családhoz – romeltą-

karitásra kivonulni, Illyésék kiszabadították; a szócdem és a haladó polgári sajtóban viszont egyre több cikk tiltakozott ez ellen a lágyszívűség ellen...")

A Nemzeti Parasztpárt balszárnyához tartozó Erdei Ferenc és Darvas József üdvözölték Szekfű lépését, s Révai méltányló megnyilatkozását, de a népi értelmiség megnyeréset – ha tévedett is a múltban – lényegesebbnek tartják, hiszen a sok irányzatot magába foglaló mozgalom jobboldali képviselőivel – mint azt az 1943-as balatonszárszói tanácskozás is mutatta – ők polemizáltak a legszenvedélyesebben. Álláspontjukban azonban voltak eltérések. Darvas például nyíltan megfogalmazza: Szekfű személyiségét sokra tartja, szándékának őszinteségét sem kérdőjelezi meg, de bízik abban, hogy az a tábor, amelyet Szekfű Gyula neve jelképez, tömegeiben hívévé válik az új demokratikus rendnek.

„Szekfű Gyulának csak akkor volt komolyabb értelmiségi tábora, amikor még a »konszolidált ellenforradalom« hivatalos történésze volt, amikor még Hóman és Szekfű együtt jelentették a hivatalos magyar történetírást, körülöttük a »szellemtörténeti« iskola kisebb csillagaival, Mályusz Elemérrel, meg a többivel s ugyancsak ennek a szellemnek olyan »nagy« publicistáival, mint Milotay... Mikor az utak elváltak s a hivatalos magyar politika az ellenforradalom logikus útján egyre inkább a német orientáció útjára tért, *ennek az értelmiségnek legnagyobb része nem a csöndesen félreálló, majd más*

útra térő Szekfű Gyulát követte, hanem Mályusz Elemért és Milotay Istvánt, hogy végül Málnási Ödönig, Baráth Tiborig és Hubay Kálmánig érjen el... Az a kicsiny értelmiség, amely továbbra is a Szekfű-iskola híve maradt, inkább csak »konszolidációs« alapon volt nyilas- és németellenes: »rebelliót« látott a szélsőjobboldali zajongásban és új Széchenyire vagy Deák Ferencre áhítozott, esetleg éppen visszakívánta Bethlen István »aranykorát«. Az »Egyedül vagyunk« helyett még mindig a »Magyar Szemlét« olvasta, de nem tudta követni mesterét, Szekfű Gyulát, s nem tudta vagy nem akarta vállalni a függetlenségi mozgalom kossuthi, szabadságharcos szellemét."

Erdei Ferenc bizakodóbban ítélte meg az értelmiségi középosztály egyes csoportjainak megújulási készségét. Erdei – jóllehet maga mindig távol állt Szekfűtől – jól tudta: a *Magyar Szemle* nemcsak a népi írói mozgalom középosztályból induló egyes képviselőinek – Szabó Zoltánnak, Boldizsár Iványnak, Kerék Mihálynak – biztosított fórumot, de a paraszti származású Kovács Imrének is, s hogy e körhöz olyan nagy tekintélyű tudósok tartoznak, mint a két Eckhardt, s tehetséges fiatalok egész sora, Kosáry Domokostól Benda Kálmánig.

Mint írja: „Szekfű Gyula nyomán a magyar értelmiségnek igen fontos része képes haladni, mert együtthaladt vele pályája korábbi állomásain is. Az az értelmiségi réteg követheti Szekfűt a demokratikus átalakulás útján, amely vele tartott a bethleni konszolidáció igenlésében is és a forradalmias

fasizmus ellenzésében is. Itt ugyanis szerves összefüggés, igen jellemző történeti összekapcsolódás áll fönn... Milyen része ez az értelmiségi középosztálynak? *Az úri középosztály jobb, fejlődőképesebb elemei, az a rész, amely polgárosodni tudott valamelyest és polgári középosztályi elemekkel talált kapcsolatot. Kétségtelen, hogy ez a réteg az értelmiségi középosztálynak legműveltebb és legsúlyosabb része. Az a része ez, amelynek az államigazgatásban, szellemi kultúrában és a gazdasági életben is a legnagyobb volt a súlya.* Közelebbről példázva: a Magyar Szemle társasága, a Magyar Nemzetnek és a 8 órai Újságnak az olvasótábora. Vagy más példával: az az értelmiségi réteg, amelynek mindvégig Bethlen István volt a politikai ideálja, akkor is, amikor valóban már Gömbös és utódai uralkodtak. Ez az értelmiségi réteg őszintén és komolyan ellenállt a fasizmusnak, anélkül, hogy igazán demokratikus átfordulásra képes lett volna. Most Szekfű Gyula megtette ezt az átfordulást, ezért hatalmas jelentőségű az ő szerepe. S ha bátran és következetesen kimutatja megtérését és le mer számolni e fordulat előzményeivel, akkor méltán lesz a nyomában haladó értelmiségi réteg példamutatója." (Kiemelés: *H. T.*)

Darvas és Erdei álláspontja ugyanakkor abban rokon, hogy megítélésük szerint a jövő szempontjából a „régi" értelmiség nem ezen csoportjaiban rejlenek igazi tartalékok, hanem az ún. *népi értelmiségben,* még ha annak történelmi útja nem kevesebb vargabetűt is tartalmaz.

Erdei Ferenc és Darvas József megfogalmazásai védekezőnek tűnhetnek, de figyelembe kell vennünk a közhangulatot: a szociáldemokrata, radikális és polgári demokrata pártban jelentős számban voltak olyan erők, amelyek a faji elv előtérbe állításáért – újra hangsúlyozni szeretnénk – az *egész* népi tábor felelősségre vonását követelték. Csak két példát. Veres Péter és Illyés Gyula a felszabadulás pillanatától a Függetlenségi Front egyik pártjának, a Nemzeti Parasztpártnak a vezetői. Faragó László az ugyanezen fronthoz tartozó másik párt, a szociáldemokrata párt befolyásos személyisége. *Írástudók árulása – írástudók helytállása* című könyvében, a *Száraz ágon, hallgató ajakkal* című fejezetben így jellemzi Illyés és Veres közszereplését: „És így lett Veres Péter is – le szabad és le kell írni – az ellenforradalmi Magyarország fasiszta szárnyának egyik reménysége és büszkesége, prófétából bibliás ember, aki híveinek azt a Tolsztojt ajánlotta, akit mucsai szinten imitált és azt az Anatole France-ot, akinek derűs emberszeretete és derűs embermegvetése diametrálisan tért el Veres Péter dühödt reformátorságától, amelynek – e reformátorságnak tudniillik – egy hibája volt: nem lehetett tudni, hogy mi a tartalma. Bolsevista és nyilas, fajvédő és szektás elemek kavarognak benne tragikus vagy inkább tragikomikus összevisszaságban." A *Szerkesztőség a Váci körúton* című fejezetben pedig ezt olvashatjuk: „Illyés Gyula azonban utat keresett és talált Féja Gézáékhoz és Gömbösékhez, többet tett tehát, mint passzív volt: aktíve állt a

túlsó oldalra fajromantikán és népromantikán keresztül. A legurbánusabb lap szellemi vezetője belecsöpögtette folyóiratába az antiurbanistát. Az aszfalt kultúratenyészetét a város ellen fordította. A legrosszabb gyökerű – pusztulásnak induló deklasszált kurtanemes ivadék – Ady Endre megtalálja a város értelmét. Illyés Gyuláék (és közöttük számos igazán városi) a város ellen törnek."

Erdei és Darvas természetesen egyaránt tudatában voltak annak, hogy a népi mozgalom a kezdetektől *nem volt* egységes, hogy már 1937-ben, a *Márciusi Front* toborzódása idején az e mozgalom jobbszárnyán levők hevesen támadták a *Magyarország felfedezése* sorozatot és a Sárközi György szerkesztette *Választ*-t.

A frontvonalak változtak, egyes pályák balról jobb felé hajoltak el, mások pályája ellenkező irányú szemléletváltozásról tanúskodik, de az elvi szembenállás 1937 márciusától folyamatos volt. Ez a nézetkülönbség nyilvánult meg drámai módon Erdei Ferenc, Németh László előadásában, Féja Géza, Gombos Gyula, Kodolányi János, illetve Veres Péter, Darvas József, Nagy István, Kardos László hozzászólásában a Magyar Élet Könyvkiadó által szervezett 1943-as balatonszárszói találkozón is. A baldoldal jelenlevő képviselői a munkás-paraszt szövetség, a *népi demokratikus* forradalom híveiként foglaltak állást, a jobboldali radikalizmus *faji forradalmat* hirdetett, „idegenek" s „törzsökösök" ellentétében jelölve meg a magyar társadalom meghatározó ellentmondásait. Erdei és

Darvas ugyanakkor annak is tudatában voltak, hogy a *Magyar Élet* folyóirat és a *Magyar Élet* könyvkiadó intézményi háttere és részben szerzőgárdája, vagyis a hetilap és a könyvkiadó nem azonosítandó. A lap mögött a *Magyar Közösség* állt, a *Magyar Élet* könyvkiadó Püski Sándor vállalkozása volt; a folyóirat nem adott teret baloldali irányzatoknak, Püski megjelentette a kommunista Nagy Istvánt, Balogh Edgárt *is*, és a népi irányzat egységét szorgalmazva gondozta Darvas József, Erdei Ferenc, Veres Péter könyveit. A kiadó olvasóköre zömmel olyan újra törekvő, friss szemléletű néptanítókból, tanárokból, fiatal diplomásokból és olvasó parasztemberekből állt, akik jóllehet a parasztromantika igézetében éltek, a radikális földreform hívei voltak, helyeselték az ipari és banktőke korlátozását, s joggal voltak tekinthetők *a népi demokratikus forradalom tartós szövetségeseinek*. Ugyanakkor nem tagadták, hogy a faji forradalom mitológiája a legjobbakban is nyomott hagyott, hogy nemcsak Szekfű, de Szabó Dezső örökségével is szembe kell nézni. „Szabó Dezső pályája jelzi azt a másik vonalat – írja Erdei –, amely súlyosabb és nehezebb ügy, mint a Szekfűé, de egyben fontosabb is, mert a további fejlődés irányában a magyar értelmiségnek a tömegesebb és fejlődőképesebb részét érinti."

Erdei pontosan jellemzi Szabó Dezső szerepét az ellenforradalom kezdeti időszakában; szembefordulását Bethlennel, Gömbös Gyulával, s meggyőzően írja le azt a paradoxális tényt is, hogy jóllehet

maga Szabó Dezső szemben állt az ellenforradalmi reñdszerrel, népi radikalizmusa mégis sokakat a fasiszta mozgalmak felé sodort. „Politikailag ki nem tisztázott népi radikalizmus volt Szabó Dezső pályája, amely képtelen volt a szekfűi fasisztaellenesség frontjához csatlakozni, s ha nem is torkollott bele a fasiszta mozgalmakba, annyira közel haladt azokhoz, hogy sokakat vitt rá erre az útra... *Szabó Dezső nyomán* nem kisebb része haladt a magyar értelmiségnek, mint Szekfűén. Csakhogy másfajta rész. Az, amelyik az osztályon belül szembefordult az úri középosztállyal, és nem tudta lelkifurdalás nélkül viselni a bethleni konszolidációt, és nem tudott szövetségese lenni a kapitalizmus polgárságának. Az értelmiségi középosztálynak belülről fölfordult és a maga módján forradalmasult része ez, amely minden ellen tiltakozott, ami a konzervatív és konszolidált reakció vonalába esett. Ezzel szemben azonban nem igazi demokráciát és valóban népi szabadságharcot folytatott, hanem romantikus népi-faji ellenkezést, tehát végsősoron egy másfajta reakciót. De mégis ez volt a magyar értelmiség fejlődőképesebb része, jobb natúrájú ága és nem egészen ok nélkül tekinthette magát kuruc vonalnak a labancokéval szemben. Ez a magyar értelmiség most nemcsak riadtan és útat vesztve áll a változás után, hanem reménytelenül és az aléltságig fejbeütve is. Antiszemitizmusa és a fasizmussal való érintkezése folytán közvetlen felelősségrevonás is fenyegeti igen nagy részét, s ellenállási érdemekre is keveset hivatkozhat, bár

németellenessége mélységes. S helyzetében lesújtóan elkeserítő, hogy most felelnie kell háborús bűnösségéért, vagy népellenességéért ugyanakkor, amikor sokszorosan nagyobb reakciós viták megbocsátást nyernek. Pedig nem kétséges: *ez a része az a magyar értelmiségnek, amely távolabbra nézve fejlődőképesebb, s komoly előzményei vannak ahhoz, hogy a paraszt–munkás–értelmiségi szövetség őszinte és megbízható tagja legyen.* De most súlyos felelősség alatt áll, mélységes bizalmatlanság veszi körül, szinte vesztegzár alatt van. Pedig nagyon sok olyan magyar értelmiségiről van szó, akik nemcsak hasznosak lehetnek a demokratikus újjáépítésben, hanem nélkülözhetetlenek is ahhoz, hogy *jó szövetségeseket* kapjon a parasztság és a munkásság. Tehát *ennek az értelmiségnek is elébe kell menni és rásegíteni őket a demokratikus átalakulás útjára.*" (Kiemelés: *H. T.*)

Darvas és Erdei szavai különösen szociáldemokrata és polgári radikális körökben találtak visszautasításra, de még Szekfű is – miközben stilizálja a *Magyar Szemle* szerepét – a népi írók meghatározó többségének közéleti szerepvállalását egyértelműen negatívan ítéli meg. „Idővel persze kiderült, hogy a nacionális reformokat, melyeknek részleteit a Magyar Szemle vázolta, megrajzolni az államhatalom és közvélemény tényleges birtokosai nem akarják, a nemzet sokkal betegebb volt, semhogy ily gyógyszerekkel lábra állhatott volna. Azok, akiket láthatatlanul kötött össze a társadalmi és erkölcsi reform óhajtása, nemcsak kisebbségnek bizo-

nyultak, de egyúttal szétszóródottaknak, akik nem voltak politikailag egyesítve, s így nem is számítottak. Elkövetkezett Gömbös uralma, s azzal a lejtő, melynek végén történetünk legnagyobb katasztrófája várt reánk. Az egyes ember keveset tehetett, még az akkori politikai pártok kereteiben sem nyílt lehetőség látható eredmények elérésére, amire példa a korszak egyik legbátrabb és legtisztább magyarjának, Bajcsy-Zsilinszky Endrének keserűen reménytelen harca. Mint egy megbillentett asztalon a játékházacskák, mellettük jegenyék és katonácskák, úgy csúszott át minden »jobb« felé, s olyanok is, akikhez nem illett ez. Darvas József szembeállítja velem a »népieseket«, csak úgy általában, mint zárt, nagy csoportot, különbség nélkül. Pedig néma múltbapillantással megláthatnánk, hogy a népiesek, mint zárt csoport, inkább a jobboldali mozgalomnak nyújtott kísérőzenét, s nem a baloldalnak. Attól kezdve, hogy Gömbössel poharaztak, egész a különböző lillafüredi és egyéb találkozókig, mik tudtommal mind a fasizáló kormányok védnöksége alatt jöttek létre. Persze, itt nem a néhány hajlíthatatlanra gondolok, mint Szabó Zoltánra, Kovács Imrére és nem is Darvasra, hanem azokra a népiesekre is, akik ennek a tábornak többségét tették ki s akik – sajnos, ezt is meg kell mondanom – jobban hatottak a szélesebb körökre, mint a fent nevezettek."

A kommunista párt nem vagy nem csak azért kezdeményezte e vitát, hogy az értelmiség repre-

zentatív képviselőinek igenlő szavával hitelesítse saját politikai jelszavait; az MKP vezetőit mindenekelőtt az értelmiség *nagy tömbjeinek* „mozdulatlansága", kiábrándultsága nyugtalanította; Szekfű példáját nekik kínálták magatartási mintaként. „A többséget anyagi gondok gyötrik – írja Révai. – A többség elvesztette a perspektívát, az utat, a fejlődési célt a maga és az országa számára. Hogy a magyar intelligencia e többségének segítsünk a magához térésben, az eszmei talpraállásban és kiegyenesedésben, hogy segítsünk neki visszatalálni a néphez és az ország jövőjében való hithez, ahhoz nem elég a rekrimináció, az elmúlt évtizedekben elkövetett bűneik és tévedéseik felhánytorgatása. *A megtérésre hajlamosokat nem szabad magukra hagynunk és tétlenül várni, míg beérnek bennünket, hanem eléjük kell mennünk.* Üdvözölni kell azokat, akik legalább elindultak előre."

Az értelmiségiek – mindenekelőtt a bérből és fizetésből élők – anyagi helyzete valóban drámai volt. Az országpusztulás s az infláció következményei természetesen minden réteget sújtottak, de a bérből, állami illetményből élő diplomások s általában a köztisztviselők életszínvonal-süllyedése volt talán a legjelentősebb.

S e helyzetben a fordulat évét követően is csak lassan s nem kielégítő mértékben sikerült változtatni. Mindenesetre tény: 1945 tavaszán e réteg *anyagi helyzete* drámai. S megingott önbizalma is. A biztató szavak kevesekhez jutottak el; az igazoló bizottságok fantomizált tevékenysége, a B-listázá-

sok veszélye, az új népi értelmiség toborzása ugyanakkor *egzisztenciális biztonságérzetét* ingatták meg. Zsigereiben még ott éltek az ÁDOB-os korszak emléknyomai – nem hitt abban, hogy a demokráciának a jövő építésében nagyobb létszámú diplomás rétegre lesz szüksége. Ez is magyarázza, hogy nem kevesen elveszett aranykorként emlékeztek a háborús konjunktúra, a visszacsatolások, az „őrségváltás" éveire, felejtvén azt: *milyen áron biztosította* Horthy rövidlátó, országvesztő politikája a „pünkösdi királyság" éveit.

A bizalmatlanság a kommunista párttal szemben volt a legerőteljesebb: volt, aki kiváltságait, a polgári életminőséget, volt, aki az antikommunista propaganda által nemzetietlennek bélyegzett párttól a magyarság jövőjét féltette, hitelt adva a szóbeszédnek, hogy ezen politika eredményeként a nemzet elsüllyed a „szláv népek tengerében". A Kisgazdapárt jobbszárnyának képviselői, ha „álcázottan" is, erősítették, sugalmazták ezt a hangulatot.

Tipológiát a rendelkezésre álló s csak részben feldolgozott forrásanyagok alapján nem lehet felállítani, de a korabeli újságok, folyóiratok, tanulmánykötetek cikkei alapján arra következtethetünk, hogy a régi középosztályból származó értelmiség egyes csoportjai a reformkonzervativizmustól visszahátáltak a klasszikus konzervativizmushoz, azt vizionálva, hogy a *demokrácia* – tehát nemcsak a kommunista párt – az *ősi* értékek: az Isten, a Haza, a Család, az Istenbe vetett hit alapjait veszélyeztetik. A szlovákiai magyarok kitelepítése,

majd a párizsi békeszerződés más csoportokban is felerősítette ezen aggodalmakat.

A *nemzeti-radikális* tábor jobbszárnyának elvi állásfoglalását híven tükrözték a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség vezetésében komoly pozíciókkal rendelkező Kiss Sándor, Vatai László köré tömörültek nézetei. A rendkívül művelt és impulzív Vatai László a harmadikutas ideológiák „klasszikus" elveit képviselve a „nyugati mintájú" fejlődéstől is idegenkedett. A felszabadulás előtt írt monográfiájában – *A szubjektív életérzés filozófiája*-ban – így körvonalazta társadalomfilozófiáját: „A világvárossal szemben a vidék, az iparral szemben az agrárkultúra, az imperializmussal szemben a nacionalizmus, a kozmopolitizmussal szemben a lokálpatriotizmus szívósan védekeznek, s ezek még hordozói *lehetnek* a kultúrának, mint ahogy az egyház is hordozója *lehet* a kultúra belső dinamizmusának, a szimbolikának." E kultúrkritikai nézetrendszer egyidejűleg harcosan forradalomellenes. „A szervezeti forradalomnak föltétlenül szükséges az emberben megölni az embert, hatályon kívül helyezni az élet szimbolikáját, érvényteleníteni az emberi élet lehetőségeit, a csodát. A forradalmat csináló nemzedék a természeti állat nívójára süllyedt vissza, hitvánnyá, gyávává, kegyetlenné és önzővé változik."

A Független Ifjúság más vezetői – így Kiss Sándor is – mérsékeltebb elveket vallottak, a *paraszt*demokrácia és szövetség elkötelezettjei voltak, azonban az elkerülhetetlennek tekintett gazdasági,

politikai, kulturális átalakulást – a Turul Szövetség, közreműködésükkel szerkesztett, 1941 augusztusában megjelentetett *Magyar Káté*-jának szellemében – ők is a „faji felszabadulással", a „magyar lélek feltámadásával" kapcsolták össze.

A képletet bonyolította, hogy e fiatalok közül sokan, éppen Kiss Sándorék ösztönzésére kapcsolódtak be a németellenes fegyveres mozgalmakba, hogy a nagybirtok és a nagytőke őszinte ellenzői voltak, Hitler-ellenességüknek azonban a németellenesség volt a vezető motívuma. Maguk is a „fajvédelem" elvi alapján álltak, s az volt a meggyőződésük, hogy a magyarság csak akkor újul meg – idézzük a káté szavait –, ha visszakapcsolódhat „az ősi euráziai egységbe, leszámolhat az európai racionalizmussal", „ha ősi alapformákhoz visszanyúló új társadalmi és gazdasági formákba rendezheti el a nép életét", „megtöltheti misztikus tartalommal s így visszaállíthatja a népi kultúra uralmát régi fényében".

*

A kommunista párt 1945-ben azért szorgalmazta az antifasiszta törekvéseket támogató jelentős értelmiségi személyiségek új szellemi frontba való tömörülését, hogy megkönnyítse a bizalmatlan, tartózkodó értelmiségi tömegek közeledését. Ezen elvszerű és egyidejűleg hajlékony politika elvi alapja még a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején körvonalazódott. Révai József, Lukács György külföldön megjelent tanulmányaiban, Föl-

des Ferenc, Kállai Gyula, Fehér Lajos, Donáth Ferenc publicisztikai írásaiban, amelyek a *Gondolat* című folyóirat és a *Tovább* című lap hasábjain, a *Népszavá*-ban, a *Kis Újság*-ban, a *Szabad Szó*-ban láttak napvilágot, ha rejtjelezetten is, az értők számára mégis kibetűzhetően körvonalazták a kommunista népfrontpolitika legfontosabb céljait. A felszabadulást követően megjelent tanulmánykötetei, monográfiái demonstrálták e politika folytonosságát.

E fontos értelmiségi-politikai állásfoglalások nemcsak a „régi" értelmiség közeledését könnyítették meg, de a jövő szempontjából meghatározó jelentőségű *új* értelmiség nevelésének *értékrendjéért* folytatott harcban is fontos állásfoglalást jelentettek. A népi kollégiumi mozgalom szervezésében és pedagógiai elveinek formálásában kulcsszerepet vállaló Győrffy Kollégiumban is számos olyan, nemzeti-radikális elveket valló, az antifasiszta harcokban kommunista diáktársaival együtt harcoló diák volt, aki Szabó Dezső, Németh László tanítványának vallotta magát. A jelen- és jövőkép formálásában kulcsjelentőségű kérdések tisztázása ezért *is* elkerülhetetlen volt.

Révai és Lukács tanulmányaiban közös volt az a meggyőződés, hogy az ún. magyar sorskérdések pozitív megoldása, a nagybirtokok és a finánctőke hatalmának megtörése, a szövetkezeti mozgalom pártfogolása, a közigazgatás és a közegészségügy új alapon való megszervezése, a művelődési kiváltságok megszüntetése, a demokratikus iskolareform,

új népi értelmiség toborzása igazolja a gyakorlatban a marxista elvek hatékonyságát s a kommunista párt *nemzeti* jellegét.

„A hűbéri földbirtok-megoszlás, a mágnás–dzsentri-uralom nem szűnik meg magától – írta Lukács 1944 márciusában az *Írástudók felelőssége* című kötet első, moszkvai kiadásának előszavában –, meg kell szüntetni, meg kell semmisíteni. Amíg nem tudjuk radikálisan megválaszolni a magyar népélet nagy kérdéseit, mint ahogy eddig megválaszolták őket, addig azok – hangosabban vagy csendesebben – állandó feladatai maradnak a magyar közéletnek. Másodszor, a hamis válaszoknak is megvannak a maguk társadalmi és történelmi okai: le kell küzdeni, túl kell haladni őket, át kell látni rajtuk, hogy igazán elavuljanak; e nélkül mindig, megváltozott formák között, újra és újra vissza fognak térni."

Lényegében 1948-ig az MKP értelmiségpolitikájában e pozitív mozzanatok voltak a meghatározóak. Ugyanakkor kezdettől fogva voltak – az egész politikai fejlődéstől nem elválaszthatóan – az értelmiséghez való viszonyban is következetlenségek. Ezek részben összefüggtek a felszabadulást követően kialakult *bérarányok* gyakorlatban való jóváhagyásával, egyes értelmiségi szakmák – így a jogászság – sztereotip megítélését tudomásul vevő részvétlenséggel. A progresszió magyarországi bázisainak megítélésében is kimutathatók egyoldalúságok, ellentmondó elemek. A liberális vagy neoliberális ideológia egyszerű folytatása nyilvánvalóan

nem volt lehetséges. De a *Nyugat*, a *Magyar Csillag*, a *Szép Szó* csak negatív örökségként való kezelése – a népfrontpolitika elveiből kiindulva nem tűnik megalapozottnak. Márpedig Horváth Márton *Babits halotti maszkja* című írásában 1945 májusában programadó jelleggel hirdette meg e hagyomány elutasítását.

1941 júniusában *Babits Mihály vallomásai* című cikkében Lukács György a *Keresztül-kasul az életemen* és a *Jónás könyve* című Babits-műveket jellemezve még árnyaltabb elemzéshez szolgáltatott kiindulópontot. A felszabadulást követő években azonban a nyilvános fórumokon – állásfoglalását történetileg is indokolván – maga is konfrontálódik e hagyomány számos élő képviselőjével és védelmezőjével (Füst Milán magántanári kinevezésével kapcsolatos pozitív hangvételű opponensi véleménye csak a közelmúltban vált ismertté). Hasonlóan elutasító az álláspontja a *modernizmus* különböző árnyalataival szemben.

Ezen, esztétikai principiumaikat tekintve is különböző „urbánus" irányzatok laza csoportosulások együtteseként sem jellemezhetőek. Irodalmi példánál maradva: Márai Sándor, Cs. Szabó László vagy Füst Milán, Vas István, Illés Endre, Kolozsvári Grandpierre Emil, Sőtér István esztétikai pozíciójában is érdemi különbségek mutathatók ki, mint ahogy a legfiatalabbak, az *Új Hold* köré tömörülő Lengyel Balázs, Szabó Magda, Nemes Nagy Ágnes, Mándy Iván értékszemlélete sem azonosítható Vas István vagy Illés Endre felfogásával. Ha-

sonlóan nem egyöntetű a Kassák köré csoportosuló modernisták művészi világlátása. Mai szemmel azonban úgy tetszik: e csoportosulásokhoz való viszonyt nem vagy nem elsődlegesen esztétikai vagy irodalompolitikai megfontolások határozták meg, hanem – legalábbis közvetlenül a felszabadulást követően – az a társadalomelméleti s az ezzel összhangban levő politikai feltételezés, hogy a földreform átvágta a félfeudális-fasiszta magyar reakció gyökereit, s ilyen körülmények között a polgári kultúra – közvetítve az imperialista korszak bomlástermékeit – *csak* retrográd szerepet játszhat a forradalmasodó Magyarországon. Ezen értékszempontok szerint ítélték meg a hazai polgári-radikális hagyományokat is, s figyelték bizalmatlanul a „weimari kultúra" újraértékelésével kapcsolatos kísérleteket. Ezekkel a megfontolásokkal kapcsolatos, hogy a kommunista párt egyaránt – ha nem is azonos hangsúllyal – elutasította a Polgári Demokrata Párttal, illetve a Magyar Radikalista Párttal való érdemi együttműködést.

Igaz, e pártoknak nem volt tömegbázisuk, mint ahogy az is tény, hogy a Polgári Demokrata Párt első elnöke Teleki Géza volt, s közvetlenül a felszabadulás után a pártot a finánctőke olyan exponensei is támogatták, mint Baranyai Lipót (az 1945. novemberi választásokon a Magyar Radikális Párt és a Polgári Demokrata Párt a szavazatok 1,7%-án osztozott). De a pártok *értelmiségi támogatóinak* intellektuális súlya számottevőbb volt, mint szavazóinak száma. A Magyar Radikális Párt elnöke

Csécsy Imre; az elnöki tanácsban helyet kapott többek között Zsolt Béla, a *Haladás* főszerkesztője, Benedek Marcell, Bernáth Aurél, Bánffy Ödön és Pátzay Pál.

Csécsy az *Értelmiség és polgárság a demokráciában* című cikkében egyébként elméletileg is megkísérelte igazolni a citoyen magatartás lehetőségét a „progresszív demokráciában". „A haladás iránya világos. Célja röviden: minél nagyobb nemzeti jövedelem minél egyenletesebb elosztása, a tőketulajdon eddig élvezett előnyeinek fokozatos megszüntetésével (ami nemcsak a nagy-, hanem minden tőkére vonatkozik). Köznyelven tehát: a szocializmus. Szerintünk: a sokféle, korok és tájak szerint is változó szocialista gondolatvilág valamelyik, talán csak most kifejlődő változata. Lehetnek zökkenők, sőt időleges visszatévedések is, de hogy ez a haladás útja, s hogy a világ rálépett már erre az útra, nem kétséges többé. A haladás üteme, a megvalósulás módja, a konkrét forma ma, holnap és holnapután, a változások mértéke azonban mind nyílt kérdés még világszerte. A vitákba és kísérletekbe, amelyek mindezt el fogják dönteni, a polgárság is beleszólhat." A Polgári Demokrata Párton belül Supka Géza és az általa vezetett *Világ–Fáklya Csoport* képviselt markáns antifasiszta, antifeudális tendenciát.

Nem kétséges, hogy a romokban heverő ország újjáépítéséhez derűlátás, hit, bizalom kellett, s – ha másért nem, ezért – el kellett utasítani a korabeli nyugat-európai polgári filozófiák ontológiai pesszi-

mizmusát. De a citoyen értékekhez hű, következetesen antifasiszta polgári értelmiséggel, mely a demokrácia *plebejus* jellegének erősítése elől nem zárkózott el, a politikai szövetség lehetősége adott volt. Csécsy Imre, Vámbéry Rusztem, Zsolt Béla, e csoport jellegadó képviselői ugyanis világosan megfogalmazták, hogy a szocialista alternatíva elől sem zárkóznak el. „Mi vagyunk azok – írta Zsolt Béla – 1945 októberében –, akiket Mannheim professzor »freischwebende klassenlose Intelligenz«-nek nevez, szabadon lebegő osztályon kívüli értelmiségnek, amelynek az a feladata, hogy mindig oda csatlakozzék és ott segítsen, ahol úgynevezett »jó dolgok« történnek. Most a szocializmushoz csatlakozunk, mert a szocializmus hozza a »jó dolgokat«, az igazságosabb társadalmi berendezkedést. Egyetlen feltételhez ragaszkodunk: a szocializmusnak szavatolnia kell a polgári forradalmakban született emberi jogokat, amelyek tündöklő betűkbe kodifikálták a humanitást."

A földreform, a nemzeti és üzemi bizottságok, a népi kollégiumi mozgalom jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni a feudalizmus gazdasági-politikai rekvizitumainak felszámolásában. Ismerve azonban a magyar társadalomfejlődés sajátosságait, a történelmi egyházak széles körű befolyását és konzervativizmusát, az egyházi kézben maradt iskolák és a dzsentri életminták hatását, a háborús konjunktúra és az országgyarapítás éveiben felerősödött tévhiteket, a feudalizmus – a feudális értékrend – felszámolását, „gyökereinek átvágását" hiba

volt befejezettnek minősíteni. E társadalomtörténeti összefüggések látószögéből és a polgári értelmiség önsúlyát, jelentős kulturális tartalékait mérlegelve vitathatónak tűnik a *Nyugat*-hagyomány, a citoyen törekvések, az ultrakonzervatív klérussal szemben álló katolikus humanista törekvések sommás megítélése.

A kommunista párt vezető magja és a kommunista értelmiségiek közötti viszonyban is előfordultak nyugtalanító jelenségek: példaként a Deményügy kezelésére vagy Fodor József méltánytalan mellőzésére utalunk, de ezen időszakban az elvtársi vita, az értékek tisztelete volt e viszony meghatározó jellemzője. Az MKP irodalmi jelenségek megítélésében Lukács György mellett olyan jelentős alkotókra támaszkodott, mint Déry Tibor, Nagy Lajos, Németh Andor, Szabó Árpád, a zenei kérdésekben Mihály András, Székely Endre, Szervánszky Endre, a színházi kérdésekben Major Tanás, Hont Ferenc. A párt köznevelési bizottságának Andics Erzsébet, Lukács György, Kemény Gábor, Alexits György, Mérei Ferenc, Zsirai Miklós, Szávai Nándor voltak többek között a tagjai. Az MKP kommunista műszaki értelmiségi bizottságában találjuk Csanády Györgyöt, Dégen Imrét, Karádi Gyulát, Major Mátét, Otrovszki Györgyöt.

Végül a kommunista párt értelmiségpolitikájában – megint csak az egész politika hangvételétől elválaszthatatlanul – zavaró elem volt, hogy a felelősséget és a szerepeket felvázolva teoretikusai hangsúlyosan csak *más* pártok, eszmei áramlatok

mulasztásairól szóltak, s hogy a potenciális szövetségesek történelmileg megkérdőjelezendő tételeit elvszerűen bírálva, *nem* vagy nem kellő súllyal méltányolták, elemezték észrevételeiket, nemegyszer ideológiai támadásként jellemezve olyan kritikai megjegyzéseket is, amelyeknek vitathatatlan valóságtartalmuk volt.

*

Az 1945-ös választásokat követően felerősödtek a reakciós csoportosulások ellentámadásai, a nemzetközi helyzet is feszültebbé vált: a potsdami konferenciát követően a szövetséges hatalmak közötti feszültségek mind nyilvánvalóbbá váltak, Churchill fultoni beszédét követően egyre kitapinthatóbbá váltak a hidegháború lehetőségei. Egyidejűleg Kelet-Európában a baloldali, szocialista-forradalmi irányzatok javára módosultak az erőviszonyok. A demokrácia plebejus jellegének erősödése, a szocialista tendenciák erőteljesebbé válása is nyilvánvalóbbá tette és tovább polarizálta Magyarországon is az értelmiség politikai-ideológiai megosztottságát. A bankok, bányák köztulajdonba vétele, a köznevelési rendszer átfogó reformja körüli harcok s e célkitűzések megvalósítása erősítette az értelmiségen belüli csoportosulások befolyását. Ugyanakkor a reformkonzervativizmus szellemében nevelkedett értelmiségiek olyan képviselői is ellenzékbe vonultak, akik kezdetben készek voltak az együttműködésre. Jól szemlélteti e folyamatokat olyan tudósok, közírók politikai pályája, mint Hor-

váth Barnáé, Eckhardt Sándoré, Zsedányi Béláé, Parragi Ferencé, Barankovits Istváné vagy Moór Gyuláé. A neves jogtudós Moór Gyula például, jóllehet 1945-től a Kisgazdapárt tagja, ez év októberében megválasztják a Magyar–Jugoszláv Társaság elnökének, 1946-ban még szerepet vállal a kommunista párt kezdeményezésére megalakult *Fórum Klub* elnökségében, 1947-ben Pfeiffer Zoltán és Dálnoki Miklós társaságában azonban már a szélsőségesen jobboldali Magyar Függetlenségi Párt egyik vezéregyénisége.

E folyamatokat a forradalmi átalakulás érthető – jóllehet személyi drámáktól sem mentes – velejárójának tekinthetjük. Kevésbé természetes, hogy a népi származású értelmiségi ifjúság egyes csoportosulásaiban is erősödött a szembenállás. A polarizációt több tényező idézte elő. Kibontakozott a jobboldali erők általános ellentámadása, egyes csoportok a békeszerződés utáni új feltételekkel számolva, a baloldali erők felmorzsolódásának esélyeit latolgatták. Volt katonatisztek egy csoportja illegális szervezet kiépítésébe kezdett. Egyidejűleg polgári politikusok is szervezkedtek, s a politikai bázis biztosítása érdekében kezdtek hozzá az egykori féllegális, fajvédő, nemzeti radikális elveket valló szervezet: a *Magyar Közösség* újraszervezéséhez.

A *Magyar Közösség* és az annak fedőszerveként működő *Honszeretet Egyesület* létszáma a felszabadulást megelőzően meghaladta a háromezer főt. Az egyesület folyóiratainak – a *Magyar Út*-nak, a *Magyar Élet*-nek és a *Tiszántúl*-nak – ugyanakkor

számos olyan fiatal olvasója volt, akiknek világlátásában a németellenesség, a népi-nemzeti lét veszélyeztetettségének tudata és a feudálkapitalista világ intézményeiből való kiábrándulás elemei társultak a nemzeti-radikális ideológia tételeivel. Közülük számosan 1945-ben földosztók, kollégiumalapítók lettek, nem tudtak – nem is tudhattak – a *Magyar Közösség* létezéséről.

A *Magyar Közösség* sejtjei közvetlenül a felszabadulást követően feltételezhetően megbénultak. Tagjaik egy része Nyugatra távozott, volt, aki tartózkodott a közéleti tevékenységtől, egyes tagjai azonban a Független Kisgazdapártban, illetve annak ifjúsági szervezeteiben s a *Parasztszövetségben* aktivizálódtak. Donáth György, az illegális szervezkedés egyik vezetője, a *Magyar Élet Pártja* egykori elnöke, e megfontolástól vezettetve javasolta – Saláta Kálmán kisgazdapárti képviselő közreműködésével – a kapcsolatteremtést e potenciális politikai bázissal. 1946 októberében Dálnoki Veres Lajos vezetésével hozzálátott a katonai vonal kiépítéséhez is. Az illegális szervezet képviselői megkeresték Kiss Sándort, Vatai Lászlót s más, befolyásos, fiatal, nemzeti-radikális nézeteikről ismert politikusokat. Ők azonban – lévén a Kisgazdapárt kormányzó párt – csak a konfrontáció legális formáit tartották ésszerűnek és célravezetőnek.

1946 decemberében a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya már teljes keresztmetszetében ismerte a nem túl kiterjedt összeesküvés szereplőit és áttételrendszereit. E korántsem

fiktív összeesküvés ténye a hatalomért folytatott harc fontos ütőkártyájává vált, s éppen ebben a vonatkozásban nem volt mentes a konstrukciós elemektől. A *valóságos* összeesküvés iratanyagaiba úgy épült a konstrukciós elem, hogy a vádirat a személyes érintkezést, az eszmei-politikai rokonszenvet egyszerűen azonosította az illegális kapcsolattartással, és Kiss Sándort is a *Magyar Közösség* újraszervezőjeként marasztalta el.

A *Magyar Közösség*-per értékelését – mindenekelőtt Vida István munkásságára utalunk – hazai történetírásunk, úgy véljük, megnyugtatóan megoldotta. Magunk csak egy összefüggésben kívánjuk érinteni. Az MKP – mint az az első hivatalos megnyilatkozásokból megítélhető – tudatában volt az összeesküvés lokalizálhatóságának. „A békekötés és a megszálló csapatok kivonulása utáni időpontra kitűzött puccs és ellenkormány alakításának terve nem egyéb gyerekes naivitásnál. A magyar munkásság szervezett ereje, a demokrácia rendfenntartó és államvédelmi szervei nem órák, hanem percek alatt végeznének az ilyen kísértetjárással" – írta Révai József a *Szabad Nép* 1947. január 15-i számában, az első hivatalos kommüniké megjelentetésének napján. Mégis fontos politikai tényként kezelte azt, mert úgy ítélte meg: a letartóztatások mentóul szolgálhatnak az összeesküvők céljaival rokonszenvezőknek, másrészt – s úgy véljük, ez a döntő – feltételezték, hogy a „kisgazda-kapcsolat" dokumentálása meggyengíti e párt jobbszárnyát, s

felgyorsíthatja a különböző csoportok polarizációját.

A per dokumentumai között fellelhetők voltak ideológiai irányultságot tükröző programok, hivatkozások. Így Szentiványi Domokos bűnjelként lefoglalt kátéjában a „mélymagyarság" Németh László-i gondolatát jelöli meg irányadó elvként, s kútfőként a *Debreceni Kátéra* is történik hivatkozás. Szentiványi Domokos – a Horthy által 1944 őszén Moszkvába küldött fegyverszüneti bizottság tagja – a szó klasszikus értelmében – jobboldali politikus volt, s egyik kezdeményezője a *Magyar Közösség* újjászervezésének. Mint erre utaltunk, Kiss Sándor és Vatai László nem helyeselte az illegális szervezkedést. A gyanúsítottak között azonban – erről is szólottunk – az ő nevük is szerepelt. Mindketten már a harmincas években sárospataki diákként Németh Lászlót tekintették egyik szellemi eszményképüknek, s e kötődésüket az általuk szerkesztett, illetve irányított *Igazság* és *Független Igazság* hasábjain is újra és újra nyíltan kifejezték.

Az MKP vezető magja mindenekelőtt e tényt kívánta politikai tőkévé átalakítani, mert úgy ítélte meg, hogy 1946 őszén nemcsak a Kisgazdapártban, de a Parasztpártban is felerősödtek a harmadikutas tendenciák. Különösen veszélyesnek ítélték a parasztpárti centrum jobbratolódását és annak lehetőségét, hogy ezek az erők a Kisgazdapárt parasztpolitikusaival szövetkezve új politikai központtá teszik a *Parasztszövetséget*. Úgy vélték: e

törekvések pacifikálását s a romantikus népi-nemzeti értelmiségi csoportok „kijózanítását" egyaránt szolgálhatja, ha dokumentálódik: hova vezet a harmadik út, és mi a logikai végkifejlete a „mélymagyar" ideológiáknak. Révai József 1947. január 15-i, már idézett cikkében ezért sürgette a „további tisztázást", az összefüggések pontosabb feltárását. „Tudni akarjuk, hogy a fasiszta összeesküvők hogyan és kikkel akarták befolyásolni politikai életünket. Tudni akarjuk, hogyan és kiknek a segítségével dolgoztak a koalíció szétrobbantásán. Tudni akarjuk, hogyan és kikkel működtek együtt az összeesküvők a demokratikus pártok, szervezetek, egyházak keretein belül."

Amikorra ismertté váltak újabb tények, így többek között a Németh Lászlót inkriminálló szövegösszefüggések, a polgári-radikális és szociáldemokrata publicisztika igazolva látta 1945-ben is kinyilvánított álláspontját Németh László, illetve az egész népi irodalom felelősségét illetően, és a történtekre a saját logikája szerint reagált. A *Népszava* 1947. január 24-i, *Németh László szelleme* című cikke megállapítja: „Németh László szelleme lebeg a vizek és ama kiskáté szövege fölött, amelyben Szentiványi Domokos, ifj. Horthy Miklós kabinetirodájának vezetője az összeesküvés ideológiáját összefoglalta." Bóka László, aki az SZDP képviselőjeként kultuszállamtitkári szerepkört is betöltött, a *Haladás*-ban, *A megdicsőült költő* című epés írásában feljelentés értékű dicsérettel illette az írót: „Németh áttörte azt a falat, ami a költő álmát

elválasztotta a valóságtól: életében érte meg, hogy akadt mozgalom, amely az ő kategóriájában gondolkozik." Még a *Kis Újság*, a Kisgazdapárt napilapja is célszerűnek tartotta, hogy közölje Gogolák Lajos *Mélymagyar és hígmagyar* című cikkét, amely csak jelzőinek szigorúságában különbözött Bóka írásától.

A rejtettebb – a lelkek mélyén lejátszódó – folyamatok megértése szempontjából nem tanulság nélküli, hogy maga Németh László – memoárjának tanulsága szerint – hogyan élte át 1946–47 télfordulóját. „Az egyetlen igazi meglepetés egy szép amerikai csomag volt, amelyet a Paraszt Szövetségből hoztak ki; nemcsak mi kaptunk ilyet, Kodolányi, Sinka, Szabó Lőrinc, a hidegre tett »népi írók«. De ebből is aggodalom lett, már a harmadvagy negyednapon. A fiatal Kristó hozta ki hozzánk egyik este a feleségét. A politikára is sor került. – Letartóztatások nincsenek mostanában? – kérdem, mert engem a belpolitikában igazán ez az egy érdekelt. – De, Arany Bálintékat fogták le állítólag – mondja Kristó kissé vonakodva. – Mikor? – Már az ünnepek előtt. Egy csomó embert összefogtak. Sok régi Honszeretet-tag van közöttük. Ez volt az első hír, amit az összeesküvésről kaptam. Másnap azt hallottuk, hogy a Paraszt Szövetségben v lt házkutatás. A csomag, amelyről nyugtát kellett adnunk, egy szál lett köztünk s a bűnügy között. Egy átvételi szelvény persze vékony szál, de épp elég alkalmam volt tapasztalni, hogy nincs ürügy, ami elég ne volna, hogy denun-

ciáljanak. A parasztpárt az őszön egy újságírót küldött le hozzám, az azt találta írni, hogy fűtetlen szobában ért. A szoba nem is volt olyan fűtetlen, de több lap is nekem jött, hogy így izgatok a demokrácia ellen, nemcsak hogy Vásárhelyre megyek el duzzogni, de nem fűttetem a szobám, csak hogy sajnáljanak. Hát ha most az autó is kiderül, amin a családom felhozták, meg hogy Kiss Sándorékkal is találkoztam. Nem tudtam milyen címen, de éreztem, hogy ha az Arany Bálint-féle emberek börtönben ülnek, akkor egész csomó ember szimatolja már a nyomot, amely tőlük hozzám vezet. Amiben nem is csalódtam. Egy hónapon át oidipuszi tehetetlenségben vártam, mint fog körül egyre jobban a kígyó vagy végzet, amely úgy jelentkezett, hogy embereket, akiket egy kivételével nem ismertem, az ostrom óta azt az egyet sem láttam, valami előttem ismeretlen okból letartóztattak. Ezt a hónapot azonban már Vásárhelyen éltem át.

A vásárhelyi drámaíró műhelyem persze fel volt dúlva, a kanócokat figyeltem, amelyeken a tűz a puskaporos hordó felé közelített, amelyre rá voltam kötözve. Két ilyen kanóc is volt, az egyik: a belügyminiszter, akkor még Rajk László, nyilatkozatot adott ki az összeesküvés céljairól; valamelyikük írt egy tanulmányt, abban állítólag a mélymagyarság szó is előfordult. Ez elég volt rá, hogy vérszomjas újságíró barátaim, köztük írók, a szemérmet elvetve, vezércikkben mint az összeesküvés szellemi vezérére, felelősére hívják föl rám a figyelmet. Ez volt a látható kanóc, melyről az egész

irodalom tudott, s részvéttel, kárörömmel figyelt. A veszedelmesebbik alattomban, a hátam mögött sistergett egy ismerősöm körül, aki eleinte maga is fasisztázta a társaságot, s azt mondta, az ilyen buta magyarkodóknak csakugyan börtönben a helyük, de ahogy kezdtek elhullani a barátai, s abból, amit a »magyar közösség«-ről az újságok megírtak, világos lett, hogy annak ő is tagja volt. Ha őt is letartóztatják, hiába szidtam őt a politikai csavargásáért, egyszerre tanítványom és fedőszervem lesz...

Másnap vártuk a megbeszélt telefonjelet ismerősöm letartóztatásáról. De nem tartóztatták le. Valahogy kimaradt. Helyette Sárköziné rohant ide, egy régi *Nyugat*-íróval, aki húsz éve élt már Franciaországban, s most nyilván újabb húsz évre szítt egyet az itthoni levegőből. Márta az első denunciónáló cikkek után fölrohant Révai Józsefhez, a tárgyalásukból nyilván csak annyit árult el, amennyit jónak látott – a lényeges azonban az volt, hogy ő is egy nyilatkozatot szeretett volna kiszedni belőlem, az összeesküvőket, s talán a magam gondolatainak egy részét kellett volna megtagadnom. Én azonban erről az összeesküvésről semmi kétségtelen, hiteles dolgot nem tudtam; annak a két képviselőnek, Kiss és Vatai, akikkel egyszer találkoztam, nyilván nem volt más céljuk, mint hogy pártjukat, amely többségi párt volt, a demokráciában megszokott eszközökkel erősítsék. Hogy ítéljek el én egy összeesküvést, amelyről nem tudok? Egyáltalában az én dolgom az, hogy börtönben élő embereket, azzal a

nyilvánvaló céllal, hogy a bőröm mentsem, elítéljek?"

*

A *Debreceni Káté* számos megállapítása, a „mélymagyar", „hígmagyar" terminusok megalapozottsága valóban vitatható: a *Kisebbségben* értékrendjét még a harmincas évek végén joggal kérdőjelezte meg nemcsak a marxista kritika, de Babits s a magyar szellemi élet más reprezentánsa is. Németh László és az összeesküvőként aposztrofált Kiss Sándor, Vatai László s a fasizmus rokonításának azonban 1947 januárjában nem ez volt a meghatározó motívuma, pontosabban igazi tétje.

Ugyanakkor az is tény, hogy volt a zömmel néptanítói, papi, köztisztviselői családból származó értelmiségi ifjúságnak olyan *új* rétege, amely éppen ebben az időszakban fordult a *Debreceni Káté*-t író Németh László felé, mások a *Magyar exodus*-t hirdető Karácsony Sándorhoz csatlakoztak, úgy vélvén, „a nagyhatalmak szorításában" csak a politikai kényszerpályáitól eltávolodva, a paraszti kultúra ethoszát őrizve teljesíti „nemzedéki küldetését".

Ezen csoportosulások értékszemléletéről hiteles képet rajzoltak a korabeli *Valóság* tanulmányai, szociografikus írásai. A legfigyelemreméltóbb tudósítás ezen réteg belső válságáról, útkereséséről Sarkadi Imréé. Ez idő tájt Sarkadi a Nemzeti Parasztpárt lapjának, a *Szabad Szó*-nak riportere s – ami talán kevésbé ismert – Márkus István mellett a megújuló és sajnálatosan kérészéletű szociográfia

egyik legmarkánsabb képviselője. Említett tanulmányának címe: *Nevelési válságok – új kollégiumok* és időpontja, 1947 márciusa, egyaránt fontos a második vita indítékainak s belső dinamikájának rekonstruálása szempontjából.

„A fiatal magyar értelmiség tekintélyes része – írja Sarkadi – ma furcsa módon szemben áll a demokráciával. Furcsa módon – mondjuk –, mert elég furcsa, hogy eredményeit nem akarja visszacsinálni, tehát a szó szoros értelmében nem reakciós, a jövőre vonatkozó elképzeléseit sem helyteleníti, tehát nem marad le a fejlődés ütemében, ennek ellenére szíve szerint mégis az ellenzéki oldalhoz tartozik, ami ma a konzervatív oldalt jelenti, polgárság és reakció szövetségét; annak ellenére, hogy az értelmiségi fiatalság említett részének sem egyikhez, sem másikhoz nincs igazán köze, de még szimpátiája sem.

A háború előtt és alatt a fiatal értelmiség erőteljesen jobbra tolódott. Helyes, ha elválasztjuk egymástól a fokozatokat, a fasizmusig eljutót a romantikus magyar félfasisztától, néhány közös tény azonban pontosan jelzi, hogy egyazon indítékokból született ez a jobboldaliság. Ezek a közös indítékok az antiszemitizmus, a faji hazafiság és kisebb mértékben, de általában letagadhatatlanul: az antikommunizmus.

Mik voltak ennek a tényezőnek alapjai? Az antikommunizmusnak valószínűleg el sem olvasott propagandakiadványain kívül semmi. Legfeljebb akkor fokozódott az idegesség, amikor háborúba

kerültünk a Szovjetunióval, s a »kommunista veszély« nemcsak mint eszmei, hanem mint kézzelfogható, tankkal és repülőgéppel hadakozó valami jelent meg.

Az antiszemitizmusnak egyfajta érzelmi alapon kívül az állandó antiszemita propaganda, egyfajta sajátos szociális igény (gazdag zsidó–szegény magyar) s az, hogy szemükben a zsidót megtestesítő zsidó nagypolgárság csakugyan ellenségesen viseltetett minden ideáljukkal (magyarság, parasztság, folklór stb.) szemben.

S végül az úgynevezett faji hazafiság mint minden vagy majdnem minden szellemi rontás, az elemi iskolás könyvből eredt, az irredentizmuson hízott, és az antiszemitizmussal kiegészülő fajmitológiával vált teljessé.

Mindhárom jellegzetességre vonatkozóan kétségtelenül igaz az, hogy nem tárgyilagos és tájékozódásbeli hiányosság eredménye. Mi maradt meg ebből?

Az antiszemitizmus megmaradt, ha nem is kap hangot. Ez volt például egyik oka annak, hogy különösen az *első évben* miért tekintette *értelmiségünk, de különösen a fiatalság az egész demokráciát holmi zsidó dolognak*. Az antikommunizmus inkább idegenkedő, félő formában maradt meg, *a kommunisták ellen irányuló ellenszenv legfeljebb periódusonként nő egyszer-egyszer nagyra, valamilyen erőszakoskodó vagy túl dinamikus kommunista akció hallatára*. A faji hazafiasság szintén megmaradt egy más formában: kiegyeznének a kommuniz-

musban is, csak magyar kommunizmus lenne, sőt kiegyeznének a kommunista kommunizmusban is, csak ne lennének benne zsidók.

Ugyanakkor ténylegesen hogy viselkednek a demokráciával szemben? A földreform még szívügyük is lenne, a parasztság gazdasági és kulturális felemelkedése szintén. Ezek pozitív tények. Negatív, de szintén biztató tények, hogy nincs ellenükre a közigazgatási reform vagy a bányák államosítása vagy a bankok ellenőrzése vagy az ingyenes népoktatás vagy... S a vagyokban fel lehet sorolni akár minden közeli és távoli célt, ami az országban megvalósításra vár. Nem úgy állnak tehát szemben a demokráciával, mint akiknek a rendszer nem felel meg, mint akik parancsuralmat vagy feudalizmust vagy éppen liberál-kapitalizmust akarnak. Valahogyan azonban szembenállnak, amit úgy lehetne kifejezni, hogy nem hisznek azokban a törvényszerűségekben, melyek a demokratikus változásokat szükségszerűen követelik (ha a változást magát nem is bánják), s ugyanekkor hisznek egyfajta törvényszerűségben (fajiság, antiszemitizmus stb.), s ebben éppen azért hisznek, mert az előbbiekben nem hisznek." (Kiemelés: *H. T.*)

Sarkadi a jövő szempontjából – bizonyos egyoldalúsággal – „a jelenlegi magyar ifjúság fejlődésében egyetlen biztató momentumként" említi a népi kollégiumokat. Azon véleményének is hangot ad, hogy az „új demokrácia" – az ő terminusát idézve: a baloldal és a szélsőbaloldal – elsősorban e mozga-

lomból toborozhatja saját írástudóit, politikai vezető rétegét.

Az e nézetekkel való polémia s ezzel összefüggésben Németh László életművének kritikus elemzése időszerű volt, de a „fasiszta" összeesküvés célkitűzésének és Németh nézetének közvetlen párhuzamba állítása nem a tisztázó vitáknak kedvezett, ellenkezőleg, bumeráng-effektust idézett elő: a politikai regresszió az értelmiségi-egyetemista ifjúság apolitikusabb, romantikus csoportjaiban is nem az oldást, hanem a múlt felé fordulás reflexeit erősítette fel.

Ez az összefüggés is magyarázza, hogy az értelmiségi fiatalok Hitler-ellenes mozgalmában fontos szerepet játszó, egykori Győrffy-kollégista Sipos Gyula – miközben személyes emlékekre hivatkozva idézi fel a *Valóság* márciusi számában *A bajtársi egyesületektől az összeesküvésig* című cikkében a hungarofasizmus szerepét a népi ifjúság egyes csoportjainak útvesztésében – Németh Lászlót elhatárolja követőitől. E közeget belülről ismervén, Sipos jól érzékelteti: Németh írói-gondolkodói felelősségének erőszakolt és megalapozatlan túlhangsúlyozása a Baloldali Blokkal rokonszenvező népi-értelmiségi ifjúság körében csak a kampány céljaival ellentétes hatást idézhet elő.

S a leegyszerűsítő párhuzamok nemcsak az értelmiségi fiatalság körében váltottak ki a várttal ellentétes hatásokat: a Nemzeti Parasztpárt egésze számára a kérdés ilyen „tálalása" válságforrásul szolgált, s a baloldal befolyási övezetét is szűkítette. E

párton belüli viták jellegéről és hangszereltségéről Bibó Istvánnak *Az összeesküvés és a köztársasági évforduló* című írása tudósít a *Válasz* 1947. februári számában. Bibó, azon álláspontokkal vitatkozva, amelyek Némethet az összeesküvés szellemi ihletőjeként jellemzik, elutasítóan állapítja meg: „Némethet az összeesküvés »szellemi atyjának« kikiáltani ... körülbelül annyi joggal lehet, amennyivel Bergsont Auschwitzért lehetne felelőssé tenni." Bibó egyidejűleg – kimondva-kimondatlanul Németh polgári radikális, szociáldemokrata bírálóival vitatkozva – elutasítja a hungarofasizmus és a nemzeti radikalizmus terminológiájának egybemosását. „A mélymagyarság fogalmát a racionális kritika elutasíthatja – írja Bibó –, de a mélymagyarság *mítosza* nem azonos az Imrédy-féle Csodaszarvas-mozgalom mitológiájával vagy a nyilasok rögvalóságával." Bibó István korántsem minősítette Németh Lászlót politikailag csalhatatlannak, úgy vélte azonban, hogy „közéleti megnyilvánulásai sokkal inkább voltak apolitikus módon igazságkeresők, mintsem e történelmi pillanat szükségleteihez szabottak".

A nem kívánt negatív mellékhatásokat elemezve, mindenekelőtt a népi kollégiumokban tömörülő népi értelmiség kötése érdekében – nem rejtve véka alá az elvi nézetkülönbségeket – 1947 tavaszán az MKP vezetői szükségesnek tartották, hogy demonstratívan választóvonalat húzzanak Németh László és az összeesküvők politikai csoportjai között. (Dálnoky Veres Lajos, Szentiványi Domokos

és Kiss Sándor, illetve Vatai László célkitűzéseinek, illetve politikai tevékenységének, közös nevezőre hozásának megalapozottságát nem kérdőjelezték meg, annak ellenére, hogy a bíróság több vádlottnak – így a Kiss Sándor környezetéhez tartozó Hám Tibornak, Gyulai Lászlónak – az összeesküvésben való részvételét dokumentáló nyomozati anyagot nem tartotta elégségesnek.) E szempontból a legfigyelemreméltóbbnak Révai állásfoglalását tekinthetjük, amely 1947 áprilisában jelent meg a *Társadalmi Szemlé*-ben, *Az összeesküvés tanúlságai* címmel.

Figyelembe kell vennünk, hogy Révai József cikke olyan időpontban íródott, amikor a Kisgazdapárton belüli erőviszonyok – az összeesküvés következményeitől nem függetleníthetően – már döntően megváltoztak: Kovács Bélát letartóztatták, Pfeiffer Zoltán kilépett a pártból, a balszárny képviselői, Mihályfy Ernő, Ortutay Gyula tárcát kaptak a kormányban.

Révai cikke több rétegű: a vita különböző pólusait szintetizáló igénnyel építi be tanulmányába. Hivatkozás nélkül elismeri Bibó azon tételének igazát, mely szerint a gondolkodó nem felelhet *közvetlenül* tételei ilyen vagy olyan értelmezéséért. „Igazuk van azoknak – írja –, akik azt mondják, hogy Németh Lászlót éppúgy nem lehet felelőssé tenni Kiss és Vatai ténykedéséért, mint Bergsont, Heideggert vagy Stefan George-t azért, ami Dachauban vagy Mauthausenben történt." Bibótól eltérően azonban hangsúlyozza a *szellemi felelőssé-*

get. Mint írja: „nemcsak az a felelős, aki vulgarizál, hanem az is, akit vulgarizálnak". Álláspontja e ponton rokonul Bóka és Gogolák írásával: „az ideológia felelős nemcsak saját eszméiért, hanem felelős ezeknek az eszméknek társadalmi visszhangjáért is". Nem vonja kétségbe, hogy Németh őszintén szemben állt a feudálkapitalista rendszerrel, de – korábbi bírálatait megismételve – elmarasztalja Némethet, mert „ugyanakkor kételyt, szkepszist oltott a magyar ifjúságba a kivezető út, a demokrácia iránt". Mindenekelőtt azonban – s ez az új elem Révai érvelésében – Németh László „nem azért felelős elsősorban, hogy mit hirdetett 1944 előtt, hanem azért, hogy a felszabadulás után nem szólt semmit".

Napjainkban már monografikusan is bizonyított, hogy Révai ezen állítása tényszerűen nem volt megalapozott. Az kijelenthető, hogy Németh László nem *azt* mondta, amit tőle az MKP vezetői reméltek, de hogy a demokrácia felé nem volt biztató és visszafogottan reménykedő szava, felelősen nem állítható. Csak néhány tényre utalunk: 1945 után írja meg *A tanügy rendezése* című írását, 1945 nyarától tagja a *Magyar Írók Szövetségé*-nek, Keresztury Dezső felkérésére az *Országos Szabadművelődési Tanács*-nak, amelyből Karácsony Sándor sugalmazására csak az összeesküvés heteiben lépett ki, folyamatosan publikált a *Válasz*-ban. Grezsa Ferenc néhány évtized távlatából – nem alap nélkül – állapította meg: „A kritikus nem vesz tudomást Németh László felszabadulás utáni műveiről,

pedig *A tanügy rendezése* fölülvizsgálata a harmadik út koncepciójának; a *Széchenyi* – a Babarczay-jelenettel – a »mélymagyarságot« alkat, faj fátumából történelmi sorssá írja át, a *Husz* »a látható egyházon« keresi a láthatatlan arcvonásait, melynek maga is tagja s nem ellenfele."

E tényeket lehetetlen, hogy Révai ne ismerte volna. Sokkal inkább az valószínűsíthető, hogy Németh László „művekbe rejtett" önbírálatát nem tartotta kielégítőnek, s hogy a Kisgazdapárt előretörésének időszakában szerencsésebbnek tartotta Németh távoltartását a politikai-irodalmi élet központjaitól. Magunk e második mozzanatot tartjuk a meghatározónak, mert ha Németh László *mea culpára* nem is, önmaga nézeteit felülvizsgáló dialógusra kész volt ezekben az években is. „Tőlem két éve kérnek egy nyilatkozatot, mely vonalat húz múltam alá. Becsületes író – csábításra és fenyegetésre – ilyen nyilatkozatot nem adhat. De ha belém látnának, úgy mint maguk, hogy mennyire levedlett rólam, nem az a néhány gondolat, de az egész élet, amelynek húsz éven keresztül rabja voltam: akkor nem a múltammal, inkább a jövőmmel alkudnának" – írja *Irodalom 45 után* című tanulmányában.

Németh László a harmincas években perben állt a magyarországi marxizmus képviselőivel, *A minőség forradalma* valóban egy harmadikutas program körvonalazását is szolgálta. Némethnek voltak illúziói a gömbösi reformpolitika teremtette mozgástérrel kapcsolatban. De ő számolt le leghama-

rabb ezen megtévesztő látszatprogramokkal, s az is tény, hogy rokonszenvét a szocializmus erői iránt, minden indulatos vita ellenére, már 1937-ben megfogalmazta. Egyidejűleg kinyilvánítva igényét szuverén gondolkodói helyzetének megőrzésére. Gaál Gábornak a *Korunk*-ban megjelent méltató írására így válaszolt: „Magyar reform nincs és nem lehet; országunk, melyet én egy korszerűbb szocializmus kísérleti gócává szerettem volna tenni, szocializmus és fasizmus jelentéktelen csataterévé vált. Hogy én e csatában csak a szocialista oldalhoz húzhatok: eldőlt évek előtt már, amikor a fasizmusokon jóval több »huszadik századi« máz volt, amellyel magukhoz csalhattak. Ma, amikor a fasizmusok lelke leplezetlenül áll, s a szocializmus »elméletéből« is hallok egy-egy testvérhangot, mely reményt nyújt, hogy e hangok a mozgalmon belül megsokasodnak, a meghiúsult reform nem a szocializmus oldalára dob, hanem a szocializmus oldalán talál. Azt jelenti ez, hogy kifogásaimat a marxizmussal szemben elhallgatom eztán? nem... Barátom emlékeztetett minap egy öt-hat év előtti mondásomra: rosszkor jöttünk a világra, mert mi tulajdonképpen arra születtünk, hogy egy kollektív társadalom ellenzéke legyünk/ Igenlői és tágítói tehát. Ma ezt mondom: jókor jöttünk a világra, mert arra születtünk, hogy ez a kollektív társadalom, melyet igenlünk, ellenzéki »nem«-ünktől tágabb legyen."

Németh joggal problematikusnak ítélt mondatait – így a sokszor idézett s félreértett „hígmagyar"

és „mélymagyar" terminusait, akárcsak az 1943-as balatonszárszói felszólalás számos megállapítását, akárcsak a felszabadulást követő első megnyilvánulásait – ezen megnyilatkozásokat is mérlegelve lehet felfogásunk szerint helyesen értelmezni. Így *A tanügy rendezése* című írás bevezető sorait is: „A tanügyi reform célja: az osztálytalan társadalom megteremtése a most növő nemzedék műveltségében. Testvére tehát a földosztásnak, az ipari kisajátításnak, a szövetkezeti mozgalomnak, előjogokat, válaszfalakat bont a képzettség arányosabb elosztásával."

E tanulmányunkban azonban *nem* célunk Németh László életművének vagy felszabadulás utáni munkásságának érdemi elemzése; az idézett életrajzi tényekre az MKP értelmiségpolitikájának értelmezése szempontjából fontos két vita összefüggésében kívántunk utalni. Az említett Révai-cikk értékelésében is – az idézett ellentmondások, egyes tények önkényes értelmezése ellenére – gondolatmenetünk szempontjából – a *végkövetkeztetés* a leglényegesebb. Révai ugyanis cikkét a következő mondattal zárja: „Mi a népi értelmiséget nem vagyunk hajlandók Fitosokért és Kissekért a vádlottak padjára ültetni, mert értékes rétege ez a magyar értelmiségnek."

A jelenleg töredékesen feldolgozott s csak részlegesen hozzáférhető levéltári anyagok módszeres elemzését követően lesz bizonyosabban állítható, hogy Révait milyen mértékben vezették taktikai – vagy *csak* taktikai – megfontolások, amikor a népi

értelmiség árnyalatokra figyelő megítélését, Németh László írói-gondolkodói rangjának megfelelő, megkülönböztetett kezelését javasolta. Magunk a nyugati emigráció irodalmában széleskörűen elterjedt állítással ellentétben – mely az 1945–48 közötti egész időszakot és kommunista politikát egy előre megírt forgatókönyv szerinti nagy megtévesztő manőverként jellemzi (legutóbb Kovács Imre fejtette ki ezt a nézőpontot életrajzi adatokra hivatkozva *Magyarország megszállása* című könyvében) – azon az álláspontón vagyunk, hogy Révai József, Horváth Márton, Lukács György s az értelmiség körében végzett sokirányú munkát közvetlenül irányító Kállai Gyula, Orbán László, Ujhelyi Szilárd 1947 tavaszán – a kisgazda- és parasztpárti jobbszárny kiszorulását követően még egyértelműbben – *a népi demokratikus alternatíva hívei voltak;* nem szűkíteni, hanem szélesíteni kívánták az MKP szövetségi bázisát.

Természetesen az értelmiségpolitika formálásában is Rákosi Mátyás szava volt a döntő, de az ismert tények alapján valószínűsíthető, hogy sem ő, sem a hozzá legközelebb álló Gerő Ernő és Farkas Mihály még a Politikai Bizottságon belül sem fedte fel valamennyi kártyáját, hosszú távú terveit Révaival, Vas Zoltánnal is csak részben osztotta meg; a hazai kommunistákkal s mindenekelőtt a párt két főtitkárhelyettesével, Rajk Lászlóval és Kádár Jánossal szembeni – a nyilvánosság előtt álcázott – bizalmatlansága változatlanul erős volt. (A KMP feloszlatása, a Békepárt megalakítása, az

illegális munka erőtlensége és a gyakori lebukások voltak – kimondva, kimondatlanul – e bizalmatlanság „indítékai".)

A szubjektív tényezőknél azonban fontosabb, hogy a hozzáférhető dokumentumok tanulsága szerint 1947 tavaszán nemcsak az MKP, de az európai kommunista pártok többsége sem tekintette időszerűnek a szélesebb osztályszövetségen alapuló népi demokráciák gyors, átmenet nélküli felváltását a proletariátus diktatúrájával. E stratégia értelmezésében és így az értelmiségpolitika gyakorlatában ez idő tájt is voltak nem pontosan illeszkedő elemek, de a konfúziókat a nemzetközi és belső erőviszonyok képlékenysége, továbbá az a körülmény is magyarázhatta, hogy e köztársaságok történelmileg ismeretlen utakat próbáltak becserkészni.

E stratégiai-taktikai távlatokat érintő kitérőt követően kanyarodjunk vissza Németh László szerepének jellemzéséhez, s ennek következményeihez. Révai jól tudta, ha az MKP nevében jelezte együttműködési készségét, meg kell teremteni az alkalmat a Németh Lászlóval való személyes találkozáshoz. Erre Illyés Gyula közvetítésével 1947. március utolsó napjaiban Illyés Gyula és Lukács György társaságában került sor. A *Szabad Szó* – a Nemzeti Parasztpárt lapja – március 28-i számában hírt is adott a találkozóról. „Az ismeretség kitűnően sikerült. Egymás kölcsönös megbecsülésének és elismerésének jegyében folyt le a megbeszélés, mintegy eleven cáfolatául annak, hogy a szélsőbal mere-

ven elzárkózik a népi írók egy csoportjának elismertetésétől." A *Szabad Szó* közlése szerint Révai megígérte, közelesen vidéki otthonában ő keresi fel Németh Lászlót.

Hogy e találkozót mind a kommunista párt, mind a Nemzeti Parasztpárt vezetői politikai aktusnak tekintették, s annak szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak, nem lehet kétséges. Ezen időszak – a negyvenes-ötvenes évek fordulójától érdemben különböző – légkörének érzékelése szempontjából jelentős, hogyan élte meg e találkozót – visszaemlékezéseinek tanúsága szerint – ezen politikai közjáték egyik kulcsfigurája, Németh László:

„Az izgalmak, félelmek lassan elcsitultak; a letartóztatások befejeződtek, író nem került zár alá. De tavasz felé volt még egy utójátéka ennek a dolognak. Márta is mondta már: úgy látja, Révai meg akar ismerni. Egyik pesti utam alatt Illyés hozta össze a találkozót. Révai lakásán gyűltünk össze, akkor még Zuglóban lakott. Illyés, ő, én, a negyedik Lukács György. Illyés intett, hogy vigyázzak, s el ne ragadtassam magam. De erre a figyelmeztetésre nem volt szükség. A négy jó agyvelő fokról fokra ledobta félszeg szerepét, már csak az volt a fontos, ki milyen okosat mond, s olyan parázs beszélgetés indult meg, hogy a sok közbeszólás miatt rendet kellett szabni, sorba ment négyünkön a beszéd, mint a kártyában az osztás. A két ideológus közül nekem Révai tetszett jobban; ő volt a nyersebb, inkább éles, mint finom eszű; de

volt benne valami egyenesség, amire az órjási különbségek ellenére is rezonált bennem valami.

A beszélgetésből most már csak összefüggéstelen csomókat tudok kiemelni: Erdélyiről volt szó. Révai Erdélyin csudálkozott, hogy miért nála jelentkezett, mégpedig igen bizakodóan. Nem tudta, hogy Erdélyi azt hitte, a Franklin Révay Józsefével van dolga. Az összeesküvéssel kapcsolatban ők meg akarták mutatni, hogy a kommunisták nem ördögök. Az íróknak is nyilván ez volt a szerencséjük. Én, mint a Révai-levélben, most is tagadtam, hogy híveim volnának, én legalábbis nem találkoztam velük. Ezt mi jobban tudjuk, mondta Lukács, munka közben érezzük – s mindjárt utána: Mi magának szövetséget ajánlunk! Amire én azt ajánltam, használják föl konkrét munkákra az agyvelőmet, úgy, ahogy azt a polgári agyvelőkre Lenin is előírja. Legalább három órát fortyogtunk ott. Lukács az autóban azt mondta, hogy ez csak egy beszélgetés kezdete volt. Illyés másnap örömmel jött hozzám: Budapesten ma ez a legnagyobb esemény. A beszélgetésnek azonban nem lett ennek ellenére semmi folytatása."

A beszélgetésnek folytatása valóban nem lett – s ez nyilvánvalóan annak a stratégiai fordulatnak egyik velejárója, amely 1947–48 fordulóján végbement –, közvetlen következménye azonban volt. A találkozó híre ugyanis újból felkavarta a szenvedélyeket. Mielőtt azonban e vita részleteiről szólunk, szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a Németh László személyével és a népi irodalom

differenciáltabb kezelésével kapcsolatos kezdeményezés nem volt elszigetelt. Az 1945-ben meghirdetett értelmiségpolitika folytonosságát bizonyítandó, 1947 tavaszán, illetve nyarán az értelmiség más reprezentáns képviselőivel is találkozásokat kezdeményeztek az MKP vezetői. 1947 júniusában Rákosi, Rajk László, Révai József és Horváth Márton társaságában például vendégül látták a bölcsészettudományi kar professzorait. Lukács György a kar egyik professzoraként vett részt a tanácskozáson.

E kezdeményezések közvetve természetesen kapcsolatosak voltak az 1947. augusztusi választások előkészítésével – a Tájékoztató Iroda első ülésére, mint az időpontokból kitetszett, a választásokat *követően* került sor –, de a kapcsolatfelvételeket, illetve azok megújítását az is motiválta, hogy az értelmiség reprezentáns csoportjaival az együttműködés nem a remélt ütemben és gondolati kisugárzással valósult meg.

Az *Új Szellemi Front* elfelejtett jelszavának újrafogalmazása 1947-ben nem volt időszerű, de az adott stratégiai keretek között – az értelmiségpolitikában is érzékelhető hangsúlyeltolódások ellenére – e szempontból tanulságos újra elemezni a *Valóság* című lapnál véghezvitt őrségváltást, a *Fórum Klub* szerepének módosulását, a *Fórum* című lap szerzőgárdájának lassú beszűkülését – az MKP változatlanul jelentőséget tulajdonított az értelmiség reperezentánsaival folytatott párbeszédnek. Az általunk felidézni kívánt vita egész argumentá-

ciója, hangvitele is azt a feltételezést látszik igazolni, hogy 1947 fordulóján az MKP politikájában, s így értelmiségpolitikájában sem – stratégiai fordulóról még nem beszélhetünk.

A Szabad Nép és a Haladás vitája

A *Szabad Szó* már idézett közleményére Zsolt Béla a *Haladás* április 10-i számában vezércikkben fejezte ki nemtetszését és ítélte el a kommunista párt kezdeményezését. Olyan írókat kívánnak a kommunisták erkölcsileg igazolni – írja –, akik „a múltban politikailag is vezetni akarták népünket és segítettek oda vezetni, ahová 1944-ben eljutott". Indulatosan emlékeztet: Illyés és Németh László Gömbössel és Szombathelyivel is parolázott; tehetségük nem menti vétküket, „kultúrájukkal fedezték a kulturálatlanság őrjöngését". Révainak és Lukácsnak az a vétke, hogy a „távoli, megszépítő ködön át" szemlélve a tényeket, a „betű méregkeverőit" oldják fel bűneik alól.

Horváth Márton *Illyés és Zsolt* című írásában, a *Szabad Nép* 1947. április 13-i számában válaszol e támadásokra. Cikke egyértelműen a népfrontszellemű értelmiségpolitika folytatásának szándékáról tanúskodik. „Zsolt ... – írja Horváth – Illyés írói, emberi és politikai magatartásából csak azt hajlandó észrevenni, hogy Gömbössel és Szombathelyivel találkozott, de dühtől elvakult szemmel fordul el attól a ténytől, hogy a legjobb Illyés a

parasztsággal forrott össze és találkozott a magyar szabadságtörekvésekkel, sőt egy időben a munkásmozgalommal is." Elvakult és előítéletes az a gondolkodás, amely a betű árulójának nevezi azt a magyar írót, „aki Petőfit újjáértékelte és zászlónak adta népünk kezébe a sötét években, aki Tiborc módjára formába öntötte a puszták népének keserűségét".

Horváth nem hallgatja el: megalkuvásként értékeli, hogy Illyésék a „fasizmus miniszterelnökével" tárgyaltak, de hozzáteszi, a kezdeményezők Gömbösék voltak, akik „észrevették azt, amit Zsolt ma sem hajlandó meglátni, hogy a *népi írók nem egy fél tucat irodalmár, hanem a magyar parasztság lefojtott hangja,* amelyet kénytelen-kelletlen, szűk keretek közé szorítva ugyan, de mégis meg kellett hallgatni". (Kiemelés: *H. T.*)

Történettudományunk napjainkra már tisztázta: 1934-ben Illyésék Gömbössel találkozván nem „szolgálattételre" jelentkeztek, hanem követeléseket tolmácsoltak. Mint ahogy az is sokszorosan bizonyított, hogy a népi írói mozgalom a későbbi években sokpólusú volt, és hogy Illyés *soha nem tartozott* e mozgalom hungarofasiszta irányzatához, ellenkezőleg: szemben állt azzal. Itt és most azonban nem a Zilahy által kezdeményezett Új Szellemi Front születésének körülményeit értelmezzük, hanem arról kívánunk szólni, hogy 1947 áprilisában az MKP egyik vezető ideológusa nyilvánosan is az elvszerű viták, a demokratikus irányzatok közelítése mellett foglalt állást, ellenezvén a

perújrafelvételt az ún. népi–urbánus vitában. Horváth Márton írásából ugyanakkor az is kitetszik, hogy a demokrácia erőinek nyilvánvaló térnyerése ellenére a kommunista párt vezetői tudatában voltak annak, hogy a progresszív értelmiségiek tábora nem olyan széles, hogy büntetlenül megengedhető volna, hogy hamis alternatívákról vitázva éppen e tábor erői szembesüljenek. „Míg a demokraták farkasszemet néztek egymással, addig az igazi ellenség, a fasizmus, a reakció, a konzervativizmus irodalmi képviselői kárörömmel és bántatlanul szemlélik e nem nagyon épületes látványt."

Horváth az MKP 1945-ös pozícióját részlegesen módosítva mértéktartóan jelenti ki: „Nem a bölcs békebíró szerepére pályázunk és nem az »egyrésztmásrészt« sehova nem vezető üres frázisait csépeljük, ha kijelentjük, ... Zsolt két évtizeden át bátran küzdött a feudális-fasiszta ellenforradalom áradata ellen egy haladó polgári demokratikus irányzat vezető publicistájaként. Amikor kicsavarták kezéből a tollat és torkára forrasztották a szót, már tehetségük teljes fegyverzetével harcban állottak Illyésék egy magyar demokrácia előharcosaiként. A haladó városi kispolgárság hangját elnémították ugyan, de a paraszti törekvések ugyanakkor átvették a vezérszólamot a magyar irodalomban."

A harcos antifasiszta Zsolt Béla érdemei – írja Horváth – nyilvánvalóak. Zsolt azonban Illyésék elévülhetetlen érdemeit nem hajlandó elismerni. Zsolt elhallgattatása, szenvedései a fasizmus éveiben semmivel sem igazolhatók, de az elfogadhatat-

lan, hogy most, amikor sok hallgatás és szenvedés után újra porondra lép, „szeretné megvonni a szólás és a nyilvánosság jogát azoktól az íróktól, akik a harmincas évek alatt szólhattak és írhattak itt a földön". S Horváth Márton – e tételre később visszatérünk – aláhúzza: „*A parasztság lebecsülése és megnemértése rejlik ebben,* s az a pesszimizmus, amely a magyar értelmiségi zömét, Illyésék híveit, táborát a jobboldalnak engedné martalékul." (Kiemelés: *H. T.*)

Joggal minősíti veszélyes kísérletnek Zsolt azon állítását, mely szerint „a lemészárolt apákat és nagyapákat, sőt a falhoz csapdosott unokákat sérti" az, aki Illyést és Némethet rehabilitálni kívánja. „Ennek az ellenkezője igaz. Zsolt ott folytatja, ahol abbahagyta: egyetlen kispolgári réteg számára akarja kisajátítani, ha nem is a demokráciát, de legalábbis a demokrácia ítélkezési jogát. Valahogy így gondolkozik: ítéljünk mi, akik megítéltettünk. Tettemre hívni csak az áldozatnak van joga – de nem veszi észre, hogy *a teremtésben van más vesztes is,* s a legnagyobb áldozat maga a nemzet. A Zsolt által képviselt kispolgári rétegnek, a *túlélőknek* csak az tesz jó szolgálatot, aki lebontja a válaszfalat, mely elválasztja őket a nemzet dolgos derékhadától: a munkásságtól s a nehezen gyógyuló sebeket felkaparó magatartásával akaratlanul az ellenségnek segít, mert ő is emeli azt a falat, mely elkülöníti, a múlt felé fordítja azt a réteget, melyet képvisel. Nem jól értette meg Zsolt Béla a lemészárolt és ártatlan áldozatok figyelmeztetését, mely inkább

szól az utódok számára: *Soha többé egyedül, elkülönülve, ellenséges vagy közömbös tenger közepén.*" (Kiemelés: *H. T.*)

Zsolt Béla *Nem játék...* című válaszcikke a *Haladás* április 17-i számában érdemben elutasító volt.

A vitába más orgánumok is bekapcsolódtak, ezek állásfoglalása azonban gondolatmenetünk szempontjából nem meghatározó. Részletesen felidézzük azonban Lukács György véleményét, mert ő Zsolt Béla cikkeire szélesebb kiterjedésben és mélységben reagált.

A kapcsolódás nem volt közvetlen. Lukács 1947-ben folytatta Németh László munkásságának teoretikus igényű elemzését, amelyben az első és legfontosabb „hangleütést" *A népi írók mérlegen* című, 1946-ban megtartott előadása jelentette. Az ott megfogalmazott méltányló és kritikai gondolatok – a hangsúlyt a kritikára helyezte – ismétlődtek meg 1947 tavaszán azokban a reflexiókban, amelyeket Arany János centenáriuma alkalmából írt tanulmányában Németh korábbi Arany-értékeléséhez kapcsolódóan fogalmazott meg. A méltányló szavak, hogy ti. „vitán felül áll, hogy Németh László tehetséges író", s hogy „senkinek sincs joga, hogy akadályokat gördítsen írói szolgálása elé", társultak a „harmadik út"/ a „mélymagyar"–„higmagyar"-elmélet bírálatával.

A *Haladás* című lappal való polémia témánk szempontjából első pillanatra véletlennek is tetszhet. Lukács *Egy rossz regény margójára* címmel bírálatot közölt Molnár Ferenc *Isten veled, szívem!*

című művéről. A regény újrakiadása alkalmat adott Lukácsnak, hogy az általa ügyes mesterembereknek tartott Molnár Ferencet és Herczeg Ferencet a felszínes polgári sikerirodalom képviselőiként jellemezze. A *Haladás* cikkírói ezért Lukácsot Szabó Dezső tanítványának nevezték. A Molnár-affért Lukács összekapcsolta az egykori sajtófejedelem, Miklós Andor ügyével, akit a kommunista értelmiségiek Losonczi Géza szerkesztette hetilapja, a *Tovább* a bulvársajtó által képviselt erkölcsiség tipikus megtestesítőjeként jellemzett. A *Tovább* cikkírója így ír: „Miklós Andort nem hozta zavarba a Horthy-rezsim vérengző fajgyűlölete, nem ijesztette a böllérkés, amely gyorsan és ügyesen koncolta fel áldozatait. Miklós Andornak nem volt mitől tartania. Neki nem volt faja, neme, politikai meggyőződése. Neki pénze volt és egyre több. Szerkesztőségét megtömködte »Zadrevecekkel« – így nevezték akkor a jobboldali újságírókat –, viszont a kellemetlen hangzású neveket, pl. Szép Ernőét, ki sem volt szabad nyomtatni a lapban. Miklós Andor Gömbös MOVE-ja és Eckhardt ébredő magyarjai között táncolt, mint a megbűvölt csörgőkígyó, de aranyak csörögtek a zsebében. Mire Bethlen István miniszterelnök lett, Miklós Andor ismét egyenesben volt."

A *Haladás* szerkesztői e sorokat – lévén Miklós Andor a pesti zsidó nagypolgárság egyik jellegadó személyisége – burkolt antiszemitizmusként értékelték. S a kérdés e ponton már világosan kapcsolódik a Horváth–Zsolt-féle vitához. „Mi, meggyő-

ződött demokraták – írja Lukács György – ki akarjuk irtani az antiszemitizmust, végleg ki akarjuk tépni gyökereit a magyar közéletből. Ez azonban sokirányú, bonyolult munka. De nem hajtható végre, ha a magyar közvélemény (és benne a zsidóság igazán haladó, igazán demokratikus része) nem látja be, hogy a dzsentroid Magyarország, mely később bizonyos szükségszerűséggel fejlődött, nőtt át a fasizmusba, a modern kapitalista lét körülményei között nem tudta volna magát tartani a nélkül a »fölfelé asszimilálódás« nélkül, amelyet a magyar zsidóság egy részéről Horváth Márton barátom helyesen elemzett a *Társadalmi Szemlé*-ben."

E tény – Lukács meggyőződése szerint – legalább két összefüggés világos, elvszerű tisztázását követeli meg. „Először is: ahogy a Tiszák sohasem tudtak volna létezni Kornfeld, Lánczy, Elek Pál stb. hathatós támogatása nélkül, úgy az egész ellenforradalmi fejlődés gazdasági alapjait a Chorinok, Vidák, Ullmannok, Fellnerek stb. teremtették meg. Ezeknek pénzügyi, ipari és kereskedelmi diktatúrája volt az alapja a politikai diktatúrának Bethlentől Szálasiig. Aki komoly magyar demokráciát akar, tehát olyat, amelyben ne is lehessen antiszemitizmus, miután a Vörös Hadsereg fegyveresei szétzúzták a Szálasi-diktatúrát, segítsen megtörni a Fellner–Ullmann-diktatúrát."

Másodszor annak tisztázását, hogy „...azt a sajtózüllést, azt a cinikus hazudozást, amelyet utoljára undorral tapasztalhattunk Erdélyi József pörében, amely nálunk a fasizmus alatt tombolt; ezt

Miklós Andor és társai teremtették meg. Ez se »zsidókérdés«. Részt vettek benne szép számmal nem zsidók is, és más országokban főleg nem zsidók irányították ezt a fejlődést. De nálunk a Miklós Andoroknak jutott ebben a folyamatban a vezető szerep. És ma a magyar demokrácia kulturális megszilárdításához az is hozzá tartozik, hogy ennek a Miklós Andor-szellemnek soha többé ne lehessen szellemi vagy anyagi bázisa Magyarországon."

Lukács nyomatékkal húzza alá: „mindkét kérdés a kapitalista diktatúra és a kapitalista korrupció kérdése". Nem faji vagy vallási okok, hanem a magyar fejlődés történelmi sajátosságai magyarázzák, hogy „mindkét területen fontos, sőt vezető szerep jutott a zsidóság »fölfelé asszimilálódó«, dzsentroiddá váló részének".

A fasiszta ideológiák által okozott fertőzöttséget csak az előítéletes gondolkodás *ténybeli* alapjául szolgáló társadalmi-szerkezeti rendellenességek, szociális ellentmondások megszüntetése útján lehet közömbösíteni. A bankok és az Athenaeum tröszt államosítása ezt a célt szolgálja. Az említett államosításokat ellenezve Zsolték nemcsak az antiszemitizmus gyökereinek átvágását nehezítik, de egyúttal komolyan akadályozzák az antiszemitizmus szubjektív oldala elleni harcot, amely pedig még több szívósságot, még szilárdabb elvhűséget követel, mint az előbbi.

Lukács cikkére Zsolt Béla a *Haladás* 1947. június 12-i számában éles hangú cikkben válaszolt.

A cikk számos részletkérdésétől eltekinthetünk, s a jelen összefüggésben azt is zárójelben hagyjuk, hogy a kapitalista Magyarország politikai rendszere milyen mértékben volt frakcionált, hogy Ullmann és Bethlen, nem szólva Szálasiról, csak erőszakoltan hozhatók közös nevezőre, s hogy – szűkebb témánknál maradva – milyen, Lukács által nem méltányolt progresszív hagyományai voltak a polgári újságírásnak, hogy az *Est*-lapok a haladó magyar irodalom támogatásában Mikes Lajos jóvoltából milyen szerepet vállalt a húszas-harmincas években, vagy hogy mi az, ami a Molnár Ferenc-i hagyatékban időt álló, mert mindez csak árnyalja, de nem módosítja a tényt: a fölfelé asszimilálódó zsidó származású nagypolgárság a feudálkapitalista Magyarország legitimációjának fontos tényezője volt. Gondolatmenetünk szempontjából az a lényeges, hogy Zsolt Béla szenvedélyesen – s tegyük hozzá, jogosan – elutasítja a faji-vallási szempontok előtérbe állítását, ám szociális vagy művészi jelenségek értelmezésénél azonnal elfogulttá válik, ha a szociális vagy művészi értékszempontú kritika zsidó származású írókkal kapcsolatos.

Lukács pontosan érzékeli és érzékelteti: az egészséges demokratikus közszellem kialakulásának elengedhetetlen feltétele, hogy a demokrácia közírói egyenlő mércével méressenek meg; s legyen bennük reflexivitás, készség saját gyöngéik számbavételére is. Zsolt szépírói munkásságának éppen ez volt egyik rokonszenves eleme: a magyar kispol-

gárság világát kevesen rajzolták meg annyi finom önirónával, mint éppen ő. Az 1944-ben átélt méltánytalan és semmivel sem igazolható szenvedések, amelyekről *Kilenc koffer* című, először a *Haladás*ban közölt önéletrajzi regénye tudósított fájdalmas hitelességgel, Zsolt Bélában – történelmileg megmagyarázható, mégis elfogadhatatlan – elfogultságokat alakított ki. Válaszcikkében szól ugyan Miklós Andor korlátairól – sőt, elfogulatlanságát bizonyítandó, a századelő egyik nagy történetőjéről, Dóczi Lajosról is elmarasztalóan ír –, de szükségesnek tartja kinyilvánítani: Miklós bűne eltörpül azon vétkek mellett, amelyek a népi írókat terhelik, mert ő sohasem volt fasiszta, „a népi írók pedig félfasiszták, fasiszták és antiszemiták". Cikkében Lukácsot azzal is megvádolja, hogy állításaival egy „irodalomtörténeti gettó léckeritéseit ácsolja".

Lukács György válaszát *Az elfogulatlan irodalomszemléletért* című cikkében találhatjuk meg. Írásában egyrészt megismétli azon, Horváth gondolatmenetével egybecsengő érvét, hogy éppen az konzerválja a filoszemitizmus–antiszemitizmus hamis kettősségét, aki késlelteti a strukturális reformokat, és faji vagy vallási megfontolások szerint véd vagy támad irodalmi értékeket vagy álértékeket, aki tehát „két mértéket alkalmaz aszerint, hogy zsidó vagy nem zsidó származású íróról van-e szó".

E kérdéskör kapcsolatos az ún. Lipótváros-szindróma értékelésével. Lukács jelzi, egy rövid, ebből következően szükségszerűen vázlatos cikk keretében nem lehet kellő differenciáltsággal ele-

mezni e szociális-kulturális fenomént. Mégis fontosnak tartja, hogy szóljon e jelenségről, mert úgy véli, Zsolt éppen e tünetegyüttes megítélésében a legelfogultabb. „De ennek az egész módszernek és magatartásnak megvan a maga társadalmi háttere, amelyről persze lehetetlen egy válaszcikk szűkreszabott kereteiben részletesen írni. Egészen röviden: az úgynevezett Lipótváros irodalmi és kulturális szerepéről van szó. Zsolt Béla nagy szeretettel stilizálja is fel cikkében – az első számú, a pozitív mérték értelmében –, és legfeljebb bizonyos tragikus vonásokat engedélyez e kultúrának. Ámde ez a társadalmi és nemzeti talajtalanság, gyökértelenség, amelyet a zsidó származású akkori magyar írók számára a »lipótvárosi« kultúra jelentett, csak a legritkább esetekben fokozódott írói tragédiává. (Erről talán Bródy Sándor esetében lehetne beszélni; Kiss József, a tehetséges, de epigon költő elsüllyedt az itt létrejövő korrupció mocsarában.) Az igazi, a népi magyar kultúrától való elszakítottság a sznobizmus és az irodalmi prostitúció hamis végleteit fejlesztette ki; bár természetesen akadtak szerencsésebb vérmérsékletű írók, akik valamely szűk specialitás sövényei mögött megőrizték emberi és írói tisztaságukat. De a két mérték alkalmazása nélkül nem lehet mondani, hogy itt Vajda vagy Tolnai stílusú tragédiák játszódtak volna le; Mikszáth Kálmán méreteiről nem is szólva."

Lukács, aki soha nem tagadta, hogy maga is ebből az irodalmi-kulturális miliőből indult, jól tudta, hogy ez a szociális-kulturális közeg is sok-

képletű, s jóllehet a *Nyugat*-örökség időszerűségét – erről korábban szólottunk – ezekben az években megkérdőjelezte, azt nem hagyta figyelmen kívül, hogy milyen pozitív folyamatokat is indukált e közeg, pontosabban milyen pozitív szerepet játszottak azon képviselői, akik otthonról hozott műveltségüket az *egész* magyar és európai progresszió javára kamatoztatták.

„Ady és – minden határa és ellenmondásossága ellenére – az egész *Nyugat*-forradalom nagy történelmi érdeme, hogy legalább irodalmilag elkezdte lerombolni ezeket a korlátokat. Az igazi rombolást azonban az ellenforradalmi korszak osztályharcai, és bennük a népi irodalom létrejötte hozták meg. Mindaddig csak elvétve akadtak egyes írók – persze voltak ilyenek is –, akik túlemelkedtek a sznobizmus és a prostitúció dilemmáján, az ellenforradalmi korszak, ha nem is tömegesen, de tekintélyes számban, tiszteletet parancsoló minőségben hozta létre ezt az új, a Lipótvárostól megszabadult írótípust. Szándékosan – a világos, vitán felüli illusztráció kedvéért – itt csak halott írókra hivatkozom: Gelléri Andor Endrére, Radnóti Miklósra, Sárközi Györgyre, Halász Gáborra. Ezeknél, és – ismételten hangsúlyozom – nem egy ma élő kiváló írónál is vérré vált az az eszmei és művészi, az a tartalmi és formai belekapcsolódás a magyar nép nagy társadalmi és nemzeti problémáiba, amely minden elfogulatlan ember előtt megsemmisít minden származásbeli különbséget, amely – az irodalom

terén – segíti kitépni az antiszemitizmus ideológiai gyökereit."

S Lukács rögtön hozzáteszi: „...mindez természetesen nagyon is másodlagosan »zsidókérdés«. Itt a magyar nemzeti fejlődés és benne a polgári fejlődés visszásságairól van szó." Közelebbről arról a kellően még nem elemzett összefüggésről, hogy „a magyar nép első forradalmi fellendülése idején a zsidóság fejlődése még csak ott tartott, hogy ezzel adhatta a bátor honvédeket a szabadságharc seregének. Magyarország társadalmi elmaradottsága lehetetlenné tette, hogy ez a szabadságharc a zsidóság részéről ideológiai formában is megnyilvánuljon. A fejlettebb Németországban Heine, Goethe és Hegel forradalmár tanítványa és követője, egy egész korszak vezető nemzeti költőjévé és ideológusává nőhetett. Ha ezt a fasizmus és a reakció általában tagadta – szembehelyezkedett a német nép legmagasabb rendű fejlődési vonalával, amely Lessingtől Goethén és Hegelen keresztül Heinéig és Marxig vezet. Az, hogy a német Lipótvárosok, a német zsurnalisztika ki akarja sajátítani Heinét, hogy ez a kísérlet még olyan éleselméjű publicistát is megtévesztett, mint Karl Kraus, nem változtat azon a tényen, hogy a század közepén Németországnak Heine az igazi reprezentatív nemzeti költője. Ilyesvalami nem jöhetett létre a 67-es kiegyezés, a lipótvárosi dzsentroid gettó fülledt levegőjében. Ehhez a forradalom előszele kellett. Ez indult meg a *Nyugat*-tal. Ez ismétlődött – társadalmilag magasabb fejlődési fokon – a két

világháború közötti korszakban. Mert helyesen mondja Marx: »Az ellenforradalmi talaj is forradalmi.«"

S e ponton Lukács visszakanyarodik a vitatémánk szempontjából meghatározó alapmotívumához: a népi irodalom szerepéhez a két világháború közötti évtizedekben. A következetes társadalomkritika fonalát ugyanis Lukács álláspontja szerint is a harmincas években ez az írói mozgalom képviselte.

„Jól tudom – írja Lukács –, ismét kihívom Zsolt Béla és a vele együttérzők haragját, ha a népi-írói mozgalomnak ilyen jelentőséget tulajdonítok. De a tény: tény marad, bármennyire haragusznak rá Zsolt Béláék." Mindez nem jelenti – nem jelentheti – a kritikai szempontok elhallgatását. De csak az elvszerű, méltányos bírálat érvényes és hatásos. „Ha valaki, mint Zsolt Béla, lefasiztázza vagy félfasiztázza, teszem, Illyés Gyulát, akkor nemcsak irodalmilag nem mondott semmit a *Puszták népe*, a *Petőfi* szerzőjéről, aki az utolsó években – itt nincs tér részletezésre, legfeljebb egypár jellemző példa felsorolására – olyan költői műveket adott ki, mint a *Hősökről beszélek*, mint a *Nem volt elég*, hanem vakon elmegy az új magyar irodalom legfontosabb kérdése mellett: a mellett, hogyan szólal meg az új irodalomból eddig kirekesztett nép hangja. Illyés Gyulát bírálni lehet is, kell is. De kérdem ismét, mi az igazi kritika: ezeknek a művészileg magasrendű, forradalmi alkotásoknak látószögéből bírálni Illyés ingadozásait, elhajlásait, félrecsúszásait

(mint e sorok írója tette), vagy pedig a Zsolt Béla-féle habzó szájú átkozódás? És vajon ki teremt »irodalomtörténeti gettót«: az-e, aki származására való tekintet nélkül kemény bírálattal illet minden írót, azt vizsgálván, mit adott és mit ad tartalma és formája, eszmevilága és művészete a magyar nép nemzetté tudatosodásának, vagy az, aki – a kétféle mérték módszere alapján – ki akar törölni minden, bármennyire jogosulatlanul, antiszemitizmussal gyanúsíthatót a magyar irodalomból; aki rosszhiszemű védőbeszédekkel hajt végre szerecsenmosdatást magukat reménytelenül prostituált, egykori tehetséges, de esetleg teljesen tehetségtelen íróknál, csak azért, mert azok zsidó származásúak? Azt hiszem: elfogulatlan, demokrata érzelmű ember előtt egy percre sem lehet kétséges a válasz."

Lukács György irodalomtörténeti megállapításai az utóbbi évtizedek kutatási eredményeinek fényében pontosíthatók. Gondolatmenetét nem azért idéztük ilyen részletességgel, mert azokat a vitatott kérdésekben az utolsó érvényes megállapításnak tekintjük, hanem mert dokumentálni kívántuk, mennyire nem rögtönzött jellegű volt a Németh Lászlóval való találkozás, s hogy 1947 tavaszán, illetve nyarán még bizonyíthatóan a népi demokratikus folyamat elmélyítésének szándéka volt a kommunista párt legtekintélyesebb teoretikusának vezérgondolata, ami feltételezte a paraszti származású értelmiséggel való politikai szövetséget.

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Lukács

György ezen írásában nem elemezte konkrétan Illyés újabb irodalmi, politikai megnyilatkozásait, a Zsolttal folytatott vitában csak a tágabb történelmi összefüggésekre utalt, s nem egy vonatkozásban megelégedett az illyési művek retorikus jellemzéseivel. Pedig a *Fórum* című lap rendszeresen recenzálta az Illyés által szerkesztett *Válasz* cikkeit. Mégis figyelmen kívül hagyta Illyésnek *Újévre* címmel, a Válasz 1947. januári számában közzétett írását, amelyben – a vidéki értelmiség sorsának alakulása felett meditálva – súlyos, válaszra váró kérdéseket fogalmazott meg, amelyek tisztázása nem kevésbé volt fontos, mint a Zsolt Béla múltat érintő vádjaival kapcsolatos elvi állásfoglalások.

Illyés e cikkében megidézi a foszlott kabátú, didergő, begombolkozott vidéki „betűértők" alakjait, a berliner kendőbe burkolódzó, fagyoskodó tanítónőt, a „feszített nyakú", Szabó Dezső „fasiszta" füzeteit rejtegető tanítót, a magát számkivetettnek érző állatorvost. És Illyés felteszi a kérdést: „Ki viseli – már nyíltan is – a kántor hajdani asztrahánkucsmáját? Hova kerültek a tanítókisasszonyok asztalfutói, de még az iskola ablakai is? Ki tüzelte fel a padokat?"

Aki ismeri a bérből és fizetésből élő értelmiségiek süllyedésének adatait, az nem kérdőjelezheti meg e figyelmeztetés valóságalapját: az értelmiséggel való cselekvő együttműködés e közkatonák sorsának gondos számbavételét és helyzetüknek jobbítását is megkövetelte. E tényt a kommunista párt vezetői is elismerték. „Kétségtelen és tagadhatat-

lan – mondotta néhány hónappal később, *A magyar értelmiség útja* című előadásában Révai József –, hogy az értelmiség életszínvonala süllyedt a háború előttihez képest. De ez nem szándéka volt a demokráciának, hanem fátuma népünknek... A kérdés az: tud-e és akar-e a demokrácia ezen változtatni? Mi azt mondjuk: akar és tud. Az a társadalmi és politikai rend, amely a kvalifikált értelmiségi munkát nem becsüli meg, anyagi és morális vonatkozásban, nem tudja biztosítani a nemzet fejlődését."

Illyés azonban – ha lehet – még aggasztóbbnak ítélte a falusi intelligencia, az egész vidéki értelmiség lelki elesettségét. Illyés úgy érzi, az *egész* réteget igazságtalanul marasztalták el: visszahúzódásuk, tüskeváraikba üldözöttségük következménye: a számkivetettség tudata nem egyszerűen a süllyedő életszínvonalból vezethető le. Kihegyezetten teszi fel a kérdést: megérdemlik-e a bizalmatlanságot? Valóban „ők árulták el a falu és a betűértők együttműködését? Ők?... A magyarságnak jó zöme, a vidéki értelmiségnek ... pedig csaknem teljes egésze ül ilyen felhajtott gallérú mozdulatlanságban".

A vidéken élő értelmiség természetesen nem volt sem szociálisan, sem politikailag homogén réteg. Bizonyos, hogy az egykori kántortanítók, iskolaigazgatók, körorvosok, jegyzők, patikusok, állatorvosok, járásbírósági írnokok vagy tanácselnökök, városi és megyei tisztviselők különböző szociális kötöttségekkel, eszmei és vallási meggyőződéssel,

politikai attitűddel ítélték meg az „ostromot", az „összeomlást", a „felszabadulást" – mert e történelmi cezúra értelmezésében sem volt közös nyelvük: emberi-politikai elkötelezettségeiknek megfelelően szubjektívan más-más módon élték át 1945 tavaszát.

Nyilvánvaló, hogy e polarizáltságnak tudatában kell lefolytatni e réteggel a történelmi dialógust, melynek nem lehet más célja, mint a tisztességes többség meggyőzése, annak világossá tétele, hogy a demokráciában való egyenjogú jelenlét feltétele az úri kiváltságok feladása. Illyés, aki mindenkinél jobban ismerte ezen réteg belső tagoltságát, az úri középosztály és a dolgozó értelmiség érintkezési pontjait s választóvonalait, e dilemmáról nem írt cikkében. Nem érezte egyes képviselőinél leszűkítő gondnak az „uralmi szakszerűség" egyoldalú túltengését vagy éppen a történelmi realizmus hiányát, másoknál a nacionalista elfogultságok, előítéletek rendíthetetlenségét, de ugyanígy nem szólt az önkéntes szerepvállalókról, a földosztókról, a vidéki kollégiumok, tanoncotthonok szervezőiről, azokról a demokratikus értelmiségiekről, akiket első, felszabadulás utáni írásaiban éppen ő idézett meg a leghitelesebben. Szól viszont egy olyan egyetemes bizalmatlanságról, mely – feltételezése szerint – e réteg egésze ellen irányul; s különösen azok ellen, akik a népi irodalom neveltjei. „Tőlük kell a nép ügyét félteni? Ők nem demokraták?" S a szónoki kérdésre a következő metaforikus, töprengő válasszal felel: „Elfogadnám, hogy ezt a hall-

gatag réteget helyettesítsük, ha volna jobb, amivel helyettesíthetnénk. Ilyen egyszerűen nincsen... hacsak nem fogadjuk el a *mindenképpen helyettesíteni akarók* elvileg tán indokolható eszme-menetét, melynek végén gyakorlatilag azonban az az abszurdum áll, hogy helyettesítsük hát az egész magyar népet, mert hisz kifogás annak összessége ellen is emelhető."

1947 januárjában, amikor Illyés e cikkét írta, egyetlen felelős politikusnak sem állt szándékában sem az egész értelmiséget, sem az egész magyar népet „leváltani". A *Magyar Közösség*-per anyagának kezeléséből azonban Illyés ilyen következtetést vont le: a filozófia tolvajnyelvén szólva túláltalánosított. De a túláltalánosításnak volt tényalapja: az Illyés által jelzett jelenségeket érdemben kellett volna elemezni. S e szempontból nem a könnyen cáfolható túlzások cáfolata lett volna a legfontosabb, hanem a szónoki kérdések mögött rejtőző kérdésekről megkezdett tárgyszerű dialógus. Közelebbről arra keresni választ, mi az oka, hogy az értelmiség egyes csoportjai létükben érzik magukat veszélyeztetve, hogy egyes reprezentáns képviselői a nemzeti lét veszélyeztettségének szorításában élnek. Mert Illyés cikkének zárómotívuma félreérthetetlenül ezt jelezte: „Új esztendő kezdődik. A magyarság vagy demokrácia lesz, vagy semmisem, írtuk nemrég. De a mi demokráciánk is vagy magyar lesz, vagy semmilyen sem."

Nem tekinthető kizártnak, hogy az Illyéssel és Németh Lászlóval való találkozás kezdeményezé-

se, majd a Zsolt Bélával folytatott polémia közvetett válasz kíván lenni Illyés idézett, szorongató, nyugtalan kérdéseire. Úgy véljük azonban, az elvi kérdések érdemi megkerülése, illetve a dialógus korlátozása meghatározott kérdésekre, taktikailag sem volt szerencsés, és az elvi tisztázódást sem szolgálta. Igaz, Horváth Márton a *Szabad Nép* január 29-i számában hosszabb cikket szentelt Illyés munkásságának, de itt a középpontban a *Hunok Párizsban* című műve állt, illetve a polémiát az említett cikkel kapcsolatban néhány élesen megfogalmazott oldalvágás helyettesítette.

A *Valóság* 1947. júniusi számában B. Nagy László – azon baloldali értelmiségi ifjúság nevében, „amely első döntő útját elhatározó, jelenlegi magatartását is meghatározó élményét a népi irodalomtól kapta" – elmondta gondolatait Illyés *Újévre* című cikkéről is, de az ő kritikai vélekedése nem helyettesíthette az MKP vezetőinek érdemi-elemző állásfoglalását. A zárójelbe tett, elodázott elvi kérdések – mint ezt a későbbi történések bizonyítják – maguktól sohasem oldódnak meg, mint ahogy a tegnapi konfliktusok tárgyszerű elemzése sem helyettesítheti az új ellentmondásokkal, konfliktusokkal való szembenézést.

1947 őszén a nemzetközi légkör tovább romlott. A Truman-doktrína, majd a Marshall-terv nemcsak Nyugat-Európa új fejlődési távlatait körvonalazta, de közvetve az Észak-atlanti Szövetség megalapításának előkészítését is. Egyidejűleg a kelet-európai térségben – így Magyarországon is – megerősödtek a baloldal pozíciói. Jelezték ezt az 1947. augusztusi választások eredményei is. A négypártos koalíció a Kisgazdapártból kivált jobboldali erőkkel szemben a szavazatok több mint 60%-át szerezte meg: az MKP lett a koalíció legerősebb pártja (1 113 050 szavazatot kapott, 22%-kal, 300 ezerrel többet, mint 1945 őszén). Egyidejűleg a választási szövetség pártjaiban a baloldali erők befolyása megerősödött.

A választási eredmények az értelmiségen belüli mozgásokat érthetően befolyásolták. Az Egyesült Államokban és Angliában felerősödő antikommunizmus a volt úri középosztály és a régi polgári értelmiség egyes csoportosulásaiban az „angolszász" országok iránti rokonszenvet kondicionálta; a plebejus, a baloldali szemléletű értelmiség ugyanakkor határozottabban kötelezte el magát a népi demokratikus forradalom mellett. Ezen elkötelezettség *elvi* alapja az a meggyőződés volt, hogy a *magyar társadalom strukturális ellentmondásait*, amelyek a századforduló agrárszocialista mozgalmait, a forradalmi munkásmozgalmat, 1918–19

forradalmait, a népi írók mozgalmát is előidézték, „a korábbi megoldási kísérletek egyoldalúságain túllépő" *népi demokratikus forradalom* oldja fel. Úgy tetszett: minden feltétel adva van ahhoz, hogy e forradalom a munkások és dolgozó parasztok *tartós* szövetségére épüljön, biztosítva az alkotó értelmiség cselekvő részvételét az új társadalom formálásában.

A népi demokratikus forradalom alternatívája a szociáldemokrata pártban, a Nemzeti Parasztpártban, a Független Kisgazdapártban tömörült baloldali értelmiségiek számára is biztosítékot jelentett, s távlatot adott a NÉKOSZ-ban, a MEFESZ-ben tevékenykedő egyetemi hallgatóknak, a jövő értelmiségének is. Jóllehet az áttelepítések és a párizsi békeszerződés sokkhatása nem múlt el nyomtalanul, megalapozottnak tűnt az a remény, hogy a Magyarország számára kedvezőtlen békeszerződés nyomán kialakult feszültségeket feloldják az egymással testvéri együttműködésre kész győztes demokratikus forradalmak, s megteremtődnek a kisebbségi kérdés tartós megoldásának feltételei.

Kedvezően befolyásolta az értelmiség világnézeti tájékozódását továbbá az a tény is, hogy miközben a tőkés országokban a hivatalos politika erősen jobbra tolódott, az értelmiség olyan kiválóságai tömörültek a baloldalon, s reprezentálták a kommunista pártokat, mint a francia Joliot-Curie, Eluard, Aragon, Picasso, Léger, az olasz Visconti, Guttuso, az angol Bernal, J. Haldan stb. E tények kedvező feltételeket teremtettek az értelmiségpoli-

tika további árnyalásához, az elvi nézetkülönbségek érdemi megvitatásához. A gyakorlatban azonban ennek – sok szempontból – az ellenkezője történt.

A népi demokratikus forradalom szocialista jellegének erősödése természetesen szükségszerűen erősítette fel a burzsoázia különböző csoportjainak ellenállását; a hidegháború az osztálykonfliktusok kezelésének módját, stílusát befolyásolta érthetően. Az is természetesnek tekinthető, hogy a Mindszenty képviselte harcosan ellenzéki politika a korábban semleges katolikus értelmiségiek egyes csoportjaiban felerősítette a szembenállást. Az értelmiség számottevő csoportjainak magatartását azonban az együttműködés készsége jellemezte. Nagyszámú a diplomások, orvosok, pedagógusok, mérnökök belépése az MKP-be – jóllehet, e folyamat földcsúszamlásszerű felgyorsulása nem egyértelműen pozitív jelenség –, amely a szerepvállalás készségét tanúsította.

Számos jel mutatott arra, hogy a csak lassan javuló életviszonyok ellenére is a szakértelmiségiek önbizalma megerősödött: a hároméves terv a műszakiaknak, a közgazdáknak újfajta cselekvési lehetőséget biztosított; a demokratikus állam felvállalta a kultúra pártfogójának a szerepét; az 1848-as forradalom centenáriumának nagyszabású előkészületei pedig a nemzeti hagyományok ápolásának készségét tanúsították. A progresszív értelmiség jelképnek tekintette, hogy az első Kossuth-díjasok névsorának élén Bartók Béla és József Attila neve állt.

A kül- és belpolitikai erőtér átrendeződése nyomán a konfrontáció az értelmiség egyes csoportosulásaival – mindenekelőtt a finánctőke expertjeivel, a Mindszentyt követő ókonzervatívokkal, a Pfeiffer- és a Sulyok-párt híveivel – elkerülhetetlenné vált. De 1947 kora őszén még nem előlegeződött, s történelmileg nem is vált szükségszerűvé az a szinte százkilencvenfokos fordulat, amelyet – nem elválaszthatóan az egész stratégia újraértelmezésétől – az MKP értelmiségpolitikájában 1947 őszétől 1948 nyaráig megvalósított.

Fentebbi állításunk számos hipotetikus elemet tartalmaz. Ez érthető, hisz történettudományunk számottevő eredményei ellenére a fordulat körülményeivel kapcsolatos tények, összefüggések egy része még felderítetlen. Feltételezéseinket azokkal a tervekkel kapcsolatos tárgyalások is megerősíteni látszanak, amelyek alapján valószínűsíthető: 1947 őszén még nem került le a napirendről a Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország, Görögország és Magyarország népeit magába foglaló konföderáció lehetősége.

A Tájékoztató Iroda 1947 szeptemberében megtartott alakuló ülésének jegyzőkönyve s az utóbbi években megjelent visszaemlékezések sem igazolják azt a feltételezést, hogy az európai kommunista pártok gyors, azonnali fordulatra számítottak. Ezt a feltételezést látszik alátámasztani az a körülmény, hogy a Tájékoztató Iroda ülésén részt vevő kommunista pártok értékelésében a különböző fejlődési ütemek *objektív* okainak elemzése oly nagy hang-

súlyt kapott, s hogy tevékenységük összehangolásának jellegében nem volt teljes az egyetértés. Az ülésen a népi demokratikus országokban tevékenykedő kommunista pártok képviselői közül például a lengyel Gomulka, a jugoszláv pártot képviselő Kardelj – kifejezve „hálájukat és lojalitásukat a Szovjetunió iránt", ellenezték „a kommunista pártok bármiféle központjának a megszervezését".

Idézem Kardelj 1981-ben megjelent – elfogultságoktól nem mentes, mégis forrásértékű – visszaemlékezésének egy részletét: „Gomulka síkraszállt a kommunista pártok önállóságáért, azzal, hogy szükség esetén cseréljenek véleményt a Szovjetunióval, a nemzetközi munkásmozgalom élenjáró erejével.

Mi Gomulka mellé álltunk. Elleneztük, hogy a kommunista pártoknak bárminemű központja legyen, még tanácsadó szerepkörben sem, mert az csak korlátozná őket független cselekvésükben. Megállapítottuk, hogy a pártok elkövethetnek hibákat is, de majd maguk küszöbölik ki azokat. Eközben mindenképpen felhasználják más kommunista pártok tapasztalatait is. Állításom igazolására olyasféle érvet hoztam fel, mint Gomulka. Azt ugyanis, hogy a Szovjetunió hatalma akkora, és annyi tapasztalatot halmozott fel, hogy minden párt, ha a szükség úgy hozza, bizonyára kikéri a Szovjetunió Kommunista Pártjának mint a nemzetközi munkásmozgalom vezető pártjának a tanácsát. Hasonló módon a franciák, az olaszok és a csehszlovákok is elvetették Zsdanov javaslatát. Ha

jól emlékszem, csak a magyarok és a bolgárok értettek vele egyet.

Zsdanov belátta, hogy kisebbségben maradt, és semmi kilátása sincs arra, hogy elfogadják javaslatát. Ezért visszakozni kezdett, és mindenfélével előhozakodott. Ugyanakkor makacsul kitartott eredeti elgondolása mellett, jóllehet nyilvánvaló volt, hogy a tanácskozáson képviselt kommunista pártok többsége semmilyen formájú nemzetközi kommunista központra nem tart igényt, még ha az tanácsadó jellegű lenne is. Zsdanov erős nyomására végül mégis elfogadták azt a javaslatot, hogy az érdekelt pártok időről időre, ha azt a helyzet megköveteli, együttes ülést hívnának össze, hogy megtanácskozzák a közös érdekű problémákat.

Meg kell jegyeznem, hogy Zsdanov indítványa olyan mérvű ellenállásba ütközött, hogy Slánský félbeszakította a konferenciát, és különrepülőgépen Prágába utazott, hogy megkapja pártvezetősége jóváhagyását a javaslat végső, azaz legenyhébb változatának az elfogadásához. Természetes, hogy mielőtt beleegyezésemet adtam volna, én is hasonló módon jártam el, azaz táviratban részletesen tájékoztattam Titót a dolgok állásáról. Tito egyetértett azzal, hogy aláírjam azt a javaslatot, miszerint időnként konferenciákat tartunk, de csak ha a körülmények úgy kívánják."

A legkézenfekvőbb forrásanyag azonban, amelyből arra következtethetünk, hogy 1947 szeptemberében az MKP szűkebb vezetése sem tartotta időszerűnek a proletárdiktatúrába való közvetlen át-

menetet, az a dokumentum, amelyet a magyar párt terjesztett elő e tanácskozáson. Az MKP-t Révai József és Farkas Mihály képviselte a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén. A Központi Bizottság tevékenységével foglalkozó dokumentumot Révai József ismertette.

Előadásában az 1947 tavaszán elhangzott megnyilvánulásokhoz viszonyítva felfedezhetők hangsúlyeltolódások, de az alapkérdést, amelynek megoldásán a párt munkálkodik, ekkor – s tegyük hozzá: e fórumon – is így fogalmazza meg:

„Az új kormány megalakításával egy csatát megnyertünk, de számot vetünk azzal, hogy a magyar demokrácia alapvető kérdése – az a kérdés, hogy a magyar demokrácia népi demokrácia vagy polgári demokrácia lesz-e – még véglegesen nincs megoldva.

Ezzel kapcsolatban nincs még véglegesen megoldva a második főkérdés sem – belép-e Magyarország a szomszédos népi demokráciák sorába, vagy valamilyen formában az angol–amerikai imperializmus támaszpontja lesz."

A koalíciós pártokat jellemezve Révai ragaszkodott a formulához, hogy a leleplezett összeesküvést a már külföldön élő Nagy Ferenc irányította, de a legjelentősebb mozzanatként mégis azt emelte ki, hogy „kétéves harcunk eredményeképpen jelentékeny mértékben sikerült felszabadítani ennek a pártnak demokratikus magját és paraszti tömegeit a reakciósok befolyása alól". Kitartott Révai azon feltételezés mellett is, hogy a szociáldemokraták

választási kampányát a jobbszárny határozta meg, a végső summája mégis az volt, hogy az MKP és a koalíció valamennyi pártjának balszárnya a választásokat követően megerősödött, s a jobboldal exponensei, Pfeiffer Zoltán, Sulyok Béla, Peyer Károly ellenzékbe szorultak, illetve elhagyták az országot. A Parasztpárt megerősödéséről pedig mint üdvözlendő jelenségről szólt, és azt a szegényparasztok pártjaként jellemezte.

A fennálló állapotokat – s ez gondolatmenetünk szempontjából különösen fontos – definitíven a következőképpen jellemzi: „A magyar demokrácia a népi és polgári demokráciák elemeinek a keveréke."

Beszédében – tegyük hozzá: vitathatóan – a *polgári demokratikus* elemeket egyszerűen azonosítja a kapitalista, restaurációs, jobboldali tendenciákkal, s ebben az értelemben referátumában vannak önellentmondások. Ugyanakkor fontos, hogy a Magyar Kommunista Párt feladatait felvázolva úgy összegzi a gazdasági programpontokat, hogy ezek megvalósításában csak a tőkések megfékezését, a jövedelem- és vagyonadó komoly emelését tartja időszerűnek. A politikai tennivalókat pedig így summázta:

„A tapasztalat azt is mutatja, hogy nem könnyű előrehaladni és biztosítani a népi demokrácia győzelmét Magyarországon, ha a demokratikus pártokban benn vannak a jobboldali elemek is. A négy párt koalíciója, amely koalíció 1944 végén a Nemzeti Függetlenségi Front alapján megalakította ná-

lunk az ideiglenes nemzeti kormányt, lényegében átváltozott egyszerű együttműködéssé a parlamentben és a kormányban. A jobboldali elemek a kommunistákkal való együttműködés politikáját ideiglenes »szükséges rossznak« tartják, és az első – számukra kedvező – alkalommal igyekezni fognak fellépni a kommunisták ellen és megpróbálkoznak szakítani velük."

Mindezek a körülmények magyarázzák, hogy 1947 őszén Révai a magyar demokráciát „a népi és polgári demokráciák elemei keverékeként" jellemzi, s a politikai rendszer népi demokratikus jellegének erősítését jelölte meg fő feladatként:

„Pártunknak arra kell irányt venni, hogy megerősítse a demokratikus erők szövetségét, ami megoldhatja a magyar népi demokrácia összes alapkérdését.

Mely út vezet a népi demokrácia további megszilárdulásához?

Szükségesek a következők:

1. Segíteni a Szociáldemokrata Párt baloldali elemeit, hogy sikeresebben küzdhessenek meg a jobboldali szociáldemokraták agresszív politikája ellen, megerősíteni az egységfrontot, és ezzel közelebb hozni a magyar munkásosztály egységes pártja megalakulásának perspektíváját.

2. Segíteni a Kisgazdapárt demokratikus elemeit, akik e párt paraszttömegeire támaszkodnak, hogy megerősítsék az együttműködést a munkáspártokkal.

3. Minden módon megerősíteni a szövetséget a Nemzeti Parasztpárttal.

4. A Kommunista Párt tömegbázisának további kiszélesítése.

5. Fontos lépésnek tartjuk a népi demokrácia megszilárdítása felé Pfeiffer fasisztabarát pártjának – a magyar fasizmus legális fedőszervének – szétzúzását."

Tekintsünk most el annak mérlegelésétől, hogy a jobboldali Pfeiffer-párt jellemezhető-e fasiszta pártként, s hogy az egyes pártok minősítésében a hangsúlyeltérések mennyire indokoltak. A beszéd idézett részletével csak azt a feltételezésünket kívántuk megerősíteni, hogy az 1947 tavaszán és nyarán tett erőfeszítések általában az értelmiség és különösen a népi értelmiség differenciáltabb kezelésére azon stratégia szerves részeként értelmezhetők, amely többpártrendszer keretein *belül* kívánta korlátozni és részben felszámolni a tőke hadállásait, erősíteni a kommunista párt hatalmi súlyát, s erősíteni a demokrácia népi-szocialista jellegét. (E célkitűzéssel összhangban szerepel a gazdasági célkitűzések között „a kapitalisták vagyon- és jövedelemadójának komoly emelése".)

A történések 1947–48 fordulóján köztudottan más irányt vettek. A fordulat körülményeinek, indítékainak részletes elemzésére nem vállalkozunk, annak számos meghatározó mozzanata – az említett „fehér foltok" ellenére – a hazai történetírás, többek között Balogh Sándor, Orbán Sándor, Vida István munkásságának eredményeként egyre világosabban körvonalazódik. Az előzményekről azért szóltunk az adott keretek közt részletesebben, mert

dokumentálni kívántuk, hogy a népi demokratikus út s annak elemeként az MKP értelmiségpolitikája – Kovács Imre idézett állításával ellentétben – nem „egyszerűen egy ördögien végiggondolt taktikai játék volt, amelyben minden kommunista s a velük együttműködő demokrata *tudatosan* játszotta a neki leosztott mimikrin alapuló szerepet", hanem egy szerves történelmi folyamat, amely – számos, itt részletesen nem elemezhető ok következtében – nem kizárólagosan saját belső törvényei szerint gyorsult fel.

Az természetesen nem volt kérdéses, hogy az MKP végső célja a szocializmus, s hogy ennek politikai kondíciójaként a munkásosztály vezető szerepének kiharcolását tekinti feladatának, hogy továbbá a hegemónia biztosítása érdekében a többi demokratikus párttal szemben is erősíteni kívánja pozícióját. Nyilvánvaló, hogy e folyamat mozzanataként törvényszerűen került napirendre a nagy- és a középtőke államosítása, a termelőszövetkezetek szervezése és fokozottabb támogatása. A népi demokratikus út lényege azonban éppen az volt, hogy ezt a dolgozó parasztság minden rétegével és az értelmiséggel, illetve azok politikai képviselőivel szövetségben, a hegemónia és nem a politikai és ideológiai monopólium feltételei között kell realizálni. A hidegháború, a nemzetközi polarizáció természetesen a magyar politikai erők számára is kihívás volt, a fordulat gyorsasága és jellege azonban a magyar kommunisták meghatározó többségét is meglepte. Mert az, hogy a munkásosztály

hegemóniája, az MKP kulcsszerepe egyet jelent a baloldali erők felülkerekedését követően az együttműködésre kész, a szocialista távlatokat *is* vállaló koalíciós pártok megbénításával és felszámolásával, az legfeljebb Rákosi és legszűkebb köre számára volt magától értetődő.

A szocialista fordulat történelmileg indokolt és önkényes mozzanatainak kiszámíthatatlan elegyedése talán sehol sem olyan szembeötlő, mint az értelmiségpolitikában. 1947 őszén ugyanis olyan tételek revíziója, szövetségi kapcsolatok leépítése kezdődik meg indokolatlan gyorsasággal, melyek megfogalmazására, illetve újólagos kiépítésére éppen 1947 tavaszán és nyarán történtek kísérletek. Az említett szférában a rapid fordulat első érzékelhető tünete az irodalom- és kultúrpolitika újraértékelése volt. Az esztétikai megfontolások, melyek az álláspontváltozásokat motiválták, természetesen nem elhanyagolhatóak, s az is vitathatatlan, hogy a kiéleződő nemzetközi osztályharc a polgári dekadencia irányzataival szembeni határozottabb fellépést igényelte. E fordulat élességét azonban a burzsoá ideológia elleni harc szükségessége önmagában nem magyarázza – Lukács 1946-tól kezdve folyamatosan figyelmeztetett az imperializmus új realitásaira, a polgári filozófia válságtüneteire. Az értelmiségpolitika gyors változásának igazi indoka: az MKP, új stratégiájával összhangban, a hazai értelmiségi áramlatokhoz való viszonyát is új módon kívánta definiálni. A kultúrpolitika újragondolásában tehát a *politikai* logika dominált: az *új* stratégia

új taktikát s e taktikával összhangban levő *új* értelmiségpolitikát követelt. S témánk szempontjából éppen ez a döntő mozzanat: az újraértékelés folyamatában ugyanis éppen azon népi-radikális, polgári-humanista csoportosulásokat, irányzatokat marasztalták el, amelyekkel az együttműködés szükségességét néhány hónappal korábban éppen az MKP hangsúlyozta a leghatározottabban.

A fordulat érzékeltetése érdekében idézzük Horváth Márton 1948 márciusában – tehát alig tizenegy hónappal a Zsolt Béla*val* folytatott vitát követően – írt, *A magyar demokrácia irodalmi életének mérlege* című tanulmányából az Illyés Gyula*ra*, illetve a népi írókra vonatkozó megállapításokat. „Az *egy helyben topogás* – írja Horváth Márton – egyre inkább *lemaradást* jelent számunkra, s ha egyáltalán ma is képviselnek még paraszti elemeket, akkor csak azokat, akiknek programja abban a negatívumban merül ki, hogy nem fogadják el a szocialista fejlődés perspektíváját Magyarországon."

1949-ben, alig egy évvel később, a *Válasz*-kört jellemezve, megfogalmazásai még élesebbek. Illyés jobb felé hajló írói, politikai magatartása – írja Horváth, korábbi megállapításait feledve, s azokra, a közírói morál legelemibb törvényeit felrúgva, nem is utalva – először a fasizmus németországi és magyarországi győzelmeinek hatása alatt alakult ki. „Illyés csatlakozása a *Nyugat*-hoz, a babitsi l'art pour l'art-hoz, »hagyományvédő« magatartása, francia irodalmi orientációja egyrészt a »szekértá-

borrá« átalakított elefántcsonttorony veszélytelen és legalizált, mélységesen megalkuvó »szellemi tiltakozása« volt a »barbárság« ellen. Másrészt a fasizmus »önálló« magyarországi válfajával: Horthyval, Gömbössel, Kállayval kötött hallgatólagos paktum eredménye volt, mely megengedte Illyésnek, hogy a *Nyugat* utódjában, a *Magyar Csillag*-ban harcoljon – nem a németek, hanem a germanizmusok ellen."

Cikkében Horváth Márton nem kevesebbet állít, mint hogy „a felszabadulás utáni *Válasz* vonala lényegében 1943-ban, a hírhedt szárszói konferencián alakult ki, mely először kényszerítette a »házkörnyék rendbentartóit«, a »hagyományok őrzőit« a német vereség lehetőségével kapcsolatos állásfoglalásra".

Horváth Márton idézi Németh László szárszói beszédének néhány, valóban megkérdőjelezhető gondolatát, de nem a vita, hanem a gyanúsítás módszerével él, s Némethet ez alkalommal az *ellenforradalom* egyik ideológusaként jellemzi. Németh Lászlóhoz csatlakozott Féja Géza, Kodolányi János és *gyakorlati magatartásában* Illyés Gyula. Illyés – állítja Horváth – a háború alatt is fedezte s a gyakorlatban a felszabadulás után is fedezi, az új helyzetre alkalmazva támogatja Németh László vonalát.

„1946-ban az újonnan meginduló *Válasz* első számában – állítja Horváth – átveszi a reakciós »parasztegység« Nagy Ferenc–Kovács Imre-féle jelszavát. Illyés azt írja, hogy a *Válasz* »az iroda-

lomban csak egy rész akar lenni, a parasztság szellemi életében viszont a hajdani egész népies mozgalmat segítené a fejlődés és tisztulás felé, amelynek a falukutatás, a Márciusi Front, majd a Parasztpárt is csak egy-egy szárnyhada lett, s amelynek még több szárnya és raja lehet, míg el nem éri célját: a szegényparasztság tökéletes anyagi és szellemi egyenjogúsítását«. Úgy írja le ezt az utolsó félmondatot, mintha nem 1946-ot, hanem 1936-ot írnánk. A földreformról nincs szava a *Válasz*-nak, de demagóg, frázisszerű »parasztköveteléseket« hangoztat. Mi sem természetesebb, mint hogy Illyés saját területén a »paraszti választás« mellett van. Programcikke szerint a munkás–paraszt-viszonyban »politikailag a munkásosztály mozgalma szolgálhatja erősebben ezt a szövetséget; az irodalom dolgában a parasztságé, ahogyan az eddigi alakulás is mutatja«."

A *Válasz*-kör eszmei arculatát pedig Horváth Márton a következő, Zsolt Béla általa elmarasztalt szigorúságát sokszorosan felülmúló szavakkal jellemzi: „A *Válasz* volt fennállása folyamán a burzsoá nacionalizmus ideológiájának vezető orgánuma. A Parasztpárt 1945-ös választási demagógiája (fő jelszava: »A nemzeti érzés nem reakció!«); a népiesek fasiszta szárnyának soviniszta »hagyományai«; Németh László »vezetésre hivatott« intellektueljeinek irredentizmusa: mindez visszhangra talált a *Válasz*-ban."

A *Válasz* természetesen *nem* volt marxista folyóirat, s valóban közölt olyan írásokat is, amelyek

„harmadikutas" nézeteket képviseltek. Írásunkban magunk is hiányoltuk a vitát Illyés *Újévre* című cikkével kapcsolatban. Kötődései következtében érzékelhetően tükrözte a Nemzeti Parasztpárton belüli polarizálódást, s voltak írások, amelyek a jobbszárny nézeteit közvetítették. Ezen tanulmányokkal való polémia elkerülhetetlen volt, mint ahogy elvben az sem kizárt, hogy a forradalmi folyamat új szakaszában tegnapi szövetségesek szembekerülnek egymással. Tény továbbá, hogy 1947-ben a *Válasz* alaphangszereltsége borúlátóbb, s hogy e korszakában irodalmi rovata sokkal inkább tekinthető az egykori *Magyar Csillag*, mint a *Válasz* örökösének. Ugyanekkor a szociográfiai hagyománynak ez a folyóirat a sáfára, s a szociográfiák többsége, mindenekelőtt Sarkadi Imre és Márkus István falurajzai plebejus indíttatásúak; nem az idegen szemlélő nevében bírálnak, hanem valóban a szegényparasztság gondjairól, útkereséséről tudósítanak.

A *Válasz* felszabadulás utáni történetének érdemi elemzését, sem Illyés pályaképének felrajzolását nem tekintjük feladatunknak. Azt azonban a *Válasz* évfolyamainak egyszeri végigolvasása is bizonyítja, hogy a Horváth által korábban felvázolt Illyés-kép *radikális* módosítását, a *Válasz* egész vonalvezetésének megbélyegzését nem az objektív összefüggések, a dialógust igénylő kérdések tárgyszerű megvitatásának igénye, hanem az MKP politikájában bekövetkezett gyors stratégiai-taktikai váltás *ideológiai* igazolásának igénye motiválta.

Mindenekelőtt tényszerűen nem igaz, hogy Illyés a *Válasz* programadó cikkében átvette a „reakciós parasztegység" Nagy Ferenc és Kovács Imre által meghirdetett jelszavát, s hogy „nincs szava a földreformról". A Horváth által inkriminált programadó cikk 1946 októberében jelent meg az újrainduló *Válasz* első számának élén, *Az idő kérdései* címmel. Írásában Illyés valóban vallja: a régi *Válasz* örökségét kell folytatni. De ez a *régi Válasz* – Horváth jól tudta – a népi írói mozgalom jobbszárnyával szemben 1937–38-ban a *demokratikus* alternatívát képviselte, mint ahogy azt is tudnia kellett, hogy a *Válasz*-kör – nemcsak Sárközi György személye miatt – a hungarofasizmus keresztтüzében állt.

Illyés a *Válasz*-kör érdemét abban látta, hogy „izzóra fújta a magyar agrár-szocializmus szétrúgott parazsait", „kiragadta az ellenforradalom markából s öntudatra ébresztette az értelmiség, különösen a vidéki értelmiség nem kis seregét", „a magyar sors gondolatát a társadalmi fejlődés, sőt társadalmi forradalom irányába hajlította". 1947 tavaszán, Zsolt Bélával vitatkozva – az indokolt fenntartások ellenére – Horváth is hasonló módon jellemezte a mozgalom történelmi érdemeit.

Programadó írásában Illyés valóban megállapítja: nem igényli, hogy az új *Válasz* az *egész* magyar irodalom szócsöve legyen; mint ahogy egyetlen párt szócsöve sem kíván lenni. Mondatainak azonban egész más a szövegösszefüggése, mint azt Horváth sejteti.

„Az irodalomban csak egy rész akar lenni; a parasztság szellemi életében viszont azt a hajdani egész népies mozgalmat segítené a fejlődés és tisztulás felé, amelynek a falukutatás, a Márciusi Front, majd a Parasztpárt is csak egy-egy szárnyhada lett, s amelynek még több szárnya és raja lehet, míg el nem éri célját: a szegényparasztság tökéletes anyagi és szellemi egyenjogúsítását. Külön kötelezettséget érzünk azok iránt az értelmiségiek, betűértők iránt, akik a mi szavunkra mérték újra a magyarság fogalmát, tértek vissza Petőfi és Ady útjára, de akik a száguldó események és bénultnak látszó eszmék közt tétován állnak vagy irányt tévesztettek. S akinek már most ezt mondhatjuk: elvész a magyarság, ha a reakcióba hátrál, ha szorultságából és szorongásából nem tudja kivágni magát legjobbjaival a neki való demokráciába."

A parasztság s az értelmiség iránti kötelezettségnek e programadó cikk fontos motívuma. S az egyetemes értékirányok is félreérthetetlenek: Illyés 1946 októberében, a magyar reakció megújuló ellentámadásai közepette attól félti a „tétován állókat" s az „irányt tévesztetteket", hogy a „*reakcióba* hátrálnak".

A földreformról pedig Illyés így ír: „A hajdani Válasz minden tanulmányának, sőt szinte minden versének és novellájának alján ez a gondolat dobbant: földet. Nagyonis hiszékenyek volnánk, ha azt hinnénk, hogy egy olyan országos cselekmény, mint egy gazdaságilag és korszerű műveltség dol-

gában változatlanul nincstelen népréteg földhözjuttatása puszta telekkönyvi bejegyzéssel befejeződik. Ha a föld helyett ezentúl a szövetkezet és a népművelтség lesz ez a vissza-visszatérő gondolat, az olvasó megérti: csak a szó változott, a lényeg nem. A társadalmi viszonyok közül csak azokat tekinthetjük érvényes, valóságos, lényegükben megszerzett vívmányoknak, amelyek a szegényparasztságra is érvényesek, amelyek a parasztságig valóságosan is lehatnak. Így oszlathatjuk el azt a hiedelmet, így szüntethetjük meg annak a hiedelemnek alapját, amely ezt a parasztságot s vele a dolgozó magyarság zömét gyarmati népnek látja saját országában. A feladat egyszerre gazdasági és szellemi."

A szöveg ismeretében kérdéssé alakíthatjuk át Horváth kijelentő mondatát: valóban nincs a földreformról Illyésnek egyetlen szava sem? A válasz nyilvánvaló: van. Sőt Illyés tovább megy. A kommunisták gondolatával egybecsengően kijelenti: a földreform egy forradalmi folyamat kezdete, s e folyamat nem tekinthető befejezettnek, amíg a parasztság nem társul a „neki való" szövetkezetbe, amíg meg nem szűnik a volt uralkodó osztályok műveltségi kiváltsága, s az „úri mentalitás", amely a parasztsággal mint társadalom alatti páriaréteggel számol. E szavak plebejus-demokratikus irányultságát 1946 őszének közhangulatát ismerve nem lehet megkérdőjelezni.

A népi mozgalom hungarofasiszta szárnya vitathatatlan faji elveket képviselt, soviniszta, irredenta

politikát követelt. De Illyés programadó cikkét s a *Válasz* egész szerzői körét ezen irányzattal – fájó e tényt leírni – csak manipulatív szándékkal lehetett azonosítani. „Európa népeinek most következő fél százada – írja Illyés idézett cikkében – arra megy, hogy a nacionalizmus igazán maradi légköréből kibontódva miképpen engedjenek át különkülön, majd együttesen a szocializmusba s azon át abba az új erkölcsiségbe, amelynek éppen a szocialista eszme a legfőbb tünete."

Mai olvasatban is vannak Illyés cikkének a marxista kritikust vitára ösztönző állításai, mint ahogy a *Válasz* közleményében felfedezhető a neoromantika hatása, a paraszti tradíciók mitológiája, a folklór időtlenítése is. A parasztságnak az „aljkultúrától" való érintetlensége feltételezésünk szerint például nem volt olyan egyértelmű, mint azt Illyés Gyula idézett cikkében állítja. E mozzanatok azonban kérdésünk szempontjából nem meghatározóak: *a politikai szövetségnek nem feltétele a világnézetek azonossága;* Illyés Gyula s a *Válasz*-kör számos szerzője *nem marxistaként vállalta a munkásszocializmussal való együttműködést.*

A *Válasz* lapjain a munkássággal való politikai szövetség ellenzői is szóhoz jutottak. Így a korábban baloldali és antifasiszta Kovács Imre és Farkas Ferenc is, akik 1947-ben már jellegadó képviselői a Nemzeti Parasztpárt jobbszárnyának. De Horváth Márton nem különíti el, hanem szándékoltan egybemossa ezen irányzatokat. Illyés ugyanis idézett cikkében a munkás-paraszt szövetség elkötele-

zett híveként szólalt meg, egyidejűleg hangot adva azon meggyőződésének, hogy e szövetségbe – a magyar társadalom sajátos fejlődése következtében – a munkásság több politikai, a parasztság több irodalmi „tőkét" (értéket, ismeretet, készséget) visz bele. „Még egy gondolat a jellegzetes magyar helyzetre, a munkások és parasztok felfejlődésére: politikailag az előbbiek mozgalma szolgálhatja erősebben ezt a szövetséget; az irodalom dolgában az utóbbiaké, ahogyan az eddigi alakulás is mutatja."

Az illyési tételnek pozitív elemét – akkor és ott – Horváth nem igazolta vissza, holott a Márciusi Front 1938-as programnyilatkozatához képest történelmi előrelépés volt a marxista munkásság politikai hegemóniájának elismerése. Ami az irodalmi viszonylatokat illeti, tételével szembe lehet állítani új eszményeket, állításának tényalapját – a minőségi jegyeket szem előtt tartva – nem lehet cáfolni; a szocialista irodalom magasabbrendűségét csak művek bizonyíthatták.

Ellenvetésként megfogalmazható: Illyés programcikke 1946-ban íródott, s Illyés a Nemzeti Parasztpárton belül történt szakadást követően szembefordult Erdeivel, Farkassal, hogy a harcokban a *Válasz* sohasem vált a balszárny orgánumává. Ez tény. Úgy véljük azonban, hogy Horváth álláspont-változtatását nem e körülmény motiválta meghatározóan: taktikai megfontolásokat stratégiai eszmei-teoretikus igénnyé transzponálva 1947-ben egyidejűleg bírálta *és* védte Illyés másságát, zárójelbe téve fontos elvi nézetkülönbségeket;

1948-ban pedig éppen e másságot torzította, majd ítélte el.

Illyés Gyula 1946-ban a Nemzeti Parasztpárt centrumához tartozott, de mint láthattuk, nem utasította el a szocialista alternatívát, csak annak „fájdalommentesebb", a magyar parasztság fizikai és szellemi tartalékait jól hasznosító, a magyar terep sajátosságaihoz jobban alkalmazkodó változatához ragaszkodott. De 1946-ban – mikor a megbélyegzett programcikk született – az MKP is ezt vallotta.

1946 kora őszén ülésezett az MKP III. kongresszusa. Itt fogalmazódott meg az a tétel, hogy „új utakon akarunk haladni a szocializmus felé, olyan utakon, amelyek az egész dolgozó nemzet számára könnyebbé, fájdalommentesebbé teszik a szocializmushoz vezető átmenetet... Ez a haladás útja... kétségkívül lassúbb, mint a haladás, amelynek útján jártunk 1919-ben, de mi ... szívesen megyünk az *értelmiség*, a *parasztság*, a *kisemberek*, tehát az egész dolgozó nemzet kedvéért lassabban, de fájdalommentesebb szocializmushoz."

E stratégia a *kis- és középparasztsággal* való tartós szövetség elemét is magában foglalta, s ez volt az alapja a Nemzeti Parasztpárt – nem szóismétlésként írom – *parasztpárti* politikusaival való együttműködésnek.

Az MKP III. kongresszusán Rákosi Mátyás kongresszusi beszámolójában így jellemezte a párt parasztpolitikáját: „A parasztság felé a Magyar Kommunista Párt programja röviden ez: jómódú,

művelt parasztságot, virágzó mezőgazdaságot! Sokat hallottunk a háború előtt arról, hogy Magyarországon minden előfeltétele megvan annak, hogy hazánk valóságos kertországgá változzék. Akkor ez a megállapítás helytelen volt: a parasztot fojtogató ezer- és tízezer holdas nagybirtokok tövében szó sem lehetett kertországról. Ma, amikor ezek a latifundiumok végre a dolgozó parasztság kezére jutottak, ma nemcsak adva vannak az intenzív, kertszerű művelés előfeltételei, de a juttatott parcellák kicsi volta parancsolólag megköveteli, hogy ebben az irányban segítsük az újgazdákat, de az egész mezőgazdaságot is." A tágas és elvszerű értelmiségpolitika a népi demokratikus stratégia szerves alkotóeleme volt, s összekapcsolódott egy olyan parasztpolitikával, amely a szövetségesekben megerősítette a bizalmat: a szocialista átmenet feltételeit fokozatosan és a magyar sajátosságokkal összhangban kívánja a Magyar Kommunista Párt megvalósítani.

A hidegháború, a nemzetközi osztályharc éleződése a népi demokratikus forradalom feltételeit módosította. Az MKP vezetői azonban – s gondolatmenetünk szempontjából ez a tény is meghatározó jelentőségű – a „fordulat évét" követően az 1946-ban meghirdetett népi demokratikus program visszamenőleges *elvi* felülbírálatát is szükségesnek tartották. Révai az MDP 1949. március 5-i ülésén önbírálatot gyakorolt azon feltételezéséért, hogy a párt a népi demokráciát a szocializmushoz vezető *sajátos* útnak tekintette, s mert feltételezte:

a népi demokrácia lényege a hatalom megosztása a munkásosztály és a dolgozó parasztság között. Fel kell tehát számolnunk azt a felfogást – mondotta –, hogy nálunk a „munkásosztály megosztja a hatalmat más osztályokkal. Ebben a felfogásban már megvan a maradványa annak a nézetnek, amely szerint a népi demokrácia valami egészen sajátos és különleges állam, amely nemcsak formájában, hanem lényegében és funkciójában különbözik a szovjet államtól."

Ma sem tartjuk bizonyítottnak ezen önkritika történelmi megalapozottságát. Magunk csak azt tekintjük bizonyosságnak, hogy a magyar társadalom örökölt tehertételeit: a kizsákmányoltság rideg feltételeit, az ipar és a városok alacsony fejlettségét, a munkahelyek krónikus hiányát, a mezőgazdasági termelés alacsony termelékenységét a *szocializmus feltételei* között lehetett és kellett megoldani, s hogy a szocializmus biztosítja a lehetőséget a művelődés forradalmához, az értelmiség szociális összetételének megújulásához, a társadalmi osztályegyenlőtlenségek csökkentéséhez, a kizsákmányolás minden válfajának megszüntetéséhez. Korántsem bizonyított azonban, hogy a megváltozott nemzetközi helyzetben végrehajtott gyors stratégiai váltás kedvezett a szocialista viszonyok szerves, mély, tartós erősödésének, illetve hogy az egypártrendszerre való áttérés – akkor és ott – valóban sine qua nonja volt a szocialista jelleg erősítésének, a munkásosztály hegemóniájának.

E kérdések monografikus igényű vizsgálata nem

e cikk feladata. Azonban az értelmiségpolitika hatékonyságára korlátozva elemzésünket is megállapíthatjuk: a szocialista alternatíva vállalása a szélesebb osztályszövetség feltételei között nemcsak nem zárja ki, ellenkezőleg, feltételezi a politikai szövetségesekkel folytatott vitát; mint ahogy az is bebizonyosodott, hogy a nemzeti jelleg megőrzése és kiteljesítése a szocialista nemzet keretei között összeegyeztethető az internacionalista kötelezettségekkel. Ami pedig a politika, a viták hatékonyságát illeti: egybevetve az 1945–1948 és az 1948–1953 közötti évek tapasztalatait, megállapítható, a gyors stratégiai váltás *nem az elvi viták elmélyülésével járt együtt*, nem az egyébként is szűk szövetségi bázis erősödését eredményezte, hanem fokozta a *türelmetlenségre* való hajlamot, a mind egyetemesebbé váló *bizalmatlanságot*. Mert – változatlanul az értelmiségpolitikára korlátozva gondolatmenetünket – az, ami a *Válasz*-szal történt, nem volt elszigetelt, egyedi jelenség: 1949 tavaszát követően szinte valamennyi jelentős értelmiségi szövetséges neve mellé odakerült a kérdőjel. Horváth Márton a szociáldemokrata párt balszárnyához tartozó, a két munkáspárt egyesülését támogató Justus Pált a weimari proletkult absztrakt irányzatának támogatójaként marasztalta el. 1950-ben – törvénytelen letartóztatásukat követően – Horváth már arról írt, hogy Justus és más „szociáldemokrata irodalompolitikusok" a „nagy politikában" előszeretettel baloldalinak álcázták magukat, de „az irodalompolitikában teljesen szabadjára engedték

kommunista- és szovjetgyűlöletüket". (A szociáldemokrata balszárnyhoz tartozó Vajda Imre, Riesz István, Szalai Sándor, Schiffer Pál tevékenysége hasonló módon inkriminálódott.) A Kisgazdapárt baloldali entellektüeljeinek pályája Oltványi Imre kivételével nem ilyen drámaian törik meg, de Ortutay Gyula, Katona Jenő 1957-ig szintén a perifériára szorult.

A bizalmatlanság a kommunista párton belül is megfizedelte az értelmiség sorait. Kezdődött e folyamat az ún. Lukács-vitával, folytatódott a NÉKOSZ-határozattal, majd a törvénysértő perekkel, amelyeknek vádlottjai között a hazai kommunista mozgalom mai vezetői mellett megtalálhatóak voltak mindazon értelmiségi csoportosulások képviselői, amelyek a Horthy-Magyarország viszonyai között a nemzeti-radikális mozgalmaktól eljutottak a népfrontpolitika felelős vállalásáig, az illegális kommunista pártig. A fordulat a kultúr- és irodalompolitikában Bartók, József Attila, Derkovits Gyula örökségének újraértékelésével társult, ami paradox módon a párttag és párton kívüli baloldali író- és művészcsoportosulások háttérbe szorulásához vezetett: a nemzeti klasszicizmus képviselői nagyobb becsben állottak, mint a szocialista képzőművész- vagy építészcsoportok képviselői; Bartók kommunista rajongóinak Bartókkal szemben kellett bizonyítaniuk az Erkel Ferenc-i hagyomány magasabbrendűségét stb.

A szocializmus felépítésének folyamata – e tragikus és semmivel sem igazolható törések ellenére –

ezekben az években is előrehaladt. Fájdalmasan nehéz feltételek között, de felgyorsult az ország iparosodása; ha nem is egyenletesen, de megsokszorozódott az ország intellektuális kapacitása; megváltozott a társadalom műveltségi szerkezete, növekedett a diplomások száma, korszerűsödött az értelmiség szakmai struktúrája, megszűnt az értelmiség „úri", polgári minősége, megújult szociális összetétele. A nagy építkezések, a kultúra állami támogatása, a kutatóhálózat fejlesztése az értelmiségi munka új feltételeit teremtette meg; megváltoztak a léptékek, a munka hatóköre. De a dogmatizmus, a kultúr- és értelmiségpolitika monopolisztikus leszűkítésének, indokolatlan megkeményedésének következményei mély nyomokat hagytak, s tartósan beárnyalták e méltán történelminek tekinthető vívmányokat.

Révai József 1947 júniusában a bölcsészettudományi kar professzoraival folytatott beszélgetésen azt mondotta: „Nem törekszünk arra, hogy a marxizmusnak kizárólagosságot biztosítsunk az egyetemeken. Nem vagyunk olyan értelemben dogmatikus marxisták, hogy ne ismernők el a haladó mozzanatokat olyan irányzatokban, amelyek távol állnak tőlünk." Illyéssel és Németh Lászlóval való találkozása 1947 őszén e szándék komolyságát látszott hitelesíteni.

A stratégiai fordulatot követően azonban egy egészen más gyakorlat érvényesült. A marxizmus *hegemóniájáért* folytatott elvi harcot felváltotta a marxizmus adminisztratív eszközökkel biztosított *kizárólagossága*.

A fordulatot követő évek történelmi tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy az ily módon kiharcolt fölénynek, a politika fentebb körvonalazott eltorzulásainak törvényszerű velejárója a látszatgyőzelmek valóságos győzelemként való megélése, a gondolati megmerevedés. Mert az 1949–1953 közötti éveket nem a hazai terep sajátosságainak, az új ellentmondásoknak tényszerű elemzése, hanem a kinyilatkoztatások jellemezték. S miután ezekben az években uralkodó volt a feltételezés, hogy semmilyen *más* szellemi irányzat a korabeli magyar társadalomban *nem* haladó, természetszerűleg lekerültek a napirendről azok a kérdések, amelyeket 1945–1948 között a progresszió más irányzatai fogalmaztak meg, amelyek a megváltozott viszonyok ellenére – rejtetten vagy nyíltan – megoldatlanul őrződtek meg az új struktúrában. Így nem eshetett szó a város és vidéke szervesebb egybekapcsolódásával összefüggő alternatív tervekről, a falvak urbanizálásáról, a határainkon túl élő magyar kisebbségekkel való viszony intézményi feltételeiről, az ún. zsidókérdésről, a protestantizmus történelmi szerepével kapcsolatos dilemmákról, a katolikus humanizmus magyarországi erőtlenségének okairól s lehetséges szerepéről – hogy csak néhány kérdést említsünk azok közül, amelyek napirenden voltak 1945 és 1948 között, s amelyek, megváltoztatva a megváltoztatandót, napjainkig megőrződtek a „mélytudatban".

Az értelmiségpolitika e fordulatának tanulságait végiggondolva befejezésül idézzük e dráma egyik

kulcsszereplőjének, Horváth Mártonnak a *Kritika* 1972. novemberi számában megjelent, kíméletlenül kritikus-önkritikus szavait:

„A felszabadulás utáni első években a párt álláspontja – ezt Révai és Lukács többször kifejtette –, hogy a népi demokrácia a plebejus-polgári forradalom állama. Rákosi viszont – persze belső használatra – a koalíciót a kettős hatalom időszakával hasonlította össze. Mindannyiunk elképzelését túlhaladta a sztálini meghatározás, mely 1948-ban jutott tudomásunkra, hogy a népi demokrácia: proletárdiktatúra szovjet forma nélkül. Éles fordulat, mely váratlanul ért, és nehéz helyzetet teremtett. Elvben két út volt elképzelhető. Egyik a demokratikus diktatúra mint hosszú átmenet, támaszkodva a 45 utáni demokratikus vívmányokra és népi szervekre. A másik: támaszkodni az élcsapatra és erőhatalmi szervekre. A sztálini definíció azonban nem perspektívát, hanem befejezett tényt közölt, ez felelt meg a mi maximalizmusunknak is, ennek az útnak vágtunk neki. Ez 1948-ban központi problémává tette a párt kérdését. Hatalmas tömegpártunk volt, mely nem teljesen a lenini elvek szerint épült. A koalíciós korszakban időnként választási tömegpárthoz hasonlított és a két munkáspárt egyesülése a döntő eredmények mellett belső ideológiai feszültséget okozott. A kispolgári tömegek egy része nem belépett, hanem bemenekült a pártba, a heterogén összetétel következtében a párt némely szektora nem az egy nézetet valló, hanem a különböző nézeteiket elhallgató emberek politi-

kai tömörülése volt. Lelkesen követték sokan a párt politikáját, amíg a polgári forradalmi feladatok befejezése volt soron, de a proletárdiktatúra programja (kollektivizálás, a termelőeszközök teljes államosítása, a feszített ötéves terv, a kultúrpolitika monopolisztikus és adminisztratív leszűkítése) még a párttagság egy részét is ingadozóvá tette. Az adott politikai koncepció vezetett a pártdemokrácia maradványainak a felszámolásához, a megfélemlítésen is alapuló »monolit egységhez«. A perek koncepciójához hozzá tartozott az is, hogy az akkori pártvezetés többsége se tudta az igazságot. A felelősségen ez nem változtat."

E két vita sokfelé ágazó vitaanyagát végigolvasva korántsem az a tanulság következik számunkra, hogy a türelmes elvi viták roncsolják a politikai szövetség tartópilléreit. Ellenkezőleg: az elnapolt vagy adminisztratív úton lezárt viták szülik a doktrinér magabiztosságot, a bürokratikus ethoszt, és kedvező feltételeket biztosítanak a téves nézetek glorifikálásához. Az MSZMP értelmiségpolitikájának pozitív tapasztalatai ellenkező oldalról erősítik meg ezt a feltételezést: csak az érdemi vitakérdések végiggondolása és gyakorlatban való megvalósítása old fel történelmi görcsöket. Az „asztal alá söpört" vitakérdések csak a hivatalos nyilvánosságból iktatódnak ki, de tovább élnek, sőt mítoszokká torzulnak, s összekapcsolódnak álkérdésekkel, hamis tudati alakzatokkal.

MŰVELŐDÉS – KÖZMŰVELŐDÉS – ÉRTELMISÉG

1. Művelődési kiváltságok, történelmi előzmények

Művelődés, közművelődés, értelmiség

A műveltség tartalma, a művelődés fogalma történelmileg változó, mint ahogy a művelt ember, az értelmiség is történelmi kategória. A társadalom műveltségi szerkezete sajátos módon leképeztę s egyben a művelődési kiváltságok segítségével felerősítette a társadalmi tagoltságot, az osztály- és rétegkiváltságokat. A közművelődés csak a legújabb korban kapott polgárjogot: a művelődés a zárt és előjogokkal rendelkező „elit" kiváltsága volt.

Az ún. művelt emberek viszonyát a kulturális értékekhez alapvetően két feltételrendszer határozta meg: egyrészt, hogy az uralkodó rétegek gazdasági és politikai kiváltságai *műveltségi kiváltságként* is léteztek, másrészt – ettől függetlenül – az emberiség által felhalmozott *tudásanyag terjedelme, specializáltsági foka,* az ismeretek elsajátításához szükséges módszerek sokasága.

A művelt ember eszményének újkori értelmezésében szerepet játszott a reneszánsz, melynek évszázadaiban azt tekintették műveltnek, aki korának teljes kulturális kincsét a magáénak mondhatta – mégpedig lehetőleg annak eredeti formájában.

A humanisták az antik kultúra felélesztését s az emberközpontú, evilági értékek felé forduló műveltségeszmény elismertetését szorgalmazták. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez az egyszerre teljes körű és mélyre hatoló műveltségeszmény csak azok számára volt elérhető, akik nem szorultak keresőfoglalkozásra. A késő reneszánsz eltávolodott a népi reneszánsz – olasz nyelvű – gazdag burjánzásától, kifejlett formájában jellegzetesen *udvari kultúra* volt. Antonio Gramsci kifejezését használva („csillogó parazitizmus") jellemezte.

A Mediciek korában a nem nemesi származású humanista művészek, bölcselők társadalmi megbecsültsége igen magas volt. A 16. században a királyi udvarokban csökkent az írástudók tekintélye. Áttörést az ész mindenhatóságát hirdető francia felvilágosodás hozott. Voltaire, D'Alembert, Diderot, a nép soraiból származó enciklopédisták a párizsi szalonokban egyenrangúként vitatkoztak a bureau d'esprit-k főúri tulajdonosaival. S az enciklopédisták abban is reménykednek, hogy a „föld színén szétszórt ismeretek" összegyűjthetők, rendszerezhetők, hogy az *enciklopédia* a „könyvbérlők", az „olvasótermek" révén közvetlenül, a „honoratiorok, valamint a színpad, a röpiratok és a hírlapok segítségével közvetetten szélesebb körökhöz juttatható el, hogy az »ész« a rend, az erény forrása".

A felvilágosult abszolutizmus a kikerülhetetlen reformok felülről való bevezetése érdekében a gyámkodást a kultúra minden területére kiterjesz-

tette: hasznos állampolgárok, engedelmes alattvalók nevelésére törekedett. Céltudatosan hozzákezdett a népiskolai oktatás, a szakiskolai képzés intézményesítéséhez, a közoktatási rendszer állami fejlesztéséhez. A romantika, a reneszánsz hagyományokat újraértelmező klasszicizmus – a francia felvilágosodás és a forradalom visszahatásaként – újra igazolja az elzárkózást: nem a nép- és közművelődést állítja előtérbe, hanem a szellemi elit és a középosztály nevelését. A képzési szintek elkülönülése, az iskolarendszer és a műveltségfogalom tagolása e cél megvalósítását szolgálta.

Theodor Geiger joggal hangsúlyozza: e kultúrtörténeti korszakot egészében az ún. *magas kultúra* és a *népi kultúra* elkülönülése jellemzi. A névtelen népi kultúra közegében nem határolódik el a *műveltek* és a *műveletlenek* csoportja. Az egyén mintegy öntudatlanul belenő az anonim népi kultúra ismeret- és képzeletvilágába: a mindennapi élet szerves részét képező hagyományok „önműködően" gondoskodtak arról, hogy mindenki részesüljön a közös kincset jelentő s a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen kulturális értékekből. A művelt ember fogalma egyidejűleg jelenik meg az ún. reprezentatív jellegű kultúrával, amely csak közvetítőrendszereken keresztül sajátítható el.

Egységes kulturális szervezet megteremtésére – a művelődéstörténet tanulsága szerint – ezekben az évszázadokban csak az egyház vállalkozott. Mint Gramsci írja: „Elevenen érezték az egész »vallásos« tömeg doktrínák alapján való egyesítésének szük-

ségességét, s harcolnak azért, hogy az intellektuálisan magasabb szinten levő rétegek ne szakadjanak el az alacsonyabban levőktől." Ez az egység azonban nem volt szerves, s az ellentmondás feloldásának útja *nem* az „egyszerű" embereknek az értelmiségi szintre való felemelése volt.

Magyarországon – különösen Erdélyben – s néhány nyugat-európai országban a protestantizmus hívott életre hatékony kulturális szervezetet, de a társadalom művelődési szerkezetét e jelentős kulturális központok csak részlegesen módosíthatták: a művelődés meghatározóan a vagyonos osztályok kiváltsága maradt.

A *magas kultúra* jelentése kettős. Egyrészt utalást tartalmaz e kultúra reprezentatív voltára, arra, hogy e kultúra „a rögzített szellemi értékek" kincstára. Másrészt – mint Theodor Geiger megállapítja – az *exkluzivitásra* is utal. Arra, hogy e rögzített szellemi értékekkel „csak bizonyos személyeknek lehet bensőséges kapcsolata." Más kifejezéssel, a „művelt ember" a maga ellentéteként feltételezte a „műveletlen tömeg" fogalmát. (Az irodalom fogalma például a XVIII. század utolsó éveiből való. Eredetileg az irodalmat nem művelik, hanem „megszerzik": ez a jele annak, hogy valaki a „műveltek kategóriájába" tartozik.) Így még Voltaire kortársai szemében is az *„irodalom"* fogalma a *„köznép"* szóval azonos eredetű *„közönség"* ellentéte. E jelenség szemléltetése érdekében csak egyetlen tényt idéznénk fel. A 18. században Európa legkevésbé írástudatlan országa Anglia volt, ott

virágzott leginkább a könyvkiadás. S itt is nevezetes könyvkereskedői sikerként tartották számon a néhány ezer példány eladását. Franciaországban – mint arra Robert Escarpit felhívja a figyelmet – a példányszámok jóval alacsonyabbak voltak: „Ha Voltaire epés megjegyzése – egy komoly könyvre ötven, egy szórakoztató könyvre ötszáz olvasó jut – minden bizonnyal túloz, nem kevésbé igaz, hogy a könyvolvasók az írott kultúra, vagy ahogy akkor mondták, a »literatúra« szűk arisztokráciáját alkották."

A modern kapitalizmus új módon rétegezte át a társadalom kulturális szerkezetét; a fejlett ipari országokban intézményesítették a tömegoktatást, a tömegtájékoztatást; a kultúra termékei – legalábbis elvben – mindenki számára hozzáférhetőek. A polgári iskolarendszer már hármas funkció megvalósítására vállalkozik: *oktató intézmény*, amely közvetíti a tőkés termeléshez, racionális üzletvitelhez, társadalomirányításhoz és a tudás bővített újratermeléséhez szükséges nélkülözhetetlen elemi, közép és felső szintű ismeretanyagot. *Nevelő intézményként* a világnézeti és erkölcsi elvek átplántálását szolgálja, s végül fontos tényezője a *szocializációnak:* elfogadtatja a polgári társadalom főbb szerepköreiben érvényes magatartási mintákat.

A liberális kor polgársága a műveltséget társadalmi, politikai normává avatta: a *vagyoni* cenzus mellett a *műveltségi* cenzus a jogok gyakorlásának forrása és feltétele volt. A tudás egyenlő elosztásának eszméje azonban nem valósulhatott meg: az

iskolarendszer a liberalizmus fellegvárában továbbra is a kiváltságok újratermelődését biztosította; az általános műveltség közvetítésére alkalmas középiskolák *zártsága* csak lassan oldódott, sőt a kötelező népiskolai oktatás bevezetése sem haladt kielégítő ütemben. A XIX–XX. század fordulójáig a leggazdagabb tőkés országok közül csak Anglia, Hollandia, Svájc és Németország számolta fel az írástudatlanságot, s tette általánossá az *elemi* műveltséget biztosító alsófokú képzést. Ugyanakkor Franciaországban, ahol a demokratikus erők a forradalom hagyományaira hivatkozva követelték az általános műveltség állampolgári joggá tételét, az említett évtizedekben még az iskolaköteles korban levő lakosság egyhatoda volt írástudatlan, Belgiumban egyötöde, Ausztriában egynegyede. A jelentős változások ellenére tehát még mindig viszonylag széles tömegek részére maradtak hozzáférhetetlenek azok a közvetítő rendszerek, amelyeken keresztül az ún. reprezentatív kultúra elsajátítható.

Kelet- és Közép-Európa országaiban az analfabetizmus még kiterjedtebb, s a paraszti népesség meghatározó többségének művelődési lehetőségeit korlátozza. A 19. század hetvenes éveiben az európai Oroszország lakosságának 70%-a, Szerbiában és Romániában a lakosság 80%-a volt írástudatlan. Dél-Európában az arány még kedvezőtlenebb: az írástudók szám Görögországban a 30%-ot sem érte el, Portugáliában mindössze 17%-os szintet reprezentált. Vagyis – Berend T. Iván szavaival –

„az európai Délen, Délkeleten és Keleten csak *megindult* az analfabetizmus felszámolása".

Az alsó- és a középfokú oktatás fejlesztése a századforduló évtizedeiben, majd különösen a világgazdasági válságot követően gyorsult fel, attól függően, ahogy az extenzív iparfejlesztés tartalékai kimerültek. A század harmincas éveiben az Amerikai Egyesült Államokban és számos nyugat-európai országban az ún. népoktatást 14–15 éves korig egyetemesen kötelezővé tették. A középiskolai oktatás fejlesztése a II. világháborút megelőzően különösen az Amerikai Egyesült Államokban gyorsult fel: 1890-ben 2500 középiskolában durván 300 ezer, 1930-ban 23 ezer középiskolában 4 millió 100 ezer diák tanult. Egyidejűleg kiszélesedett a *felsőoktatás intézményrendszere*, s ugrásszerűen megnőtt az egyetemi hallgatók, a diplomások, a hivatásszerűen szellemi munkát végzők száma.

*

Napjainkban már kevesen vitatják, hogy az egyetem eszménye nem autochton, hogy a képzés célja és funkciója történelmileg meghatározott. Az első egyetemek – ez is köztudott – hű tükrei voltak a hűbéri társadalom szerkezetének és értékrendjének, vallásos gondolkodásmódjának, testületi szellemének. A középkori egyetem elsődleges feladata a katolikus vallás tételeinek előadása, apológiája. Szervezeti felépítése is ezzel összhangban alakult: a tudományok piramisának csúcsán a teológia állt, a karok között a hittudomány minősült a legfonto-

sabbnak. A középkori egyetem a tanárok és diákok külön jogú szervezeteként funkcionált, önkormányzattal rendelkezett; a felügyeleti jog elsődlegesen az egyházat illette.

A születő polgári társadalom a felvilágosodás jegyében megújította az egyetemi világ rendjét, szellemét. Már a felvilágosult monarchiák jelentősen módosították a képzés jellegét, az egyetem jogi státusát. Az elsődleges cél a központosított állam életében fontos szerepet játszó jogi, pénzügyi, kultúrával rendelkező ügyintéző réteg képzése volt. A karok tekintélyi rangsora ezzel összhangban a jogi, gazdaságtudományi karok javára módosult. A felvilágosult monarchiákban – Magyarországon először Mária Terézia korában – egyidejűleg bányászati, erdészeti s más technikai jellegű szakfőiskolákat is létesítettek.

A felvilágosodás racionalisztikus világlátásának nem az egyetemek a szülőhelyei. A szigorú állami ellenőrzés s a konzervatív szemlélet azonban csak átmenetileg tarthatta távol a gyakorlatias irányú képzést, a kritikai gondolkodást: a polgári struktúrák erősödése nyomán az ész autonómiáján alapuló igazságfogalom hirdetői, a természettudományok képviselői váltak hangadóvá. A tudós társaságok példája nyomán az egyetemek is növekvő jelentőséget tulajdonítottak a tudományok remélt hasznának, az ismeretek hasznosításának. Fokozatosan módosult az oktatás által közvetített természetkép is. A polgári forradalmak hatására felerősödött a polgári jogok követelése: az ész autonómiájára hi-

vatkozva követelték a tanítás szabadságát. A felvilágosodást követően az egyetem szó tartalma is módosult: „a tanárok és tanulók egyetemességéből" *(universitas magistrorum et scolarium)* a „tudományok egyetemességére" *(universitas literarum)* alakult át. Mint a történetírók hangsúlyozzák, e fogalom a felvilágosodás századaiban már nem az egyetem jogi személyiségét emeli ki, hanem a tárgyi oldalát: az *universitas literarum* a tudományok *ésszerű egészének* a képviselője, más kifejezéssel *tudományegyetem.*

A német fejlődés a nyugat-európaitól számos vonatkozásban eltérő jellegzetességeket mutatott: a gazdasági-politikai megújulást itt a szellemi erjedés, a gondolati építkezés helyettesítette. Egyetemeik arculatát is e történeti realitások, a polgári intézmények erőtlensége, a nemzeti romantika, az idealizmus térhódítása határozták meg. A 19. századi – pontosabban a század eleji – német egyetemek Kelet-Európa s közelebbről a magyarországi egyetemek számára is modellként szolgáltak.

„Eszményei", szervezőelvei a klasszikus német filozófia princípiumaival összhangban formálódtak. Feltételezték, hogy az egyetem, hasonlóan a tudományhoz, *egészet* alkot, s hogy a karok, akárcsak a tudományok, az „egész" *részei*. A tudományok egységét – ezen elvek szerint – a filozófia képviseli. Ezzel összhangban a tudományok rangsorának csúcsán a *filozófia* helyezkedik el, a legtekintélyesebb kar pedig a filozófiai kar. Csak az képes a szaktudományokat érdemben elsajátítani,

aki filozófiai látásmóddal rendelkezik. Ez az eszmény a klasszicizmus számára is teret biztosított, s felújította a humanitáseszmét, az esztétikai jellegű emberideált.

Az egyetem szerepével, felépítésével kapcsolatos nézeteket politikai-ideológiai hatások, konfliktusok is alakították. A felvilágosodás az „egyetemes emberiség" gondolatát terjesztette, míg a XIX. századi német egyetemek a *nemzeti* romantika otthonai. A felvilágosodás a vallást az ész ítélőszéke elé idézi; a német romantika a vallásos megújulás hirdetője. A francia forradalom megszakította a történeti folytonosságot; a századelő német romantikusai pedig a historizmus egyetemességét vallották. Ezek az összefüggések magyarázzák a mitológia, a vallásfilozófia, az ún. nemzettudományok s különösen a történeti tudományok jelentőségének növekedését, azt a tudomány- és egyetemtörténeti tényt, hogy Németországban ebben az időszakban a rendszerező kifejtést, szisztematikus vizsgálatot szinte minden tudományban felváltja a történeti-genetikus elemzés. E század német egyetemeinek hagyományos neveltje az *akademiker*, a filosz eszményekért lelkesedő filozófus, történész, irodalmár.

A professzor szerepkörét szinte misztikus tisztelet övezte: az egyetemi tanár ideáltípusa – Paulsen szavaival – tökéletes lényre utalt. A professzor ugyanis nem oktatja tárgyát, hanem nyilvánosan kifejti nézeteit (erre utal a latin *profiteor* fogalma is), s a hallgató sem egyszerűen tanul, hanem –

mint azt a latin *studiosus* kifejezés is sugallja – „tudománnyal foglalkozik". Az „egyetemi polgárok" ezoterikus életvitele csak anyagilag független, egzisztenciális alappal rendelkező fiatalemberek számára volt elérhető.

Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban a dinamikusan fejlődő tőkés társadalom az egyetemek szerepét is módosította. Ezekben az országokban már a 19. század második felében a különböző gyakorlati szakterületek fejlesztése válik jellemzővé, jóllehet ezek elsődlegesen a hagyományos egyetemi kereteken kívül önállósulnak. Az egyetemeken is erősödik azonban a *pozitivista* tudományfelfogás, s ennek hatására fokozatosan módosul a képzés célja, belső rendje, a karok szervezeti felépítése és tekintélyi rangsora. Nagyobb súllyal szerepelnek a természettudományok, bár az egyetemek megőrzik elitképző jelleguket, és egyértelmű cél a diplomás szakemberek képzése. Az erőteljes szakosodás, a karok egymástól való eltávolodása e korszak jellemző tünete. Mindez elválaszthatatlan a társadalmi és tudományos munkamegosztás dinamikájától, a pozitivizmus tudományfelfogásától. A századelő német egyetemén az egyes szakokon való speciális képzést megelőzte „a tudomány organikus egészének az ismerete", a filozófiai alapozás. A pozitivizmus tudományfelfogása szerint az egyes szaktudományok tárgyukból és módszerükből következően autonómok: *nincs „Tudomány", csak tudományok léteznek;* az egyetemes összekötő elv „racionálisan bizonyíthatatlan feltételezés".

Ezek a folyamatok és nézetek magyarázzák, hogy a századfordulón egyre nyilvánvalóbb az *universitas literarum* fogalom kiüresedése: a karok és képzési irányok kapcsolata egyre formálisabbá válik: az egyetem tulajdonképpen szakiskolák foglalata lett.

A 20. század harmincas éveiben kezdődő, majd a második világháborút követően valamennyi fejlett tőkés országban felgyorsuló műszaki-tudományos forradalom következtében széleskörűen hódított az a felfogás, hogy az *oktatás általában* – a felsőfokú szakemberképzés különösen – *a gazdasági növekedés fontos tényezője*.

A műszaki-tudományos forradalom a felsőoktatás egész rendszere számára kihívást jelentett: a hallgatói létszám néhány évtized alatt a fejlett tőkés országokban megnégyszereződött, s elérte, majd meghaladta a megfelelő korosztály 20%-át. Mind az egyetemek, mind a felsőfokú szakiskolák mammutintézményekké váltak, s még erőteljesebben specializálódtak. A már korábban is érzékelhető, de még nem kifejlett ellentmondás az egyetemi kutatómunka magas színvonala s az oktatás módszeressége, rendszeressége között egyre feszítőbbé válik. Mindez elválaszthatatlan a kutatómunka új módon való szerveződésétől, eszközigényességétől, a teammunka növekvő jelentőségétől. Felduzzadt az oktatói kar, megváltozott az oktatók szerepköre és presztízse (az NSZK felsőoktatási intézményeiben 1975-ben több mint százötezer oktató tanított). A hagyományos tanszéki szervezet nehezen

alkalmazkodott az új feladatokhoz. Jelentős költségvetéssel rendelkező nagy intézmények jöttek létre, az „igazságkeresés reprezentatív műhelyei" – Dahrendorf kifejezésével – ipari rendszerű kutatólaboratóriumokká válnak".

A képzési rendszerben bekövetkezett változások egy másik lappangó, az egyetemek funkcióival kapcsolatos ellentmondást is felszínre hoztak. Az egyetemek a kapitalizmus évszázadaiban is alapvetően megőrizték *elitképző* jellegüket. Az ismeretek a legtöbb országban négy nagy tárgycsoportra oszlottak – jog, bölcselet, természettudomány és orvostudomány –, amelyek megfeleltek a társadalmi tevékenység nagy szektorainak. E keretekben kísérelték meg összeegyeztetni a magas szintű tudás átadását a modern szakemberképzés követelményeivel. A diplomás embert elvben minden vezetői poszt betöltésére alkalmasnak tekintették. Viszonylag alacsony számuk és társadalmi kapcsolataik pedig biztosították az elhelyezkedést, a társadalmi előrehaladást, a tekintélyt. Az egyetemek felduzzadása nyomán a hagyományos elitképzés értékrendje és rendszere tarthatatlanná vált: néhány kiváltságos intézmény kivételével az *elit*-egyetemek ún. *tömeg*-egyetemekké, az ipari és kereskedelmi élet, a társadalomirányítás és tudományos tevékenység új igényeivel számot vető *szolgáltató intézményekké* alakultak. E tendencia – ha lehet – a felsőfokú szakiskolai oktatás rendszerében még egyértelműbb. Hasonló dinamizmus jellemzi a *könyvkiadás*, a *tömegtájékoztatás* felfutását. Meg-

jelennek és népszerűvé válnak az olcsó kézikönyvek, kiépül a szakismereteket közvetítő ún. funkcionális könyvek piaca. A milliós példányszámú napilapok mellett általánosan elterjed a rádiózás, majd a televíziózás. A kulturális piac kiépülése azonban kétértelmű következményekkel jár: a hozzáférhetőségnek ára van; a mennyiségi és minőségi fejlődés nem feltétlenül párhuzamos. Az értelmező elsajátítás ugyanis megalapozott, rendszeres és rendszerező munkát feltételez, míg fordítva, az egyoldalú, nem szerves műveltség a passzív, felszínes fogyasztói magatartásnak kedvez.

*

A fenti gazdasági, társadalmi, kulturális változások a „műveltek" és a „műveletlenek" közötti *régi* választóvonalakat – a klasszikus műveltségeszmény alábecsülte a népi (paraszti) ének-, tánc-, díszítő- és építőművészetet, valamint a természet *művelésé*hez szükséges jártasságok és készségek gazdag tárházát – viszonylagossá tették, s újakkal helyettesítették. A falusi, patriarchális közösségek bomlása felgyorsult, az anonim kultúra régi alakjában már csak rekvizitumként él tovább: az *írás-* és *olvasás-készség* birtokában a társadalom minden rétege közvetítő rendszerek segítségével sajátíthatja el az ún. magas kultúra javait: nem az „iskolázottak" és „iskolázatlanok" különülnek el egymástól, hanem az iskolázottak társadalmi csoportja rétegződik, lekképezve a vagyoni és politikai szintkülönbségeket műveltségi mutatók szerint is. E műveltségi muta-

tókat figyelembe véve különbözteti meg Theodor Geiger a műveltek, az iskolázott, folyamatosan olvasó, művelődő emberek tágas kategóriáján *belül* a diplomások, az entellektüelek csoportját.

A polgári társadalom iskolarendszere tágította a műveltek körét, s ugyanakkor – ha nem is változatlan formában – újratermelte a vagyoni különbségek által mintegy előlegezett művelődési kiváltságokat. Pierre Bourdieu szavaival: az iskolarendszer működése és szervezete a társadalmi szint egyenlőtlenségeit iskolaszint közötti egyenlőtlenségekre fordította át.

A modern iskolarendszer kiváltságőrző szerepét Ferge Zsuzsa a történelmi előzmények, az alulról felfelé épülő *„népiskolák"* és a felülről lefelé épülő, az egyetemi képzést alapozó, *„elitiskolák"* hagyományainak elemzésével kapcsolta össze. A fejlett tőkés országokban az oktatás alsó szintjei – legalábbis nevükben – egységesedtek. A középfokú oktatás egyneműsége azonban nem biztosított: a felső osztályok és rétegek saját felekezeti vagy magániskolái számos országban ma is léteznek.

A társadalmi és kulturális rétegeződés választóvonalait – igaz, nem változatlan formában – a kulturális tömegfogyasztás piaca *is* újratermeli. A kulturális javak birtoklása már a polgári fejlődés korábbi szakaszaiban rangot adó jelképpé vált. Kétségtelen, hogy a technikai fejlődés és a sorozatgyártás a társadalmi státus bizonyos hagyományos mutatóit egyre szélesebb körben tette hozzáférhetővé. A különbségtevés igénye és a megkülönböz-

tetésre való törekvés azonban érdemben változatlan: a kulturális javak a *szimbolikus megkülönböztetés eszközei,* Pierre Bourdieu szavaival: „Ezzel a tisztán gazdasági különbségek, amelyeket a javak birtoklása hoz létre, megkettőződnek a szimbolikus megkülönböztetések révén, amelyek megnyilvánulnak a javak felhasználási módjában, vagy ha úgy tetszik, a fogyasztásban. S még inkább a szimbolikus fogyasztásban, amely a javakat jelekké, a ténykülönbségeket jelentéssel felruházott megkülönböztetésekké lényegíti át, vagy ahogy a nyelvészek mondják, a különbségekhez »értéket« rendel azáltal, hogy nagyobb fontosságot tulajdonít a *módnak,* a tevékenység vagy a tény formájának, mint funkciójának, következésképpen a különbségek közül azoknak van a legnagyobb presztízse, amelyek a legvilágosabban szimbolizálják a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet, amilyenek például az öltözködés, a kiejtés, a nyelvhasználat és különösen a modor, az ízlés, a kulturáltság."

A tömegoktatás és népművelés kialakulása hazánkban

Hazánkban a modern tömegoktatás, az intézményes népművelés alapjait *Eötvös József* és *Trefort Ágoston* tették le. Az elsődleges cél nem lehetett más: bevezetni s valóban általánossá és kötelezővé tenni az alapismeretek oktatását. Ne felejtsük el: az 1868. évi iskolatörvény megfogalmazásakor a la-

kosság mindössze 31 százaléka tudott írni-olvasni. A műveltségi alapok lerakása szempontjából ezért igen jelentős, hogy az első világháború előtti utolsó békeév adatai szerint már az iskolaköteles népesség kétharmada rendelkezett elemi műveltséggel: az analfabetizmus egyre inkább az idősebb nemzedékekre szorult vissza. Egyidejűleg kiépült és korszerűsödött a polgári iskolák hálózata, a középszintű szakoktatás, a humán- és reálgimnáziumok rendszere, ismeretterjesztő egyesületek szerveződtek, megtettük az első lépéseket a közművelődés intézményesítése útján.

A fejlődés azonban nem volt folyamatos, s nem terjedt ki minden területre: a nagyszabású reformprogramok csak részben valósulhattak meg, s így az *általános* tankötelezettség *sem* realizálódott. Különösen a népoktatási intézmények nem fejlődtek kielégítően, s jelentős volt az elmaradás az iskolán kívüli népművelés területén. A ritmuszavarokról és a közegellenállásról egyaránt tanúskodik az a tény, hogy a reform bevezetését követő első két évtizedben alig két százalékkal emelkedett az írni-olvasni tudók aránya. A tanfelügyelői jelentések ezt azzal hozták összefüggésbe, hogy számos megyében a gyermekeknek több mint a fele nem látogatta az iskolákat, s a nemzetiségiek lakta vidékeken az iskolákba járók aránya a tankötelesek 10–38%-a között ingadozott. A következő húsz évben gyorsult fel a fejlődés, a területi egyenlőtlenségek azonban részben újratermelődtek. A magasabb szintű népoktatás is csak részben valósult

meg: a hatosztályos elemivel kapcsolatos elképzelések a világháború kezdetéig lényegében papíron maradtak, a polgári iskolák hatósugara a városokra korlátozódott.

A műveltségi választóvonalak és kiváltságok újratermelődését maga az iskolarendszer is elősegítette. A népiskolák felső osztályai a továbbtanulás szempontjából zsákutcát jelentettek, mint ahogy a polgári iskolások is csak a középszintű szakoktatás intézményeiben folytathatták tanulmányaikat; a zsákutcaszerű iskolai szintek nem egyszerűen az iskolázás elmaradottságát tükrözték, de *a köznevelési rendszer antidemokratizmusát is.* Értelmiségképző és utánpótlást biztosító funkciójuk csak a gimnáziumoknak volt: innen nyíltak utak a felsőoktatás intézményeibe. (Az érettségivel rendelkezőket a századforduló magyar társadalmában az intelligenciához sorolták.)

A millenniumi évek magyar középiskolája *nem* szakértelmiséget képezett: a művelt körök, az ún. intelligencia ezen iskolák értékrendjéhez igazodott; az államhivatalnokok, dzsentrik magatartási mintáit tekintette irányadónak. A középfokú képzési rendszert Eötvös és Trefort a művelt magyar polgárság nevelő műhelyének szánta. A századforduló idejére a gimnázium az *„úri középosztály"* iskolájává vált.

A társadalmi szerkezet sajátos szerveződése ily módon a *művelődési szerkezet*, a *műveltségi értékek* rendjét is befolyásolta: kialakultak a polgári életkeretek, de ezek között is megőrződött a történeti-

nemzeti osztályok hegemóniája. A *polgári jelleg* erősödését tanúsította, hogy az új *úri értelmiség* szelekciója iskolai végzettségen, diplomán alapult: a modern követelmények nem engedték meg, hogy egy értelmiségi szerepet betöltő réteg nyíltan és formailag is születési-rendi és társadalmi szelekció alapján válogatódjék ki. Mint azonban Bibó István *Értelmiség és szakszerűség* című tanulmányában meggyőzően bizonyította: miután már nem lehetett az úri-nemesi kiválogatási szempontot minősítési kellékké tenni, az értelmiségi szelekciót hajlították hozzá a nyíltan fel nem lépő, de a valóságban teljes erőben levő úri-nemesi társadalmi kiválasztás szükségleteihez. Ennek a törekvésnek a nyomása alatt váltak a magyar iskolatípusok egy-egy társadalmi osztály megfelelőivé, s ezért fejlesztette ki a magyar iskoláztatási rendszer, pontosabban a magyar iskoláztatási gyakorlat azt a két intézményt, melyen keresztül – Bibó István szavaival – egy merőben társadalmi, a szakszerű elmélyedéstől és értelmi képességektől nagyjában független kiválasztás az iskolai kiválasztás formáját vette fel: a *kegyelemérettségi* és a *mezei jogászat* intézményeit. „Ezen a két intézményen keresztül mindenki, aki társadalmi adottságai szerint úriember volt, vagy szilárdul feltette magában, hogy azzá válik, az értelmiségi szerepkörben és szakmában való elmélyedés nélkül megszerezhette azt a formai kelléket, a diplomát, amivel az úriemberek nagyobb részét tápláló értelmiségi munkakörbe juthatott."

A részletező történeti-szociológiai vizsgálódás

természetesen árnyaltabb képet rajzolhat. Mint kötetünk egy másik tanulmányából is kitetszhet, széles skálája volt annak, ahogy a középosztályi lét két eleme, az értelmiségi szakszerűség és az úri állapot viszonyultak egymáshoz. Bibó István azonban finom intuícióval emelte ki a leglényegesebb mozzanatot, egyidejűleg a magyar társadalom kulturális fejlődésének és rétegződésének egy fontos sajátosságát is átvilágítva: „*ez a* fajta úriember-értelmiség a társadalom többi szakszerű munkát végző részétől, a szakszerű iparostól, a tanult szakmunkástól, a haladott földművestől teljesen elkülönülve élte a maga életét, ellentétben a nyugat-európai értelmiségtől, amely bármilyen sokféle kapcsolatba lépett is a társadalom szerkezetével, nem vesztette el kapcsolatát a társadalom többi szakszerű munkát végző rétegeivel s azok társadalmi fejlődésével és mozgalmaival".

*

A Horthy-rendszer kultúrpolitikusai – a forradalmak tanulságaival is számolva – a népoktatás s az iskolán kívüli népművelés fejlesztését szorgalmazták, a művelődési kiváltságokat azonban nem szüntették meg. Ellenkezőleg: az egyes osztályok, rétegek vagyoni és műveltségi helyzete és művelődési lehetőségei közötti válaszfalakat *elvileg* is megindokolták, s azokat a közoktatási rendszer segítségével meg is erősítették.

A vezető körök értékfelfogását hűen tükrözi Kornis Gyula *Iskolarendszerünk reformja* című

programadó tanulmánya. Mivel az ebben körvonalazott célkitűzések törvényekben, rendeletekben realizálódtak, s befolyásolták az ország művelődési szerkezetét alakító intézmények munkáját, részletesebben idézzük az egykori kultuszállamtitkár szavait: „Mi az iskola célja?" – teszi fel Kornis a kérdést, s így válaszol: „A kultúra értékes anyagának a következő nemzedékekre való átszármaztatása. A kultúra azonban a szellemi és anyagi értékeknek ma már oly óriássá nőtt rendszere, hogy a maga egészében mindenki számára egyforma módon át nem származtatható. Tehát értékkiválasztást kell rajta eszközölnünk: az óriási műveltségi anyagból más és más elemeket kell kiválasztanunk, azon célok szerint, melyeket az egyes társadalmi rétegek elé ki kell tűzni. Mi határozza meg ezeket a célokat? A nemzetnek mint nagy munkásközösségnek a szükségletei. Ebből a szempontból az egészségesen működő és fejlődő nemzeti közösség szerkezete hármas tagozottságú: van egy alsó, középső és felső rétege.

1. Először is van egy *alsó* réteg, mely jobbára testi, mechanikai munkát végez: fizikailag végrehajtja azt, amit a középső réteg közvetlenül, a felső réteg közvetve meghatároz. Ilyen a napszámos, gyári munkás, kézműves, földmíves, szolga stb. Ennek a rétegnek, hogy a nemzet organizmusában jól működjék, szüksége van a *kultúra bizonyos elemeire*. Ezeket közvetíti a hatosztályos *népiskola*, mely a hatodik életévtől a 12-ikig tart, mint általános *nevelőiskola*. Ezt egészítik ki egyrészt az ismét-

lőiskolák, s erre épülnek föl másrészt a különböző *tanonciskolák,* mint alsó fokú szakiskolák: iparos- és kereskedő tanonciskola, földmívesiskola stb.

2. A nemzeti munkásközösség második, *középső rétege* mintegy rendelkező, közvetlenül irányító tényező az előbbi munkát fizikailag végrehajtó alsó réteggel szemben. Ide tartozik a kisbirtokos, gazda, iparos, kereskedő, a vasúti, postai és távirdai tisztek egy része, a különböző közigazgatási hivatalok segéd- és kezelőtisztje, néptanítók stb. Nyilvánvaló, hogy ennek a társadalmi rétegnek mint általános nevelőiskola nem elég a népiskola: több műveltségi elem asszimilálására van szüksége, hogy munkáját kellő módon végezze. A négyosztályos nevelőiskola fölé tehát egy másik általános nevelőiskolának kell emelkednie a középső társadalmi réteg számára: s ez a négyosztályú *polgári iskola.* Erre aztán négy évfolyamos középfokú szakiskolák épülnek fel.

3. A nemzetnek mint nagy, egységes munkásközösségnek harmadik, *felső rétege* a szellemi, alkotó és irányító munkát végzi, ez – mondhatnók – szofokrácia, a nemzeti organizmus agyveleje. Ide tartozik a tudós, a művész, a tanár, a főhivatalnok, a nagybirtokos, a nagyiparos, a nagykereskedő stb. Ennek a rétegnek kell a kultúra legtöbb értékes elemét elsajátítania. ... Éppen ezért a népiskola négy osztályát követő, általánosan művelő középiskola nyolcosztályú. Ezekre épülnek föl aztán a legmagasabb szakiskolák: a tudományegyetem, műegyetem, mezőgazdasági, bányászati, erdészeti, ke-

reskedelmi akadémia, művészeti főiskolák, katonai főiskolák stb."

A kultuszkormányzat – a trianoni békeszerződés után kialakult helyzet következményeivel számolva, a „kultúrfölény" bizonyítása érdekében – tovább építette az iskolahálózatot. Az „induló helyzet" nem volt kedvező. A századfordulón a magyarság szupremáciájának biztosítása érdekében a nemzetiségi vidékeken építették gyorsabb ütemben az iskolahálózatot. Ezen egyoldalú – s más szempontból is vitatható – iskolafejlesztési politika azt eredményezte, hogy éppen a tiszta magyar nyelvű körzetekben – például a Nagy-Alföldön – a 10 000 iskoláskorúra jutó tantermek, illetve tanítók átlaga alacsonyabb volt. (Egyetlen példa: a kiterjedt tanyavilágú mezővárosokban, így például Kecskeméten a tankötelezett gyermekek közel felének – 46,7% – nem jutott hely az iskolákban.) Így állt elő az az áldatlan helyzet, hogy egyes körzetekben 130–150 gyerek zsúfolódott össze a tantermekben. A Klebelsberg Kunó által beterjesztett 1926. évi népiskolai törvény – 1930-ig – 3500 új tanterem építését, illetve 1700 tanítói lakás építését irányozta elő, s a törvény ezen előirányzata érdemben megvalósult. Az iskolán kívüli népművelést is fejlesztették – mindenekelőtt az analfabetizmus megszüntetését, vagy legalábbis csökkentését tűzve ki célul. (1920-ban a megfelelő korú lakosság 15%-a volt írástudatlan, és a 6–11 év közötti tanköteles gyerekek közül megközelítően hasonló volt az iskolába nem járók aránya.) Ebben az időszakban léte-

sültek az első népkönyvtárak, és épültek az első művelődési házak. (A korabeli statisztikák szerint 1500 népkönyvtár létesült, és 95 művelődési ház épült.) Ezek az eredmények számottevőek. A harmincas években – Hóman Bálint minisztersége időszakában – az oktatáspolitika elvei is finomodtak; a közoktatás nép-nemzeti jellege a programokban, tantervekben jobban hangsúlyozódott. A deklarált és megvalósított programok ellenére sem a társadalom kulturális szerkezete, sem a szelekciós mechanizmus érdemben nem módosult. A közoktatás intézménytípusainak és szintjeinek mesterséges elkülönítése, az iskolák szerepmegosztása és szociális színképlete változatlanul behatárolta az uralkodó csoportok utánpótlási bázisát, az értelmiség rekrutációját és szerepelképzeléseit. E jelenség szociológiai meghatározóiról részletesebben szóltunk e kötetben az értelmiségszociológia és szociográfia hazai történetét elemezve. Az adott összefüggésben csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a népiskola, a polgári iskolák és a különböző presztízsű középiskolák stratifikáló szerepe ugyanúgy nem módosult, mint az úri pályák és az úri értékrend felsőbbrendűségének képzete, jóllehet az ún. úri középosztály maga is válságban volt, „a tanult emberek" pályakezdését beárnyékolta az ÁDOB-jelenség, a szellemi munkások munkanélkülisége.

Az egyes iskolatípusok diákjainak szociális jellemzőivel kapcsolatos legfontosabb statisztikai mutatókról is később szólunk. Nem részletezzük tehát a kollektív mobilitást akadályozó tényezőket.

Szólni kívánunk viszont arról, hogy a „magányosan" emelkedők sokszor milyen „láthatatlan" gátakba ütköztek, hogy a társadalmi osztályok között a rendi jellegű válaszfalak milyen szigetelőréteget képeztek, hogy az elsőgenerációs értelmiségiek társadalmi beilleszkedését milyen kulturális és viselkedési minták befolyásolták, amelyek a kulturális kiegyenlítődés folyamatát is eltorlaszolták. Idézzük Németh Lászlót: „Az érettségiig feljutók két csoportja eszerint: gimnáziumokban végez a született úri gyerekek zöme s azok a nagyszolgafiúk, akiket a társadalmi és értelmi cenzus vissza nem vetett; a középosztály hátsó lépcsőin, kereskedelmiken, tanítóképzőkön át oson fel az úri gyerekek állútra szorult része s a nagyszolgafiúk zöme. Az egyetemeket, természetes, inkább az előbbiek töltik meg, míg az utóbbiakból képződik a gazdasági és állami segédszemélyzet: a kishivatalnok, a körmölők népes rendje. Ennek a szelekciónak több hátránya van. Elfogadott tétel, hogy a középosztálynak nincs kapcsolata a néppel. Nincs, mert úri vagy városi eredetű; és nincs, mert az úri szokásjog elszakította tőle. A múlt századvég szörnyű magyar paradoxona ez: a középosztály felduzzad, azaz rengeteg nem úri, népi elemet vesz fel, s a magyar néptől mégis sokkal messzibbre kerül, mint a régi előjogos középnemesség, amelyet az egyetem a városok segítségével kap. A nagyszolgák gyermekei hozhatnak történetést és észt, de ritkán hoznak szabad szemet és gerincet. Gondoljuk csak el: hány köre a szolgálatnak. A nagyapa kinn a pusztán

béres, az apa Pesten utcaseprő, egy méltóságos jóvoltából házmester, a fiú nővérét egy kegyelmes a városhoz hozza be, ő tanársegéd valamelyik gyengébb professzor mellett, aki csökkentértékűségét vele legyezteti. Nem legtermészetesebb családfája a szellemi lakájnak?" Németh László természetesen nem a népi származásúak útját akarta elreteszelni. Ellenkezőleg, azok köréhez tartozott, akik előharcosai voltak az értelmiség szociális megújulásának. Ő a csapdákra figyelmeztetett, a veszélyekre, melyeket a széles polgári bázis hiánya, a munkásság és a parasztság társadalom alatti léte, rendi elkülönítése tartósított. Arra, hogy az újsütetű diplomás esetleg siet majd fölvenni az úri szokásokat, iparkodik elfeledni, hogy honnét jött, arra, hogy a beilleszkedés érdekében „lefelé akár erélyességgel is hajlandó bizonyítani, milyen tökéletesen »úr« lett már".

Németh László is tudatában volt annak, hogy az értelmiség belsőleg tagolt – erről is szólunk más összefüggésben –, hogy a középosztályból származók tevékenyebb elemei – különösen a korszak második felében – új irányultságot képviseltek, hogy a legjobbak már tudták: a társadalmi és kulturális megújulásnak egyaránt feltétele a „népi bázis megteremtése". Mint ahogy azt is finom érzékenységgel ismerte fö[1], hogy erősödik az értelmiségen belül az a paraszti elem, amely – utaljunk Erdei Ferenc példájára – magasabb képzettségével sem távolodik el a parasztság valóságos világától. Más kategóriák, így a polgári demokratikus s különösen a szocialis-

ta értelmiségiek szerepét és jelentőségét azonban nem tényleges súlyuknak megfelelően ítélte meg. Az értelmiség értékaspirációiról, népszemléletéről, kultúraközvetítő szerepéről kialakított kép nélkülük nem teljes. Elég, ha e szempontból a munkásosztály organikus értelmiségének – akár csak Kassák Lajosnak, József Attilának, Derkovits Gyulának, Dési Huber Istvánnak, Karikás Frigyesnek – önmagán túlmutató jelentőségére utalunk. Németh László megállapításának érvényességét azonban az általunk érintett összefüggésben e nélkülözhetetlen pontosítások nem érintik: e sajátos halmazállapotú úri réteg szellemisége, szokásrendszere a diplomások számottevő csoportjaiban elhomályosította az *értelmiségi jellemzőket*.

Nemcsak az említett értékrend magyarázza, de ez is szerepet játszott abban, hogy a közműveltség – népnevelés – eredményeit számba véve csak – vagy elsődlegesen – a műveltség *külső*, mennyiségileg is mérhető mutatóit vették számba. Ezen egyoldalú szemléletmód korlátairól azért is szükséges szólnunk, mert hatása – finoman fogalmazva – nem tűnt el nyomtalanul. Prohászka Lajos 1929-ben kesergett azon, hogy „egész mai iskolarendszerünk fejlett bizonyítvány- és diploma-apparátusával" merőben külsőleges megítélésen alapszik. A probléma valós, s valóban „nem egy példán lehetne azt a tényt igazolni, hogy amikor az intézmények rendje tekintetében a közműveltség állapota szinte felülmúlhatatlan, az egyéni életformán mégis súlyos hiányokat, a barbárság kétségbevonhatatlan jegyeit lehet érezni".

A nevelés- és kultúrfilozófus Prohászka e jelenséggel elsősorban azért foglalkozott, mert – Simmel nyomán – el kívánta különíteni a „műveltség javait", az „objektív jellegű képződmények rendjét" a neveléstől, a kultúra *elsajátításának* folyamatától, illetve a kétoldali tevékenységekre utaló *művelődés* kategóriájától. Mindez úgy kapcsolódik a művelődés vagy műveltség *formalizmusának* kérdéséhez, hogy az ő értelmezésében a műveltség olyan átörökítés, amely a kultúra szelektív átélésén alapszik... A történeti folytonosság megőrzése egyszersmind az egyéni lélek kiformálását és alakítását is jelenti. „A műveltséghez a lélek formálási vágya szükséges, az az akarat, hogy a kultúra hagyományos tartalmaival való érintkezésével egyszersmind formába öntse élete egyéni megnyilvánulásait." Hagyjuk zárójelben a filozófiai kiindulópontokat – az érintett kérdésekre más összefüggésben visszatérünk –, s maradjunk a valós tényeken és összefüggéseken alapuló következtetéseknél: a közműveltség megítélésénél nem elégséges számba venni a műveltség külső eszközeit és feltételeit, tehát azt, hogy „mit élt" – vagy élhetett – át valaki a kultúrából, de azt is vizsgálni kell, *„miként élte át"*, *hogyan*, vagyis milyen mélységben, átértetten tette azt bensővé. Túllépve a kultúrfilozófia fogalmi világán, ez a szükségletek mindennapokban megnyilvánuló humanizálódását, a kulturális igények meghatározott minőségét s kétségtelenül nehezen mérhető szintjét jelenti. Az iskolázottsági fok és a közműveltség diszkrepanciájának tényéről

mindenesetre értékes nyomnak, fontos jelzésnek tekinthetjük Földes Ferenc elemzéseit. Földes azon két adatból kiindulva, hogy 1930-ban a szépirodalmi művek átlagos példányszáma 3000 körül mozgott, illetve hogy valamivel több, mint 190 ezer embernek volt középiskolai végzettsége – ami azt is jelentette, hogy évekig tanulta a magyar és külföldi szépirodalmat –, jutott arra a következtetésre, hogy az iskolában a meghatározó többségnél az olvasási igényt nem sikerült belső szükségletté alakítani. „Természetesen minden megvett könyvet 3–4-en olvasnak, és a kölcsönkönyvtárak és a közkönyvtárak révén e szám még 1–2-szeresére emelkedik, de a 3000-es alapszám a magyar könyvkultúrában továbbra is jellemző marad."

Nem kedvezőbb a helyzet a tudományos ismeretek „terjedését", folyamatos egyéni elsajátítását illetően sem. „A népszerű tudományos munkák legnagyobb átlagos példányszáma 2000, a tudományos munkáké 1000! E számok egyúttal a tudományos gondolkodás elterjedésének mértékei ... a 10 milliós magyarságból a könyvtárakat mindössze párezer ember látogatja..."

2. A MŰVELT EMBER FOGALMÁNAK ALAKVÁLTOZÁSAI

E mély sodrású társadalmi és politikai változások nyomán nemcsak a társadalom műveltségi rétegzettsége módosult, hanem ezzel egyidejűleg az *em-*

beri műveltség terjedelme és *szerkezete* is alapvetően átalakult, mint ahogy ezzel összhangban – vagy mintegy e változásokat ellenpontozva – alakult a *művelt ember* eszménye is.

A *reneszánsz* időszakában *egy* ember is képes lehetett arra, hogy korának *minden* jelentős szellemi értékét közvetlen forrásból merítse: a kultúra körül volt határolva, „stílusa – Th. Geiger szerint – túlnyomórészt esztétikai-múzsai volt". A kultúra – a műveltség- és ismeretanyag – jellegét meghatározta az antik eszmény. Köztudott, hogy Athénban a lélek művelésére az Apollónt kísérő kilenc múzsa mesterségei – a história, a színészet, a szomorújáték, a zene, a tánc, a szerelmi és epikus költészet, a líra és a csillagászat – szolgáltak. A *felvilágosodás* új elemekkel egészítette ki a műveltségeszményt: egyes feltételezések szerint az utolsó korszak, amelyben a részismeretek cirkulációja még tökéletes, minden ismeret a „szellem számára" mozgósítható, s a „szellem rajta hagyja nyomát minden ismereten", a *felvilágosodás* kora volt. De ez is inkább elméleti feltételezés, s bizonyosan megalapozottabb az enciklopédiaszerkesztő Diderot borúlátása: „Egyetlen ember, így mondják majd, minden létező felett uralkodhat; kedve szerint rendelkezik mindazokkal a kincsekkel, melyeket mások felhalmoztak. Nem fogadhatom el ezt az elvet; nem hiszem, hogy egyetlen ember képes lenne megismerni mindazt, amit meg lehet ismerni; hogy fel tudja használni mindazt, ami létezik, hogy csak

meg is tudja látni mindazt, ami látható, és hogy meg is tudja érteni mindazt, ami felfogható."

Ám ha a felvilágosodás korában e kérdés még vita tárgya lehetett, a terjedelmi *teljesség* igénye napjainkban nyilvánvalóan alaptalan remény. Már az első ipari forradalmat követően megerősödött az új gyakorlatias világlátás, a kísérletező tudomány; példátlan méretű új információ halmozódott fel. Az egyén *már* nem tudta áttekinteni az ismeretek tömegét, hozzáférhetetlenné vált számára „a kor teljes tudásanyaga s az ehhez kulcsot jelentő módszerek és gondolkodásformák sokasága". A tudomány tudományokra oszlott, elkülönült a köz- és szakismeret, az alap- és alkalmazott tudás. E folyamatok mozzanataként a köznevelés és művelődés egész rendszere tagoltabbá vált. Tovább szakosodott és hivatássá vált az értelmiségi tevékenység, miközben újabb és újabb manuális szaktevékenységek intellektualizálódtak; a polgári társadalom értékrendjében a középpontba kerül a hasznossági elv.

A széles körű szakosodás, a gyakorlatiasság, a hasznossági elv elválaszthatatlan kísérőtünete a kapitalista áruviszonyok kiteljesedésének, a társadalmi munkamegosztásnak. A polgári értelmiség nagy befolyású csoportjai e folyamatokat a *kultúra* válságaként írták le, s gyógyírt a reneszánsz ember-eszmény felelevenítésétől reméltek. A szakosodás kétségtelenül kitágította, felparcellázta az emberi ismereteket: egyidejűleg forrása a megismerés sikereinek és zavarainak. A veszély, hogy a részisme-

retek rejtélyeiben elmélyedő tudós a „szakismeretek remetéjévé", a gyakorlati szakember „egydimenziójú emberré" válik – valós. A szakosodás azonban nem jellemezhető egyoldalúan válságtünetként, negatívumként, a teljesség – pontosabban a feltételezett, remélt teljesség – elvesztéseként: a társadalmi-technikai-tudományos munkamegosztás, a szakosodás ellentmondásos folyamat, amely mélységekben gazdagítja, terjedelemben korlátozza az *egyén* által áttekinthető tudástartományokat, miközben az *emberiség* látóhatára és ismeretkincse példátlan módon mélyül és kitágul.

A szakosodás a tudományok tartalmi és terjedelmi gazdagodásának objektív következménye, mellőzhetetlen előfeltétele. A válság oka *nem* a szakosodás, hanem annak kaotizmusa, ellenőrizhetetlensége. S e tünetek okai elsődlegesen társadalmiak, összefüggnek a piaci anarchiával, a termelőerők haszonközpontú fejlesztésével, mint ahogy – más jellegű, de az említett jelenségekkel összefüggő tényekre is utalva – a pozitivizmus ténykultusza, a fogyasztói életeszmény, a közvetítő rendszerek korlátozottsága, az időgazdálkodás tervszerűtlensége, az iskolarendszer konzervativizmusa *is* szerepet játszik benne, hogy az emberek tanulmányaikat követően – Németh László szellemes kifejezését idézve – „kivágódnak egy cellányi foglalkozásba, a többi celláról, az egész építményről, ha tudtak is valamit, lassan elfelejtik". *Visszafelé azonban nincsenek utak.* Ezért nem kínálnak sem a szakosodás valóban kínzó következményei, sem a munkameg-

osztás túlméretezettsége, kaotizmusa szempontjából megoldást az újólag felidézett reneszánsz kori hagyományok; az általános műveltség reneszánsz eszménye korunk realitásai közt megvalósíthatatlan.

A reneszánsz embereszmény felidézésének igénye egyes polgári értelmiségi áramlatok érvrendszereiben összekapcsolódik a *szellemi kultúra* és a *tárgyi civilizáció* elkülönítésével és szembeállításával. A civilizáció – értelmezésük szerint a *külső* rend uralma, a kultúra a lélek *belső* erőinek a kibontakoztatása. Spengler kifejező szavaival „a kultúra a lélek eleven teste, a civilizáció a lélek múmiája... A kultúra a humuszból kisarjadt organizmus – a civilizáció az előbbi elhalásából létrejött mechanizmus. A kultúra magába mélyedve él – a civilizáció úgy él, hogy mindig kifelé fordul a térbe, a testek és a tények után". Műveltségünk „méltó" tárgya kizárólagosan a szellemi kultúra, s e kultúrközpontú műveltségeszmény ősalakja az antikvitást felújító reneszánsz művelődéseszmény.

A klasszikus görög kultúra és az azt megújító reneszánsz az egyetemes emberi kultúra kimeríthetetlen forrása. A bennünket foglalkoztató dilemmára azonban, közelebbről arra, hogy a szaktudományok – különösen a természettudományok és a technika – gyors ütemű fejlődésének időszakában hogyan érvényesülhet az ember egyetemességigénye, törekvése a teljességre, nem adnak választ: a reneszánsz évtizedeiben a természettudomány és a technika közismerten még csak születőben volt.

E tényt sajátosan értelmezik a kultúrfilozófia idézett képviselői: a történeti idő által meghatározott „hátrányt", ti. a természettudományok és a technika fejletlenségét előnnyé alakítják át, s csak azt sorolják az általános műveltséghez, ami „múzsai", „szemlélődő", humanisztikus ismeret. A német neohumanista művelődéseszménnyel összhangban a kultúrát a szellemmel azonosítják, a társadalom szellemi életeként jellemzik. A *szak*tudományok, az ún. specializációk nemcsak szelvényjellegük miatt esnek kívül az egyetemességre igényt tartó tudás szféráján, hanem azért is, mert távol vannak a humán érdekek világától: csak a humaniórákban tükröződik az értékek egyetemessége. Más szavakkal: a kultúra és civilizáció, az ismeret és az érték, a műveltség és szaktudás határozottabb elkülönítése érdekében a szaktudást profán, haszonelvű ismeretnek, a szakembert a „civilizáció munkásának" minősítik.

A tárgyi világ és a szellemi értékek, a civilizatorikus és kulturális fejlődés szembeállítása sajátos társadalom- és emberképen alapszik, s összefügg a *természet* s az *emberi univerzum*, a *munka* és a *kultúra* antinomikus szembenállásának tételével. Mert ha az emberi lényeg valami történetfeletti „belső", az emberrel velészületett, akkor a természet és az emberi természet, a munka és kultúra valóban mereven elkülöníthető, s lételméletileg is megalapozható a civilizatorikus és kulturális fejlődés szembeállítása. Az egyén meghatározója azonban a társadalom: az emberi lényeg az elszigetelt

egyén tudatvilágából nem vezethető le, azt nem belső, vele született tulajdonságok rendszereként, hanem külső társadalmi-tárgyi formáiban ragadhatjuk meg. Marx szavaival: „az ember társadalmi testében" és „szervetlen testében", más szóval az átalakított, az ember által megmunkált természetben. S nemcsak az ember „szervetlen teste", de belső pszichikai struktúrája – az előbbi szóképet alakítva: „szerves teste" – is *történelmi* produktum: „A társadalmi ember *érzékei más* érzékek, mint a nem társadalmié; csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdasága által képződik ki, s részben csak ezzel jönlétre a szubjektív *emberi* érzékiség gazdagsága, a zenei fül, a forma szépsége iránti fogékony szem... egyszóval az *emberi* érzék, az érzékek volta csak a *maga* tárgyának létezése által, az *emberiesült* természet által van." Vagyis: az emberi pszichikum valódi kiképződése csak az emberi világ létrehozásán és elsajátításán keresztül lehetséges, vagyis csak *tárgyi* közvetítéssel.

A társadalmi viszonyok termelése és újratermelése konkrét történelmi környezetben, a társadalmi munkamegosztás adott feltételei, a tulajdonviszonyokban testet öltő s azok által meghatározott kiváltságok és korlátok között valósul meg. E történelmi adottságok magyarázzák, hogy meghatározott társadalmi rendszerekben – így a késői kapitalizmusban is – az ember teremtményei idegen hatalomként szembesülnek alkotójukkal, hogy az *emberi viszonylatok* a felszínen *dolgok* viszonyaiként jelennek meg, hogy a „civilizációt" és az „eldologia-

sodást" azonos jelentésű fogalomként használják. Ezt a meghatározó összefüggést természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Mégis, ha az idézett kultúrfilozófia által megfogalmazott kérdésekre keressük a választ, indokolt az ember történelmileg megvalósuló, Marx által feltárt, antropológiai jellegzetességére utalni. Közelebbről, hogy „az egyén valóságos szellemi gazdagsága teljes egészében valóságos vonatkozásainak gazdagságától függ". A tárgyi világ, az e tárgyi világot teremtő emberi munka ezen emberkép látószögéből már *nem* különül el mereven a szellemtől, s a műveltség sem egyszerűen ellentéte a civilizációnak. Ellenkezőleg: „a művelődés a *társadalmi egyén termelése*, mindenekelőtt magában a valóságos termelési folyamatban, illetve az *összes* társadalmi tevékenységformán keresztül – azok *elsajátítása révén*". S a kultúra sem korlátozható szellemi szférára, tudatformákra; *a termelőerőkben, a munkaeszközökben felhalmozott emberi tudás, az azokat megszólaltató emberi képességek, tehát a szaktudás, szakismeret is a kultúra szerves alkotóeleme.*

A tárgyi világ és az emberi kultúra kölcsönös feltételezettségét, a civilizatorikus és kulturális fejlődés egységét s potenciális ellentétét a kultúrfilozófia XX. századi polgári képviselői sem azonos módon ítélik meg. Simmel például – hegeli, marxi gondolatokat hasznosítva – a „szellem" jelenlétét jellemezte a tárgyi világban, s kiteljesedését, gazdagodását a tárgyiasulás folyamatában. „Az anyagi-kulturális javak: a bútorok és kultúrnövé-

nyek, művészeti alkotások és gépek, szerszámok és könyvek – írja Simmel –, amelyekben a természeti anyag a számára ugyan lehetséges, de pusztán önmaga által soha meg nem valósítható formákat ölti – saját eszméken át kibontakoztatott akaratunk és érzéseink termékei, amik magukba olvasztják a dolgok fejlődési lehetőségeit is, amennyiben ezek megfelelnek saját elképzeléseinknek. Ugyanez a helyzet azzal a kultúrával is, amely az emberek közti és az ember saját magához való viszonyát kialakítja: a nyelv, az erkölcs, a vallás és a jog esetében. Amennyiben ezeket az értékeket kulturális értékeknek tekintjük, akkor a bennük élő energia azon kialakulási fokától különböztetjük meg őket, amelyek mintegy önmaguktól is eltérnek, s amelyek a kultúra kialakulásának folyamata szempontjából puszta anyagot jelentenek: például a fa és film, a növények."

E folyamatok természetesen nem ellentmondásmentesek: a termelési potenciál, a tárgyi kultúra gazdagodása kihívást jelentett a műveltség zárt egészként felfogott értelmezésével szemben, és a szellemi univerzum önkényesen kijelölt határait is újra és újra megbontja. Az is nyilvánvaló, hogy a tárgyi kultúra gazdagodása nem feltétlenül s főleg nem automatikusan vonja maga után a művészi és erkölcsi progressziót. Sajátos feszültségforrás a munkamegosztás differenciálódása, amelynek következményeképpen nemcsak a személyes tevékenység szakosodik, de a tárgyak is specializálódnak. S kihívást jelent a tárgyi kultúra, az emberi

tudás gazdagsága, tagoltsága, szüntelen oszcillációja az egyes ember, „a befogadó" személy számára is. Az idézett feszültségeket megsokszorozzák a késő kapitalizmusban megőrzött műveltségi kiváltságok, antidemokratikus hagyományok. „Az a látszólagos egyenlőség, hogy a művelődésanyaghoz mindenki hozzájuthat – írta Simmel a századelőn –, a valóságban véres gúnyolódás... Miután a műveltség tartalmait – általános hozzáférhetőségük ellenére vagy éppen emiatt – végül is csak az egyéni tevékenység sajátítja el, a tartalmak a megfoghatatlanságnál fogva legtámadhatatlanabb arisztokráciát teremtik meg... Minél nagyobb és tömörebb a műveltség anyaga, annál több esélyük van az értelmileg tehetséges vagy anyagilag gondtalanabb embereknek a tömegből való kiemelkedésre."

A század eleji német kultúrfilozófia számos képviselője ezt az állapotot természetesként fogta fel, s ezért vallotta: csak egy szűk szellemi elit képes a szellemi értékek felismerésére és befogadására. Más szóval, a kultúra és a civilizáció antinómiájának képzetét a korábban körvonalazott esélyegyenlőtlenségek ideologikus igazolásával, az *elit* s a *tömeg* arisztokratikus szembeállításával társították. A tömeg – írták – úgymond a tárgyi civilizáció igézetében él, a hétköznapok foglya, idegen tőle a művelt ember „nemessége", „szellemi előkelősége": a kultúra válságából csak a *„szellem kiválasztottjai"* találhatják meg a kivezető ösvényeket. A humanióráknak s a modern művészetnek egyaránt afelé kell egyengetniük az utat, hogy „a sokaság egysíkú,

szürke hátterében" a *kevesek* „önmagukra ébredjenek és fölismerjék egymást és saját küldetésüket; ez a küldetés abban áll, hogy kevesekként megmaradva küzdeni kell a sokaság ellen". E gondolkodók világlátásában a kultúra demokratizálása, a *köz* művelődése a kultúra elsekélyesedésének képzetével társult. Korántsem tekinthető ezért véletlennek, hogy a neohumanista műveltségeszményt, a „szellem", a „minőség" integritását védelmezve ezen áramlatok képviselői az *elit-iskola* és *népiskola* örökölt kettősségét is konzerválni kívánták, illetve helyeselték annak megőrzését a humán és szakmai iskolák elkülönülő rendszerében.

A tudományok szakosodása, a szaktevékenységek intellektualizálódása, az ismeretek gyors gyarapodása már a századforduló művelődéspolitikája számára is kihívást jelentett. A tényt, hogy a korábban nem „egyetemes kultúrjavakként" számon tartott ismeretek gyors ütemben szaporodtak, hogy különösen fellendültek a természettudományok s ezek technikai ágazatai, már ez idő tájt nehéz volt kétségbe vonni. Mint ahogy azt is befejezett tényként vették tudomásul, hogy a latin megszűnt a *respublica literarum* nemzetközi nyelve lenni, hogy megnőtt a modern nyelvek és irodalmak műveltségértéke. Így egyes irányzatok mintegy automatikusan beemelték az új diszciplínákat a képzési tervekbe. Újra törvényesítették az enciklopedikus műveltségeszményt, s azt minősítették általánosan művelt embernek, aki egyaránt birtokosa volt meghatározott irodalmi, történeti és természettudományi ismereteknek.

A szellemtörténet értékszempontjait képviselő kultúrpolitikusok, értelmiségi irányzatok e *terjedelmi* teljességre törekvő s ezért törvényszerűen külterjességre kényszerítő megoldást joggal kérdőjelezték meg: a természettudományok fejlődésével az általános műveltség köre egyre szélesedett, „kánona" mind határozatlanabbá vált: az enciklopedikus műveltség eszménye a művelődési javak rendkívüli szaporodása és elkülönülése miatt mindinkább megközelíthetetlenné lett. A reneszánsz műveltségeszményhez való visszatérést e változások úgymond reális megítélése nevében követelték: nem az általános műveltség fogalomkörébe tartozó ismeretek kiterjesztésére van szükség, hanem redukcióra, minőségi megfontolásokat szem előtt tartva az irányultságon, a beállítódáson kell mindenekelőtt változtatni. Mint mondták: azt kell biztosítani, hogy a sokirányú műveltséganyag egy szilárd alapot jelentő „egynemű mag" köré szerveződjön. A minőségi elv szem előtt tartása valóban realisztikus reformelképzelések szempontjából termékeny gondolat. De a szellemtörténeti irány „realisztikus" képviselői szerint e határozott középpont, „kikristályosodási tengely" korunkban „csak a *teljes antik* kultúra ismerete lehet".

Ezen érvrendszert a két világháború közötti évtizedben a magyar kultuszkormányzat vezérelvként fogadta el, s számos ponton rokonította a nemzeti klasszicizmus művelődési eszményével. Kornis Gyula például *Középiskoláink reformja és a főiskolák* című tanulmányában a korabeli értel-

miség alapműveltségét meghatározó gimnáziumok, illetve reálgimnáziumok művelődési anyagának egyneműségét elemezve állapította meg: „...a reálgimnázium is elsősorban *gimnázium*, azaz olyan középfokú iskola melynek középpontjában a *történeti ember* áll. Mind a gimnázium, mind a reálgimnázium műveltségi anyagának fő tengelye a történelmi-irodalmi tanulmány. Ez adja meg a két iskolatípus közös karakterét. A különbség köztük kettős. Először is amíg a gimnázium visszamegy mai műveltségünk eredeti forrásáig, a *görög kultúráig*, addig a reálgimnázium retrospektív történelmi horizontja szűkebb, mert csak a hozzánk közelebb eső *latin műveltségi* gyökerekig nyúlik vissza, rövidebb fejlődésvonalú kultúrát ad, mint egy redukált gimnázium. A második különbség a gimnázium és a reálgimnázium között abból fakad, hogy az utóbbi az antik kultúrának csak római felével foglalkozik, tehát a görög helyett egy modern nyelvet és irodalmat (franciát, olaszt vagy angolt) vezethet be (a német a gimnáziummal ugyanis közös)..."

Az új iskolatípusnak „reál" jelzője – figyelmeztet Kornis – félre ne vezessen bennünket. „A »reál« jelző nem jelenti azt, hogy a reálgimnáziumban most már sokkal több a matematika s a természettudomány, mint a gimnáziumban. Ebben az esetben a reálgimnázium műveltségi anyaga valóban ellipszis formát öltene, melynek két egyforma jelentőségű gyújtópontja volna: a történeti-irodalmi tanulmány s a természettudomány. Ezzel szemben

a reálgimnázium, melyet a »görög gimnáziummal« szemben helyesebben »latin gimnáziumnak« nevezhetnénk, megőrzi sajátos elvi egységét és külön hivatását, ha fő-tengelyére a latin nyelvre épülő modern nyelvi-történeti-irodalmi kultúrát teszszük."

Részleges változtatásokra később a kurzus iskolapolitikája is vállalkozott. A „nemzet erkölcsi világnézetének alapot adó keresztény vallások tana" mellett nagyobb súllyal szerepeltek a *nemzetismereti* tárgyak: a magyar nyelv és irodalom, a művészet, a történelem, az újonnan bevezetett gazdasági és társadalmi ismeretek: a föld- és néprajz; a korszak utolsó éveiben középiskolai rangra emelték a felső kereskedelmi, a felső gazdasági és felső ipariskolát. A szemlélet azonban alapvetően nem változott. S a bizonyosság is megmaradt: ha ismered a latin igealakot, tudod Vergiliust citálni, tájékozódsz az irodalomban, s jól memorizálod a történelmi évszámokat, művelt ember vagy. A relativitáselmélet, az elektronika, a gazdaságtan ezzel szemben csak részismeret; az e területen való tájékozatlanság nem minősül műveletlenségnek.

A latin iskolák öröksége

A sokféle félremagyarázás is indokolja, hogy hangsúlyozzuk: a humán iskola és műveltség *értékes* hagyomány. Amit meg kellett haladnunk: e műveltségeszmény *kizárólagossága*, amely korunkban

a műveltség mumifikálódásának veszélyét is magában rejti, s kútforrása lehet az entellektüelek szellemi arisztokratizmusának.

Mi hát a pozitív elem a humán iskolák örökségében? Mi az, ami átmenthető, folytatandó? A görög vagy a latin nyelv tanítása? Az antik szerzők memorizálása? Nem kétséges, hogy ezen iskolákban a latin és a görög nyelvet a grammatika szerint, mechanikusan tanították. Azonban az is nehezen vitatható, hogy a latin iskolák – Antonio Gramsci szavaival – sikerrel oltották be a gyerekekbe „a szorgalom, a pontosság, a fizikai erőnlét, a meghatározott témákra való pszichikus összpontosítás bizonyos szokásait, amelyek fegyelmezett és módszeres cselekvések mechanikus ismétlése nélkül nem sajátíthatók el", hogy szülőhazájában a grammatikatanulás mechanikus voltát élőbbé tette a kulturális perspektíva. A humanista iskolában a latin és a görög nyelvtan tanulása, a vonatkozó irodalom és politikatörténet tanulásával együtt nevelési alapelv volt. A latint „egy ideális iskolai tantervelemként" tanulmányozták, és ez az elem egész sor pedagógiai és pszichológiai igényt foglalt össze és elégített ki. Másként fogalmazva: „A latin stúdiumok hozzászoktatták a gyermeket a tanulmányozás meghatározott módjához, egy történelmi test elemzéséhez, amellyel úgy lehet foglalkozni, »mint egy állandóan új életre kelő holttesttel«, hozzászoktatták a gyerekeket a gondolkodáshoz, a sémák szerinti absztrakciókhoz úgy, hogy az absztrakcióból képesek legyenek visszatérni a közvetlen, valóságos élethez,

hogy minden tényben vagy adatban lássák, mi benne az általános és mi a különös, a fogalom és az egyedi...” A latin stúdium meghatározott történelmi időszakban „logikai, művészi, lélektani tapasztalatokat nyújtott, és ami különösen értékes, »szintetikus« filozófiai tapasztalatot a valóságos történelmi fejlődésről”.

A latin stúdiumok diszciplináló szerepét oly sokra becsülő Gramsci azonban azt is tudatosította, hogy a „modern világ” kihívásával a humán iskoláknak is szembe kell nézniük: az iskola eredeti felosztása humán és szakmai iskolára – a társadalmi és kulturális fejlődés meghatározott fokán – „ésszerű forma” volt: szakmai iskola a kiszolgáló osztályok, humán iskola az uralkodó osztályok és az értelmiség számára.

Objektív változások, visszafordíthatatlan folyamatok idézték tehát elő a hagyományos műveltségeszmény, a humán iskola válságát. Valóban „helyettesíteni kell a latint és a görögöt mint a formatív iskola alappillérét, és helyettesíteni is fogják, de – s ezt a fiatal Gramsci már a századelőn világosan érzékelte – az új tananyagot vagy tananyagok sorát nem lesz könnyű olyan dialektikai rendszerbe foglalni, amely *egyenértékű eredményeket hoz a személyiség nevelésében* és általános képzésében a gyermekkortól kezdve a pályaválasztás küszöbéig”. A hagyományos kulturális szemlélet tehát válságba került, új módon kell hogy egymásra épüljön a szak- és közismeret, a humán és természettudományos műveltség, miközben mindkettő szüntelenül

gazdagodik, távolodik; egyidejűleg megteremti a kapcsolatteremtés új lehetőségeit, tágul s követeli az új szintézist.

A technikai forradalom és a harmonikusan fejlett ember

A növekedés mítosza, a haszonközpontúság, a természettudományok és a technika követhetetlenül gyors fejlődése másfajta egyoldalúságokat is szült. A technokrata műveltségeszményét a dimenziók hiánya, az ún. civilizatorikus értékek, a fogyasztási javak, a célszerűség misztifikálása jellemzi. Szemlélete *instrumentális*, vezérelve a *hasznosság*, értéket csak annak tulajdonít, amiből „posztót lehet szőni", autópályát lehet építeni, ami anyagi, csere- vagy használati értékkel rendelkezik. A történelmi múltat árnyékvilágnak tekinti, a hagyományt nyűgnek, a jövővel szemben is bizalmatlan, csak a jelennek tulajdonít fontosságot, az időt is egy dimenzióra redukálja. Az up to date ember műveltsége is gyakorlatias. A *technokrata* a képző intézmények célját e szellemben korlátozza; a cél: az ifjúságot egy meghatározott élethivatásra előkészíteni. Az intellektus „formatív képzése", akárcsak az egyetemes műveltség, babonának minősül, s egyúttal, minden olyan kísérletet is terméketlennek ítélnek, amely az ún. humanista műveltség megalapozására, vagyis olyan intellektuális készségek és jártasságok kialakulására irányul, amelyek

közvetlenül nem hasznosíthatók. A képzés *szak*emberképzés: a módszertani vezérelv az életpálya technikájának elsajátítása, begyakoroltatása.

Bizonyos, hogy a mai ember műveltségének a természetkép is integráns része, mint ahogy a *szak*emberképzés is korunk kikerülhetetlen feladata. De a „*szak*munkás", a „*szak*értelmiségi" előtt még ott van az *ember:* a szakműveltség nem függetlenülhet a történelem, az emberi léthelyzet egyetemes tanulságaitól; a tényeknek értékfedezete kell hogy legyen. Ezeket a dimenziókat – vitatható gondolati kiindulópontjai ellenére – a kultúrfilozófia nem alap nélkül hiányolja a polgári civilizáció „egydimenziójú" emberében. A szakműveltség technokrata értelmezésének bírálata azonban nem ennek az irányzatnak a kiváltsága. A marxi társadalomfilozófia a hasznosság elvén alapuló műveltségeszménnyel már születésekor szembeállította a sokoldalúan fejlett ember eszményét. Nem lehet feladatunk e helyütt részletezni ennek a filozófiai, társadalomelméleti alapvetését. Csak azt kívánjuk jelezni, hogy *az ember mindenoldalú kiművelése* Marx kommunizmuselméletének centrális eleme; Marx az összes társadalmi szférának az emberi személyiség általi visszahódítását, a „gazdag emberi szükségletekkel rendelkező embert" a kommunista társadalomba való átmenet feltételeként és következményeként értékelte.

Marx azonban nem a kultúrfilozófia nézőpontjából ítél: ő a valóságban munkáló objektív folyamatokból a tőkés fejlődés olyan időszakában bontotta

ki az ember mindenoldalú fejlődésének eszményét, amikor paradox módon egyre drasztikusabban nyilvánultak meg a munkamegosztás kóros következményei, a szeletemberlét egyoldalúságai. A társadalmi folyamatok belső dialektikájára oly következetesen figyelő Marx tudatában volt annak, hogy a kapitalista civilizáció hatása e vonatkozásban sem írható le egy képlettel; a következmények csak ellentmondások hosszú láncolatán keresztül érzékelhetők. Számot vetett azzal, hogy a „modern ipar egy termelési folyamat meglevő formáját soha nem tekinti és kezeli véglegesnek. Technikai bázisa ezért forradalmi, míg minden korábbi termelési módé lényegileg konzervatív volt. Gépi berendezés, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapjával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit. *Ezzel éppoly állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását, és szakadatlanul tőketömegeket és munkástömegeket dob egyik termelési ágból a másikba.* A nagyipar természete ezért feltételezi *a munka változását, a funkció folyékonyságát, a munkás mindenoldalú mozgékonyságát.* Másrészt tőkés formájában újratermeli a munka régi megosztását, megcsontosodott partikularitásaival együtt." E folyamatok a „munkás élethelyzetének minden nyugalmát, szilárdságát, biztonságát" veszélyeztetik, s azzal fenyegetnek, hogy kivervén kezéből a létfenntartási eszközt, „részfunkcióival együtt feleslegessé teszik őt magát is".

Ugyanakkor a „nagyipar a maga katasztrófái által élet-halál kérdéssé teszi, hogy a munkák változását és ezért *a munkások legnagyobb sokoldalúságát általános termelési törvényként ismerjük el*, és ennek normális megvalósulásához a viszonyokat hozzáigazítsák". Marx az angol ipari fejlődés szerkezetének jellegzetességeit tanulmányozva jutott a múlt század hatvanas éveiben arra a következtetésre, hogy a technológia szüntelen forradalma elkerülhetetlenné teszi, hogy *„a részegyént, a részletfunkció puszta társadalmi hordozóját helyettesíthetik a totálisan fejlett egyénnel, akinek számára a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó tevékenységi módok"*.

A jelzett tendenciák érvényesülését egyaránt korlátozhatják a tőkés tulajdonviszonyok, illetve a létező szocializmus feltételei között a termelőerők viszonylagos fejletlensége, a gazdaságirányítás konzervativizmusa; de éppen a műszaki-tudományos forradalom huszadik századi historikuma bizonyítja e folyamatok dinamizmusát, visszafordíthatatlanságát. A kommunizmus embereszménye azonban túlmutat a „termelő ember" sokoldalúságán, a modern ipari termelés belső logikája által megkövetelt szükségletén. A kiindulópont ez esetben sem az elvont elv. „Abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdaság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga – ezeknek erőtel-

jes hatékonysága – megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel *a tudomány általános állásától és a technológia haladásától*, vagyis *e tudománynak alkalmazásától függ*... A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz." S Marx értelmezésében e jellemzés nemcsak a gépi berendezésre, de az „emberi tevékenységek kombinációjára" és az „emberi érintkezések fejlődésére" is vonatkozik. Ezek a változások – elvben – lehetővé teszik a szükséges munkaidő egy meghatározott minimumra való korlátozását, „amelynek azután megfelel az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése a valamennyiük számára szabaddá vált idő és létrehozott eszközök révén".

A tőkés ipari termelés dinamizmusa, belső logikája teremti meg az egyre magasabb szinten reprodukálódó tudományos-műszaki forradalom s ettől elválaszthatatlanul a művelődési forradalom – feltételeit, miközben maga korlátozza kibontakozásukat. Egyfelől „a tőke a tudomány és a természet, valamint a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívja, hogy a gazdaság teremtését (relative) függetlenné tegye a reá felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja

beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák."

E korlátlan kapacitás hasznosításának társadalmi-politikai feltételei századunk meghatározó ellentmondásaival függnek össze, s elválaszthatatlanok a konkrét osztályerőviszonyoktól, az osztályharc realitásaitól. Mi csak arra a tényre kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a munkaidő radikális csökkentése a modern termelőerők fejlődése által megalapozott lehetőség, sőt szükségszerűség, s hogy megfelelő társadalmi feltételek mellett éppen a megnövekedett szabad idő teremti meg az objektív alapot a társadalmi és művelődési forradalom, az ember sokoldalú fejlődése számára. A kommunizmus marxi hipotézise egységben látja a társadalmi, műszaki-tudományos és művelődési forradalmat, mely csak akkor teljesedik ki, ha a „közösségi termelés alapján a társadalom minden tagja számára adott a lehetőség, hogy magát *minden* irányba kiművelje, s képességeit különböző társadalmi, tudományos, művészi tevékenységekben kipróbálja." A marxi embereszmény: a „gazdag *emberi* szükségletekkel bíró ember", s a valóságos gazdagság „az ember kifejlődött termelőereje".

A korai szakosodás és az „emberi nem kulturális egysége”

A szocialista munkásmozgalom nem minden országban foglalkozott azonos hangsúllyal az iskolarendszer állapotával, a nevelési tervekkel. A közművelődés radikális reformját – történelmileg indokoltan – csak a *társadalmi* forradalmat követően tartották megvalósíthatónak. Lenin, Krupszkaja, Luxemburg, Gramsci, a magyar munkásmozgalomban Kunfi Zsigmond, Földes Ferenc, a második világháborút követően komplex iskolareformot kidolgozó francia Wallon ugyanakkor számos írásában foglalkozott az iskolaüggyel, a kultúra szervezetével. E gazdag – s ellentmondó elemeket is tartalmazó – hagyatékból egyetlen szálat emelünk ki. Antonio Gramsci gondolatait a szakmai és egyetemes műveltség, a képzés viszonyáról.

A fiatal Gramsci gondolatait a humán iskolák örökségéről korábban már idéztük. Az adott összefüggésben azonban hangsúlyozzuk: Gramsci különösen megbecsülendőnek tekintette az általa formatívnak nevezett iskolák pedagógiai gyakorlatában, hogy azok nem kényszerítik a gyermek „alakulóban levő akaratát, értelmét, tudatát arra, hogy előre megszabott sínen egy előre meghatározott állomás irányába mozogjon”. Ellenezte a korai szakosodást, s e szempontból is bírálta a munkásgyerekek részére fenntartott szakmai iskolák oktatási programját, szűk pragmatizmusát. „A proletárok fiai számára is biztosítani kell minden lehetőséget,

szabad teret kell adni, hogy önmaguk is a közösség érdekében a legjobb módon, a legtevékenyebb módon megvalósítsák saját egyéniségüket. *A szakmai iskolának nem kell »keltetőgéppé« válni, amely lélektelenül, általános eszmék nélkül, általános műveltség nélkül kis szörnyeket képez egy mesterség számára, csupán azzal az igénnyel, hogy a szeme legyen csalhatatlan és a keze biztos.* A szakmai kultúra is alakíthat a gyerekből embert, de akkor ez a kultúra ne csupán informatív vagy gyakorlati-manuális, hanem nevelő jellegű legyen. A nagyiparos Sincero tanácsos túlságosan szűk látókörű polgár, ezért tiltakozik a filozófia ellen. Bizonyos, hogy a szűk látókörű nagyiparosok számára hasznosabb lehet munkásgépekkel dolgoztatni, mint munkásemberekkel."

A húszas évek második felében – részben a Gentile-féle iskolareform tanulságait elemezve – Gramsci szélesebb összefüggésrendszerbe ágyazva visszatér a szak- és általános képzés viszonyának kérdésére. *Az iskola és a kultúra szervezése* című töredékekben a humán és szakképzés realitásait és távlatait, az *„emberi nem kulturális egységének"* értékszempontjait szem előtt tartva ítélte meg. Kiindulópontja: a modern civilizációban minden gyakorlati tevékenység oly mértékben vált összetetté, és a tudomány oly mértékben fonódott össze az élettel, hogy minden gyakorlati tevékenység iskolát kíván teremteni saját vezetői és szakemberei számára annak érdekében, hogy magasabb szintű szakértelmiségi csoportot alakítson ki. Törvény-

szerű tehát, hogy a „humánnak nevezhető iskolatípus mellett – amely a legrégibb hagyományokkal rendelkezik, és az a törekvése, hogy minden egyénben kifejlessze a még nem differenciált általános műveltséget, alapvető készséget a gondolkodásra és az életben való eligazodásra – speciális iskolák egész rendszere alakult ki a szakmának egy-egy ágazata vagy a már pontosabban körülhatárolt szakmák számára." Az iskolarendszer válságának – Gramsci értelmezése szerint – egyik oka, hogy a szakosodásnak és elkülönülésnek e folyamatai kaotikusan mennek végbe, pontos és világos elvek, jól és tudatosan megalapozott terv nélkül. Úgy vélte: „A modern értelmiségi káderek neveléspolitikája egy mélyebb és még általánosabb válság bonyolult megnyilvánulási formája."

Gramsci az iskolarendszer eredeti – az ipari forradalmat követően kialakult – tagolódását, a társadalom osztályszerkezetét a társadalmi munkamegosztásból következő funkcionális elrendeződést tükröző „ésszerű sémaként" jellemzi: „szakmai iskola a kiszolgáló osztályok, (a) humán iskola az uralkodó osztályok és az értelmiség számára". Az ipari fejlődés s ezzel összefüggésben a gyakorlati tevékenységek intellektualizálódása s a tudományok behatolása a termelésbe „a fővárosban és vidéken egyre inkább megkövetelte az új típusú városi értelmiség kialakulását; a klasszikus iskola mellett kifejlődött a (szakmai, de nem manuális) technikai iskola". Az iskolarendszer eredeti tagolását ily módon megkérdőjelezték az új igények, s

ezzel egyidejűleg vitatottá vált „az általános műveltség konkrét jellegének, a görög-római hagyományra épülő általános műveltség humán jellegének elve".

Mi a kiút e válsághelyzetből? Utóvédharc a humán műveltségeszmény megőrzése érdekében? A formatív iskolák részleges reformja vagy átmentése? A funkcionális szempontok egyetemessé tétele? S ha megőrződik a humán gimnázium, milyen rétegekből rekrutálódjon a diáksága?

„Napjainkban az a tendencia, hogy minden »érdekmentes« (nem közvetlen érdekeket szolgáló) és »formatív« iskolatípust felszámoljanak, vagy csak urak és hölgyek szűk elitje számára tartsanak fenn, akiknek nincs szükségük arra, hogy felkészüljenek egy jövőbeli szakmára, és egyre jobban kiterjesszék a specializált szakiskolákat, amelyekben a tanulók sorsa és eljövendő tevékenységük előre meg van határozva. A válság megoldása érdekében ezt a vonalat kellene ésszerűen követni: az általános, humán, formatív kultúra egységes alapiskolája, amelyben szerencsésen egyesül a manuális (technikai, ipari) munkaképesség kifejlesztése az intellektuális munkaképesség kifejlesztésével. Ebből az egységes iskolatípusból folyamatos szakmai tapasztalatok szerzésével kerül a fiatal valamelyik szakiskolába vagy a termelőmunkába. Figyelembe kell vennünk azt a kialakulóban levő irányzatot, amely szerint *minden gyakorlati tevékenység arra törekszik, hogy megteremtse a maga szakiskoláját* úgy, ahogyan *minden szellemi tevékenység megte-*

remti a maga kulturális körét, amelyek átveszik az iskola után specializált intézmények szerepét, és olyan feltételeket teremtenek, amelyek között lehetővé válik a saját tudományágak fejlődésével való lépéstartás."

Az általános és szakképzés egymásra épülése, egysége és különbözősége nem egyszerűen a művelődési tartalmak kombinációjának függvénye: elválaszthatatlan a „társadalom ideológiai struktúráitól", az értelmiségi csoportok nyitottságától vagy zártságától, a „vezetők" és „vezetettek" viszonyától, más szóval: a politikai és művelődési viszonyok demokratizmusától. Gramsci „a még nem differenciálódott általános műveltség elemeit biztosító egységes alapképzést" *e* szempontból is nélkülözhetetlennek tartotta, közvetlen kapcsolatba hozta a *művelődési és műveltségi struktúrákat.* „A társadalmi bélyeg azt jelenti, hogy minden társadalmi csoportnak saját iskolatípusa van, amelynek az a rendeltetése, hogy e rétegekben egy bizonyos hagyományos – irányító vagy eszközjellegű – funkciót állandóvá tegyen. Ha szét akarjuk tépni ezt a szövevényt, akkor nem a szakmai iskolatípusokat kell szaporítani és rangsorolni, hanem létre kell hozni egy egységes típusú előkészítőt (elemi, középfokú), amely elvezeti az ifjút a pályaválasztás küszöbéig, s közben olyan személlyé formálja, aki képes arra, hogy *gondolkodjék, tanuljon, irányítson vagy ellenőrizze azt, aki irányít."* A szakmai iskolatípusok szaporítása – ha nem erre az alapzatra épülnek – a hagyományos réteg- és osztálykülönbségeket ál-

landósítja, s e tényt nem módosítja egyes kategóriákon belüli fokozatok kiképzése, tehát a szakmunkás megkülönböztethető a segédmunkástól, a paraszt a földmérőtől. A demokratikus irányzat nem jelenthet csupán annyit, „hogy a segédmunkásból szakmunkás lesz, hanem azt jelenti, hogy minden »állampolgár« lehet »vezető« és a társadalom – ha csak »elvontan« is – megteremti számára az általános feltételeket, hogy azzá lehessen. Mert a politikai demokrácia arra irányul, hogy a vezetők és a vezetettek egységessé váljanak (a vezettetés egyetértésével történő vezetés értelmében), biztosítva minden vezetettben a cél eléréséhez szükséges képességet és általános technikai felkészültség ingyenes elsajátítását." A „nép számára létesített iskolatípusoknak" éppen az az objektív szerepük, hogy – meghatározott társadalmi-politikai környezetre – korlátozzák a lehetséges vezetők körét. Ezek az ún. népiskolák ugyanis az említett képességeket és technikai-politikai felkészültséget oly módon nyújtják, hogy a valóságban inkább *„a jogilag rögzített és megmerevedett rendi megoszláshoz" való visszatérésnek kedveznek, s nem a „csoportokra való megosztás megszűnésének"*. Ennek a tendenciának egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása az, hogy gyorsan szaporodnak – már a tanulmányi idő kezdetétől fogva – az egyre szűkebb profilú szakmai iskolák. A műveltség, az általános és szakmai ismeretanyag tagolódása, szerkezetváltozása így függ össze a művelődés struktúraváltozásaival, a politi-

kai és szellemi irányítás nyitottságával vagy zártságával, az értelmiségi funkciók tagolódásával.

A tudományok funkcióváltása, a műveltség „tágulása" a szellemi tevékenységet folytatók horizontális és vertikális tagozódását is felgyorsítja: kiépül a „speciális iskolák egész rendszere", a szakképzés is hierarchizálódik, új módon épül egymásra, illetve különül el a „műveltség" és a „képzettség". Mint Gramsci meggyőzően bizonyítja: a szakképzés idő előtti leválasztása az általános képzés folyamatáról, az elzárkózás az elől, hogy megújítsák az általános alap- és középfokú képzés tudáskészletét, nemcsak az értelmiség rekrutációs bázisát szűkíti be, de a szellemi munkások rétegén belül is indokolatlan elkülönültségeket eredményez. Az elkülönültséget ideológiai reflexek is erősíthetik: a „technokrácia" csak a funkcionális ismereteket tekinti értékesnek, a „szellem" kiválasztottjai pedig a szaktudás műveltségértékét kérdőjelezik meg.

A művelődés és műveltség idézett szerkezetváltozásai az értelmiség hagyományosnak tekintett kultúraközvetítő funkciói szempontjából is fontos tanulságokat kínálnak. Az ismeretek gyors felhalmozódása, a műveltséganyag „tágulása" következtében illúziónak minősül minden a művelődés befejezettségével kapcsolatos feltételezés: a közismereti kultúra ugyanúgy megkopik, mint a szakismereti, ha nem ápolják folyamatosan. Ugyanakkor az egyre differenciáltabb társadalmi és tudományos munkamegosztás, amelynek mozzanataként „min-

den gyakorlati tevékenység megteremti a maga szakiskoláját", „a maga kulturális körét", magában rejti annak veszélyét, hogy a szellemi munkások körén belül is megnehezül az ismeretek és gondolatok cseréje. Az új típusú közvetítő rendszerek, továbbképző és ismeretterjesztő intézmények, folyóiratok, újságok alapítását nemcsak a „kétkeziek", de a szellemi munkások szükségszerűen egyoldalú és egyenetlen ismeretanyaga is indokolja.

A társadalom kulturális rétegződésében levő válaszfalak csak akkor tehetők viszonylagossá, ha az alap- és középfokú iskolák a társadalom minden tagja számára azonos műveltséganyagot közvetítenek, s kialakítják a folyamatos művelődéshez nélkülözhetetlen készségeket és jártasságokat. Az iskolatípusok hierarchizálása, az idő előtti szakosodás újratermeli a kulturális kiváltságok újfajta alakzatait s ezzel együtt az öntevékenységen alapuló közművelődést korántsem helyettesítő „heroikus" népművelés szükségletét.

3. Társadalmunk műveltségi szerkezete

A felszabadulást követő évtizedekben a társadalmi változások szerves alkotóelemeként a művelődés egész intézmény- és értékrendszere átalakult. E folyamat az Országos Köznevelési Tanács megalakulásával – első elnöke Szent-Györgyi Albert volt – 1945-ben megkezdődött. Haladó polgári nevelés-elméletek és a szocialista irányzatok képviselői

egyaránt részt vettek a kezdeti reformmunkálatokban. Nemcsak a szűkös anyagi viszonyok, de a magyar iskolarendszer tagolódása is nehezítette a demokratikus reformok megvalósítását. (A községekben a népiskolák zöme egyházi felügyelet alatt működött, a tanítóképzők 80%-a, a gimnáziumok közel 51%-a volt egyházi irányítású iskola. Ezek között voltak nagy múltú, a magyar szakértelmiség képzésében kiemelkedő szerepet játszó intézmények is. A népiskolák képzési színvonala igen alacsony volt, az egyházak elzárkóztak a községi iskoláikban a felső tagozatok létesítésétől. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a földreformot követően az egyházi iskolák fenntartási költsége meghatározóan az államra hárult.) Az 1948 júniusában elfogadott „Az iskolák államosításáról szóló törvényjavaslat" megteremtette a jogi-politikai feltételeket a *nyolcosztályos általános iskola egységes alapképzési rendszerének a kiépítéséhez*. Az általános iskola egységes művelődési anyanyelvet, jogilag minden fiatal számára egyenlő esélyeket biztosított, s összekötő kapoccsá vált a korábban kulturálisan is elkülönült rétegek között. Az „emberi nem kulturális egységének" eszméjét vállalva, a fiatal népi demokrácia – a törvénytervezetet egykoron megfogalmazó Ortutay Gyula szavaival – nem a lefelé, hanem a *felfelé* való nivellálás gyakorlatát akarta lépésről lépésre megvalósítani. Az újabb kutatások ismeretében ugyanakkor már tudjuk: a reform megvalósítása során a korszak egészére jellemző mennyiségi szemlélet vált dominánssá; 1949–50-ben a demok-

ratikus és szocialista irányzat nem egy jeles képviselőjét eltávolították a közoktatás intézményeiből. Példaként említjük Ortutay Gyula, Szávai Nándor, Mérei Ferenc személyes sorsát. Egyidejűleg számos olyan elv is megkérdőjeleződött, amelyet Révai József 1947-ben, *A demokratikus nevelés szelleme* című előadásában még a kommunista párt nevelési programjaként fogalmazott meg. Csak példaként utalunk a diákönkormányzatok szerepére, a Makarenko-kultuszra, amelyet egy szigorúan központosított közoktatási modell és nevelési szemlélet váltott fel az ötvenes években. Mégis tény: a társadalmi forradalom más intézkedéseivel összhangban, azokat kiegészítve, a tanköteles korosztályoknak egyre nagyobb hányada vett részt az oktatásban, s fejezte be eredményesen az általános iskolát: a hatvanas évek végén a nyolcadik osztályt elvégzett tanulók száma megközelítette az első osztályba lépők számát.

Az általános iskola reformja meghatározott társadalmi-kulturális feltételek mellett realizálódott. Kiindulópontul az örökül kapott iskolahálózat tanító- és tanárképző rendszere szolgált. Az elemi fok és a szakosított felső tagozatok egységének biztosításához megközelítően sem voltak azonosak a feltételek a városközpontokban, valamint a falusi – s különösen tanyasi – és munkáskörzeti iskolákban. Az ötvenes évek kultúrpolitikai gyakorlata – éppen a mennyiségi szemlélet dominanciája következtében, amely csak külső megnyilvánulása volt a politika torzulásainak, a cél és érték-

rendszer deformálódásának – nem kellő mélységben elemezte ezen objektív körülményekből adódó pedagógiai nehézségeket, lehetséges funkciózavarokat, miközben a gyors ütemű iparosítás csak korlátozott mértékben tette lehetővé a háttérágazat s ezen belül az iskolahálózat fejlesztését.

Mégis: a társadalom *műveltségi szerkezetében* e változások lenyomataként egy százalék alá esett az analfabéták, s tovább csökkent a csupán 1–5 általános iskolai osztályt végzettek aránya. Az 1980. évi népszámlálás előzetes eredményeiről közzétett KSH-jelentés szerint száz „15 éves és idősebb személy közül" 1960-ban 33 rendelkezett nyolcosztályos végzettséggel, 1976-ban 51, 1980-ban 65 végezte el legalább az általános iskola 8 osztályát.

Az általános iskola reformjával kapcsolatos első elképzelések Földes Ferenc/ Ortutay Gyula/ Kemény Gábor/tervezeteiben már a felszabadulást megelőzően körvonalazódtak. A *középfokú oktatás* reformja kevésbé volt átgondolt és előkészített. A humán és reálgimnáziumok régi rendszere megszűnt, de egységes elvek szerint felépülő középfokú oktatási rendszer nem épült ki. A demokratikus tendencia ugyanakkor e szinten is érvényesült, igaz, nem egyenletesen s nem kielégítő ütemben. 1960-ban száz „18 éves és idősebb személy közül" 9, 1970-ben 16, 1980-ban 23 rendelkezett legalább középiskolai végzettséggel. A hatvanas évek kezdetéig a diákok számának növekedése a hagyományos *gimnáziumi* kategóriában volt a legerőteljesebb: 1960-ban a középiskolások 70%-a tanult gimnáziumokban.

Az 1961. évi iskolai reform általánossá kívánta tenni a középiskolai képzést, s egyidejűleg szerkezeti változásokat is előirányzott: a hagyományos gimnáziumok oktatási programjának részleges korrekciójával egyidejűleg elsősorban a különböző típusú *szakközépiskolák* fejlesztését szorgalmazta. A reformintézkedések következtében a gimnáziumi tanulók száma az utolsó évtizedben számottevően csökkent: 1966–67-ben 33 000 volt, 1978–79-ben 23 000. E reformlépések az *egységes középfokú oktatás* irányába kívánták módosítani iskolarendszerünket. Ezt a célt volt hivatott szolgálni a „gyakorlattal és szakmatanulással összekapcsolt munkanap" intézményesítése a gimnáziumi oktatás keretében.

A tanoncképzés korábbi formáihoz viszonyítva a hároméves *szakmunkásképző iskolák* rendszerének kiépítése minőségi ugrást jelentett: jogi-intézményes kereteit tekintve a szakmunkásképzés is az oktatási rendszer részévé vált. A szakmatanulás lehetőségének biztosítása a gimnáziumokban, a szakközépiskolák fokozottabb fejlesztése a középiskolák és szakmunkástanuló-intézetek közötti távolságok csökkentését is célozta.

E szándékok azonban csak részben valósultak meg, sőt egyes területeken – utalunk Ferge Zsuzsa, Gazsó Ferenc, Csákó Mihály vizsgálataira, Szépe György elemzéseire – a tényleges változások a szándékokkal ellentétesen alakultak. Anyagi feltételek hiján meghiúsult az ún. 5+1 keretében a gyakorlattal remélt szorosabb kapcsolat, az általá-

nos képzés *és* a szakmatanulás közvetlenebb összekapcsolása, másrészt a szakközépiskolák profilja sem módosult megnyugtatóan: a közismereti tárgyak súlya, megbecsültsége nem növekedett: a szakmai középiskola egyre inkább a *konkrét szakmák* elsajátításának közegeként működött. E tendenciák ismeretében egyes kutatók megítélése szerint a szakközépiskola sokkal inkább a régi népiskolai tömegoktatás valamelyes szakmaorientált meghosszabbítása, mint az *egységes* iskolarendszer új és fontos intézménye. Ugyanakkor nem sikerült a szakmunkásképző intézmények és a középiskolák közötti válaszfalakat sem lebontanunk: a szakmunkásképző érdemi besoroltságát tekintve változatlanul alacsonyabb értékű iskolatípus. Nem vált tehát a középiskolai képzés általánossá: a középiskolák a hetvenes évek végén a továbbtanuló fiataloknak kb. a felét, egy-egy korosztály mintegy 30–35%-át fogadják be.

Természetesen az iskola önmagában nem szünteti meg a társadalmi egyenlőtlenségeket: a *művelődési* egyenlőtlenségek végső soron a *társadalmi* tagozódást magyarázó munkamegosztási és elosztási viszonyokban gyökereznek: alapvetően gazdasági-társadalmi tények, örökül kapott s csak nehezen alakítható élethelyzetek, hagyományok befolyásolják a különböző társadalmi rétegek kulturális magatartását, elképzeléseit a gyermekek jövőjéről.

Kelet-Európában – a tény közismert – az iparosodás, városiasodás, a háttérágazatok meghatáro-

zott fejlettségi szintjén álló társadalmak léptek a szocializmus útjára. E társadalmak a forradalom első évtizedeiben felszámolták „a kulturális monopólium vagyoni osztálykiváltságokhoz kötött nyílt formáit", de fejlődésük jelenlegi fokán csak korlátozhatják, illetve enyhíthetik az örökölt, illetve a mai társadalom szerkezeti sajátosságaiból következő egyenlőtlenségek újratermelődését. Igaza van Gazsó Ferencnek, amikor megalapozatlannak tartja azt a követelést, hogy az iskola *önmaga* ellensúlyozza a társadalmi-családi környezet esélyeket differenciáló hatását: az egyenlőtlenség nyilvánvalóan „nem tisztán pedagógiai termék". Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a mai magyar társadalomban az iskolarendszer fokozottabb mértékben befolyásolhatja – ösztönözheti vagy lassíthatja – a társadalmi helyzetváltoztatás dinamizmusát, éppen mert felszámolta „a kulturális monopólium vagyoni osztálykiváltságokhoz kötött nyílt formáit". A tanulmányi eredmények, valamint a szülők társadalmi helyzete és iskolázottsági szintje között erős a kölcsönös megfelelés. S ezért nyugtalanító, hogy iskoláinkban a jelenlegi pedagógiai feltételek között a magasabb osztályok felé haladva nem csökkennek, hanem nagyobbak lesznek a már korábban kialakult tanulmányi különbségek. Mint azt Gazsó Ferenc vizsgálatai is dokumentálták, a legjobb tanulók nagy része megtartja tanulmányi eredményét, illetőleg csak kissé rontja; a közepes eredmény körül mozgó gyerekek – a 3,1–3,8-as átlagosztályzatúak – ötödrésze megbukik, s végül

a legrosszabb tanulóknál a gyenge kezdeti tanulmányi eredmények nem biztosítanak kellő alapot a felsőbb osztályok tananyagának eredményes feldolgozásához. Mind az 1964. évi, mind az 1971. évi reprezentatív vizsgálat, mind az 1978. évi szűkebb körű ellenőrző vizsgálatok azt tanúsították, hogy „az általános iskola évei alatt a különböző rétegek gyermekeinek tanulmányi eredményei közötti különbség növekszik, azaz nagyobb lesz a hátránnyal indulók lemaradása. A tanulmányi átlagok pedig érdemben befolyásolják a továbbtanulással kapcsolatos igényeket." Így a különböző tanulmányi előmenetelű tanulók iskolaválasztása 1964-ben a 8. osztályban, 1971-ben a 7. osztályban a következőképpen alakult: 1964-ben a 4,7–5,0 tanulmányi átlaggal rendelkezők 47, 1971-ben 71%-a gimnáziumba; 1964-ben 49,1, 1971-ben 27%-a szakközépiskolába; 1964-ben 3, 1971-ben 2%-a szakmunkásképző iskolába kívánt jelentkezni, míg csak 1%, illetve annál is kevesebb diák jelezte: nem kíván továbbtanulni. A tanulmányi átlag rosszabbodásával arányosan nő a szakmunkásképzőbe aspirálók, illetve közvetlenül munkába állni szándékozók, illetve otthon maradók aránya: a megfelelő években például a 2,5–2,6 tanulmányi átlaggal rendelkezők 60, illetve 70%-a kívánt szakmunkásképzőbe jelentkezni, s 34, illetve 17% nem akart továbbtanulni, míg az 1-es átlaggal rendelkezők 37, illetve 65%-a remélte, hogy jelentkezhet szakmunkásképzőkbe, 60, illetve 26% pedig otthon marad vagy munkát vállal az általános iskola befejezését követően.

A tizenhárom-tizennégy éves korban megfogalmazott továbbtanulási elképzelések jelentőségét nem szabad túlbecsülnünk: a sokszor kiforratlan, csak pillanatnyi hangulatot tükröző vélekedéseket módosítják a realitások, új igények fogalmazódhatnak meg, változhatnak az értékarányok is. Mégis a fenti vélekedések egy vonatkozásban a továbbtanulással kapcsolatos tényszámoknál is többet sejtetnek: arra figyelmeztetnek, hogy a serdülők meghatározott kategóriái eleve *lemondtak a továbbtanulásról,* nem is kísérlik meg a magasabb iskolatípusba való jelentkezést. S e ténynek nemcsak azért kell jelentőséget tulajdonítanunk, mert a tartózkodók magasabb száma következtében szűkül a közép- és felsőfokú iskolák merítési bázisa, s éppen a kétkezi dolgozók gyermekei nem tanulnak tovább. Hanem azért is, mert a tartózkodást motiváló alacsonyabb tanulmányi átlag hézagos tudásról, s az esetek nagy százalékában a *tanulási-művelődési készségek, szükségletek hiányáról vagy erőtlenségéről tanúskodik.* A művelődési forradalom célja ugyanis nyilvánvalóan nem a formális iskoláztatási mutatók javítása, hanem az ismeretek átadása, a művelődési igények felébresztése. Az általános iskolának nem kevésbé értékes „végterméke" a művelt, magas munkakultúrával, meghatározott készségekkel és kulturális igényekkel rendelkező ipari munkás vagy termelőszövetkezeti dolgozó, mint az, aki folytatni szándékozik tanulmányait. S nyugtalanító e vonatkozásban éppen az, hogy az általános iskola sokszor azokban a gyermekekben nem – vagy nem kellő

átütőerővel – ébreszti fel a tanulási kedvet, a művelődési igényt, akik környezetükből nem hoztak – hozhattak – ilyen indíttatást. *Nemcsak a társadalmi helyzetváltoztatás potenciális lehetősége korlátozódik ennek következtében, de – képletesen szólva – a kulturális helyzetváltoztatásé is: a társadalom művelődési szerkezetében még meglevő távolságok nem kielégítő ütemben csökkennek, újratermelődnek, rögzülnek.* A továbbtanulással kapcsolatos tényszámok egyébként egybeesnek az aspirációkkal kapcsolatban idézett számokkal.

Az iskolaszervezetben közvetlenül is tükröződnek a települések eltérő adottságai. Rendkívül *különbözőek a kulturálódás lehetőségei.* E tényt sajátos módon tükrözi a hétévesnél idősebb népesség legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása „lakóhelytípusonként": 1973-ban az említett korcsoportban például Budapesten a férfiak 30, a megyei városokban 33, az egyéb városokban 40, a községekben 57%-a nem rendelkezett általános iskolai végbizonyítvánnyal; *8 osztályt végzett* Budapesten a férfiak 39, a megyei városokban 40, egyéb városokban 41, a községekben 35%-a; *érettségizett* Budapesten 20, a megyei városokban 19, egyéb városokban 14, a községekben 5,6%; diplomával rendelkezett Budapesten 11, a megyei városokban 8, egyéb városokban 6, a községekben 2%. Az arányok a nőknél hasonlóan alakultak. Az idézett számok ismeretében megalapozottan állítják az oktatásstatisztikusok: *a népesség iskolázottsági színvonala és lakóhelye között egyenes és szoros összefüggés mutatható ki.*

A *felsőfokú képzés reformja* is több szakaszban valósult meg. Elvi jelentőségű volt 1948–49-ben a tudományegyetemek, különösen a bölcsészeti és természettudományi karok átalakítása, a műszaki, agrár-, közgazdasági egyetemek és főiskolák fokozott ütemű fejlesztésének elhatározása; 1961-ben a felsőfokú technikumok hálózatának kiépítése.

E reformokkal összhangban a létszám is megsokszorozódott. Az 1937/38-as tanévhez viszonyítva a nappali hallgatók létszáma ötszörösére, az összhallgatóság több mint nyolc és félszeresére emelkedett. A világháború előtti utolsó békeévben 11 000-en tanultak felsőfokú intézményekben, 1975-ben 107 000-en, 1970–1979 között mintegy 230 000-en szereztek felsőfokú végzettséget, több mint 60%-uk nappali tagozaton. A KSH adatai szerint a felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma 1980-ban megközelíti a félmilliót.

A kormányzati szándékoknak megfelelően változott a különböző szakokon tanulók aránya és ezzel összhangban a diplomások szakmai struktúrája. 1930-ban megközelítően 27 000 volt a jogtudományi végzettségűek száma (31,1%); 1980-ban megközelítően 40 000 (a szerkezetváltozás következtében azonban a jogi diplomások az összes felsőfokú végzettek 6,9%-át teszik ki). A műszaki diplomások száma 1930-ban megközelítően 10 500 (12%), 1980-ban 119 000 (24,4%). A közgazdasági keres-

kedelmi diplomásoké 1930-ban 3200 (3,7%), 1980-ban 41 250 (8,4%). A számokból is kitűnik, hogy a műszaki, közgazdasági egyetemeken és főiskolákon erőteljes volt a létszámnövekedés (a műszaki felsőfokú intézményekben a hallgatói létszám az elmúlt évtizedekben meghatványozódott). A legdinamikusabb volt a létszámnövekedés a műszaki egyetemeken és főiskolákon (a hallgatói létszám az elmúlt évtizedekben hatszorossá vált), míg a közgazdasági képzés arányai a felszabadulás előtti 8%-kal szemben nem mutatnak lényeges eltolódást. (Részvételük az 1965–1975 közötti évtizedben 8–10% között mozgott.)

A 10 000 20–24 éves lakosra jutó felsőfokú képzésben részt vevők száma a hetvenes években 700 főre emelkedett, jóllehet az utolsó években bizonyos ingadozás mutatkozott (1972: 692; 1973: 721; 1975: 704). A különböző képzési ágakban ez a tendencia más-más módon jelentkezik.

A felsőoktatás fejlődése hazánkban a felszabadulást követő évtizedekben – ez is tény – nem volt egyenletes ütemű, a dinamikus növekedés éveit erőteljes, jóllehet átmeneti visszaesések követték. Gyakoriak voltak az indokolatlan átszervezések és intézménytelepítések, profilváltoztatások stb. E kitérők, sokféle okra visszavezethető ingadozások elválaszthatatlanok a fordulat évét követő társadalmi-gazdasági fejlődés meghatározó trendjeitől, a közoktatás és közművelődés egész rendszerét érintő intézkedésektől.

Azzal is számot kell vetnünk, hogy a felsőfokú

képzés fejlesztésének mai üteme nincs kellő összhangban az új társadalmi szükségletekkel, s elmarad a közepesen fejlett ipari országokétól. Hazánk a 10 000 20–24 éves lakosra jutó főiskolai és egyetemi hallgatók számát tekintve az európai szocialista országok között az utolsó helyet (!) foglalja el (1975-ben az NDK-ban 1419, Bulgáriában 1137 a megfelelő korú népességből a felsőoktatási intézményben tanulók száma, Magyarországon 704). Különösen nem tekinthető megnyugtatónak a társadalomtudományi és természettudományi szakok fejlesztési üteme.

Számolnunk kell továbbá azzal a ténnyel, hogy az oklevelek nemcsak formai jellemzőiket – egyetemi, főiskolai, nappali, esti levelező tagozat – tekintve különböző értékűek: a diploma-megjelölés a tudás „minőségének" – megalapozottságának, alkalmazhatóságának – különbségeit is tükrözi, igaz, a gyakorlati tapasztalatok értelmező feldolgozása, a folyamatos továbbképzés eredményeképpen ezek az eltérések kiegyenlítődhetnek.

E szempontból is mérlegelnünk kell tehát annak a ténynek a következményeit, hogy a különböző szintű felsőoktatási intézményekben tanulók aránya az elmúlt évtizedekben többször módosult, s csak a hetvenes évek derekán állandósult. A *„nem egyetemi szintű felsőoktatási intézmények"* létszámnövekedését ugyanis a felsőfokú technikumok hálózatának megalapozatlanul gyors kiépítése magyarázza: 1961 és 1963 között, alig három év leforgása alatt 48(!) új felsőfokú technikum, illetve

szakiskola kezdte meg működését. E részben *egyszakos,* csak *esti-levelező* tagozattal rendelkező intézmények tárgyi és személyi feltételei nem kedveztek a felsőszintű szakemberképzésnek. Megfelelő színvonalú professzori gárda, szélesebb horizontot biztosító tanszékközi együttműködés, tudományos kísérletezés, más szóval az értelmiségiek nevelésében semmivel sem pótolható intellektuális légkör a hagyományokban szegény új intézményekben kezdetben nehezen volt biztosítható.

Fontos szerepet játszott a közoktatás demokratizálásában a *felnőttoktatás.* (Az 1970. évi közép-, illetve felsőfokú képzettségű szakemberállomány mintegy egyharmadát az iskolai felnőttoktatás biztosította.) A legutolsó évekig, ha nem is folyamatosan, a felsőoktatásban is emelkedett az esti, illetve levelező tagozatos hallgatók száma és aránya. E sajátos lehetőségekkel és feltételekkel rendelkező képzési forma a fordulat évét követően fontos tényezője volt *a munkásság és parasztság soraiból közvetlenül az értelmiség soraiba lépő,* értelmiségi munkakört betöltő káderek képzésének, illetve továbbképzésének, az ún. intragenerációs mobilitásnak. A gyakorlatból jött emberek másféle érzékenységgel, céltudatossággal képeztek magukat; az előképzettség hiányából adódó hátrányokat a megszenvedett tapasztalatok tudatosítása helyettesítette.

Az erőltetett ütemű s nem mindig kellően megalapozott gyors fejlesztés – különösen a felnőttoktatásban – erőteljes színvonalcsökkenéssel járt, E

változások – különösen a hatvanas évek második felétől – egybeestek az esti és levelező tagozatok fokozatos átrétegződésével. A jelentkezésnél ugyanis jelenleg nem követelmény a néhány éves munkaviszony, így gyakorlatilag a középiskola befejezését követően bárki azonnal jelentkezhet esti vagy levelező tagozatra. Az utolsó évtizedben e lehetőséget kihasználva fokozatosan nőtt az *„egyenes ágon" továbbtanuló diákok száma*. E folyamatok nyilvánvalóan összefüggnek a művelődésbeli esélyegyenlőtlenségek részleges újratermelésével az alsó- és középfokú iskolákban. E szempontból is elgondolkoztatók Gazsó Ferenc idézett vizsgálatának adatai, az 1963. évi, illetve 1971. évi felmérés eltérései. 1963-ban a vezető és értelmiségi szülők 87%-a szellemi pályára, ezen belül 67% értelmiségi pályára szánta gyerekét, 1971-ben a szellemi pályákkal kapcsolatos aspirációk nem változtak, nőtt azonban ezen belül azok száma, akik felsőfokú diplomát igénylő pályákra szánták gyereküket (73%). A szakmunkások csoportjában a változás jelentősebb: 1963-ban 56, míg 1971-ben csak 41%-uk szánta gyerekét szellemi pályára, ezen belül értelmiséginek 1963-ban 29, illetve 1971-ben 19%-uk.

Hasonló tendencia figyelhető meg a betanított és a segédmunkások gyermekeinél. A mezőgazdasági fizikai foglalkozású családok közül 1963-ban 36, 1971-ben 19% szánta szellemi, ezen belül 26, illetve 10% értelmiségi pályára gyermekét.

A számadatok megerősíteni látszanak azt a felté-

telezést, hogy *a szülők alacsony iskolai végzettsége*, egyedi esetektől eltekintve szinte *kizárja a többlépcsős nemzedéken belüli társadalmi helyzetváltoztatás* lehetőségét, sőt az „egylépcsős" mobilitás esélyeit is csökkenti. E korántsem megnyugtatónak tekinthető tendenciák ellenére összehangolt erőfeszítéssel sikerült megakadályozni, hogy az egyetemre felvettek között – a kisebb ingadozások ellenére – tovább növekedjék azok száma, akik – miután sikertelenül kísérleteztek a nappali tagozaton – már az *első* évben jelentkeznek valamelyik diplomát biztosító esti vagy levelező tagozatra. Mert a nappali és esti, illetve levelező tagozatok hallgatóinak szociális összetételében napjainkban már nem jelentős az eltérés, *a hallgatói minőség azonban érzékelhetően „romlik", és fennáll a veszélye annak, hogy az esti és levelező szakos képzés kontraszelekciós gyűjtőmedencévé válik.* (Az 1974-es felvételi vizsgákon a nappali tagozaton átlagban 15,5 ponttal vizsgáztak. A felvettek közül a legnagyobb gyakorisággal a 18–18,5 ponttal vizsgázók szerepeltek. Az esti és levelező tagozat egészen más képet mutat: a 10 ponttal vizsgázók már kiugróan (!) magas értékkel szerepelnek, s a legtöbb felvett 10 pont körüli értéket szerzett. E tagozatok funkciói, ha részlegesen módosultak is, annyiban változatlanok, hogy továbbra is ezen intézmények hivatottak az ipari és termelőszövetkezeti munkások és alkalmazottak számára a *továbbtanulás* lehetőségét biztosítani. A diplomások *tudásfedezetének* megőrzése s az értelmiség – az egyes értelmiségi szakmai cso-

portok – *szociális nyitottsága* szempontjából egyaránt fontos, hogy e folyamatokat kedvező irányba befolyásoljuk, a színvonalcsökkenést megállítsuk.

*

Az esti és levelező tagozatok jelentőségét a *társadalmi helyzetváltoztatás* folytonosságának biztosításában megszokszorozza az a körülmény, hogy számos felsőoktatási intézményben a nappali tagozatokon *a hatvanas évek második felétől csökkent a fizikai dolgozók családjából származó* gyermekek száma, jóllehet az utóbbi években a csökkenést sikerült megállítani (1967-ben a felvettek 45,6%-a, 1977-ben 45,8%-a képviselte e kategóriát), igaz, az egyes egyetemek és főiskolák jellemzői e területen korántsem azonosak. Az átlagok az orvos-, műszaki és tudományegyetemeken „időállóan" alacsonyabbak (1967: 35,6%, 35,5%, illetve 39,4%), míg a tanító- és óvónőképzőkben, mezőgazdasági technikumokban, illetve mezőgazdasági főiskolákon magasabbak (1967: 52,3%, 57,2%, 67,7%; 1977: 50,3%, 51,6%, 55,5%). E számok közvetve azt is jelzik, hogy az *egyes értelmiségi pályák korántsem azonos mértékben nyitottak;* az első generációs értelmiségiek társadalmi beilleszkedése – objektív okokra is visszavezethetően – e szakmákban több nehézséggel társul.

A kiegyenlítődési folyamatok a társadalom kulturális szerkezetében az egyes szintek közötti s az egyes szinteken belüli mozgást egyaránt feltételezik. E szempontból fokozott terhek hárulnak azok-

ra, akik hátránnyal indultak, s csak az iskolai és egyetemi évek alatt gyűjthetnek össze olyan *szellemi* javakat, melyeket mások készen hoztak, vagy kisebb erőfeszítéssel szereztek meg.

Ezek az eltérések természetesen változnak a „történelmi időben", mint ahogy a munkapad mellől közvetlenül szellemi irányító munkakörbe kerülők, illetve a munkás- és parasztszármazású diplomások pályaalakulását is messzemenően befolyásolta, hogy melyik történelmi időszakban kerültek értelmiségi pályára.

Közvetlenül a fordulat évét követően – különösen a munkapad mellől indulók esetében – a felzárkózás több energiát, szellemi erőfeszítést követelt. A szakérettségisek életpályája meggyőzően tanúsítja ezt. Ugyanekkor ezekben az években az új értelmiségi réteg előmenetele minden területen gyorsabb volt: elsősorban a munkás-paraszt származású értelmiségiek és vezetők képviselték a gazdaság és az államigazgatás irányító központjaiban az új államhatalmat. A változás dinamizmusára következtethetünk abból is, hogy 1962–64-ben a vezető beosztású férfiaknak csak 41,6%-a volt már első foglalkozásakor is ebben a társadalmi csoportban. Összehasonlítva a nemzedéken *belüli* helyzetváltoztatás arányszámait a nemzedékek *közötti* mobilitás arányszámaival, dokumentálható, hogy ezekben az években a „teljes" mobilitás meglehetősen nagy része – közel fele – saját életpályán következett be. Különösen a munkásrétegeknél áll-

nak egymáshoz közel a nemzedékek közötti és nemzedéken belüli mobilitási arányszámok.

A hatvanas évek kezdetén azok, akik az új általános iskolákban végeztek, viszonylag könnyebben jutottak el az egyetemekig. Ezekben az években ugyanakkor már erőteljesebben működésbe léptek az új társadalmi-politikai konszolidáló mechanizmusok, s egyidejűleg – ezektől elválaszthatatlanul – csökkent az ún. cirkuláris mobilitás. S közben lezárult a gazdasági növekedés extenzív korszaka. A személyi, munkaügyi döntésekben a politikai megbízhatóság mellett nagyobb hangsúlyt kapott a szaktudás, a nyelvismeret; a származás már nem meghatározó jelentőségű. A hatékonyság szempontjából e folyamat pozitív következményei nyilvánvalóak, de nem ellentmondásmentesek. Egyrészt korántsem mindig a legfelkészültebbek mögött szorulnak „második" helyre a sokszor kevésbé magabiztos fellépésű, szerényebb szókincsű első generációs értelmiségiek (a dinasztikus kapcsolatok, a „magával ragadó fellépés", a könnyen kamatoztatható háttérműveltség hatása a szelekciós folyamatban sokszor erőteljesebb a szakmai felkészültségnél). Másrészt még a valós értékek alapján történő kiválasztódásnak is van az egyéni életsorsokban érzékelhető deficitje.

A rendelkezésre álló vizsgálati eredmények alapján valószínűsíthető, hogy a fizikai dolgozók gyermekei közül csak a legkiválóbbak vagy a támogatással rendelkezők maradnak versenyben, hogy az e rétegekből származók többsége csak az alacso-

nyabb presztízsű intézményekben és szakágazatokban tud elhelyezkedni, hogy társadalmi beilleszkedésük az értelmiségiek társas csoportjaiban nem zavartalan. Az MTA Szociológiai Intézetének az évtized fordulóján lebonyolított *pedagógusvizsgálata* például újra dokumentálta, hogy az *alacsonyabb* iskolatípusokban *magasabb* a fizikai származásúak aránya, mint a középiskolákban és főként a gimnáziumokban. Az ELTE Szociológiai Tanszékének a *jogászság* és az *orvosok* körében folytatott vizsgálatai azt tanúsítják, hogy az adott szakma diplomásai által magasabbra rangsorolt pályákon, illetve intézménytípusokban a magasabb iskolázottságú szülők gyermekeit foglalkoztatják. Kereseti és szakmai szempontból a legkevésbé kívánatosnak minősített munkahelyeken magasabb a kevésbé iskolázott rétegből indulók aránya. Továbbá: az 1973-ban lefolytatott *jogászvizsgálat* szerint Budapest felől a falvak felé haladva nő az alacsony és csökken a magas iskolai végzettségű szülők gyermekeinek aránya. Emellett az alacsonyabb települési típusokról indulók közül döntően az „előnyösebb" származásúak kerülnek „fel" az urbanizáltabb településekre, míg az utóbbiakról, megfordítva, döntően a „hátrányosabb" származásúak kerülnek „le" a kisvárosokba és falvakba. Az 1974-es *orvosvizsgálat* adatai a fentiekkel egybevágó tendenciákat jeleznek. Az orvosok területi, illetve munkahelyi elhelyezkedése – az orvosréteg viszonylagos zártsága következtében – erőteljesebb kapcsolatot mutat a származási megoszlással.

Az idézett tényekből *másodlagos szelekciós mechanizmusok* jelenlétére következtetnek a kutatók. E mechanizmusok spontán erők játékának eredői; gyengülő, illetve időlegesen felerősödő hatásuk a múlt és jelen egymásba játszásának következménye. Hatásuk az induló helyzetből adódó hátrányok felszívódását nehezíti, s arról tanúskodnak, hogy *az értelmiségivé válás nem fejeződik be a diploma megszerzésével: a pályán való előmenetel, az értelmiségi szakmai csoportokba való beilleszkedés társadalmunk fejlődésének jelen szakaszában az első generációs értelmiségiektől többlet-erőfeszítést igényel.*

4. Műveltségeszmény és iskolarendszerünk

„Magának az emberiségnek, nemzeteknek és társadalmi köröknek fáradozását az értelmi és erkölcsi javak előteremtésében művelődésnek nevezzük, a fáradozás eredményeinek birtokát, ismeretét és megfelelő méltatását pedig: *műveltségnek*... E tekintetben különbséget szokás tenni szakműveltség és általános műveltség közt, és megfelelően válik el a nevelés terén a szakoktatás a közoktatástól. A különbségtétel azon a körülményen alapul, hogy minden fejlettebb közösségben a munkamegosztás szüksége és haszna, a közélet különféle működése számára nemcsak külön osztályokat teremt, hanem még mindenik osztályban is a végzendők terjedelme és bonyodalma miatt folytonos elkülönítéssel

mind szűkebb határok közé szorított munkaköröket létesít. Az egyes munkanemeknek a sajátossága azután művelőikben megfelelő hajlandóságokat és képességeket, szóval szakértelmet tételez fel, mely nélkül a különös munkán csorba esnék, s a társadalom egészében hiányt szenvedne. Tényleg karöltve jár továbbá a társadalmi szervezet fokozódó bonyolultságával tagjai személyes tulajdonságainak, szellemi határoltságainak, szóval egyéniségeiknek is mind feltűnőbb eltérése, amiben az egyesek sajátos hivatottsága mutatkozik. Ekként nő az emberi művelődés haladásával a *szakműveltség és egyéni műveltség jelentősége.*" Így írt a múlt század nyolcvanas éveinek jeles oktatáspolitikusa, Kármán Mór a „tárgyi szakszerűség" jelentőségéről, arról az igényről, amelyet az iparosodó világ az iskolarendszerrel szemben támasztott. A legjobb magyar pedagógusok, néhány kiváló iskola és egyetemi tanszék jól szolgálta e célt, de a szakmai képzettség és szakműveltség egyenjogúsítása, a társadalmi munkaszervezet és az oktatási rendszer intézményes kapcsolata az 1945-ös történelmi sorsfordulóig nem valósult meg. Csak a fordulat évét követő reformok vették következetesen figyelembe a társadalmi munkaszervezet komplex igényeit: az iskolarendszer és a felsőoktatás korszerűsítésének meghatározó elvéül szolgált a „fiatalok felkészítése a társadalmi munkamegosztás követelményeinek teljesítésére". Egyidejűleg átalakult a közép- és felsőfokú képzés szakmai szerkezete, nőtt a műszaki, természettudományos képzés nagyságrendje és megbecsültsége.

E mély sodrású átalakulás történelmileg szükségszerű volt és visszafordíthatatlan: jól képzett, művelt munkások, közép- és felsőfokú képzettségű mérnökök, közgazdászok, agronómusok nélkül sem a társadalom szocialista átalakítása, sem a gazdasági szervezet korszerűsítése, a termelői potenciál gyors ütemű fejlesztése nem valósítható meg.

E reformok célul tűzték ki a tantervek és programok megújítását. Az elemi népiskola funkciója valóban az *elemi* ismeretek és egy minimális alapműveltség közvetítésére korlátozódott. A nyolcosztályos általános iskola célul tűzte ki a *modern tudományos világkép alapjainak* lerakását. E világképben szervesen egymásra épülnek a természeti és társadalmi folyamatokat magyarázó alapismeretek, az egyetemes és magyar történelem nagy korszakainak legfontosabb tanulságai. S nélkülözhetetlen alkotóeleme az *alapműveltségnek* az anyanyelvi kultúra, a magyar irodalom időt álló, e korosztályok számára hozzáférhető alkotásainak az ismerete, egy szolid matematikai kultúra. E művelődési kánonok szélesebb körű megalapozása és továbbépítése hárult a gimnáziumokra. A reformok ugyanakkor célul tűzték ki az ún. *közismereti tárgyak* folyamatos tanítását a szakképzést biztosító középfokú intézményekben, míg a felsőoktatásban elsősorban a *világnézeti tárgyakra* hárult a szakismeretek filozófiai, közgazdasági, politikai kultúrával való társítása.

A felszabadulást követően meghirdetett közművelődési reform korántsem kívánta egyoldalúan

alárendelni a munkaerőképzés célrendszerének az iskolaügyet. Ellenkezőleg: az új társadalom művelődési kánonjait meghatározva azt hangsúlyozta, hogy nevelési célja a harmonikusan fejlett sokoldalú ember, hogy az új demokratikus iskola humanista nevelést kell hogy biztosítson. „A humanizmus ideálja – írta 1947-ben Révai József – a kiművelt emberfő, az olyan ember, akinek sokoldalúan fejlett képességei vannak, harmonikusan képzett és művelt ember, olyan ember, aki ha fizikai dolgozó, nemcsak fizikai, hanem egyben általános műveltsége van, ha technikai vagy egyéb értelmiségi szaktudása van, akkor sem zárkózik be a szaktudás falai közé, hanem az emberi ismeretek összessége iránt mutat érdeklődést, de tegyük hozzá ehhez, hogy a humanista ne csak szakember és ne csak művelt ember legyen, hanem harcos ember, aki a közösségért tevékenykedik."

Munkaerő-tervezés és köznevelés

A fordulat évét követően azonban részben a feltételek és a célok is módosultak. Az oktatásügy egész kérdésköre (a fejlesztés üteme, a köznevelési rendszer szerkezete, a képzési profilok arányai) elválaszthatatlanul összekapcsolódott a munkaerőképzéssel, a munkaerő-utánpótlás tervezésével; az oktatásügy fejlesztése a népgazdasági terv szerves alkotóelemévé vált.

E változások a köznevelési rendszer tervszerű

fejlesztése s különösen a felsőoktatás tervezése szempontjából igen kedvező távlatokat nyitottak. A lehetőségek valóra váltását azonban kedvezőtlenül befolyásolta, s a Révai által oly ihletetten összefoglalt célok újrafogalmazásában is egyoldalúságokat eredményezett az a körülmény, hogy a szocialista tervgazdaság intézményrendszere a hidegháború időszakában, a gyorsított ütemű iparosítás éveiben honosodott meg. A pedagógiában e folyamatok a „pedológia", a „gyermekközpontú" neveléstudomány elleni harccal, a népi kollégiumi mozgalom pedagógiai elveinek elítélésével, az öntevékenységre építő makarenkói módszer hallgatólagos háttérbe szorításával társultak. A középtávú tervezést – e feltételek közepette – a *termelésközpontúság* jellemezte: a munkaerő-tervezés nem lépett túl a források operatív számbavételén. A köznevelési rendszer sajátosságaival számot vető, tudományosan megalapozott *hosszú távú* munkaerő-szükségleti tervek kidolgozása érdemben csak a hatvanas években kezdődött meg, jóllehet – legalábbis a tapasztalatok ezt bizonyítják – az oktatástervezés csak *hosszú távú társadalmi* tervezés keretében érvényesítheti szempontjait.

A „túlközpontosítás", az ideológiai elvek és a nevelési célkitűzések doktrinér értelmezése mellett e termelésközpontúság magyarázza, hogy a köznevelési rendszer fejlesztési stratégiájában s a konkrét nevelési programok megfogalmazásában – s még inkább azok valóra váltásában – a munkaerő-utánpótlás képzésének szempontjai váltak egyolda-

lúan hangsúlyossá. A harmonikusan fejlett ember marxi eszménye csupán szándék maradt. A közismereti tárgyak helyet kaptak a *szakemberképző intézetek* programjában, az erőltetett ütemű iparosítás éveiben azonban nem sikerült megteremteni a közismereti tárgyak színvonalas oktatásának feltételeit. A „gazdag emberi szükségletekkel rendelkező" művelt munkás nevelését a gyakorlatban gátolták a gazdaság sürgető igényei, a munkaerőpiaci hatások. A technikumokban, a kereskedelmi és más szakközépiskolákban viszonylag nagyobb óraszámot biztosítottak a közismereti tárgyak oktatására, de a szakmai képzés szempontjai ezen iskolákban is meghatározóak voltak. A gimnáziumokban az egyetemi felvételi rendszer ösztönözte az egyoldalúbb szakirányú tájékozódást, aminek feltétlenül kedvezett az egyetemi-főiskolai intézmények képzési profiljainak új tagolódása, hozzáigazítása a középtávú népgazdasági tervben megfogalmazott munkaerő-gazdálkodási előrejelzésekhez.

Az utóbbi két és fél évtizedben nemcsak a politikai és ideológiai feltételek módosultak, de – elválaszthatatlanul az MSZMP gyakorlatában érvényesülő politikai realizmustól – a tervezés, ezen belül a távlati tervezés, a hosszú távú szakemberszükségleti tervezés módszerei is finomodtak. Egyidejűleg a hazai és nemzetközi elméleti kutatások is új összefüggésekre irányították a figyelmet: átfogó elemzések láttak napvilágot a *műszaki-tudományos forradalom,* az ún. *emberi beruházások* nagyságrendje és az *oktatásrendszer* fejlesztése kö-

zötti összefüggésről; a *munkahelyi* és a *szakmai, szakképzettségi* struktúra különbözőségeiről, érintkezési pontjairól, megkülönböztetvén ily módon a *tényleges tudás* szintjét, a *formális iskolázottságot* és a szakképzettséget. Dokumentálták: a rendkívül gyors műszaki fejlődés átalakítja a *munkahelyi struktúrát,* és igényli, kialakítja az új technika által megkívánt *foglalkozási struktúrát,* miközben a változásokhoz lassabban idomuló szakmastruktúra elmarad. Másrészt Jánossy Ferenc kutatásai is azt bizonyították, hogy meghatározott esetekben – így a helyreállítási periódusokban vagy egyoldalú, hibás beruházási politika esetén, például ha a műszaki fejlesztést extenzív bővítési törekvések helyettesítik – fordított helyzet áll elő. A *szakmastruktúra* gyorsabban fejlődhet, „megelőzheti" a *munkahelyi struktúrát.* Az elméleti-módszertani szempontok is gazdagodtak. E változás legfontosabb következménye: a szakemberszükségleti tervezés *fokozatosan* átalakult a munkaerő iskolázottsági-szakképzettségi, foglalkozási struktúrájának a tervezésévé, a munkaerő-szerkezet tervezésévé.

A szak- és közismereti tárgyak egyensúlyát a programszerűen megfogalmazott célokkal összhangban a pozitív változások ellenére sem sikerült biztosítani. A közismereti tárgyak megbecsültsége a szakemberképző intézetekben ma sem megnyugtató: a humán tárgyakat tanító tanárok a ritka kivételektől eltekintve száműzetésnek tekintik a szakmunkásképzőt. Változatlanul nehezíti a pedagógusok munkáját a felvételre jelentkezők gyenge tanul-

mányi átlaga és a tanulással kapcsolatos indítékaik. A szakközépiskolák súlya és jelentősége megnőtt az 1961. évi reformot követően, de ugyanakkor erősödött a képzés utilitarisztikus irányultsága. Vizsgálati eredményeit összegezve Gazsó Ferenc például arra a következtetésre jutott, hogy „a szakmai középiskola egyre inkább a *konkrét szakmunkásképzésre* orientálódik. Ezen intézményekben az általános képzési, műveltségi igények szerkesztésének pedagógiai lehetőségei igen kedvezőtlenül alakulnak." Az egyetemi felvételi rendszer módosítása, a történelem kiiktatása az érettségi tárgyak közül – ezen intézkedések módosítására csak a közelmúltban került sor – a gimnáziumokban – akarva-akaratlanul – az egyoldalú tájékozódást ösztönözte. A felsőoktatás 1961. évi részleges reformja, a technikumok főiskolákká történő átszervezése számos pozitív következménye ellenére – különösen a kis létszámú intézményekben s mindenütt, ahol a szakmai profil eleve szűkre méretezett – nem csökkentette, hanem megsokszorozta a beszűkülés lehetőségét.

A társadalmi munkaszervezet és a köznevelési rendszer fejlesztésének összehangolása, a szakmunkaerő-tervezés és szakmunkaerő-képzés kölcsönös feltételezettségének szem előtt tartása – hadd hangsúlyozzuk újólag is – alapvetően pozitív jelenség, mert kedvezett és kedvez a *tárgyi szakszerűség* térhódításának, s elősegíti az értelmiségi tevékenység *szakértelmiségi* jellegét. Ami kedvezőt-

len e folyamatban: e kapcsolat *kizárólagossá* tétele, a munkaerő-orientáltság egyoldalú túlhajtása.

A köznevelési rendszer és a munkaerő-gazdálkodás. Szakember- és oktatástervezés

A függés és a kapcsolódás szálai sokszor rejtettek, de mindig kimutathatók a társadalmi munkamegosztás nagy rendszerei és a köznevelés célrendszere között, különösen amióta a felsőoktatás – jogilag is szavatoltan – a szakemberképzést is magába foglalta.

A felhalmozott tapasztalatok ugyanakkor nyilvánvalóvá tették, hogy e kapcsolat *csak közvetítők* rendszerén keresztül realizálható. A szocializmus értékrendjének s a társadalmi szükségleteknek egyoldalú értelmezése következtében – az elhatározást motiváló szándékoktól függetlenül – a munkaerő-gazdálkodás a képzés célrendszerének egyoldalúan meghatározó tényezőjévé vált. A közvetítő rendszerek, így a felsőoktatás *belső* viszonylatai ezért egészen a legutolsó időkig kevésbé játszottak szerepet a célok és távlatok meghatározásában.

A köznevelési rendszer – amely valamennyi iskolatípust felöleli, s amelynek része a felsőoktatás is – átfogó igényű elemzését az MSZMP vezető szervei 1972 júniusában kezdeményezték. A viták során teoretikusan is megfogalmazódott az igény, hogy a kutatók az általános iskolai, a középiskolai

és felsőoktatási intézményeket olyan *rendszerként* – pontosabban a köznevelés olyan alrendszereként – vizsgálják, amelynek működését az oktatási-nevelési folyamat szempontjából *külső* és *belső* feltételek *egyaránt* befolyásolják. Ez annak elméleti tudomásulvételét jelenti, hogy a köznevelés rendszerét meghatározott pontokon „átmetszi" ugyan a munkaerő-gazdálkodás, de egyidejűleg a középfokú szakiskolák és a felsőoktatás intézményei a *képzés* és *nevelés* belső törvényszerűségeinek érvényt szerző *„egészként"* is funkcionálnak, a *tudomány* intézményrendszeréhez is kapcsolódnak, alkotóelemei a *kultúra* szerkezetének, közegei *politikai* folyamatoknak, a *diákság* törekvéseinek és intézményeinek stb.

A köznevelés rendszerének önállósága természetesen viszonylagos. Ezért vitatjuk azok felfogását, akik a professzionalizáció egyoldalúságai láttán abszolutizálni kívánják az önállóságot, s elvi választóvonalat húznak a népgazdaság térben és időben körülhatárolt „profán" szükségletei és a felsőoktatás, az iskolarendszer – különösen a felsőoktatás – úgymond időtől és tértől függetleníthető értékszférája között.

A köznevelési rendszer autonómiájának viszonylagosságát kemény szociológiai összefüggések határozzák meg. Timár János nyomán csak a legfontosabb objektív vonatkozásokra utalunk. 1. Az iskolarendszerű oktatás nagyszámú munkaképes fiatalt von el átmenetileg a népgazdaságtól. (A 14 éven felüli munkaképes korú tanulók száma

hazánkban jelenleg meghaladja a félmilliót, vagyis az egész népgazdaságban foglalkoztatottak több mint 10 százalékát.) 2. Az oktatáshoz igen nagyszámú, magasan képzett munkaerő szükséges. (Ennek mértékét jellemzi, hogy Magyarországon a pedagógusok száma több mint az egész népgazdaságban foglalkoztatott felsőfokú végzettségű műszaki szakemberek vagy a felsőfokú mezőgazdasági, jogi és közgazdasági szakemberek együttes létszáma.) 3. Az oktatás fejlesztése gyorsan növekvő, nagy összegű beruházásokat és folyó költségvetési ráfordításokat igényel. (Ezek együttes összege hazánkban az ország nemzeti jövedelmének 5–6%-át jelenti.)

Messzemenően elhibázott lenne ezért, ha a szándékolt és nem szándékolt következmények közötti eltérésekre vagy akár a munkaerő-tervezők „határátlépésre" hivatkozva el kívánnák határolni a köznevelés távlati fejlesztésének munkálatait a munkaerő-tervezéstől. Ez nem előre-, hanem visszalépés lenne. Timár János állítása megalapozott: „Nemcsak a kelet-európai szocialista országokban, de az utóbbi egy-két évtizedben világszerte elterjedt felfogás szerint egy ország gazdaságának iskolázottsági szintek és szakmai csoportok szerinti munkaerő-szükségletét, az adott ország oktatási rendszerének struktúráját, továbbá a végzettek számát, valamint iskolázottság és szakképzettség szerinti összetételét célszerűen össze kell hangolni."

Ezt az összefüggést annál is inkább hangsú-

lyoznunk kell, mert a jelentős ráfordítások ellenére anyagi erőforrásaink szűkössége, népgazdaságunk teherbíró képessége az utóbbi évtizedekben jelentősen befolyásolta a közoktatás és kiváltképpen a felsőoktatás fejlődési ütemét, fejlesztési módozatait. A gyors ütemű gazdasági növekedés közepette a *háttérágazatok* – ezen belül az egész oktatási rendszer – *a termelő ágazatokhoz képest szerényebb mértékben részesültek a nemzeti jövedelemből.* Az utóbbi évtized közgazdasági és társadalomtudományi kutatásai ugyanakkor meggyőzően bizonyítják: ha a felsőoktatásra fordított beruházások aránya a jelenlegi szinten marad, a viszonylagos elmaradottság hosszú távon a népgazdaság fejlődésének gátjává válhat. *Nem kevesebb, hanem több tervszerűségre, a felsőoktatás – a köznevelés – sajátlagos viszonylatrendszereit* jobban számba vevő oktatástervező munkára van szükség. Az oktatástervezés azonban nyilvánvalóan nem indulhat ki a képzési rendszer autogenezisének elvéből. Ellenkezőleg, az oktatástervezés csak a *távlati népgazdasági-társadalmi terv* alkotóelemeként fejleszthető ki. A tervezőmunka elvi megalapozása szempontjából ugyanakkor elkerülhetetlen egy *hosszabb távú társadalomfejlesztési elgondolás* kidolgozása. E területeken a társadalmi-gazdasági tervezés új törekvéseinek ismeretében előrelépéssel számolhatunk. Timár János, Monigl István, Kovács János kutatásai alapján remélhető, hogy a tervezők több figyelmet szentelnek a szakmai mobilitást meghatározó tényezőknek, elemzik azok várható hatását a társa-

dalmi szerkezet alakulásában, vizsgálják a társadalmi egyenlőtlenségek és az iskolázottság–szakképzettség dinamikus összefüggéseit, az ún. másodlagos gazdaság szívóhatását, az iskolarendszeren kívüli oktatás-szakképzés szerepét, a településszerkezet stratifikáló hatását, a szelektív gazdaságfejlesztés várható következményeit stb.

Ezen tények és összefüggések komplex vizsgálata feltételezhetően rugalmasabbá teszi a tervezőmunkát: a spontán folyamatok gazdasága, a társadalmi változások mérésével és előrejelzésével kapcsolatos nehézségek bizonyosan újfajta érzékenységet alakítanak ki a munkaerő-tervezés gyakorlatában. S remélhetően az is világosabbá válik, hogy *mi az, amit pontosabban lehet és kell előre jelezni, s mi az, aminek előrejelzése elvileg vagy aktuálisan nem lehetséges.*

A tágan értelmezett szakmunkaerő-tervezés sem azonos azonban az *oktatástervezéssel.* Ellenkezőleg. Mint Monigl István írja: az oktatástervezés csak akkor és annyiban valósul meg, amennyiben a hosszabb távú társadalomfejlesztési terv elgondolásait konkretizálva, képes meghaladni a kiindulópontul szolgáló szakemberszükségleti tervezés eredményeit.

Természetesen az oktatástervezők elé sem állítható feladatként az, ami a szakmunkástervezés – s általában a tervezés – szempontjából megoldhatatlan. De a képzési célokat a politika egyetemes célkitűzéseivel összhangban megfogalmazó *oktatáspolitika,* valamint a köznevelési rendszer sajátossá-

gainak ismeretében az oktatástervező pontosabban előre jelezheti a köznevelési rendszer külső és belső feltételek által meghatározott fejlődési trendjeit. Az oktatási terv ily módon a *távlati* népgazdasági tervek, az iskolaügy nemzetközi trendjeinek, különösen a szocialista országok új törekvéseinek ismeretében a *köznevelés egész rendszerére kiterjedően átfogó, stratégiai jellegű célokat fogalmazhat meg, számba véve a célok megvalósításának társadalmi, gazdasági, pedagógiai feltételeit.*

Az oktatástervezésnek tizenöt-húsz éves időegységet kell átfognia. Mert minden következetes tervelgondolásnak számot kell vetnie azzal, hogy csak az általános és középiskolai reformok alapozhatják meg a főiskolák, egyetemi és továbbképző intézmények átgondolt fejlesztését, és fordítva: a tanárképzés reformja nélkül nem lehet érdemi módosításokat végrehajtani az általános és középfokú képzésben. Nem maradhatnak tehát zárójelben a képzési folyamat *tartalmi* összefüggései. Más szavakkal: az oktatástervezés meghatározó *értékszempontja* nem a munkaerő-politika egyensúlya – jóllehet ezzel is számot vet –, hanem a szocialista társadalom távlati céljaival összhangban a sokoldalúan fejlett, harmonikus ember. Mert a szocialista iskola nem egyszerűen „munkaerőt" nevel, hanem állampolgárt, erkölcsi és esztétikai eszményekkel és szükségletekkel rendelkező embert. *A képzési cél a felsőoktatásban nem korlátozódhat a felsőfokú szakemberképzésre: az értelmiségi szerepek társadalmunkban nem vezethetők le egyetlen szakma belső*

feladatrendszeréből, értékrendjéből, tudás- és ismeretanyagából.

Utaltunk arra, hogy az oktatástervezés nem szakítható el s nem állítható szembe a szakembertervezéssel. De a szakembertervezés sem hagyhatja figyelmen kívül az *oktatási-köznevelési rendszer visszajelzéseit.* Ez azt jelenti, hogy a szakemberszükséglet tervezése, a szakembernevelés cél- és eszközrendszerének, időtartamának meghatározása nem korlátozódhat a népgazdasági ágazatok, a technikai munkamegosztás *ismert* alkotóelemeinek, a *jelenidejűen* ismert szakmák igényeinek elemzésére, az elhelyezkedéssel kapcsolatos nehézségek, mobilitási folyamatok előrejelzésére, jóllehet ezen összefüggések jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Mindenekelőtt a *gazdaság* fogalmának tágabb értelmezése tűnik elkerülhetetlennek. A marxista társadalomtudomány egyik legjelentősebb felfedezése, hogy az árutermelő társadalmakban az emberi viszonylatok a dologi viszonyok alakját öltik, hogy a tőke maga is társadalmi viszony. A szocialista tulajdonviszonyok mélyreható strukturális változások kiindulópontjául szolgáltak, a szocialista tervgazdaság viszonyai között az árutermelés jellege is módosult. A gazdasági szféra egyoldalú *dologi szemlélete* azonban még napjainkban is hat, sőt a gazdaságirányítási rendszer reformjának visszahatásaként számos területen *fel is erősödött.* A fetisizálás azonban nem lehet irányt adó az oktatás tervezésében. A gyár, a termelőszövetkezet nem

pusztán termelési egység, hanem *emberi-társadalmi viszonylatok sűrűsödési pontja*, mint ahogy a termelés sem pusztán technológiai folyamat. A társadalmi viszonylatok analitikus elemzése más szakmák profilváltozása szempontjából is jelentős. Az elmúlt évtizedekben milliók települtek faluról a városba, a falvakban felbomlottak a régi tradicionális közösségek, átalakult a családok szerkezete, változott a rokonsági kapcsolatok természete. A szocializmus közösségelvű társadalom; e változások azonban paradox módon elerőtlenítették a korábbi társas kapcsolatokat. *Új közösségek építése, az életmód- és életformaváltás befolyásolása új típusú szakembereket, társadalmi funkcionáriusokat igényel.* Sokoldalúan felkészült szakemberekre van szükség a *társadalompolitikai, szociálpolitikai* feladatok megoldásában: az ún. deviáns jelenségek (fiatalkorú bűnözés, neurózis, alkoholizmus) befolyásolása, a büntetés-végrehajtásból szabadulók visszavezetése a társadalomba, az öregek, nyugdíjasok gondozása, szervezése, irányítása és egyéb társadalmi feladatok is ugyanezt példázzák. Pillanatnyilag ezeket a funkciókat kényszerűen az egészségügy vállalja át, a megoldatlan társadalmi feszültségek, problémák jórészt mint „betegségi tünetek" az orvosok munkájában jelentkeznek.

Ugyancsak differenciáltabban kell értelmezni a képzési profilok változása szempontjából a *műszaki-tudományos forradalom következményeit:* a szakmunkaerő tervezőinek is számolniuk kell azzal, hogy a társadalmi-technikai munkamegosztás-

ban, a munkaeszközök fejlődésében végbemenő változások milyen tevékenységeket *egyszerűsítenek*, s milyen tevékenységeket *intellektualizálnak*. A társadalmi szükségletekkel összhangban *új intellektuális funkciók* alakulhatnak ki. Ezzel összefüggésben külön hangsúlyozni kívánjuk, hogy ezen új funkciók s új képzési szükségletek kialakulása a *gazdaságon kívüli szférában sokszor rejtettebb*.

Példáink esetlegesek. Az idézett jelenségekkel csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy korunkban a *dinamikusan változó feltételek szüntelenül megkérdőjelezik a képzési profilokat, a követelt tudás tartalmát és jellegét*, módosítják e központinak tekintett funkció megvalósításának konkrét feltételeit.

Korai szakosodás és a szocialista műveltségeszmény

Antonio Gramsci a korabeli olasz társadalom kulturális hagyományaival, „az életről és emberről alkotott felfogás mély válságával" hozta összefüggésbe a szakmai típusú, vagyis a közvetlen gyakorlati érdekek kielégítésére irányuló iskolák fölénybe kerülését „a közvetlen érdekmentes formatív iskolákkal szemben". Gramsci e változásokat a fokozatos torzulás folyamataként jellemezte. A válság megoldása érdekében – mint idéztük – ésszerűnek a következő vonal követését tekintette: „Az általános, humán, formatív kultúra egységes alapiskolája az, amelyben szerencsésen egyesül a manuális

(technikai, ipari) munkaképesség kifejlesztése az intellektuális munkaképesség kifejlesztésével." Manacorda, a jeles olasz pedagógiatörténész dokumentálta, hogy e modellt felvázolva Gramsci a „munka egységes iskolájával" kapcsolatos korai szovjet kísérleteket is hasznosította. E pedagógiai művelődési eszmény minden gyermeket meg akart ismertetni az elemi munkaműveletekkel, lehetővé téve számukra a szükséges készségek és jártasságok elsajátítását. A cél tehát nem a korai specializáció volt, hanem az értelmi, esztétikai, erkölcsi nevelés, a testedzés harmonikus egybekapcsolása a politechnikai neveléssel.

A nemzetközi és a hazai tapasztalatok – beleértve az 1961-es reform tanulságait is – azt igazolják, hogy e művelődési eszmény megvalósítása rendkívül eszköz- és költségigényes, nemcsak a korszerűen berendezett iskolai műhelyeket, de nagyszámú jól képzett, pedagógiai talentummal is megáldott mesterember iskolákba való átirányítását is feltételezi. Miután a politechnikai nevelés elemeinek a kor igényeivel összhangban álló beépítése az oktatás folyamatába – fejlődésünk jelen fokán – nem bizonyult megvalósíthatónak, s a gyors ütemben iparosodó ország mind több szakképzett munkaerőt követelt, úgy tetszhet, szükségszerűen került előtérbe a középfokú oktatásban a szakmát is biztosító szakközépiskolák fejlesztése. A *„konkrét szakmunkásképzésre"* való orientálódás azonban – utalunk a Társadalomtudományi Intézet e témakörben lefolytatott vizsgálatára – a szűkebben vett

munkaerőképzéssel kapcsolatos szükségleteket sem jól szolgálta, nem szólva a szocialista társadalom egyetemes céljairól, közművelődési programjáról. A népgazdaság fejlesztésének intenzív szakaszában ugyanis a magyar iparban és mezőgazdaságban egyaránt érezhetővé vált az, amit Marx a modern ipari fejlődés törvényszerű velejárójának tekintett, közelebbről, hogy a „gépi berendezés, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapjával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit".

Századunk nyolcvanas éveiben, a kibontakozó műszaki-tudományos forradalom viszonylatai között a nagyipari rendszerek fokozottabban idézik elő s feltételezik a „munka változását, a funkció folyékonyságát, a munkás mindenoldalú mozgékonyságát". A termelő ágazatok belső fejlődése ily módon nem szűk szakmai-munkaköri specializációt, hanem „átváltható" ismerettel felvértezett művelt munkaerőt követel. Több tehát a *gyakorlati* értéke az elméleti alapvetésnek, a fizikai, kémiai, matematikai, biológiai ismereteknek, nyelvi kultúrának, történelmi-irodalmi tájékozottságnak, mint az olyan gyakorlatias ismereteknek, amelyeknek körét a technikai fejlettség *adott* színvonalával, a foglalkozási szerkezet *jelenleg* ismert vagy közvetlenül kivetíthető konkrét kívánalmaival összhangban körvonalaztak.

Révai József idézett beszédében a „közösségi ember" nevelését jelölte meg célul. A közösségépí-

tés sokfelé ágazó kérdéskörét – témánk szempontjait szem előtt tartva – nem részletezhetjük. Nem elemezzük, miért erőtlenedett el az ötvenes években a demokratikus önkormányzat kiépítésével kapcsolatos erőfeszítés, s miért ítéltetett el Révai szellemi irányításával a NÉKOSZ közösségépítő hagyománya. Arról sem szólunk részletesebben, hogy milyen érdekviszonylatok, történelmileg indokolt vagy indokolatlan gazdasági dinamizmusok erőtlenítik napjainkban a közösségépítés igényeit. Azonban éppen témánk szempontjából tartjuk szükségesnek annak újólagos hangsúlyozását, hogy a szocializmus közösségelvű társadalom, hogy pedagógiai eszménye a „közösségi hangszereltségű erkölcs", s ez nemcsak pedagógiai eszmény; hogy a közösségi ember nyilvánvalóan nemcsak iskolai osztályához kötődik, de ahhoz a *családhoz, társadalmi osztályhoz, réteghez* is, amely útjára indította. A közösségi tudat *nemzettudat,* annak a szolidaritásnak a tudata is, amely a magyarságot a haladó népekhez, más nemzetek haladó osztályaihoz köti. *Történelmi tudat* nélkül pedig nincs osztály- és nemzettudat; a közösségi emberré válás intellektuális feltétele a filozófiai, történelmi, politikai műveltség. S ebben az összefüggésben is mérlegelnünk kell a közismereti tárgyak háttérbe szorulásának következményeit a szakközépiskolákban és a szakmunkásképző intézetekben. A szocialista társadalom szempontjából ugyanis rendkívül jelentős az a felismerés, hogy „a munkás előtt még ott van az ember, akit nem lehet elzárni attól a lehetőség-

től, hogy a szellem legszélesebb horizontjait bejárja", hogy „a demokratikus irányzat nem jelenthet csupán annyit, hogy a segédmunkásból szakmunkás lesz", hanem azt jelenti, hogy „minden állampolgár" lehet vezető, és a társadalom – ha csak „elvontan" is – megteremti számára az általános feltételeket, hogy azzá lehessen, biztosítva minden vezetett számára a szükséges képességek és általános technikai felkészültség ingyenes elsajátítását.

Anyagi lehetőségeink természetesen korlátozzák – és a jövőben is korlátozhatják – az iskolarendszer fejlesztésével kapcsolatos tervek megvalósítását, illetve megvalósításuk ütemezését. A nemzeti jövedelem realitásaival nyilvánvalóan számolnunk kell, jóllehet az már vitakérdés, hogy fejlődésünk jelen fokán milyen százalékát fordíthatjuk a köznevelési rendszer – s általában a háttérágazatok – fejlesztésére. Berend T. Iván állásfoglalását megalapozottnak tartjuk, de tanulmányunk kérdésfeltevéséből következően nem e rendkívül időszerű polémiában kívánjuk kifejteni álláspontunkat; a jelzett kérdésről csak a képzési irányokat meghatározó *művelődési eszmény*, művelődési kánonok vonatkozásában gondolkodunk. S ebben az összefüggésben az tűnik meghatározónak, hogy az általánosan kötelező középfokú oktatás megvalósítása esetén – amikor és amilyen mértékben ez lehetséges – mely iskolatípus elsőségét kell biztosítani: a *szakmai jellegű* vagy az *általánosan képző* középiskoláét. Vagy így is fogalmazhatunk: művelődési eszményeink, közművelődési programunk ismeretében egészséges-

nek tekinthető-e, hogy az 1961-es reformot követően középfokú oktatásunk egyébként dinamikus, extenzív fejlesztése szinte kizárólagosan a *szakmai* jellegű középiskolák bázisán ment végbe?

Meggyőződésünk, hogy *nem:* mind közeli, mind távolabbi gazdasági-társadalmi célkitűzéseink s e távlati célokat tükröző művelődési eszményeink az *általánosan képző középiskolák* fokozottabb fejlesztését indokolják. A jelenben is s még inkább a jövőben. De addig is, amíg ez financiális okokból csak korlátozottan lehetséges, halaszthatatlannak tűnik a közismereti tárgyak órakeretének és tekintélyének emelése mind a szakközépiskolákban, mind a szakmunkásképzőkben.

Henri Wallon, a kiváló francia pszichológus, aki kulcsszerepet játszott a Francia Kommunista Párt háború utáni iskolaprogramjának kidolgozásában, alapelvként fogalmazta meg: az indusztriális fejlődés mindjobban érvényesülő hatása egyre messzebbre tolja ki a szakosodás kezdetét – bármilyen irányú legyen is e specializáció –, s hogy ezzel összefüggésben a szakosodás a jelenleginél megalapozottabb *általános műveltséget* követel mindenkitől. Roger Gal francia marxista pedagógus pedig így érvel: „Bárhogyan ítéli meg valaki a helyzetet, tisztában kell lennie azzal, hogy az egész világon mindinkább kialakulóban van az az egységes álláspont, hogy mindenkinek alapos műveltséget kell kapnia, mielőtt bármilyen szakmai képzésben részesült, továbbá, hogy ki kell tolni a szakosodás megkezdését... Magának a technikának az elmélé-

tivé válása – intellektualizációja, ha lehet így mondani – vonja maga után a mind kiterjedtebb természettudományos és általános képzést; de ugyanígy van mindenféle szakosodással kapcsolatban, a szellem általános kiművelése megkönnyíti az alkalmazást, és megsokszorozza a későbbi tanulmányok ütemét."

Az *általános műveltség* vagy szerencsésebb s véleményünk szerint pontosabb megfogalmazásban, az *alap-* és *közműveltség* valamint a *szakműveltség* viszonyát, a szervezett képzésben kialakított arányait illetően korántsem beszélhetünk közmegegyezésről: a vita tart, s a robbanásszerűen gazdagodó ismeretanyag s ezen ismeretek „tárolásának", közvetítésének új formái a már kialakult részleges egyetértés alapjait is megkérdőjelezhetik. Ezen bizonytalansági tényezőt nem feledve mégis hosszú távra is vonatkozási keretnek tartjuk az UNESCO 1968 januárjában az általánosan művelő tanítás tárgyában megtartott értekezletének főbb megállapításait.

E tanácskozás egyrészt fontos elvként hangsúlyozta az életciklusok, a képzés szakaszossága, valamint az alap-, köz- és szakműveltség közötti összefüggést. Elismerte ily módon a permanens nevelés intézményesítésének szükségességét s ezzel összhangban annak a pedagógiai-didaktikai elvnek a jelentőségét, hogy a serdülőkorban az *általánosan művelő tanításnak* a célja annak a kifejlesztése, amit az ismeretek „befogadóképességének (educability) neveznek". Fontos feltételként ismerték el továbbá

olyan, jól átgondolt tantervek megszerkesztését, amelyek biztosítják a *fokozatos* átmenetet egy olyan rendszerbe, „melyben a tanulók lassanként magukra vállalják a tanulásukért érzett felelősséget" s annak felismerését, hogy „a tanulás vég nélküli folyamat".

A hazai pedagógiai és pszichológiai irodalomban is sokan osztják ezt az álláspontot, s azt szorgalmazzák: toljuk ki a szakosodás kezdeti idejét, biztosítsunk a szakosodás előtt mindenki számára a mainál teljesebb általános műveltséget. Azt is mondhatnánk, hogy e vonatkozásban egységes álláspont kezd körvonalazódni. A Magyar Tudományos Akadémia több éves tudományközi kutatómunka eredményeit összegezve – sok vonatkozásban az idézett UNESCO-állásfoglalással egybehangzóan – a szocialista nevelés cél- és értékszempontjait szem előtt tartva – így összegezte az általános műveltség tartalmi követelményeit:

A közoktatás által közvetített, minden magyar állampolgár számára hozzáférhető általános alapműveltséget úgy tekintjük, mint a szocialista nevelés céljainak és értékeinek megfelelően kiválasztott ismeretek, képességek és készségek összességét, valamint a belőlük eredő és szemléleti-világnézeti szintézisükre épülő társadalmi magatartásmódot.

Az általános műveltséget a gyermek életkora szerinti folytonossággal, a pszichológia alkalmazásával úgy kell felépíteni, hogy a folyamat egyetlen szakaszában se csorbuljanak – az életkorhoz alkalmazkodó – tudományos követelmények.

A szocialista iskolában nevelkedett fiatal e célok értelmében

(1) ismerje a természeti és társadalmi valóságot: értse a természet és társadalom legalapvetőbb mozgástörvényeit s a logikus gondolkodás alapelveit; az őt körülvevő világot egyrészt az egyszerűbb állapotukból kiindult természeti fejlődés, másrészt a társadalmi-történeti fejlődés eredményének, lépcsőfokának lássa; az általános elvekből kiindulva ismerje fel a fejlődés összefüggéseit, kölcsönhatásukban érzékelje a természeti, technikai és társadalmi folyamatokat, így tájékozódjon saját környezetében a termelés és a mindennapi élet, a városiasodás korszerű viszonyai között; mindezek alapján pedig alakítson ki magában dialektikus és történelmi materialista világnézetet;

(2) ismerje az ember és önmaga helyét, szerepét a természeti és társadalmi valóságban: legyen képes a természeti és társadalmi környezetében való szerepének megítélésére; tudatosan és tevékenyen dolgozza fel az onnan jövő hatásokat; anyanyelvét minden kommunikációs helyzetben tudja önállóan (logikusan és árnyaltan) használni; tudjon legalább egy idegen nyelvet, legyen képes rövid idő alatt újabb idegen nyelv elsajátítására; rendelkezzék a matematikai gondolkodás és a logikai problémamegoldás képességével; iskoláinak elvégzése után is legyen képes arra, hogy újabb ismereteit egységes gondolkodásmódjának keretében elhelyezze; legyenek megfelelő ismeretei a világ tudományos

megismerésének módszereiről, s tudja ezeket alkalmazni is saját tevékenysége körében;

(3) tudatosan vállaljon részt a valóság átalakításában; legyen képes saját egyéniségének alkotó megvalósítására és kifejezésére, aminek eszköze elsősorban a hasznos munka, továbbá a hatékony nyelvi kifejezés, a tudományos, technikai, művészeti alkotás, más szóval: rendelkezzék a természet, a társadalom és önmaga alakításának képességével; legyen világnézetileg megalapozott belső igénye a közéleti-társadalmi aktivitásra és felelősségvállalásra; törekedjék szűkebb (családi, szexuális) és tágabb (munkahelyi, közéleti stb.) emberi kapcsolatait a szocialista erkölcs normáinak megfelelően kialakítani; magatartása legyen felvértezve szocialista értékrendszerünket kifejező morális-etikai tartalmakkal.

Az általános műveltség vázolt tartalmi és nevelési követelményei az érett szocialista társadalom fejlődése alapján kibontakozó szükségszerű tendenciát fejeznek ki, s ma még csupán műveltségideálnak tekinthetők. Ezért további folyamatos kutatómunka szükséges az ideálok és a reális lehetőségek „kölcsönös kapcsolatának feltárásához". Az alapműveltség követelményei nem minden részletükben érvényesek egy-egy fiatalra, hanem az iskoláztatásban részesülő nemzedék egészére vonatkoznak.

Az MTA idézett dokumentuma a vázolt tartalmi és nevelési követelményeket „az érett szocialista társadalom fejlődése alapján kibontakozó szükség-

szerű tendenciaként jellemzi", s ezért napjainkban „bizonyos fokig csupán műveltségideálnak" tekinti. Hangsúlyozza ezért a további kutatómunka szükségességét „az ideálok és a reális lehetőségek kölcsönös kapcsolatának feltárásához".

Megítélésünk szerint azonban nemcsak e kapcsolat formái képezik vita tárgyát, az idézett általános elvek konkrét értelmezésében is jelentősek a nézetkülönbségek. Így korántsincs egység annak megítélésében, hogy *milyen elemekből épüljön fel az „általános"* alap- vagy közműveltség, hogy az UNESCO-konferencia által is irányadónak tekintett legáltalánosabb elvek hogyan konkretizálhatók. Hogy korunk változó követelményeit figyelembe véve, itt és most *melyek a szak- és melyek az „általános" műveltség alkotóelemei?* Hogy *mely tárgyak közvetítenek szak-* és melyek *köz*ismereteket? S e vitákban újra és újra megfogalmazódnak tegnapi eszmények; az enciklopédikus műveltséggel kapcsolatos nosztalgiák, a technokrata egyoldalúság. De egyidejűleg annak is tanúi lehetünk, hogy az MTA, illetve a művelődési tárca által kezdeményezett reformmunkálatok során milyen sok új elv, megoldás körvonalazódik egy termékeny szintézis érdekében.

A középfokú képzés belső tagoltságával, a gimnáziumok és szakközépiskolák képzési funkcióival részletezően nem foglalkozunk: a tantervekkel és programokkal kapcsolatos viták számos olyan szak- és részkérdést érintenek, amelyeknek elemzése meghaladja lehetőségeinket. De szólni kívá-

nunk a konkrét állásfoglalásokat alakító *alapelvekről*, mert ezekben még markánsabban reprodukálhatók a *művelődési eszményeinkkel*, a *művelt ember* eszményével kapcsolatos állásfoglalások.

Olyan állásponttal, amely egyértelműen kívánja a visszatérést a latin iskolák művelődési kánonjaihoz, ma már nemigen találkozhatunk. S az olyan álláspont is ritka, amely megkérdőjelezi a történelmi, irodalomtörténeti vagy művészettörténeti ismeretek műveltségértékét. Minden olyan tervezet, reformjavaslat azonban, amely *terjedelmi* megoldásokat javasol, a bővítéssel együtt szűkítésre kényszerül, s a „csonkításhoz" érthetően érveket keres. S minél későbbre tolódik ki a szakmaválasztás ideje, úgy súlyosbodnak a tantervek általános művelő tartalmának terhei, legalábbis ha az általános műveltséget az ismeretek megváltozott körével, „mennyiségével" azonosítjuk, és az új igényeket egyszerűen hozzáadjuk a régiekhez.

Egy pillanatra sem becsülhetjük alá azoknak a vitáknak a jelentőségét, amelyek tisztázni kívánják: milyen ismeretekkel kell rendelkeznie a nyolcvanas években egy középiskolát sikerrel befejező fiatalnak. Az „általánosan képző" iskola azonban korunkban nyilvánvalóan nem vállalkozhat az „általános ismeretek" viszonylag *teljes* körének a közvetítésére. A világban, a társadalomban, a haza dolgaiban való tájékozódás igényét és készségét kell mindenekelőtt kialakítani. A túlzsúfolt agy terméketlen, az iskola célja nem lehet az ismeretek besulykolása. „Én azt hiszem – vallotta Szent-

Györgyi Albert –, hogy az oktatásügyet az egész világon mindenütt, amerre csak jártam, egy nagy tévedés hatja át. Azt hiszik, hogy a könyv arra való, hogy az ember a könyv tartalmát bepréselje a fejébe. Nézetem szerint a fej gondolkodásra való. A könyv pedig arra, hogy ne kelljen mindent a fejben tartani. Azt sokkal egyszerűbb a könyvtárban tartani... Velem a középiskolában megutáltatták az irodalmat, megutáltattak mindent. Csupa adattal tömték meg a fejemet, ahelyett, hogy megtanítottak volna, hogy lássam a szépségét az irodalomnak és a szellemi alkotásnak. Az a sok szecska, amit az ember fejébe bepréselnek, az úgyis elpárolog, abból semmi sem marad, mert az ember mind elfelejti. A problémamegoldás vágya, a tettre készség, ezek az egyéni kvalitások a fontosak. Igen, az alapfogalmakat meg kell tanulni, de a részletes adatok maradhatnak a könyvekben. *A fej, az gondolkodásra való meg cselekvésre.*"

A közművelődés szempontjából e gondolat nem kevésbé jelentős: csak abban az emberben válik belső igénnyé az önművelés, aki megízlelte a tanulás szépségét, azt a szellemi izgalmat, amit csak az „ismeretlen" becserkészése, a „titkok" megfejtése képes felidézni, aki tudja: a világban mindig több az ismeretlen, mint az ismert, hogy tudása nem kész, nem befejezett. Aki tisztában van azzal: mi hol s hogyan kereshető, akiben tehát a tudásszomj a kielégítéséhez nélkülözhetetlen készségekkel és jártasságokkal társul. Nem az iskolában elsajátított ismeretek mennyiségén múlik tehát alapvetően,

hogy ki milyen szakemberré válik, milyen rátermettséggel vállal szerepet felnőtt éveiben a kultúraközvetítés folyamatában, s fogadja magába az új ismereteket, hanem azon – ismét Nobel-díjas tudósunk szavait idézve –, hogy „sikerül-e megszívatni az agyat a munka, az alkotó munka gyönyörűségeivel", hogy „megmarad-e az iskolából a szellemi munka szeretete".

Egységes középfokú képzés

Az általános műveltség terjedelmi szemléletén nemcsak a kényszerűség okán – hogy ti. terjedelmileg átfoghatatlan s gyors ütemben változik az ember által felhalmozott ismeretanyag – kell túllépnünk: nevelési céljaink, a művelt ember eszményével kapcsolatos elképzeléseink is ezt indokolják. Mert a technokrata egyoldalúságnak nem a „mindent tudó ember" enciklopédizmusa a gyógyírja: a két rossz véglet sokkal inkább felerősíti és igazolja, mint megszünteti egymást.

Idéztük Gramscinak az iskola és a kultúra szervezetével kapcsolatos nézeteit. A kiváló olasz marxista az új műveltségeszményt – mindazokat „a kereteket és elveket, amelyeken a kultúra helyes értelmezésének a szocializmus viszonyai között is alapulnia kell" – körvonalazva, az „emberi nem kulturális egységének" értékszempontjait tartotta irányadónak. Kiindulópontul a német romantikus Novalisnak s az olasz történetfilozófia megalapító-

jának, G. B. Vicónak egy-egy gondolatát választotta. Közelebbről Novalis azon tételét, hogy „saját magunk tökéletes megértése nélkül nem lehet igazán megérteni másokat", illetve Vico azon meggyőződését, mely szerint az ókori demokratikus köztársaságok létrejöttének oka és alapja, hogy a plebejusok nem fogadták el saját állati és a nemesek isteni eredetének tételét. Mert a kultúra nem lehet öncél, a tudás nem kiváltság forrása. „Le kell szoknunk arról, hogy a kultúrát enciklopédikus tudásként fogjuk fel, amelyben az ember olyan, mint egy edény, amelyet meg kell tölteni és telezsúfolni empirikus adatokkal, nyers és összefüggéstelen tényekkel, amelyeket úgy raktároz el agyában, mint egy szótár hasábjain, hogy azután a külső világból jövő ösztönzésekre minden alkalommal tudjon válaszolni. A kultúrának ez a formája valóban káros, különösen a proletariátus számára. Csak arra jó, hogy helyüket nem találó embereket teremtsen, akik azt hiszik, hogy magasabb rendűek a többi embernél, mert emlékezetükben felhalmoztak egy bizonyos mennyiségű adatot és évszámot, amelyet azután minden alkalommal felhasználnak, hogy ezzel mintegy korlátot emeljenek maguk és a többi ember közé. Csak annak a bágyadt és színtelen intellektualizmusnak a kialakulására vezet, amelyet Romain Rolland oly keményen ostorozott, és amely a beképzeltek és képzelgők sokaságát szülte: ez a társadalom életére sokkal veszélyesebb, mint a tuberkolózis vagy a szifilisz mikrobája a test szépségére és egészségére."

Gramsci e műveltségeszménnyel hozza összefüggésbe egyes értelmiségi kategóriák tudákosságát, szellemi arisztokratizmusát: „Az a »mezei« hallgató, aki tud egy kevés latint és történelmet, a zugügyvéd, akinek a professzorok fásultsága és nemtörődömsége következtében sikerült kicsikarnia egy rongyos diplomát, azt hiszi, hogy magasabb rendű és különb a legjobb szakmunkásnál is, aki az életben meghatározott és nélkülözhetetlen feladatot teljesít, és akinek a tevékenysége százszor többet ér, mint sok másé. Ez azonban nem kultúra, ez tudákosság..."

Mely elemekből épül fel hát a kultúra, milyen *műveltségeszményt* támogasson az *új társadalom?* „A kultúra – érvel Gramsci – egészen más dolog. A magunk belső énjének megszervezése, fegyelme, saját személyünk birtokbavétele, olyan magasabb rendű öntudat megszerzése, amelynek révén az embernek sikerül megértenie a maga történelmi értékét, rendeltetését az életben, jogait és kötelességeit."

Az *önismeret* Gramsci felfogásában *történelmi* vonatkozásokban gazdag. Magába foglalja a kritika, a harc elemeit, az elkülönülés és szolidaritás mozzanatát. „Megismerni önmagunkat annyi, mint önmagunknak élni, mint önmagunk urai lenni, különbözőnek lenni, kilépni a káoszból, a rend elemévé lenni, de saját rendünkké, a saját fegyelmünkké egy eszmény szolgálatában. És ezt nem lehet elérni, ha nem ismerjük a régieket is, történelmünket, azoknak az erőfeszítéseknek a soroza-

tát, amelyet megtettek, hogy azok legyenek, amikké lettek, hogy létrehozzák azt a civilizációt, amelyet létrehoztak, és amelyet mi a magunkéval akarunk helyettesíteni."

A történelem e kultúrafelfogásban nem tantárgy, hanem szemléletmód, rendezőelv. Annak a felismerése, hogy mindannyiunkban az emberi nem historikuma folytatódik, a természetből kiemelkedő emberiségé, hogy míg a növény- és állatvilágban a spontán evolúció folyamatában minden egyed öntudatlan dolgok végzetszerű törvénye által választódik ki, a társadalomban tudattal és akarattal rendelkező emberek tevékenykednek. Annak a tudatosítása, hogy „az emberiség csak fokról fokra, rétegről rétegre ébredt rá saját tudatára, és vívta ki magának a jogot, hogy a történelem során hatalomra jutott kisebbségek rendezőelveitől jogilag magát függetlenítve éljen", hogy „ez a tudat nem a fiziológiai szükségletek brutális ösztönzésére alakult ki, hanem egyesek, majd egy egész osztály értelmes gondolati tevékenysége nyomán, bizonyos tények okairól és a legjobb eszközökről, hogy e tényeket a szolgaság állapotából a lázadás és a társadalmi újjászervezés irányába vigye".

Ez a műveltségeszmény tehát szervesen kapcsolódik a valóság történelmi materialista értelmezéséhez, a szocialista ideálok vállalásához. De e történeti bölcseleti irányultság nem függetlenülhet a tényektől, e korosztályok számára is „kibétűzhető" folyamatoktól, azok „átérthetőségétől". Nem a „tantárgyaktól" elkülönülő szempontok érvényesí-

téséről van tehát szó, hanem a szaktudományok által tanulmányozott természeti és társadalmi folyamatok belső logikájának a megértetéséről. S egyidejűleg a didaktikai elvek érvényesítéséről, amelyek megkövetelik, hogy az egyszerűtől haladjunk a bonyolult felé, s „életes" tényektől emelkedjünk az absztrakció világába.

A műveltség *terjedelmi* értelmezésének hívei rendszerint ellenzik a *tantárgyi integrációt*. Azt vallják, hogy a tudomány differenciálódása korunkban felgyorsult, s így még inkább korigény a különböző jelenségszférák és a megismerési szintek pontosabb gondolati elhatárolása.

A társadalmi és tudományos munkamegosztás felgyorsulása valóban századunk jellemzője, de korántsem bizonyos, hogy a középfokú iskolák által közvetített alapműveltségnek ezt a differenciálódási folyamatot kell leképeznie. Ez gyakorlatilag is megvalósíthatatlan, s elvileg sem kívánatos – legalábbis saját elveink, művelődési eszményeink szerint nem az. A marxista filozófia – köztudottan – a természeti és társadalmi valóságot *egészként* fogja fel. Köznevelési rendszerünknek – művelődési eszményeinkkel összhangban – ezt a valóságlátást kell közvetítenie. A feladat bonyolultságát, a megvalósítás nehézségeit és rejtett csapdáit nem hallgathatjuk el, de tudnunk kell: a tudományfejlődés 20. századi dinamizmusa egyszerre nehezíti s könnyíti meg, teszi parancsolóan szükségessé a valóság egészként való megismerését. Megnehezíti, mert a gyorsan szakosodó kutatási ágak által feltárt új

ismerettengereken való áthatolás egyre reménytelenebb az egyes ember számára, s ugyanakkor megkönnyíti, mert a modern tudományok fejlődésének jellegzetessége, hogy legjelentősebb alkotásai – Marx György szavaival – „távoli gondolatok találkozásából, különböző tudományok ötvözéséből születnek".

Annak bizonyságaként, hogy az egymásrautaltságból és egymás táplálásából adódó szimbiózis formál korunkban *egységes struktúrát* az ismeretekből, Marx György a következő példákra hivatkozik: a földtan és a fizika egyesülése hozta létre a geofizikát, a csillagok és az atommagok egybeolvadása a nukleáris asztrofizikát. Az elektronok és állatok találkozásából született a molekuláris biológia. Az elektromosságot rosszul vezető kristályok tranzisztorálták a híradástechnikát. A számítógépek a nyelvtudománynak, a matematikai struktúrák a verselemzésnek kínáltak új nézőpontot. Megalapozott tehát a remény, hogy a tudomány és a technika új forradalma megerősíti az egységes tudományfelfogást, e korszükséglet realizálását, s igazolja a marxi filozófia hipotézisét: minél jobban szakosodik és differenciálódik századunkban a tudomány, minél több új területet fedez fel és ír le, annál nyilvánvalóbbá válik a legkülönbözőbb és egymástól távol eső területek *belső* materiális összefüggése.

A *társadalomtudományokban* e differenciálódási folyamat részben más jellegzetességeket mutat: az elkülönülésre való törekvés – különösen a filozófiá-

ból, történettudományból újonnan kivált tudományok esetében – igen erős, jóllehet e tudományok messzebbre tekintő művelői mindig tudatában voltak annak, hogy – igen különböző kiindulással – *ugyanazt* a jelenséget vizsgálják, igaz, oly módon, hogy annak, ami a valóságban oszthatatlan, „csak" egy szegmentumára összpontosítják a figyelmet. A tudományági differenciálódás sajnálatos, de elkerülhetetlen velejárójaként azonban – Berend T. Iván szavait idézve – „szegmentumok közötti mezsgyevonalak árokká, sőt szakadékká mélyültek. Az elkülönült tudományágakban egyre kevésbé vették figyelembe, hogy a vizsgált jelenség a valóságban csak *része* – még ha objektíve is bizonyos elkülönülést mutató része – a társadalom egészének. Érthető tehát, hogy a szaktudományok elkülönülésével úgyszólván egy időben, illetve a folyamat előrehaladásával egyre nagyobb nyomatékkal jelentkezett a tudományfejlődés másik, hasonlóan általános érvényű tendenciája: a szétszakadás eredményeit hasznosító magasabb szint *(integráció)*." Az összegeződési folyamatok *nem* valamiféle új, egységes történeti tudomány felé vezetnek, nem valamely társadalomtudományi diszciplínában testesülnek meg, hanem azok összességében: „nem a diszciplínák integrálódnak, hanem a szemlélet".

A tudományfejlődés e tényei, az egymástól távol eső tudományterületek objektív összefüggése teszik lehetségessé, sőt szükségessé a középfokú képzésben a *tantárgyi integrációt.* Az oktatási folyamatban ugyanis még inkább zsákutcák képződnek,

ha a mezsgyevonalak árokká mélyülnek, s az oktatás a megismerés folyamatát másolja: a tantárgyak rendszere korunkban nem esik egybe a tudományok rendszerével.

A történetiség elvének érvényesítése, az egységes tudományfelfogás ily módon nemcsak hogy nem zárja ki, ellenkezőleg: feltételezi egymást, s kiindulópontul szolgál az ésszerű tantárgyi integrációhoz. S e szempontból rendkívül figyelemre méltó, hogy a történeti szemléletet a társadalomtudósok, a természettudomány és az irodalom kiemelkedő művelői egyaránt a középiskolák által közvetítendő alapműveltség fontos – ha nem legfontosabb – rendező elvének, logikai tengelyének tekintik.

Antonio Gramsci így érvel: „Mire a tanuló az egyetemre érkezik, már áthaladt a középiskola tapasztalatain, itt csiszolta kutató szellemét, módszeresen fékezte szertelenségét, egyszóval *valamivé* vált: lassan, nyugodtan művelődött, tévedett és helyrehozta tévedését, ingadozott és visszatalált az egyenes útra... Ha az ismereteket ebből az egyéni kutatómunkából kiemeljük, azok csupán dogmák, abszolút igazságok lesznek... Az igazság csak akkor hat termékenyítően, ha megszerzésére erőfeszítéseket tettünk. Nem létezik önmagában és önmagáért, a szellem hódítja meg, amelynek minden egyénben újra kell termelnie a szorongó állapotot, amely az igazság felfedezése előtt áthatja a tanulást. Ezért az oktatók legjobbjai nagy jelentőséget tulajdonítanak az oktatásban *tananyaguk történetének.* Bemutatják a hallgatóknak az erőfeszítések, téve-

dések és győzelmek sorát, amelyeken át az emberek a jelenlegi ismerethez jutottak, és ez sokkal inkább nevelő hatású, mint magának ennek a megismerésnek a sematikus folyamata. Formálja a tanulót, megadja szellemének a módszeres kétkedés rugalmasságát, ami a dilettánsból komoly embert formál, megtisztítva vulgárisan értelmezett kíváncsiságát, és okosan és termékenyen mindig tökéletesebb megismerésre ösztönzi."

Szent-Györgyi Albert érvei más jellegűek, de a következtetés egybecseng Gramsci idézett gondolatával: „Természettudós vagyok – hangzik válasza Győri György kérdésére –, tehát azt várja tőlem, mondjam, hogy az iskolában a természettudomány a legfontosabb. Énszerintem azonban sokkal fontosabb a *történelem* ismerete, mert az emberiségnek csak a múltjából lehet tanulnia. Más kiindulási anyag nem áll rendelkezésünkre. Csak az a kérdés, hogy mit tanítunk történelemnek... Mi a történelem? Ez nagyon fontos dolog, ezt kell először tisztázni! Az igazi történelem az én nézetem szerint felelet arra a kérdésre, hogyan emelkedett az ember az állati létből a mai szintjére. Ez más, mint amit ma történelem tantárgynak hívunk, ebben benne van a fizika, a matematika, az összes tudomány és az összes művészet, minden, ami emberi alkotás... Egyszóval, amikor azt mondom, hogy az iskolában a történelemé az elsőség, ezt úgy tessék érteni, hogy ne hazug áltörténelem legyen, amit nekem tanítottak, hanem igazi történelem. Mutassa a zenét, az irodalmat, a művészeteket, a tudományo-

kat, mindenkit, akik alkottak, akik építették a világot: mindig felépítették azt, amit a nagy rombolók leromboltak! A felnyomó erőt mutassa elsősorban!"

Németh László kísérletsorozatban bizonyította természet- és társadalomtudományi ismeretanyag integrálásának, a történeti elv érvényesítésének lehetőségét és szükségességét a gimnáziumi oktatásban. Nem ismertetjük elgondolásának részleteit, nem tekintjük feladatunknak, hogy konkrét reformtervezetek mellett vagy ellen keressünk érveket. Németh László tanügyi tervezetének rendezőelveit, szemléletmódját kívánjuk felidézni. Németh kiindulópontja rokon az idézett gondolkodókéval: a műveltség célja, hogy „az ember megértse helyét, s létét szép hasznos szereppé tudja alakítani". Ez az áttekintés képességét feltételezi, mely történeti látásmód nélkül nem alakulhat ki. Mert „helyünk megértése egyrészt történelmi tájékozottságot kíván; látnunk kell, hogy a problémáknak és feladatoknak abban a nagy burjánzásában, mely korunkig vezetett, hogy jöttek létre s szakadtak ki a mi problémáink s a mi feladataink; másrészt át kell tekintenünk a föld színén folyó munkát, az azt biztosító szervezetek szövevényét s elhelyezni abban a mienket. A kettő természetesen összefügg, hisz a munkák hierarchiáját a történelem hozta létre."

Németh László az említett elvből kiindulva valósította meg a tantárgy-összevonást. Hódmezővásárhelyi kísérletsorozatában az egyik „tárgykombi-

nátot" a „történelemben" alakította ki. „Összeigazította" a történelem- és irodalomórákat, s így Mária Teréziáról és II. Józsefről szólván egyidejűleg a magyar felvilágosodás gyökereiről is szólt. A történelem politikatörténetből ily módon az egész gazdaságelmélet és művelődés történetévé szélesült, az irodalmi alkotások mögött egyre jobban láthatóvá vált a „történeti feltétel". S mindez elválaszthatatlan a világtörténelemtől: mert azt például, hogy hova süllyedtünk mi a török alatt, mit jelent a Zrínyiász, vagy miféle ború lengi körül Rákóczi alakját, csak a tizenhetedik századi Európa gyors emelkedésével lehet igazán megérteni. „Az órarendileg szétválasztott tantárgyak között, melyeket más-más tanár tanít, az efféle kötések kialakítása szinte lehetetlen. Viszont ha én tanítom a tizennyolcadik század s a forradalom világtörténetét, könnyen hozom egy nagyobb egységbe a hazai és európai romantika képét, mutatom meg, mint hozza létre a társadalmilag nem hasznosítható műveltség a forradalom árnyékába került népeknél a romantika betegségét, s mért jelent az mást Kelet népeinél, mint mondjuk Nyugaton. A holt ismeretgubanc is jobban szétfejthető, élővé tehető; a jód tulajdonságairól például egészen más képet ad egy olyan tanár, aki nemcsak a szervetlen vegytan receptkönyvszerű fejezeteiben foglalkozik vele, de a technológia, analízis, élet- és kórtan, gyógyszertan megfelelő helyein." Mert Németh László egy összefüggő természetismereti tárgy kialakítását is megkísérelte, e tárgy felépítésében is irányadónak tekintve a történeti szempontot.

Jól tudjuk: Németh kísérletei nem átlagos képességű tanárt feltételeznek, experimentuma sok vonatkozásban megismételhetetlen. De az általa képviselt *rendezőelv* ma is korszerű s egybecseng a társadalom- és természettudományok idézett korifeusainak a korszerű iskoláról, alapműveltségről kialakított nézeteivel. Németh László gondolatai – az áttekintőképesség kifejlesztéséről, a történeti elv jelentőségéről, a tantárgy-összevonás szükségességéről – semmit sem vesztettek időszerűségükből.

A középiskolák által közvetítendő *alapműveltség* ily módon *nem* kivonások és összeadások eredményeként alakul és módosul: korszerűsítése nem azonos az új tantárgyak bevezetésével, a terjedelmi bővítéssel. A latin nyelv és irodalom napjainkban nyilvánvalóan nem lehet az az „egynemű mag", ami köré kristályosodik az iskola által közvetített ismeretanyag. De a műveltséganyag homogenizálásában a történetiség, a „folyamatok történelembe való láttatása" a mi iskoláinkban is fontos – a jelenleginél meghatározóbb szerepet kell hogy játsszon. Mint ahogy az idézett vélekedésekből az is kitetszett, hogy az iskolában nem „tanulni" kell, hanem „megtanulni tanulni". A középfokú képzés célja nem lehet az *enciklopédizmus:* a középiskolának a problémakészséget kell tornáztatnia, a tájékozódás szenvedélyét és képességét, az áttekintőképességet, az intellektuális önfegyelmet és erkölcsi autonómiát kell kialakítania. A gépies tanulás, a holt ismeretgubanc az agyat „selejtteleppé" alakítja, ahe-

lyett hogy segítené a világ értelmes – tetteinket irányító – modelljének felépítését tudatunkban.

S ahogy nem kívánunk állást foglalni a tantárgyak lehetséges sorrendjével, terjedelmi igényével kapcsolatban, úgy abban sem érezzük magunkat felkészültnek, hogy kimondjuk: milyen iskolatípusok kialakítására kell törekednünk a középfokú oktatás reformmunkálatai során. A műveltség szerkezetének és a társadalom kulturális rétegzettségének kölcsönös feltételezettségét vizsgálva csak azt kívántuk hangsúlyozni, hogy a tudományos és műszaki fejlődés irányainak ismeretében a *korai szakosodás* a leendő szakmunkások és szakértelmiségiek szempontjából *egyaránt* káros, hogy a szocialista társadalom jelene s még inkább távlati céljai szempontjából a mindenki számára egységes alapműveltséget biztosító középfokú képzés kiépítése, a kettős iskolarendszer rekvizítumainak megszüntetése hatványozottabb jelentőségű. Hogy a társadalmi munkamegosztás további tagolódása, a rendkívül gyors ütemű tudományági differenciálódás megnehezíti, de nem zárja ki, ellenkezőleg, szükségletté teszi a *közös műveltségi alapok képzését*, jóllehet a hangsúlyokban az iskolák profiljának megfelelően bizonyosan lesz eltérés.

A társadalom kulturális rétegződésében a „távolságok" közelítése ugyanakkor nemcsak azt követeli meg, hogy a szakmunkás és a leendő szakdiplomás *azonos* műveltségi alappal rendelkezzék, de azt is, hogy minden középfokú iskolában „az emberi kéz tudását", s az ezzel kapcsolatos ipari, gaz-

dasági ismereteket bevonják a „műveltség" fogalma alá. Mert jóllehet az elmúlt két évtized tapasztalatai meggyőzően bizonyították, hogy a politechnikai nevelés feltételei egyik napról a másikra nem teremthetők meg, s a megalapozatlan kombinációk több kárt okozhatnak, mint amennyi hasznot hoznak. Az is bizonyos, hogy – Németh László szavait idézve – „egy ilyen oktatás haszna szembeszökő: 1. eltünteti az egyoldalúságot, amely a szellemi munkát űző emberből kezetlen-lábatlan torzót csinál, 2. már a gyermekkorban hozzászoktat az ipari munkához, ezzel megkönnyíti a szakmunkásképzést, 3. a népgazdaság is mentesül a pepecselő kisipari munkák egy részétől: egy lefolyó vagy rövidzárlat rendbe hozásához, kulcs kireszeléséhez stb. nem kell okvetlen szakember."

Más szóval amennyire káros meggyőződésünk szerint a harmonikus személyiségfejlődés szempontjából az idő előtti szakosodás, az álgyakorlatiasság, annyira szükséges a *gyakorlattal való kapcsolat*, az edzettség, a szocialista ember méltóságtudatának megalapozásához nélkülözhetetlen *fizikai munkavégzés*. Mert a fizikai és szellemi munka közötti választóvonalak lebontása egyaránt feltételezi a fizikai munka intellektualizálását s azt, hogy a szellemi dolgozók is elsajátítsák a mozgásnak azokat az alapformáit, amelyekben – Marx klasszikus megfogalmazásához visszakanyarodva – „az emberi test minden termelő cselekvése, az alkalmazott szerszámok minden sokrétűsége ellenére szükségszerűen végbemegy". Mert egyszerűsítve e

bonyolult összefüggéseket: ha hiányzik a munkafolyamatok intellektualizálása, ha nem a társadalom minden tagját emeli fel a művelődés forradalma, az emberiség nem tudja *„valóságos gazdagságát"* kifejleszteni, míg ha a társadalom úgy „intellektualizálódik", hogy az ember leszokik a munkáról, s elhiszi, hogy az játékkal helyettesíthető, a *parazitizmus* hatalmasodik el.

5. Értelmiségképzés és felsőfokú szakemberképzés

Az értelmiség fogalma és funkciója

Az egyetemek és főiskolák képzési programjában a szakirány a meghatározó: az elsődleges cél a *felsőfokú szakemberképzés*. E célkitűzést objektív társadalmi szükségletek motiválják, s ezektől elválaszthatatlan az értelmiség szerkezeti jellemzőinek változása, az intellektuális funkciók új társadalmi minősítése és tartalma. Az értelmiség – erről korábban szólottunk – történelmi kategória. De nem határoztuk meg, hogy kit sorolunk a mai magyar társadalomban az értelmiséghez, s milyen értelemben használjuk a szakértelmiség fogalmát. Felfogásunk szerint az *értelmiséghez* sorolandók mindazok, akik hivatásszerűen végzett tevékenységük elemeként új szellemi értéket alkotnak, biztosítják e tudás módszeres alkalmazását, részt vállalnak a kul-

turális értékek, a köz- és szakismeretek közvetítésében, irányítóként vagy szakértőként részesei a felsőfokú képzettséget igénylő döntés-előkészítő és végrehajtó munkának. A szerkezeti változások fontos elemei: megváltozott az értelmiség szociális arculata, elhelyezkedése a társadalmi térben, megszűnt pozicionális alárendeltsége, érvényüket vesztették úri minősítéséből következő kiváltságai.

Nem minden szellemi dolgozót sorolunk tehát az értelmiséghez: az ügyintézők, gép- és gyorsírók, számviteli dolgozók és más, magasabb képzettséget nem igénylő és egyszerű szellemi műveletek gépies ismétlésén alapuló tevékenységek önálló kategóriát alkotnak. Az értelmiségiek sajátos *társadalmi viszony* hordozói. Szerepük van az új ismeretek, szellemi értékű szimbolikus javak termelésében, elosztásában és újraelosztásában, a társadalmi, gazdasági folyamatok vezérlésében, a nyilvánosság intézményeiben. Jövedelmi-művelődési meghatározottságuk s ezzel összhangban életmódjuk e társadalmi viszony fontos összetevő elemei.

E társadalmi csoport a szocialista társadalomban nem zárt, nem homogén. Az állami szakigazgatásban, az igazságügy szervezeteiben, az ipari, mezőgazdasági technostruktúrákban, a kulturális és egészségügyi intézményekben tevékenykedő értelmiségiek rdekviszonyai, elhelyezkedésük az uralmi-hatalmi mezőben korántsem azonosak, mint ahogy lényegesek a különbségek a követett kulturális mintákban is. Mégis vannak rokonjegyek. Ezek mindenekelőtt a meghatározott szintű

társadalmi besorolást – vagy annak lehetőségeit – biztosító *képzettséggel* függnek össze.

Természetesen tudatában vagyunk, hogy meghatározott értékszempontok érvényesítése esetén nem minden diplomás minősülhet értelmiséginek. Mert az alkotóképesség, a szellemi érzékenység, az „egész"-re figyelés képessége nem foglalkozások függvénye. Ebben az értelemben igaza van Németh Lászlónak: „Az elismert tudós, az érdemes művész még nem okvetlen a szellem embere, viszont az is az lehet, akinek egyáltalán nem szellemi a foglalkozása. Tulajdonképpen nincsenek is szellemi foglalkozások, csak szellemiekkel foglalkozók vannak, s ezeket nem a képesítés és a pálya avatja arra, hanem a végzet és a szenvedély." Társadalmunkban is vannak rendhagyó pályák. A mai magyar társadalomban a *szakértelmiség* képzésének, az értelmiség szocializációjának meghatározóan mégis a felsőoktatás a terrénuma. Ezért használjuk azonos értelemben a szakértelmiség és a diplomás fogalmát.

Más összefüggésben is utaltunk arra, hogy az értelmiség szakértelmiséggé válása milyen fontos eleme társadalmunk korszerűsödésének, a műszaki-tudományos forradalomnak, a szocialista társadalmi viszonyok érlelésének. Más szavakkal, azon visszahúzó hagyomány meghaladásának, amely a tanultságból megélő embert az úriemberrel azonosította, s az uralmi szakszerűséget előnyben részesítette a tárgyi szakszerűséggel szemben. Ezen adottságok magyarázzák, hogy az értelmiségi

funkciók változásait sajátos történelmi jellegzetességek színezik. A felszabadulást megelőző évtizedekben az *értelmiségi hivatások* a Horthy-Magyarország szerkezeti adottságaiból következően különültek el. Mindenekelőtt az állami tisztségviselők tevékenységében kapott különös hangsúlyt az *uralmi szakszerűség;* a szabad pályákon működő szakértelmiségiek vállalkozóként is funkcionáltak; a progresszív literátorok, művészek, társadalomtudósok s mindazok, akik függetlenítették magukat a „kincstártól" és a „piactól", a *társadalom bírálóiként* léptek fel. A legtudatosabbak a dolgozó osztályokhoz kapcsolódtak, s azok ideológusaiként tevékenykedtek. E sajátos polarizáció következtében a *társadalombírálat,* a jobbító szándék *ideológusi-literátori* tevékenységként rögzült a köztudatban, a *szakszerűség* összefonódott az *uralmi funkciókkal, a gazdasági racionalitás* a *polgári magatartás* jellemzőjének minősült. E sajátosságok is magyarázzák a társadalomkritikával társuló messianisztikus szerepvállalást, a pontos, fegyelmezett szaktevékenységre aggatott „kincstári" jelzőt, a közgazdasági-műszaki kultúra alacsony presztízsét a literátor-humán értelmiség értékrendszerében.

Az értelmiség szakmai összetételének változása, a műszakiak számának meghatszorozódása, akárcsak a mezőgazdaságban dolgozó közgazdászok számának megnégyszereződése nem egyszerűen mennyiségi változásokat jelez. Anakronisztikussá vált a „mindenhez értő", próféta értelmiségi, a felületes jogi műveltségét, vitakészségét, úri fellé-

pését ügyesen hasznosító kvázijogász, fiskális. A tudományos haladás, a társadalmi munkamegosztás ezeket a tevékenységeket is szigorúan differenciálta: *az értelmiség a magyar társadalomban is szakértelmiséggé* vált. E folyamat alapvetően progresszív irányultsága a kelet-európai értelmiség fejlődési jellegzetességeinek ismeretében nehezen kérdőjelezhető meg.

Társadalmunk jelen szakaszában a megalapozott, konvertálható ismereteken alapuló szaktudás jelentősége – ha lehet – meghatványozódik: az extenzív fejlesztés tartalékai kimerültek, minden területen meghatározókká válnak a *minőségi* mutatók. Ezen összefüggések motiválják a felsőoktatás szakemberképző funkcióit, ezért tulajdonítunk olyan nagy jelentőséget az egyetemi és főiskolai képzésben végbement fordulatnak, a szakjelleg erősödésének.

A szakemberfunkció jellemzői a szocialista társadalom viszonylatai között ugyanakkor részlegesen módosulnak. E változások konkrét módozatai az egyes értelmiségi szakmákban eltérőek, de *minden értelmiségi szakmának* vannak a társadalom szerkezeti változásaira visszavezethető *új funkcionális jellemzői*. A különbözőségek figyelembevétele parancsoló szükségesség, de meghatározónak tekinthető az a tény, hogy az orvos az egészségügyi szervezetben, a mérnök, a közgazda az ipari rendszerekben, az agronómus a termelőszövetkezetben csak akkor minősül *teljes értékű szakembernek*, ha az adott szervezet jellegzetességeit is jól ismeri, ha

munkafeladatának emberi-társadalmi vonatkozásait képes értékelni és értelmezni. Felsőoktatásunk feladatköre nem korlátozódhat a szűk értelemben vett szakemberképzésre: a *főiskolák és egyetemek értelmiségképző intézmények*, meghatározott szakfunkciókon túl más értelmiségfunkciók betöltésére is fel kell hogy készítsék hallgatóikat.

Az értelmiségi funkciók sokoldalú és részletező elemzése elválaszthatatlan a politikai rendszer, a hatalmi és a „technikai" munkamegosztás történelmi feltételek által meghatározott jellemzőinek, a munkásosztály és az értelmiségi viszonyának elemzésétől. E tanulmányban feladatunk jellegéből következően csak egy összefüggést részletezhetünk: azt az alapigazságnak tekintett, de korántsem kellő mélységgel elemzett felismerést kívánjuk ismételten hangsúlyozni, hogy az egyetemek és főiskolák képző-nevelő funkciója nem korlátozódhat a „szakemberképzésre": *a felsőoktatás az új értelmiségi formálásának, szocializációjának színtere.* E képzési-nevelési cél hatékonyabb megvalósítása szempontjából szeretnénk vázlatosan számba venni az értelmiség – a szocialista értelmiség – általánosságban ismert funkcióit.

Korántsem az értelmiség kizárólagos sajátja a *közéleti jelenlét, a kritikai látásmód, az önismeret igénye.* A szocialista demokratizmus feltételei között valamennyi társadalmi rétegben ki kell fejlődniük ezeknek a személyiségjegyeknek. A felsőfokú szakmai képzettséggel, marxista társadalomtudományi műveltséggel rendelkező értelmiségiek le-

hetőségei e vonatkozásban tanultságukkal, intellektuális „felfegyverzettségükkel" kapcsolatosak. Az átfogó jellegű reform, pártprogramok, kormányzati döntések előkészítése az elmúlt évtizedben visszatérően bizonyította, milyen tartalékokkal rendelkezik társadalmunk e területen. Tegyük hozzá: e gyakorlat napjainkban korántsem általános, egyes területeken formális, másutt harmadrendű kérdésekre korlátozódik.

A szocialista értelmiség *érdekfeltáró, tudatosító érdekképviseleti-közvetítő funkciói* másképp nyilvánulnak meg országos kérdésekben, illetve az ágazati és lokális struktúrákban. A megfogalmazott kérdések jellege, politikai-ideológiai „töménysége" is befolyásolja a javaslatok közlésének módját. De minden tevékenységi körben objektív szükséglet: a „rejtett", a mélyben munkáló folyamatok értékelésében, a társadalmi ellentmondások értelmezésében, az érdekek tudatosításában, a társadalmi tervezés kiépítendő rendszereiben erőteljesebbé tenni az értelmiségiek, az értelmiségi szervezetek, művészeti szövetségek, tudományos egyesületek jelenlétét.

A szocialista társadalomban módosulnak az értelmiség *kultúraközvetítő funkciói*, de e funkció jelentősége a változásokkal nem csökken; ellenkezőleg, megsokszorozódik. A művelődési szerkezet változásaival párhuzamosan alakult át a nyilvánosság szerkezete: a tömegtájékoztató eszközök az ismeretek, kulturális értékek cirkulálásának újfajta rendszerét építették ki, nőtt a könyvek példányszá-

ma, a folyóiratok olvasottsága stb. Az új feltételek között azonban a *szükségletek* is módosultak: hatványozódik a politikai, közműveltségi és szakmai tudás jelentősége, a politikai műveltség jogi ismeretekkel egészül ki, a természettudományi és közgazdasági ismeretek a közműveltség elemeivé válnak.

Az értelmiségi funkciók a tevékenységi területekkel összefüggésben is módosulnak: az állami hivatalokban, társadalmi egyesületekben egészen más tartalmat kap a *szervező-vezető, érdekfeltáró* és *tudatosító* világnézeti-ideológiai funkció, mint a tudományos műhelyekben vagy egyetemi klinikákon. E megállapítás nem kevésbé vonatkoztatható olyan intellektuális funkciókra, mint az *új ismeretek felkutatása és rendszerezése, a módszeres tudásátadás és az ismeretalkalmazás.*

Továbbá az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az értelmiségi szerepkörök a tudás *minősége* szerint is rangsorolódnak. A minőségi jegyek, értékszempontok szerinti különbségtétel különösen időszerűvé teszi a szellemi munkások, adminisztratív ügyintézők számának gyors növekedése, a rutin jellegű intellektuális munkakörök sokasodása. Antonio Gramsci már a század harmadik évtizedében világosan érzékelte: „A társadalmi hegemónia és az államhatalom szervezési funkciója egyaránt bizonyos munkamegosztást idéz elő, s így egész sorát a minősítéseknek, amelyek egyikében-másikában nincs már személyes irányító és szervező hatáskör: a társadalmi irányítás apparátusában egész sor ma-

nuális és eszközjellegű foglalkozás van (segédtisztviselő és nem önálló, közvetítő és nem tisztségviselő vagy funkcionárius stb.), mégis nyilvánvalóan meg kell tenni ezt a megkülönböztetést, sőt még néhány mást is. Ugyanis az értelmiségi tevékenységen belül is különbséget kell tenni az egyes fokozatok között; végül is ezek a fokozatok igazi, valóságos minőségi különbséget jelentenek; a legmagasabb fokra kerülnek a különböző tudományok, a filozófia, a művészet stb. alkotói, a legalsó fokra a már meglevő, hagyományos felhalmozott szellemi kincs legegyszerűbb »adminisztrátorai« és terjesztői."

A sok irányú szerep- és feladatköröket csak azért idéztük fel, hogy meggyőzőbben fogalmazhassuk meg: *a szakértelmiségi fogalmának technokratikus értelmezése társadalmunk objektív szükségleteinek mond ellent; a felsőoktatás képzési-nevelési stratégiájában a szakismeret alkalmazását kiegészítő intellektuális funkciókra és az értelmiségi szerepkörökre való felkészülésnek nyomatékosan kell szerepelnie.*

A felsőoktatásban a szak- és a közismereti tárgyak aránya nyilvánvalóan másképp modellálódik, mint a középfokú képzésben: itt a szakismereti tárgyak túlsúlya indokolt és kikerülhetetlen követelmény. De a szakmai szerep betöltése szempontjából is kulcsjelentőségű, hogy a szak- és közismereti tárgyak, az elméleti és gyakorlati képzés szervesen kiegészítsék egymást, hogy a szakműveltség megszerzése ne vonja maga után a korábban sajá-

tunkká tett kulturális értékek elveszejtését, kulturális szükségletek elerőtlenedését. Az említett veszély nem mondvacsinált: egyes képzési ágakban a közismereti tárgyak többnyire másodrendű tárgyként rangsorolódtak: a szakismereten túl minden más ismeret, készség – legalábbis a gyakorlatban – járulékosnak minősült.

A képzési célok túlmutatnak a szakismeret átadásán: társadalmunk objektív szükségletei és művelődési eszményei egyaránt igénylik a szervező-vezető, világnézeti-ideológiai, kultúraközvetítő funkciók megalapozását s a gyakorlatban való érvényesítését. Az ország kulturális szerkezetének ismeretében különösen hangsúlyoznunk kell a kultúraközvetítő szerepre való felkészülés jelentőségét, jóllehet az értelmiségi funkciók a gyakorlatban mereven nem különülnek el, egymásra épülnek, hatékony érvényesülésük esetén feltételezik egymást.

A szervező-vezető, érdekfeltáró-tudatosító, világnézeti-ideológiai, kultúraközvetítő funkciókra való felkészítés háttérbe szorulása a felsőoktatási intézményekben a szakember fogalmának egyoldalú értelmezéséből következett, s közvetve összefüggött a munkaerő-tervezés és a felsőfokú szakemberképzés közötti kapcsolat „rövidre zárásával". A képzési programok ez esetben is – igaz, ellenkező előjellel – a *terjedelmi szemléletnek* rendelődtek alá. Azzal a valós ténnyel számolva, hogy a tudományok és a termelés specializációja rendkívül gyors, a felsőfokú intézmények egyre szűkebb

képzési profilokat alakítottak ki: nem mérnököt, kohómérnököt képeztek, hanem a feltételezett szükségletekkel összhangban alumíniumkohászt vagy még szűkebb profilú specialistát.

A szaktudás, szakműveltség hagyományos, statikus értelmezése felett azonban eljárt az idő. A szaktudás napjainkban már *nem* határozható meg egyszer s mindenkorra rögzített stabil ismeretek, képességek, tulajdonságok összességeként, különösen nem azokon az értelmiségi pályákon, amelyek szerepet játszanak a műszaki-tudományos forradalom kibontakoztatásában, eredményeinek hasznosításában. A termékek rendkívüli bonyolultsága, a nagyméretű kutatásfejlesztési munkák s ezzel összhangban az állandó műszaki változások, az irányítástechnika alkalmazásának egyetemessége a modern ipari rendszerekben újra és újra lebontják a szakterületek közötti korlátokat, és a legkülönbözőbb technológiák összefonódását eredményezik. A legfejlettebb iparágakban világos szükségletként körvonalazódik az igény olyan univerzális képzettségű műszaki szakemberek iránt, akik mindenekelőtt az *alaptudományokban* – kémia, fizika, matematika – erősek, s ily módon képesek a *különböző szakismeretek új módon való összekapcsolására, új diszciplínák elsajátítására.*

E szempontból igen tanulságosak a fejlett ipari országok felsőoktatási tapasztalatai. A Massachusettsi Műszaki Egyetem katalógusa az ötvenes évek végén a gépészmérnökséget így határozta meg: „A gépészmérnök a legkülönbözőbb típusú gépek

és felszerelések feltalálásával, megtervezésével, fejlesztésével és gyártásával foglalkozik." Alig egy évtized leforgása alatt a meghatározás így módosult: „A gépészmérnök működési területének tekinti az egész ipart és minden tudományág művelését, amely ismereteit emberi szükségletek kielégítésére fordítja... Az oktatás célja, hogy tágas intellektuális légkört biztosítson, és a hallgatókat arra képezze ki, hogy az új tudományos ismereteket azonnal el tudják sajátítani, és kezdeményezően lépjenek fel azok alkalmazása érdekében." Radován Richta, az ismert cseh szociológus pedig e jelenségeket elemezve arra a következtetésre jutott, hogy: „A specializációra való képesség nem szűnik meg, de egyetemes alapot nyer és dinamikussá válik. Ugyanez a tendencia megfigyelhető a mérnököknél is: a technika gyorsuló fejlődése (egy nemzedéken belül radikális technológiai átalakulásokra kerül sor) arra készteti őket, hogy széles körű elméleti és módszertani ismereteket sajátítsanak el (a matematika, a fizika, a kémia terén), de számos humán tárgyú ismeretet is szereznek (a közgazdaságtan, pszichológia stb. területén). Hasonló folyamatok más szakterületeken is megfigyelhetők..."

A szakműveltség szűkkeblű behatárolása tehát a gazdasági-műszaki szükségletek szempontjából is megkérdőjelezhető. Az egyoldalúság korlátai még inkább nyilvánvalóvá válnak, ha az üzemet, termelőszövetkezetet, kórházat stb. *emberi társulásként,* olyan szocialista intézményként értelmezzük, amelyben a mérnök, az agronómus, az orvos élő

embereket szervez, irányít, gyógyít, vagyis ha a termelés, az igazgatás, a gyógyítás folyamatát társadalmi viszonylatként fogjuk föl, s nem korlátozzuk *dologi-technikai* vonatkozásokra.

A technokrata tendenciák jelentkezése egy másik szélsőségnek kedvezett: a szellemtörténeti hagyományok őrzői igazolva látták álláspontjukat. E műveltségeszmény hívei *a* szakembert – kimondva-kimondatlanul – ma is mesteremberként, a technikai-közgazdasági műveltséget profán tudásként jellemzik, mely úgymond „szeleteire szabdalja a világot", csak mennyiségi vonatkozásokat ismer, értékvaksághoz vezet. Figyelmen kívül hagyja tehát az ember léthelyzetében s a tudományokban, a társadalom szellemi életében végbement mélyreható változásokat, változatlanul csak az „öncélú" tudásanyagot ismeri el az „általános műveltség" elemeként. E felfogás szerint – Theodor Geiger megfogalmazását idézve – a *műveltség és képzettség, luxusként tanult és hasznosítható tudás* félreérthetetlenül elkülönül: az a tudás és készség, amelyet az ember elsajátít, és amely a tevékeny életben képessé teszi őt helyének betöltésére, csupán mesterség, művelődési érték nélkül. Mert műveltté az ember az élet gyakorlati feladataitól távol eső szellemi érdeklődés révén válik.

E felfogás egy sajátosan kelet-európai hagyományt őriz új alakban, amelyet J. Chołasiński lengyel szociológus az *értelmiségi kultúra amatőr színezeteként jellemzett*. „Az a kultúratípus volt az – írta *Lengyelország Európában van* című cikkében –,

amelynek keretében az ember különböző foglalatosságokkal szórakozhatott, de nem volt szabad hivatásszerűen dolgoznia." Chołasiński meggyőzően bizonyította, hogy ezt az entellektüel szemléletmódként jellemzett beállítódást nemesi-arisztokratikus magatartásminták ihlették.

Az egyoldalúságok leküzdése nyilvánvalóan korszükséglet, de a megoldást a szakértelmiségieket képző intézményekben sem visszafelé kell keresnünk. A felsőfokú szakemberképzés megalapozásában feltételezhetően nagyobb szerepet kell játszaniuk a jövőben a gimnáziumoknak, az *általánosan* képző középfokú intézményeknek, s növekedni fog az általános elméleti stúdiumok s közismereti tárgyak súlya a felsőfokú képzésben is; a társadalomtudományi tárgyak, az ún. emberi tényezőkkel foglalkozó diszciplínák valószínűsíthetően nagyobb szerephez jutnak a műszaki, agrár-, egészségügyi stb. szakemberképzésben is. De ha a realitások talaján akarunk mozogni, ha a szocializmus cél- és értékrendszerével összhangban akarunk cselekedni, nem távolítanunk, hanem közelítenünk kell a szakműveltséget és a közismereti műveltséget, a gyakorlatban is alkalmazható ismereteket és a személyiség kultúráját.

S itt újra visszaérkeztünk az alapkérdéshez: mi a műveltség célja, értelme? S válaszunk is változatlan: a műveltség „magasabb" tevékenységi köreiben is érvényes az elv – a műveltség célja, hogy az ember megértse helyét a világban, a hazában, a közösségben, s létét hasznos szereppé tudja alakí-

tani. Ebben az értelemben mondja Theodor Geiger, hogy a koncentrikus műveltségeszmény váltja fel a „sarkítottat": a „magasabb szellemi lét" és a gyakorlati, „anyagias élet" antitézisének helyére tényleges világunk szintetikus átélése lép. Ez azt jelenti, hogy *„az egyénnek a tevékeny életben elfoglalt helyzete műveltségének kiindulópontja, szakmai tudása pedig műveltségének a magja"*, más kifejezéssel *a művelt ember tudatosult léte az a középpont, amely köré rendezni tudja a távolabb eső műveltségelemeket is.* Az tehát a művelt ember, aki „általános" és szakismereteit – s egyidejűleg mindazt, amit tapasztalt, megélt – mozgósítva képes „átélni kora lényegét", átvenni annak „szellemi ritmusát": bölcseletét, művészetét, irodalmát, erkölcsi eszményeit. A korunkban nélkülözhetetlen specializáció csak akkor szegényít, ha szűk látókörű prakticizmushoz, elkülönüléshez vezet. S ellenkezőleg, műveltségünk szervességének kedvez, ha a szigorúan vett tárgyi szakszerűség, az alapos tárgyi, szakmai ismeret válik azzá a maggá, amely köré ismereteink rendeződnek, amely magatartási kultúránk vonatkozási pontja. S ez szakmai tudásunknak is javára válik, mert így szakmai kultúránk is egyre tágabb összefüggésbe ágyazódik. S a teljességigény ez esetben nem válik modorrá, az egészre figyelés nem mond ellent a reális életvezetésnek; a világnézeti kérdések is így válnak műveltségünk integráns elemeivé. Az egyetemes műveltségnek – felfogásunk szerint – a politikai kultúra is szerves alkotóeleme.

Az ily módon értelmezett kultúra – s itt kanyarodunk vissza Gramsci kultúrafelfogásához – nem alakítható ki önmagunk kritikai megértése nélkül. E sokszor katarzisokkal is terhes folyamat először az erkölcs, majd a politika síkján megy végbe, míg „elérkezik saját valóságfelfogásunk magasabb szintű kidolgozásához". E valóságfelfogás magába foglalja az *érdekviszonyok* felismerését s a választás mozzanatát: milyen közösséggel, réteggel, osztállyal azonosítom magam, mit jelent számomra magyarságom, mire kötelez az internacionalizmusom, milyen egyetemes emberi *célokkal, értékekkel* azonosulok.

Felkészülés az értelmiségi szerepkörökre

Természetesen a világnézeti elkötelezettséget, sok irányú ismeretanyagot, készséget és jártasságot követelő értelmiségi funkciók teljesítésének feltételeit az egyetemi rendszer *csak* részben előlegezi: a felsőfokú képzés csak *egyik* tényezője annak a komplex hatásrendszernek, amelynek eredőjeként végül eldől, hogy egy-egy pályán, munkahelyen, településen dolgozó diplomás képes-e sok irányú kötelezettséget vállaló szocialista értelmiségiként tevékenykedni. Más szavakkal: ha a köznapok gyakorlatában nincs igény, sem lehetőség e sok irányú értelmiségi funkciók gyakorlására – vagy egyes esetekben még a szaktudás hasznosításának sincsenek meg a feltételei –, az *értelmiségi szocializációra* irá-

nyuló erőfeszítések az egyetemi hallgatóság soraiban nem lehetnek kielégítő hatásfokúak. Úgy is fogalmazhatunk: az értelmiségi specializációra irányuló erőfeszítések az egyetemi képzésben *is* csak akkor lehetnek hatékonyak, ha ezek olyan politikai – értelmiségpolitikai – gyakorlatra épülnek, amely biztosítja e funkciók gyakorlásához a *társadalmi feltételeket*.

A felsőfokú képzettség megszerzésének folyamatát az egyetemi évek alatt számos tényező befolyásolja: a felsőoktatási intézmények feltételezett és tényleges funkciói e vonatkozásban nem esnek egybe. Az egyetem és főiskola ugyanis nem egyszerűen képzési intézmény, hanem a különböző emberi (hallgatói) *szükségletek, életstratégiák* és *aspirációk* együttese. A szakemberképzési funkció hatékony megvalósulását – egymást keresztezve vagy támogatva – elősegíthetik, illetve akadályozhatják a *népgazdasági* – nyílt vagy álcázott – *ágazati, területi érdekek* is, s maguk az *egyetemek* és *főiskolák*, ezen belül a karok, tanszékek is saját *értékrendszerrel, érdekérvényesítő* mechanizmusokkal rendelkeznek.

Jelenleg nincs kellően rendezett képünk a felsorolt érdek- és értékrendszerek működéséről, így például a leendő szakemberek egyetem előtti, alatti és utáni pályamozgásairól, törekvéseiről sem. A rendelkezésünkre álló vizsgálatokból így is kirajzolódik néhány feszültségforrás, s dokumentálható, hogy az említett szociológiai realitások a szakemberképzéssel, az értelmiségi szerepvállalással

kapcsolatban kialakított „központi" intézeti és egyéni elképzeléseket milyen irányba módosítják. Mintegy predesztinálva a későbbi diplomások pályaalkalmasságát, hivatástudatát, vagy legalábbis korlátozva az egyetemek ilyen irányú cselekvési lehetőségeit, mozgásterét, a leendő értelmiség tudásszintje szempontjából oly lényeges *minőségi* szelekció lehetőségét. Ezen a ponton újra szembeötlik, hogy a köznevelési rendszer szerves egész, a szintek nemcsak egymásra épülnek, de kölcsönösen befolyásolják, meghatározzák egymást.

Szociológiai meghatározók

Hazánkban az 1978/79-es tanévben 52 felsőoktatási intézmény, 20 egyetemi-főiskolai kar, intézet, illetve nappali tagozattal is rendelkező kihelyezett tagozat működött az „anyaintézmény" székhelyén kívül.

Az egyetemek és főiskolák felvételi keretszámait a népgazdasági terv előirányzataival összhangban állapítják meg. A nappali tagozat első évfolyamára felvett hallgatók száma az utóbbi évtized adatait szem előtt tartva a hetvenes évek fordulóján emelkedett (1968: 13 511, 1969: 14 796, 1970: 14 594, 1971: 17 62.), majd ezt követően – a kisebb ingadozások ellenére – lényegében állandósult (1974: 18 910, 1975: 17 762, 1976: 18 094, 1977: 17 304, 1978: 18 402).

A felsőoktatási intézmények nappali tagozatának

létszáma ugyanezt a dinamizmust tükrözi, s a megtorpanások, visszaesések is pontosan érzékelhetők, jóllehet a létszámnövekedést elsődlegesen az egyetemi-főiskolai karok, illetve a felsőfokú szakiskolák létszámnövekedése biztosította. Az összhallgatói létszám 1950-ben 26 509; 1970-ben 53 821; 1975-ben 64 319; 1979-ben 64 447. Ezen belül azonban az egyetemi hallgatók összlétszáma a következőképpen alakult: 1950: 22 545; 1970: 33 004; 1975: 33 173; 1979-ben 24 299. A 10 000 lakosra jutó egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1970-ben 78 volt, 1975-ben 102.

E növekedési ütem saját kiinduló adottságainkat tekintve számottevő (1950-hez viszonyítva lényegében megháromszorozódott a 10 000-re jutó hallgatói létszám), más szocialista országoktól és a fejlett tőkés országoktól azonban elmarad. Bulgáriában például 1975-ben 121, Lengyelországban 169, az NDK-ban 174, a Szovjetunióban 191, Ausztriában 135, Franciaországban 198, az NSZK-ban 153, Svédországban 154 volt a 10 000 lakosra jutó egyetemi hallgatók száma.

Az egyetemek és főiskolák merítési bázisa a középiskolák végzett hallgatói. A középiskolai tanulólétszámot s így az érettségizettek számának alakulását a demográfiai görbék is befolyásolják. Mivel a demográfiai hullám a 18 évesek korcsoportját tekintve 1972–73-ban tetőzött, ezen években volt a legmagasabb az érettségizők száma. E demográfiai hullámmozgást is figyelembe véve 1967 és 1977 között nem nőtt, hanem csökkent a

nappali tagozaton érettségizettek száma (1967: 47 829; 1968: 48 964; 1972: 52 386; 1975: 46 043; 1976: 45 784; 1977: 45 989). Ez a csökkenés és a felvett hallgatók létszámának egyidejű növekedése a *merítési bázis* beszűküléséről tanúskodik.

Mindazon tények és összefüggések ismeretében, amelyekről korábban szólottunk, az egyetemre – értelmiségi szerepkörre – való felkészítés szempontjából nem tehető egyenlőségi jel a különböző típusú érettségizők közé. Mert a felsőfokú specializációhoz is kedvezőbb kiindulópontot biztosít az általános elméleti alapozást nyújtó gimnáziumi képzés. Csak ezen alapműveltség birtokában valószínűsíthető, hogy a szakműveltség az egyetemes igényű tájékozódás magjául szolgálhat, hogy a szűkebben értelmezett szakmai ismereteken túlmutató intellektuális funkciók betöltéséhez – legalábbis elvben – is jobban kamatoztathatók a gimnáziumok nyújtotta általános műveltségi alapok. Ezért nem megnyugtató, hogy a gimnáziumi érettségizettek aránya az azonos évben érettségizettek között az utóbbi évtizedben csökkent. Más szavakkal, a gimnáziumok viszonylag alacsony tanulólétszám következtében csak korlátozottan elégítik ki a felsőoktatási intézmények igényeit, s így az egyetemi és főiskolai hallgatók – a leendő értelmiség – egy része szükségképpen a szakközépiskolákból toborzódik. Az egyetemek és főiskolák merítési bázisa szempontjából – egyelőre a *minőségi* összefüggéseket zárójelben hagyva – egyáltalán nem tekinthető megnyugtatónak, hogy a középfokú iskolázás utób-

bi évtizedben megvalósult kiterjesztése elsődlegesen a *hároméves szakmunkásiskola bázisán ment végbe*. (A változások az értelmiség szociális nyitottsága szempontjából sem kedvezőek, mert a később továbbtanulni szándékozó munkásokat eleve kitérő utakra kényszerítik.) Figyelemre méltó továbbá, hogy az érettségizők mintegy 35–40%-át kibocsátó esti-levelező középiskola a felsőoktatás hallgatóinak mindössze 5–7%-át adja.

Feltétlenül pozitív ténynek tekinthető a női hallgatók létszámnövekedése. Aránytalan eloszlásuk – amelynek számos szociológiai következményéről később szólunk – azonban már korántsem tekinthető minden szempontból egészségesnek. Eloszlásukat részben a középiskolai rendszer jelenlegi szerkezete előlegezi. A gimnáziumokban ugyanis hosszabb idő óta egyenletesen nő a lányok aránya, s a gimnáziumi érettségi egyes szakokon – különösen a tanárképző intézményekben – kétségtelen előnyt biztosít.

A pályaválasztást számos materiális, szociális, társadalomlélektani s személyes adottság befolyásolja. Így a leendő diplomások döntését motiválja az adott hivatás társadalmi megbecsültsége, intellektuális tartalmassága, a választott intézmény s különösen az ott tanító tanárok tekintélye. De választásukban nyilvánvalóan szerepet játszanak konjunkturális megfontolások is. Jóllehet az előzetes vélekedések tudatossága és az egyetemi pályafutás későbbi alakulása között nem mutatható ki közvetlen megfelelés, mégis elgondolkoztató a pá-

lyakezdők körében végzett vizsgálatok azon tanulsága, hogy egyes karokon a hallgatók pályaválasztását kisebb mértékben befolyásolja a szakmai érdeklődés.

A korábban esetlegesnek tekintett indítékok közül egyet kívánunk részletezni, mert az tapasztalataink szerint a fiatal diplomások későbbi pályamozgását és közművelődési szerepvállalását is befolyásolja: az *„egyetemközelség"* motívumát.

Történeti okokra visszavezethetően a magyar felsőoktatást jelenleg egyszerre jellemzi erős területi koncentráltság az *egyetemi* képzés s nagyfokú szétaprózottság a *főiskolai* képzés területén. (Az intézményrendszer széttagoltsága mindenekelőtt az agrár-felsőoktatást, a pedagógusképzést és kisebb mértékben a műszaki felsőoktatást jellemzi.) A leendő szakemberek kiválogatódását és pályamozgását a felsőfokú oktatás e sajátos térszerkezete nagymértékben befolyásolja.

A Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpontban Nemes Nagy József az 1973/74-es tanévben 52 000 hallgatóra kiterjedő adatfelvétel segítségével vizsgálta *a hallgatók területi megoszlását* és a *megyei relatív beiskolázási arányokat*. A vizsgált hallgatók 45–52%-a a fővárosban tanult; Szeged, Pécs, Debrecen intézményeiben a tanulók 25,91%-a tömörült. A fiataloknak megközelítően 15%-a Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Sopron, Heves, Pest, Szabolcs-Szatmár és Veszprém megye területén levő egyetemeken, főiskolákon tanult. A további kilenc megye felsőoktatási intéz-

ményeinek hallgatólétszáma együttesen nem érte el a 9%-ot.

A *szülők lakóhelye* alapján csoportosítva a hallgatókat, jóval kiegyensúlyozottabb – bár a népességmegoszlásnál koncentráltabb – területi kép tárult a kutatók elé. A fővárosban élt a hallgatók 29%-a, Borsod-Abaúj-Zemplénben 7,2%, Szabolcs-Szatmár, Pest, Hajdú-Bihar, Bács-Kiskun, Csongrád, Győr-Sopron, Szolnok és Baranya megyében 4,5%. A legkevesebb hallgató a legkisebb létszámú Tolnából és Nógrádból tanult tovább.

Az elemzések ismét bebizonyították a *felsőoktatási hálózat elhelyezkedése és a területegységek részesedése* közötti szoros kapcsolatot. Dokumentálódott, hogy a továbbtanulás méreteit az intézmények jelenléte vagy hiánya komolyan befolyásolja, továbbá hogy *az egyes megyék között a felsőfokon továbbtanuló fiataloknak a megyék népességére vetített száma alapján jelentős a különbség*. Az országos átlagos relatív beiskolázási szintet (100). csupán Budapest (148), Vas megye (109), Győr-Sopron megye (106) és Baranya megye (100) érték el, illetve haladták meg; 80% alatti a beiskolázási index Bács-Kiskun (79), Fejér (72), Nógrád (77), Pest (53) megyékben. A többi megye 80, illetve a 100-as érték között helyezkedik el.

Igazolódott, hogy a relatív továbbtanulási arányok elsődlegesen – s közvetlenül – nem a gazdasági fejlettséggel, a jövedelemszinttel, hanem *a népesség iskolázottsági szintjével és a foglalkozási jelleggel vannak kapcsolatban.*

A kutatók joggal hangsúlyozzák: nincsenek absztrakt normák, amelyek indokolnák a népességeloszláshoz való hasonlóságot a felsőfokú beiskolázások gyakorlatában. Az ország mai adottságai, a települések közötti szintkülönbségek s ezzel összefüggésben a magasan képzett szakemberek területi eloszlásában meglevő kirívó aránytalanságok azonban indokolják, hogy ezt az összefüggést ne tévesszük szem elől, s ahol szükséges, megfelelő módon szabályozzuk, különösen néhány olyan képzési ág esetében, amelyek a lakosság „ellátását" közvetlenül szolgáló szakembereket képeznek.

Példaként nézzük a megyék orvosellátottsági mutatóit. Az 1000 főre jutó orvosok számát mérve, Nemes Nagy megállapította, hogy a fővárosban a relatív orvoslétszám közel kétszerese az országos átlagnak, Szabolcs-Szatmár megyében ugyanakkor a relatív érték az átlagnak a felét sem éri el, Bács-Kiskun, Békés, Pest, Fejér, Somogy és Zala megyében is 70% alatt marad. A fővároson kívül csak az orvostudományi egyetemmel rendelkező Baranya és Csongrád megyék orvosellátottsága magasabb az átlagnál; Hajdú-Bihar megyében – itt is folyik orvosképzés – az átlagnak megfelelő; igaz, *az adott megyékben is számottevő az eltérés a városok és falvak ellátottságában.*

Nemes Nagy József az idézett mutatót a megyei lakóhelyű orvostanhallgatóknak a népességre vetített létszámához is viszonyította. Kitűnt, hogy Budapest, illetve a három, orvosegyetemmel rendelkező megye kivételével valamennyi megyében *az*

átlagnál alacsonyabb a népességre vetített *orvostanhallgató-létszám is.*

S e ponton válnak érzékelhetővé a merítési bázis korlátozottságából adódó feszültségek: a *beiskolázási térszerkezet aránytalanságai tovább erősítik az ellátottság különbségeit, az intellektuális kapacitás térbeli eloszlásának egyenetlenségeit.* Az orvosegyetemi központok és a többi térség élesen elkülönülnek egymástól. Néhány megye: Fejér, Győr-Sopron, Heves, Komárom, Nógrád, Pest, Tolna, Veszprém – melyek Tolna megye kivételével a SOTE vonzásköréhez tartoznak – a relatív orvostanhallgató-létszám alapján messzebb esik az átlagtól, mint az orvosellátottság tekintetében. Ha kevésbé élesen is, de hasonló problémákra utal a pedagógusellátás és a pedagógusképzés térbeli szerkezetének összehasonlító elemzése.

Más – ellenkező előjelű – feszültségek halmozódnak az ún. gazdaságorientált felsőoktatási intézményeknél. Az agráregyetemeken például, amelyek Budapesten, illetve annak agglomerációs övezetében helyezkednek el, alacsonyabb a népességegyenlőtlenségi index. A feszültséget *itt éppen az okozza, hogy azon települések is arányosan vagy azon felül vannak képviselve, amelyek kis számban igényelnek agrárszakembereket.* Az ún. gazdaságorientált intézménytípusok (gazdasági, műszaki és agrártudományi egyetemek és főiskolák) beiskolázásának irányt adó szempontjait mérlegelve Nemes Nagy József joggal valószínűsíti, hogy az intézmények vonatkozásában *nem* a népességmegoszlást

kell a hallgatószerkezettel összevetni, hanem *a gazdaság területi és ágazati szerkezetének, területi koncentráltságának jellemzőit.*

A szocialista árutermelés viszonyai között természetesnek kell tekintenünk, hogy a hallgatók pályaválasztását „piaci" vonatkozások s más konjunkturális tényezők *is* befolyásolják. Az értelmiségi munkaerő eloszlása, a közművelődés, a népgazdasági tervek realitása és megvalósítása szempontjából ugyanakkor egyaránt zavarok forrása, ha a leendő diplomások intézményválasztását kisebb mértékben motiválja a szakmai érdeklődés, mint az intézmény területi közelsége. Ugyanis – mint ezt a kutatások is valószínűsítik – azok, akiknek a pályaválasztásában a meghatározó szempont az intézményközelség, diplomával a kezükben is hajlanak arra, hogy a „szülői ház" közelségében fogadjanak el állásajánlatokat. Ezért befolyásolja hosszabb távon az *értelmiségi munkaerő területi elosztását,* egyes országrészek diplomásainak szakmai összetételét az a tény, hogy a budapesti lakóhelyű fiatalok bekerülési esélye a felsőoktatási intézményekbe 48, a vidéki felsőoktatási székhelyen lakóké 54 százalékkal haladja meg az országos átlagot, s ennek jellegzetessége, hogy a felsőoktatási intézménnyel nem rendelkező városokban lakó fiatalok 20, a községekben lakók 30 százalékponttal kisebb arányban kerülnek egyetemre, főiskolára, mint az országos átlag. A merítési bázis jellegzetességei ilyen értelemben mintegy előlegezik a falun tapasztalható orvos-, pedagógushiányt, illetve a másik oldalon az

erdő- és agrármérnököknek a városokban való elhelyezkedését. Vagyis a *diplomások aránytalan eloszlását, illetve egyes övezetekben a képzettségnek nem megfelelően foglalkoztatottak számának növekedését.*

Az intézmények térszerkezete és hallgatói struktúrája közötti feszültségekhez – s így közvetve –, a diplomások egyenlőtlen területi megoszlásához – s ettől elválaszthatatlanul a műveltségi szerkezet regionálisan jelentkező s részlegesen újratermelődő egyenlőtlenségeihez – a középiskolák közötti színvonalkülönbségek is hozzájárulnak. A Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont vizsgálatai újra dokumentálták, hogy a felsőoktatási intézmények hallgatóinak többsége a főváros, öt megyei város, néhány hagyományos iskolaváros és a fontosabb ipari városok középiskoláiban tanult. Más szavakkal, a középiskolai oktatás jelenleg – szándékainkkal ellentétesen – nem csökkenti a különböző fejlettségi szintű településeken tanuló középiskolások közötti esélykülönbségeket, hanem inkább növeli azokat. Feltételezhető, hogy *a felsőoktatásba való bekerülési esélyek egyenlőtlensége jelentős mértékben hozzájárul a felsőfokú képzettséggel rendelkező szakemberek egyenlőtlen területi eloszlásának újratermelődéséhez,* legalábbis amíg a pályakezdő diplomások elhelyezkedésében a szülők lakóhelye, az urbanizációs szintkülönbségek ily mértékben meghatározó szerepet játszanak.

A fiatal diplomások egyenlőtlen területi megoszlását a nemek szerinti összetétel is befolyásolja. Már a

merítési bázis beszűkülésével kapcsolatban utaltunk arra, hogy a gimnáziumokban folyamatosan emelkedik a nők aránya. Ha az egyetemek és főiskolák felvételi adatait vizsgáljuk, e szempontból az orvostudományi egyetemeknél, a pedagógusképző intézményeknél, a gazdasági főiskoláknál hasonló mutatók rajzolódnak ki. Az 1977/78-as tanévben felvételt nyert hallgatók között például a tudományegyetemek nappali tagozatán 57%, az orvostudományi egyetemen 69%, a gazdasági főiskolákon 71%, a tanárképző főiskolákon 75%, a tanítóképző főiskolákon 88% volt a nők aránya. Különböző ismert okok miatt – a kedvezőtlenebb munkafeltételek, rosszabb férjhezmenési esélyek, a gyermekgondozási intézmények fejletlensége, a szülők, illetve a férj lakó- és munkahelyének meghatározó szerepe stb. – a női munkaerők területi szempontból kevésbé mozgékonyak, mint a férfiak. S ez az irányultság éppen a lakosság ellátását szolgáló értelmiségi szakmákban okozhat az elkövetkező években nagyobb gondot, tehát az egészségügyben és a közoktatásban, ahol különösen fontos a diplomások területileg arányos megoszlása.

Mindezek a tényezők megerősítik azt a feltételezést, hogy a felsőfokú szakképzettséggel rendelkező munkaerő gondosan megtervezett mozgását, a tervekben nem előlegezhető pályakorrekcióját – beleértve a pályaelhagyást is –, az értelmiségiek közéleti szerepvállalását, részvételét a közművelődésben *kemény szociológiai tények, esetlegesnek nem nevezhető érdekellentétek* befolyásolják. A munka-

erő-egyenleg, a távlati munkaerő-struktúra tervezésénél ezért kell a gazdasági tények szociológiai beágyazottságát sokoldalúbban figyelembe venni.

Még egy összefüggésben kívánunk szólni a szelekciós rendszer s a leendő diplomások tudásszintje és az egyetemi pályafutás összefüggéséről. Az *alacsony beiskolázási és viszonylag magas kibocsátási számok* közötti arányra a gondos tervezés és a hatékony oktatómunka bizonyítékaként hivatkoznak. A lemorzsolódók alacsony száma valóban biztató ténynek tűnhet. E tény azonban – éppen a *minőségi* követelmények szempontjából – korántsem ellentmondásmentes.

Egy adott nemzedékből – hosszú évek átlagát tekintve – kb. 15–20% a felvételre jelentkezők aránya. A felvételi vizsgarendszer tulajdonképpen néhány nap leforgása alatt a jelentkezők 50–55%-át szűri ki, s így az adott nemzedéknek durván 7–8%-a kerül be a felsőoktatásba. Az itt eltöltött 3–6 év alatt ugyanakkor a szelekciós ráta tartósan alacsony: a bekerülteknek mintegy 90%-a diplomát szerez (a 10% zöme egyébként olyan okok következtében esik ki, amelyek közvetlenül nem felsőoktatáson belüli tényezők). Vagyis – Herman József elemzését idézve – egy adott nemzedék tagja számára annak a valószínűségi foka, hogy felsőoktatási intézmény hallgatója lesz, a 0,1-et sem éri el; akit viszont a felsőoktatási rendszer magába fogad, az már 0,9 valószínűséggel diplomát kap, mégpedig – mivel már belépése végletesen megszabott pályaválasztás szerint történik – eleve meghatáro-

zott szakmai profilnak és képzettségi szintnek megfelelő diplomát. Paradox módon tehát lényegileg *nem a felsőoktatáson belül dől el, hogy valakiből felsőfokú képzettségű szakember lesz-e* (és az sem, hogy milyen végzettségű szakember), hanem a felsőoktatást megelőző életpálya során, beleértvén ebbe a felvételi vizsgát is.

Ennek a mechanizmusnak elkerülhetetlen következménye, hogy a felsőoktatási rendszeren *belül nem érvényesül a minőségi szelekció:* mind az oktatók, mind a hivatalos szervek érdemben s többékevésbé hangsúlyozottan azt tekintik a felsőoktatási rendszer alapfunkciójának, hogy a bejutott, a „keretszámokat kitöltő hallgatóanyag" biztosítsa az ország „szakember-ellátását". A tanulmányok akár csak időleges megszakítása ezen értékszempontok szerint abszolút kudarcnak, a diploma megszerzése pedig alapvetően kielégítő eredménynek minősül, függetlenül attól, hogy *a diploma milyen szintű tudást, készségeket, hivatástudatot szentesít.* A tanulmányok megszakításának intézményes lehetősége nem biztosított: a két vagy három befejezett egyetemi évet képzettségi szintként nem ismerik el, a tanulmányok későbbi folytatása igen körülményes. A diploma megszerzésének követelményei a legtöbb intézményben általában lazák, közepes felkészültséggel az előírások teljesíthetők, mert a „rendszer" így tölti be biztonsággal és „gazdaságosan" szakember-ellátási funkcióját. Felsőoktatásunkban gyakorlatilag *ismeretlen az intézményen belüli orientáció,* eltekintve azon kevés

számú szaktól, amelyen már a felvételkor megjelölik a későbbi – a tanulmányi idő alatt realizálható – szakosodási lehetőséget.

A szakmódosítás vagy -bővítés lehetőségének hiánya azt jelenti, hogy az egyetemi tanulmányok során kibontakozó személyiségjegyek, új érdeklődési irányok, pozitív képességek vagy éppen a megmutatkozó képességhiányok *nem gyakorolhatnak módosító befolyást* a hallgatók szakmai pályafutására, legfeljebb annyiban, hogy a már 18–19 éves korban választott szak keretei között jobb vagy rosszabb, elégedettebb vagy elégedetlenebb szakember lesz belőlük. Herman József joggal hangsúlyozza: a menet közbeni szakmódosítás lehetőségének hiánya a szakemberszükségleti adatok változásának rugalmas figyelembevételét gyakorlatilag lehetetlenné teszi, jóllehet a felvételi tervszámokhoz képest egy-egy nagy szakmacsoporton belül egy fél évtized alatt is lényegesen változhatnak a tényleges szükségletek.

Az alacsony beiskolázási és viszonylag magas kibocsátási számok közötti arányt ezért tekintjük feszültségforrásnak. Tudatában vagyunk annak, hogy a „nyitott egyetem" eszménye nem realitásokon alapszik. A felvételi keretszámok rugalmasabb kezelése s a legszigorúbb minőségi szelekció, a menet közbeni ki- és belépés ésszerű intézményesítése s a szakok közötti mozgás lehetőségét megteremtő modul rendszerű képzés szélesebb körű bevezetése azonban megvalósítható, kielégíthető kor-

szükséglet. S úgy tetszik, fontos feltétele, hogy a diploma „tudásfedezete" a kor követelményeivel összhangban legyen.

A pályakezdés

A fiatal értelmiségiek pályamozgását – a szakemberképző funkció megvalósulását – befolyásoló egyik legfontosabb tényező a kezdő diplomást *„befogadó"* intézmények magatartása. A gyorsított ütemű iparosítás időszakában a népgazdaság – az ágazatok, települések, intézmények, munkakörök szerint egyaránt tagolt – munkaerő-szükséglete és a pályakezdő szakemberek száma közötti megfeleltetés szinte kizárólagos eszköze az *elhelyezkedések szigorúan irányított rendszere* volt. A tervutasításos rendszer a munkaerővel is úgy számolt, mint a termelés egyéb tényezőivel: a tervfeladatokhoz – az ellátási keretekkel együtt – hozzárendeltek bizonyos számú munkavállalót. Az egyetemet és főiskolát végzett pályakezdők 1961-ig az illetékes miniszter által kijelölt munkahelyen kétéves kötelező szakmai gyakorlatot végeztek.

1961-től módosult a szakemberellátás rendszere. Továbbra is központilag állapították meg, hogy mely munkahely alkalmazhat pályakezdőket, de a fiatal diplomások *választhattak* a *kijelölt munkahelyek* között. Az új gazdasági irányítási rendszer bevezetésénél még rugalmasabbá vált az elhelyezkedés: az 1968-ban bevezetett pályázati rendszer

keretében az állásokat meghirdető munkahelyek és a pályakezdő diplomások közötti *közvetlen megegyezés* útján bonyolódtak az elhelyezkedések. E rendszer elvben lehetőséget biztosított a végzős diplomásoknak, hogy egyéni érdekeikkel, szakmai céljaikkal, életstratégiájukkal összhangban válasszanak munkahelyet. Ez a rendkívül pozitív elemeket tartalmazó mechanizmus azonban nem egészült ki olyan következetesen végiggondolt *érdekeltségi rendszerrel,* amely arra ösztönözte volna a fiatalokat, hogy a társadalmi szempontból különösen fontos munkaterületeken, ellátatlan régiókban álljanak munkába.

Az 1976–1977-ben bevezetett módosított pályázati rendszer – célkitűzése szerint – a fenti hiányosságokat kívánta kiküszöbölni. Minden végzős számára kötelezővé tették a pályázat útján történő elhelyezkedést, és egyidejűleg egyes szakterületeken – például az orvosi, jogi, pedagógiai pályán – lehetőséget biztosítottak a pályázati felhívások központi korlátozására. Az intézkedések azonban nem szándékolt következményeket vontak maguk után. Így azokban a szakmákban, ahol a kereslet meghaladta a kínálatot – például a műszakiaknál – teljesen formális, adminisztratív többletmunkát eredményeztek, jóllehet érdemben nem módosították a munkavállalás aránytalanságait. Más pályákon – feltételezhetően, mert az állások meghirdetése nem társult a pályakezdők elhelyezkedését érdemben befolyásoló érdekeltségi rendszerek megteremtésével – csak tüneti kezelést eredmé-

nyeztek; az egyes földrajzi régiókban és munkakörökben jelentkező szakemberhiány, illetve relatív szakemberfelesleg egymást kiegészítő tünetegyüttesét nem sikerült feloldani. A relatív szakemberhiány ellenére ugyanis néhány szakmában – például a közpiskolai tanároknál – egyes településeken komoly mértékű szakemberhiánnyal kell számolni, miközben elhelyezkedési nehézségekkel küszködnek a végzett közgazdászok, népművelők, pszichológusok egyes kategóriái, továbbá a régészek és néprajzosok.

Sokak szerint e jelenség magyarázata, hogy a fővárosi és általában a nagyvárosi intézmények, tudományos műhelyek telítődtek társadalomtudományi szakemberekkel; csökkenteni kell tehát a felvételi keretszámokat. Az álláskínálat és a *tényleges* szakemberszükséglet közé azonban nem tehetünk egyenlőségi jelet. Egyrészt – hogy ismert példára utaljunk – köztudott, hogy a pedagógusállásokat az iskolák igazgatói túlórakeretként tartalékolják, hogy a művelődési otthonokban sok a szakképzetlen népművelő, hogy a Művelődési Minisztérium számos intézményében hiány mutatkozik meghatározott típusú szakemberekben. Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül a nemzetközi tapasztalatokat sem. Hazánk a társadalomtudományi szakemberek képzésében mind a fejlett tőkés országok, mind a szocialista országok mutatóit tekintve utolsó helyen áll. A korszerű igények nem a korlátozást, hanem a gyorsabb ütemű fejlesztést követelik. A vélt vagy valós telítettséget a szükségletek leegy-

szerűsítő értelmezése s a képzés egyoldalúságai magyarázzák. A jelenlegi oktatási rendszerben a közgazdasági egyetem egyes fakultációin a *társadalomtudósi* aspirációjú hallgatók bővített újratermelése folyik, miközben nem képeznek kielégítő számban *társadalomtudományi* – pszichológiai, szociológiai, közgazdasági *műveltséggel rendelkező gyakorlati szakembereket* (rendszerszervezőket, üzemszociológusokat, szociális előadókat, településtervezőket, iskolai és kórházi pszichológusokat). S maguk a vállalatok, tanácsok, egészségügyi intézmények sem tartanak egyelőre igényt ilyen típusú szakemberekre.

Noha a pályázati rendszer bevezetésekor még szó esett arról, hogy a rendeleteket átfogó intézkedések követik, amelyek értelemszerűen szabályozzák és ösztönzik a fiatal szakemberek pályamozgását, Bajomi Iván nem alaptalanul állapítja meg tanulmányában: ez ideig nem fogalmazódtak meg hosszú távú elképzelések arról, hogy a *képzési folyamat mely szakaszában, milyen típusú intézkedésekkel lehetne érdemben befolyásolni a leendő szakemberek, illetve a kezdő diplomások pályamozgását.* Az oktatástervezés fejletlenségén túl az ilyen tervezet kidolgozását az is nehezíti, hogy nem rendelkezünk tudományosan rendszerezett képpel azokról a folyamatokról, amelyek eredményeképpen a végzős egyetemi és főiskolai hallgatók a társadalmi munkamegosztás rendszerének meghatározott pontjaira kerülnek.

Az 1976–77-es tanévben bevezetett új pályázati

rendszer tanulságait összegező elemzések szerint egyébként már a *pályakezdés* első mozzanata, az *elhelyezkedés* is feszültség forrása, mivel a munkába állás rendjét szigorúan szabályozó intézkedések ellenére sincs biztosíték arra, hogy a munkáltatók valóban az arra érdemes és nem az összeköttetésekkel rendelkező hallgatókat alkalmazzák. Ugyanakkor egyes pályákon az álláskínálat korlátai és a pályakezdők munkahely-változtatását gátló adminisztratív intézkedések következtében a végzősök jelentős hányada olyan állások betöltésére kényszerül, amelyek a munkafeltételek, egzisztenciális tényezők és egyéb okok miatt nem felelnek meg egyéni törekvéseiknek. Feszültségek forrása az is, hogy számos munkáltató, részben a képzési rendszer hiányos ismerete, részben a megfelelő érdekeltségi rendszer hiánya miatt a *szakképzettség szintjétől, illetve irányától jelentősen eltérő munkakörökben foglalkoztatja a fiatal diplomásokat.* Az elemzések szerint egyes munkahelyeken – a formai szempontból megfelelő foglalkoztatás ellenére – a pályakezdő szakemberek munkaidejük jelentős hányadában *képzettségüknél alacsonyabb szintű munkát kénytelenek végezni, vagy egyetemesen fizetett tétlenségre vannak kárhoztatva.* A társadalmi szükségletek figyelmen kívül hagyásának, az érdekeltségi rendszer „diszfunkciójának" sajátos megnyilvánulása volt az elmúlt évtizedben, hogy a végzősök állandó lakóhelyükhöz, illetve a képzési intézményhez közel eső munkahelyek, továbbá egyes magas tekintélyű intézmények formális egyezke-

dései nyomán „engedékenyen" tágították álláskínálatukat, és ily módon évről évre a reális szükségleteket jóval meghaladó számú végzőst foglalkoztatnak.

Az, hogy új gazdasági realitások e kivételes megoldások lehetőségét radikálisan korlátozták, másodlagos jelentőségű. A tényleges szükségletek azonban jelenleg nehezen mérhetők, és a legtöbb munkaterületen a központi létszámszabályozás lehetőségei igen korlátozottak. Gondokat okoz továbbá, hogy egyes pályákon, illetve munkahelyeken a fiatalok továbbképzéséhez, szakmai előrejutásához sem kielégítőek a feltételek.

Az empirikus szociológiai felmérések is tanúsítják: a kezdő diplomások teljes értékű foglalkoztatását nagymértékben megnehezíti, hogy az egzisztenciális függőséggel járó tanulói státus időbeli kitolódása következtében a fiatal értelmiséginek a végzést követő 1–5 év alatt egyidejűleg kell első munkahelyén beilleszkednie, illetve a szakmai továbbfejlődéshez nélkülözhetetlen ismereteket elsajátítania, ezekben az években vállalkozik a házasodásra, családalapításra, önálló lakás megszerzésére és berendezésére, a diplomás nőknél ezekre az évekre esik az első gyermekek születése, nevelése.

Az elhelyezkedéssel kapcsolatos tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a szakemberszükségleti tervezés és az oktatástervezés mindaddig nem lehet kellően hatékony, amíg az oktatásfejlesztés, valamint a foglalkoztatáspolitika gyakorlatában nem sikerül kellőképpen számba venni, illetőleg megfe-

lelő mértékben befolyásolni azokat a gazdasági, szociológiai és társadalomlélektani tényeket, amelyek szerepet játszanak abban, hogy hol, illetve milyen munkakörökben helyezkedjenek el a felsőoktatásból kikerülő hallgatók.

A diplomások foglalkoztatása

A munkahelyi és képzettségi struktúra meg nem felelését, az inkongruencia elnevezéssel számon tartott tünetegyüttest nemcsak a pályakezdéssel kapcsolatos zavarok magyarázzák. E rendkívül összetett jelenség sokoldalú elemzésére nem vállalkozhatunk. Az értelmiségiek pályamozgása, a diploma „hasznosulása", pontosabban az e területen tapasztalható zavarok számbavétele szempontjából azonban kikerülhetetlen a hazai vizsgálatok néhány megállapításának felidézése és értelmezése.

A hatvanas években, illetve a hetvenes évek elején végzett megfelelésvizsgálatok alapján képet alkothatunk arról, hogy egyes szakmákban, ágazatokban hozzávetőlegesen *mekkora a képzettségük szintjétől vagy irányától eltérő munkakörökben foglalkoztatottak aránya.* Olajos Árpád 1971-es adatok alapján úgy találta, hogy a munkakör és a szakképzettség az egyetemi végzettségűek 87,5%-ánál egyezik meg teljesen. Az átlagnál kedvezőbb az orvosok és a gyógyszerészek, valamint a tanárok foglalkoztatása (99,5%, illetve 90,8%), az átlag körül mozog a műszaki mérnökök, mezőgazdasági

mérnökök és állatorvosok, valamint a közgazdászok foglalkoztatása (86,9%, 87,5% és 87,7%), ezzel szemben a jogászoknál igen alacsony a megfelelés: 63% dolgozott végzettségének megfelelő állásban.

Arra a kérdésre keresve választ, hogy *az adott munkakört megfelelő képzettséggel rendelkező egyén tölti-e be*, szintén eltéréseket tapasztaltak. Így például a gazdasági vezetők között a felső- és középszintű kategóriákban csak 60,5%, illetve 61,8% azoknak az aránya, akiknél a munkakör teljesen megfelelő képzettséggel párosul. Hasonló, bár kisebb mértékű eltérés tapasztalható a műszaki vezetők esetében (felső szinten 73,8%, középszinten 77,6%).

És végül: ha a népgazdasági ágazatok szerinti bontásban vizsgáljuk a diplomások foglalkoztatására vonatkozó adatokat (a KSH vizsgálatai alapján), megállapítható, hogy a 20–29 éves korosztályhoz tartozó, különböző ágazatokban dolgozó szakemberek között igen nagy a különbség abból a szempontból, hogy milyen mértékben tudják hasznosítani képzettségüket. Míg az egészségügyi és kulturális szolgáltatások területén, valamint a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás terén viszonylag magas azoknak a száma, akik képzettségükkel teljesen megegyező munkakörben dolgoznak, addig az építőiparban, a kereskedelemben, továbbá a személyi és lakásszolgáltatások terén már jóval alacsonyabb volt ez az arány.

A vizsgálatok gyakorlati értékét, orientáló szere-

pét nem vitatjuk, de a felmérések önmagukban *nem* alkalmasak annak megismerésére, hogy milyen társadalmi folyamatok eredményeként termelődik újjá napjainkban is a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek a képzési szinttől eltérő foglalkoztatása.

A módszertani nehézségeket maguk a kutatók is jelzik: vitatható, hogy a szakember – jelen esetben a diplomás – képzettsége mely munkakörben tekinthető „egyezőnek" vagy „eltérőnek". E dilemmát csak részben oldják fel az alapminősítési változatok: a „teljesen", a „részben egyező" és az „egyáltalán nem egyező" alaptípusok megkülönböztetése vagy ezek további bontása aszerint, hogy a képzettség és a munkakör részbeni vagy teljes meg nem egyezését a „szakirány eltérése", a „túlképzettség" vagy az „alacsony", „kisebb képzettség" magyarázza. Részben oldják fel, mert az összehasonlított „egységek" pontos meghatározása vitatható. Kérdéses, hogy a nyilvántartás és adatközlés alapjául szolgáló, például a mérnöki munkakörre vonatkozó meghatározások helyesek és elfogadhatók-e. E kérdés indokoltságát erősíti az a tény, hogy a tudományos-műszaki haladás mai feltételei között – utaltunk Jánossy Ferenc kutatásaira – gyorsabban módosul a munkahely struktúrája, az ismeretek tartalma és terjedelme.

A számoknak tehát *nem tulajdoníthatunk* abszolút jelentőséget, de az inkongruencia – a meg nem felelés – tényét *sem minősíthetjük* – legalábbis nem egyértelműen – minden megnyilvánulási formáját illetően *negatív jelenségként*. A képzettség konver-

tálhatóságának irányában való foglalkozásváltás a műszaki haladás természetes kísérőtünete.

Bármilyen óvatosan kezeljük azonban a vizsgálat eredményeit, az adatok mégis *komoly tanulságokat kínálnak* az értelmiség foglalkoztatása, a közel két évtizedes tanulás során felhalmozódó tudás hasznosulása szempontjából. A mérnöki munkakör példájánál maradva: Magyarországon 1949-ben 12 000, 1963-ban 43 000, 1971-ben körülbelül 96 000 (az OT szerint 110 000) aktív kereső rendelkezett mérnöki vagy azzal közel azonos diplomával. E létszám körülbelül 25–30%-a mezőgazdasági szakképzettségű volt. A mérnöki funkciókat betöltő személyek számát a KSH 102 000-re becsülte 1970-ben (beleértve a mezőgazdaságiakat is), és az e munkahelyeken dolgozók közül 58 000-nek volt felsőfokú végzettsége. A fenti adatokat elemezve a kérdés egyik legkiválóbb hazai szakértője, Révész András, két következtetést vont le: „egyrészt legalább 102 000 − 58 000 = 44 000 mérnökinek minősített munkahelyet, az összes ilyen munkahelyek 42,5%-át középfokú és annál alacsonyabb képzettséggel rendelkezők töltötték be; ugyanakkor legalább 96 000 − 58 000 = 38 000 mérnöki diplomával rendelkező személy, az összes mérnöki diplomások kereken 40%-a nem dolgozott mérnökinek minősített munkakörben". Révész András is megkérdőjelezi, hogy a nyilvántartás és adatközlés alapjául szolgáló, a mérnöki munkakörre vonatkozó definíciók helyesek és ténylegesen elfogadhatók-e, majd hozzáteszi: „Még ha a

fenti adatok eltúlozzák is a mérnöki munkakörben mérnöki diploma nélkül dolgozók létszámát és arányát, ha azonfelül a mobilitást és a helyettesíthetőséget az esetek nagy részében elismerjük, és jogosultnak tartjuk, akkor is elgondolkoztató, hogy a munkakörök és a képesítések egybeesésének ilyen jelentős hiánya mögött milyen értékrendbeli és ösztönzési anomáliák rejlenek, s milyen módon lehet elérni a munkakör és képesítés jobb egyeztetését."

Olajos Árpád számításai részben eltérő arányokat mutattak, a rendelkezésünkre álló, finomabb bontásokra lehetőséget nyújtó jogász- és orvosvizsgálatok pedig a tények értékelésében helyezik máshová a hangsúlyokat. Közös eleme azonban e vizsgálatoknak, hogy a „deficitet" túl magasnak tartják.

Az idézett szociológiai vizsgálatok adatai nemcsak a hatékonyság szempontjából figyelemre méltóak, ugyanis valószínűsítik, hogy a különböző társadalmi helyzetű családból származó diplomások eltérő százalékban találhatók a nem képzettségüknek megfelelő munkakörben tevékenykedők között. Az ELTE Szociológiai Tanszékének orvosvizsgálata például dokumentálta: mennél nagyobb arányú a végzettek között a városokhoz, illetve a vonzáskörzetükhöz tartozó beiskolázott, előnyös társadalmi helyzetű családok gyermeke, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az adott település legvonzóbb munkahelyeire törekednek. És ha az adott évben ez nem mindannyiuknak sikerül –

átmeneti vagy tartós megoldásként állást vállalnak az említett városokban képzettségüktől eltérő munkakörökben, vagy pályaelhagyókká válnak. Meglehetősen gyakori például végzett orvosoknál a „kivárás", azaz egy-két évig egyáltalán nem vállalnak munkát, csak hogy a kívánt településen maradhassanak.

Ezt kiegészítő s ezzel ellentétes irányú folyamat: a hátrányos helyzetű diplomások képzettségüktől eltérő vagy képzettségüknél, készségeiknél alacsonyabb szintű állást vállalnak, hogy ily módon oldják meg egzisztenciális problémáikat (mindenekelőtt lakásgondjukat). Okkal feltételezik tehát a kutatók, hogy az inkongruens foglalkoztatás okai között szerepet kap az egyetemekre kerülők *nemek szerinti, földrajzi és szociális származási összetétele is.*

Bármily mértéktartóan ítéljük meg e vizsgálatok eredményeit, *a tények megkérdőjelezik a szűk szakmai profilok szorgalmazásának létjogosultságát,* s közvetve *az elméleti alapozó tárgyak, a konvertálható ismereteket s azok gyakorlati értékét, a folyamatos továbbképzés szükségességét bizonyítják.* A megfelelésvizsgálatok adatai, „törékenységük" ellenére, azok álláspontját erősítik, akik szerint a munkaerő társadalmi újratermelésének hatékonyságát nem fokozza, hanem csökkenti a korai szakosítás, a műveltségi alapok „beszűkítése", az elméleti alapképzés háttérbe szorulása, a képzési struktúra hozzáigazítása a technikai munkamegosztás részfolyamataihoz. A szakmunkaerő-tervezés csak

akkor lehet eredményes, ha fokozatosan lebontják az oktató intézmények és a munkahelyek, a tanulás és a munka közötti merev válaszfalakat, s a munkavállaló, a munkáltató, a képző intézmény egyaránt felismeri: *a képzés, az átképzés, továbbképzés folyamatosságát és ismeretek korszerűségét méltányoló bérarányok együttese játszhat csak megfelelően ösztönző szerepet.* Ez esetben az inkongruencia nem minősül „sorscsapásnak", hanem a gyors technikai-társadalmi változások természetes kísérőtünetének, s kialakítható egy olyan mechanizmus, amelynek hatására a szakmastruktúra változása optimális ütemben s a diplomás munkaerő részvételével valósulhat meg. Természetesen ezek az alapelvek a középfokú szakemberképzésre, illetve átképzésének lehetőségére is vonatkoztathatók.

A „pedagógiai élethelyzet" és az értelmiségi szerepkörre való felkészülés

Gondolatmenetünkben fontos – ha nem középponti – helyet foglal el az az állítás, hogy a felsőoktatási intézmények – s különösen az egyetemek – társadalmunkban nem lehetnek szakembergyárak, hogy jóllehet a szocialista felsőoktatás elsőrendű feladata a szakemberképzés, ezen intézmények egyidejűleg az értelmiség szocializációjának műhelyei is.

Az értelmiségi szerepkörre való felkészülés nem szociálisan semleges mezőben, ideológiailag légüres térben realizálódik: a felsőoktatási intézmé-

nyek pedagógiai műhelyek, kutatási egységek s egyben fontos társadalmi viszonylatok találkozási pontjai. Az egyetemi-főiskolai hallgatók a fiatal diplomások sorsát saját sorsukként élik meg: a *távlati vonalak* a személyiség szerveződésének fontos tényezői. Ezért orientáló hatásúak az adott pálya elhelyezkedési lehetőségeiről szerzett információk. Természetesnek kell tekintenünk, hogy a szakmát jellemző *társadalmi feltételekkel* kapcsolatos hírek sok csatornán keresztül eljutnak a hallgatókhoz, s mintegy a pálya előképeiként már az egyetemi évek alatt is hatnak világnézetükre, közérzetükre, moralitásukra, majdani közéleti szereplésükre stb. Ezért egyetempolitikai kérdés is a fiatal diplomások társadalmi beilleszkedése. E szempontból természetesen szakterületenként igen különböző feladatok válhatnak hangsúlyossá. Közös elemnek tűnik azonban minden területen olyan *érdekeltségi rendszer* kidolgozása és működtetése, amely arra ösztönzi a munkáltatókat, hogy képzettségüknek megfelelő munkakörben foglalkoztassák a pályakezdő diplomásokat, kezdeményezzék rendszeres bevonásukat a döntés-előkészítés és -ellenőrzés folyamatába, a munkahelyi vezetésbe.

Az értelmiségi szocializáció szempontjából nem kisebb jelentőségű *az egyetemek-főiskolák légköre, az egyetemi hallgatók társadalmi státusának megítélése*. Az egyetemi hallgató ugyanis sajátos helyet foglal el a társadalomban: intellektuálisan érett; ha fiú, az esetek többségében „katonaviselt", sokan családosak, önálló egzisztenciával ugyanakkor nem

rendelkeznek. Az egyetemi hallgató a képzési idő alatt a társadalomnak csak bizonyos intézményeivel tart szoros kapcsolatot, életének leggyakoribb és legjellemzőbb szituációja a „pedagógiai élethelyzet".

A „pedagógiai élethelyzet" – különösen a kollégiumokban – kedvez a fiatalok tömörülésének. E körülménnyel magyarázható, hogy az egyetemisták-főiskolások sajátos szubkultúrát alkotnak, hogy *a kortárs csoporton belüli érintkezés* gyakorisága és intenzitása messze felülmúlja a *nemzedékek közötti érintkezéseket*. Ezért törvényszerű, hogy a kortárs csoport az egyetemi hallgatók életvitelében is a társadalmi értékek, szakmai előképek, magatartásminták, politikai-ideológiai nézetek alakításának is terepéül szolgál. Az egyetemi-főiskolai diákság ugyanakkor *nem jellemezhető egységes társadalmi csoportként;* meglehetősen pontosan leképezi a társadalmi szerkezet sajátosságait. Mindenekelőtt a *család* közvetíti egy meghatározott réteg szerepmintáit, fogyasztási-viselkedési szokásait, az alapvető értékekhez való normatív viszonyulás rendszerét.

Az értelmiségi funkciókra való felkészítésnek azonban vitathatatlanul meghatározó tényezője az *oktatási-képzési folyamat*. S e vonatkozásban két, egymást kölcsönösen feltételező s mégsem azonosítható mozzanatról kell szólnunk. Az egyik „befogható", mérhető, pontosan szemléltethető: az ismeretek, készségek, jártasságok meghatározott köre. A másik – s szóljunk először röviden erről –

illékonyabb, láthatatlanabb, nehezebben megragadható. A tanárok, a szak- és közismereti tárgyak s az egész intézmény által kialakítható szellemiség, beállítódás: *az intellektuális érzékenység*.

Az *universitas literarum* romjaiból nem építhető újjá, az egyetem nem azonos az egyetemességgel. De – korunkban – az ismeretek, a szaktudományok és területek egymásrautaltsága – ha lehet – még hatványozottabban igaz. A szaktudományok által feltornyozott információhalom nem fér már el az emberi agyban. A tanulás készsége, az intellektuális érzékenység ezért fontosabb a tényfelhalmozásnál. S ez az érzékenység mindenekelőtt az összefüggések felismerésében tornáztatható. S erre az intellektuális érzékenységre a leendő gyakorlati szakembereknek nem kevésbé van szükségük, mint a tudósjelölteknek: az ismeretek *dinamikus* birtokbavételének igénye és készsége korunkban az ismeretek megújításának és hasznosításának egyre fokozottabb feltétele.

Ami az ismeretek, jártasságok, készségek körét illeti, e tanulmány jellegéből következően *nem* tantárgyi struktúrában kíséreljük meg számba venni azokat a tudáselemeket, amelyek a *szakprofiltól függetlenül nélkülözhetetlenek* azok számára, akik értelmiségi szerepre, a felsorolt intellektuális funkciók ellátására készülnek. Ilyen tudáselemnek tekintjük a *vezetési ismeretekkel és a munkaszervezéssel kapcsolatos készségeket, az anyanyelvi kultúrát, a kommunikációs készségeket, az adott szakterület*

történetének, társadalmi közegének, illetve két világnyelvnek az ismeretét, az önművelés készségét.

Felmerülhet persze a kérdés: mi szüksége van egy régésznek vagy egy művészettörténésznek vezetési ismeretekre, a munkaszervezéssel kapcsolatos jártasságokra? Az üzemmérnök, az agronómus, kórház- vagy iskolaigazgató e szempontból nyilván egyértelműbben megítélhető. De korunkban még a bölcseleti tudományszakokban is nő a teammunka jelentősége. Valamennyien szervezetekben élünk, közösségek tagjai vagyunk. Az említett példáknál maradva: a régész ásatásokat vezet, a művészettörténész munkahelye a múzeum. S ha a szakemberszerep mellett értelmiségi szerepre is készül, s a közművelődés munkásának is tekinti magát, fokozottabban szüksége van ismeretekre és készségekre. Az anyanyelvi kultúra fejlesztésének fontosságát, gondolom, nem kell külön indokolnunk. Korántsem ilyen természetes a felsőoktatás mai rendszerében a kommunikációs készségek fejlesztésének szükségessége. Pedig a közlési kultúra nemcsak a pedagógus, népművelő lételeme: az orvos gyógyító tevékenységében a szavak szerepe különösen jelentős. Harmonikus orvos–beteg-viszony nem épülhet ki, ha maga az orvos kommunikációs zavarral küszködik. S a műszakiaknál, közgazdáknál – ha más értelemben is – nem kisebb a tárgyalási készség szerepe.

Ami az adott szakterület történetét, társadalmi közegével kapcsolatos tájékozódást illeti, hasonlóan az előbb említett ismeretekhez és készségekhez,

ezt sem tantárgyi keretben gondoltuk végig, s nem tantárgyként javasoljuk. A képzési folyamat egészét úgy kell tervezni, hogy – ismét konkrét példával élve – az üzembe kerülő alumíniummérnöknek legyenek ismeretei az alumíniumtermelés jelenéről és fejlődési távlatairól, az ágazat szerkezetéről, az üzem, tröszt belső rendjéről, szervezeti felépítéséről, az érdekképviseleti szervekről, azok működéséről, a munkahelyi jogokról és kötelességekről. Vagyis hogy ne csak szakemberként, de állampolgárként, az üzemi közösség felelős tagjaként s egyik leendő vezetőjeként is felkészüljön feladataira, mert az üzemmérnök meghatározott számú ember munkájáért felelős. A két világnyelvet a kor kikerülhetetlen követelményének tartjuk, akárcsak az önművelés készségét.

Az említett ismeretek, készségek *módszeres* átadását és kifejlesztését – tapasztalataink szerint – csak néhány felsőoktatási intézményben kísérelték meg, illetve ahol igen, ott is csak egy-egy részterületet illetően s nem is kellő hatékonysággal.

A megoldási lehetőségek az egyetemi-főiskolai intézmények sajátosságainak megfelelően eltérőek. Tanulmányunkban ezért a megoldás lehetséges változataival kapcsolatban csak egyetlen *alapelvet* kívánunk hangsúlyozni: az adott ismereteket és készségeket mindenekelőtt a legnagyobb tekintéllyel rendelkező *szaktárgyak* közvetítsék. E téren feltételezhetően nem elsődlegesen az „időhiány", hanem a szemléleti egyoldalúságok képezik a legfőbb akadályt. Az orvosképzés gyakorlata ugyan-

akkor azt tanúsítja, hogy egyes tudományterületeken *külön tárgyak* bevezetése is szolgálhatja a jelzett célkitűzés fokozatos megvalósítását.

A felkészítés során rendkívül fontos szerepet játszanak az *ideológiai tárgyak*. Nem feladatunk a marxista stúdiumok hatékonyságának értékelése. Tanulmányunk célkitűzésével összhangban csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az egyetemi világnézeti-ideológiai oktatás nem töltheti be semmivel sem helyettesíthető szerepét, ha nem kellő mélységben elemzi a mai magyar társadalom szerkezeti jellemzőit, ellentmondásait, korunk meghatározó társadalmi folyamatait.

Az elmúlt két évtizedben számos kísérletnek lehettünk tanúi, amelyek a világnézeti tárgyakat a szak profiljához kívánták közelíteni. E kísérletek pozitív tapasztalatokat is kínálnak. E tárgyaknak az egyetem profiljához való közelítése maga után vonhatja azonban a kifejezetten filozófiai, politikai gazdaságtani problémák szakkérdésekben való feloldását. A „magasfeszültségű" ideológiai kérdések átemelése a „semleges" scientikus mezőbe, *nem* célravezető. A hallgatók korunk ellentmondásaival kapcsolatos dilemmái megválaszolatlanok maradnak, miközben a szakkérdések megfelelő mélységű kifejtését sem tudják biztosítani. Fennáll annak a veszélye, hogy a világnézeti tárgyakat másodosztályú szaktárggyá fokozzák le.

Az értelmiség szocializációja szempontjából különösen nélkülözhetetlen az emberi létezés *filozófiai* problémáinak korszerű kifejtése. Nem „szakfi-

lozófiák" kellenek: *a kiemelkedő színvonalú szaktárgyak színvonalán kell kifejtenünk a marxista filozófia kérdéseit.* A jelenidejűséget és a konkrétságot a szocialista és a kapitalista világrendszer meghatározó gazdasági, társadalmi folyamatainak tárgyszerű és koncepciózus elemzése biztosíthatja. S e vonatkozásban kitüntetett helyet kell biztosítani az adott szakterület működési keretéül szolgáló *szociológiai-közgazdasági* feltételek részletesebb elemzésének. A szakszociológiák bevezetése jól segítheti e feladat megvalósítását.

Számos egyetemen, főiskolán megoldatlan az oktatási folyamatnak a *gyakorlathoz* való folytonos és szerves hozzákapcsolása. Az orvosegyetemek klinikákra épülő tanulmányi rendszere e szempontból rendhagyó, de az orvosegyetemen sem tekintik kielégítőnek a munkafeladatok folyamatos – a tudásszintnek megfelelő – beépítését a képzési folyamatba. A hallgatók szó szerint *„hallgatói"* az egyetemnek, s mintegy *„kiülik"* az egyetemi éveket. Ma sem teljesen időszerűtlenek Németh László alábbi szavai: „A foglalkozások a legjobb pedagógusok; a konyha többre tanítja a szakácsinast, mint a szakács, a hegedű többre a tehetséget, mint mestere. Az egyetemeken nincs konyha és nincs hegedű. Ott szakács van és zenetanár. A foglalkozást eltakarja a hallgató elől az előadás. Az egyetemi hallgatók tulajdonképpen foglalkozás nélküli emberek, akik beszámolókat hallanak a munkáról, amelyet maguk nem kísérelnek meg soha." Az egyetemi hallgatók időmérlege legtöbb helyen nem

igazolja a gyakorlatok, „terepmunkák" tanmenetbe való rendszeresebb beépítését elhárító érveket. A több mint kétszáz munkaszüneti nap bő mozgásteret kínál: sem a közéletiséget, sem a munkamorált nem erősíti az egyetemi és főiskolai oktatás mai óra- és vizsgaközpontúsága, a követelmények és jogok egyoldalú értelmezése.

Újabb pozitív kísérletek is tanúsítják, ahol lehetőség nyílik az elméleti képzéssel párhuzamos terepmunkára, ott a szervezési, óraegyeztetési bonyodalmak ellenére előlegezhetők az előnyök. A terepmunka a tananyag kritikusabb elsajátítására készteti a hallgatókat, jelentős motivációs tényező, az önálló feladatmegoldás önművelésre ösztönöz, s részben ellensúlyozhatja a *felsőfokú képzés egyik legfájóbb strukturális fogyatékosságát, hogy az „egyetemi és főiskolai polgárok" csak közvetlenül a végzés előtt, rosszabb esetben a pályakezdéskor vagy még később kerülnek először felelősségteljes, önálló döntést igénylő helyzetekbe.* Átfogó elemzések, szociológiai-pedagógiai vizsgálatok nem állnak rendelkezésünkre, de a részleges tapasztalatok azt valószínűsítik, hogy sok szakterületen még a munkaritmus beidegződése is gondot okoz a pályakezdőknek, mert nem alakul ki fokozatos átmenet a tanulási kötelezettségek szakaszossága és a későbbi folyamatos munkavégzés kötelmei között.

Az értelmiségi szocializációnak fontos feltétele az egyetemek intellektuális tágassága: széles látókörű, több tudományterületen jártas, interdiszciplináris szemléletű értelmiségi szakemberek képzé-

sét a *felsőfokú oktatás túlzott széttagoltsága, a karok, egyetemek közötti elszigeteltség* nagymértékben megnehezíti. Azokon a településeken, ahol csonka, egy-két karral rendelkező felsőoktatási intézmény működik, eleve kevés lehetőség van arra, hogy a hallgatók szakmájuk vagy más értelmiségi funkciók gyakorlásához (esetleg saját érdeklődésük kielégítéséhez) szükségesnek tartott tantárgyakat hallgathassanak más oktatási intézményben. De még a több karral, több egyetemmel rendelkező városokban sem intézményesített a „vendéghallgatás".

Sok irányúak az *ifjúsági mozgalom* lehetőségei és kötelezettségei az értelmiségi szocializáció elősegítésében. Az egyetemi KISZ-élet elemzése nem feladatunk. Annak a meggyőződésünknek azonban hangot akartunk adni, hogy *a hallgatók közéleti érdeklődésének fejlesztése és demokratizmusa, a pozitív kezdeményezések határozottabb támogatása, az ifjúsági mozgalom erősítése az értelmiségi szerepre való felkészülés nélkülözhetetlen feltétele.*

6. Az értelmiség és a közművelődés

Az emberi nem kulturális egysége cél, és nem állapot. A *„művelt emberek"* csoportja napjainkban már nem önálló társadalmi réteg, mindenki rendelkezik meghatározott műveltségi alapokkal; a különbség a kimunkáltságban, a műveltség alkotóelemeinek magasabb fokú szerveződésében és elrendezettségében, a művelődés feltételeiben nyilvánul

meg. De a társadalom kulturális rétegzettsége tény, mint ahogy az is tény, hogy e kulturálisan rétegzett térben az értelmiség művelődésbeli adottságai a legkedvezőbbek. Az 1980. évi népszámlálás előzetes eredményeiről készült jelentés e szempontból rendkívül tanulságos adatokat közöl:

A 7 évesnél idősebb népesség aránya
a legmagasabb iskolai végzettség szerint:

Év	Száz 7 éves és idősebb személy közül					
	Nem járt iskolába	Általános iskola 1–7 osztályát végezte	8	Szakmunkásképzőt	Középiskolát végzett	Felsőfokú iskolát
1960	4	67	22	–	5	2
1970	2	52	28	5	10	3
1980	2	40	29	10	14	5

Mivel korábban más összefüggésben elemeztük a fejlődés főbb jellemzőit, itt e számokat csak az értelmiség kultúraközvetítő szerepköre – ha tetszik – kötelezettségei szempontjából idéztük.

Tudatában vagyunk annak, hogy korántsem minden diplomás rendelkezik pedagógiai vénával, hogy az érettségizettek, művelt szakmunkások között nem kevés a diplomás szakembernél intelligensebb, olvasottabb, a közművelődésben sikerrel szerepet vállaló érettségizett tisztviselő, művelt munkás vagy termelőszövetkezeti dolgozó. A nagy számok törvényeit s nem utolsósorban megtett

életútjukat, lehetőségeiket tekintve mégis mások a diplomások esélyei és kötelezettségei a művelődésben, a *kultúra közvetítésében.*

A megjelölés – *kultúraközvetítő* – nem elég pontos. A kifejezés „tegnap" kialakult gyakorlatot, hagyományt tükröz. E metafora ugyanis azt sejteti, hogy az értelmiség „rendelkezik" a kultúrával, amit továbbad, a kész ismeretanyaggal, amit terjeszt. A helyzet korunkban azonban e vonatkozásban is alapvetően megváltozott. A szaktudás valóban szilárd kiindulópontot jelent*het* a művelődés folyamatában, de *csak* kiindulópontot. Egyrészt a szakműveltség korunkban maga is mobil, folyamatosan karbantartásra szorul. De módosult a „tanult ember" kulturális státusa abban az értelemben is, hogy a magas képzettség ismeretszegénységgel társul a tudás más tartományaiban. A fiatalon megszerzett műveltségi alapok – különösen, ha azok a korai szakosodás következtében nem elég fundamentálisak – s a szakműveltség e szempontból csak kiindulópontot biztosítanak. A *szakértelmiség* fogalma ennyiben korlátokra utal: *aki a tudás meghatározott szféráiban professzionista, más területeken műkedvelő,* jóllehet alapképzettségéből következően a tájékozódáshoz legalábbis a rokon területeken az adottságai kedvezőbbek. Az értelmiségi, aki önmaga kultúráját továbbépíti, ily módon nemcsak kultúraközvetítőként, ismeretterjesztőként van jelen a közművelődés folyamatában, hanem túl szakmája illetékességi területén, „befogadóként" is.

Az értelmiség társadalmi szervezeteinek hálóza-

ta igen kiterjedt: az MTESZ, a pedagógiai, történettudományi, közgazdasági, szociológiai, pszichológiai társaságok, orvostudományi egyesületek, az irodalmi és művészeti szövetségek keretéül szolgálnak a tudományos ismeretek, a kulturális értékek cseréjének, a TIT az ismeretközvetítő tevékenység közege, a vitáin a társtudományok eredményeivel is megismerkedhetnek az egyes értelmiségi szakmák érdeklődő képviselői. Nyugtalanítóan alacsony azonban azoknak a száma, akik ezen társaságok üléseire, rendezvényeire eljárnak, és ott szerepet is vállalnak. S a TIT kivételével valamennyi *szakmai* elv szerint szerveződik, ami célszerű és nélkülözhetetlen a „tárgyi szakszerűség" karbantartása, szakmai információk cseréje szempontjából, de nem – vagy nem kielégítően – segíti a szakmák közötti információcserét, a rokon tudományokban való rendszeres tájékozódást, a kitekintést távolabbi területekre, az öntevékeny művészeti mozgalmakban való részvételt. A folyóiratok is alapvetően szakmai elv szerint szerveződnek, ami ugyancsak célszerű a szaktudás folyamatos megújítása szempontjából, de nem megnyugtató, hogy a szükségesnél kevesebb az interdiszciplináris folyóirat, a társtudományok eredményeit bemutató ismeretterjesztő írás.

A szakmai és „egyetemes" fórumok szembeállítása vagy merev elválasztása természetesen nem lehet cél, ellenkezőleg, több érintkezési felületet, *közvetítő közeget* kell kialakítani, beleértve ebbe a klubokat, vitafórumokat, a társasági élet kereteit.

S igen hasznos volna, ha a művelt, újító gondolatokkal foglalkozó munkások, az új utakat kereső fiatal szakemberek, tapasztalt értelmiségiek találkozási pontjává válhatnának. Antonio Gramsci reménykedett egykoron, hogy a szocialista társadalomban a gyökeresen újjászervezett akadémiák lesznek a kulturális forradalom tényezői, e munka erjesztői és szervezői, hogy éppen az akadémia országos és területi testületei szintetizálják „az ipari konferenciákat, a munka tudományos szervezeteinek tevékenységét", a gyárak laboratóriumaiban folyó kísérleteket, fogják össze „a vidéki szekciókat, a városi és falusi helyi klubokat". E munka keretében megvalósíthatónak tartotta a meglevő kulturális intézmények különböző típusainak: a kulturális intézeteknek, nyelvészköröknek, az akadémia tudományos-kulturális szekcióinak termékeny együttműködését. „Így kiegészíthető lenne a hagyományos akadémiai munka, amely inkább foglalkozik a múlt tudományának rendezésével, a nemzeti gondolkodás átlagos szintjének rögzítésével, mint a szellemi tevékenység vezetőjeként a közösségi élettel, valamint a termelés és a munka világával összekapcsolt tevékenységgel... Minden helyi körben szükségszerűen meg kell szervezni az erkölcsi és politikai tudományok szekcióit és ezekkel szoros együttműködésben kiépíteni más sajátos szekciókat is, ahol meg lehetne vitatni az ipari, a mezőgazdasági munka (gyár, föld, hivatal stb.) szervezésének, ésszerűsítésének technikai problémáit..."

Az értelmiség népművelő, ismeretterjesztő munkássága hazánkban nem előzmény nélküli. Az értelmiség jobbjai mindig feladatuknak tekintették, hogy részt vállaljanak a kultúra fehér foltjainak felszámolásában – vagy legalábbis csökkentésében. Az elmúlt évtizedekben megsokszorozódott a hivatásos közművelődési szakemberek száma; a Szabó Ervin-i, a móriczi, a kodályi hagyományok folytatása – új feltételek között – mindenekelőtt az ő feladatuk. A népművelési és könyvtárszakok képzési rendszerében mutatkozó feszültségek ellenére az eredmények tanúsítják: könyvtárosok, muzeológusok, népművelők ezrei önfeláldozóan és tiszteletet ébresztő hivatástudattal tevékenykednek a kultúrházak, klubok, öntevékeny művészeti mozgalmak, a táncházmozgalom irányítóiként és szervezőiként. S nemcsak a hivatásos népművelők. Jóllehet részletező vizsgálatok nem állnak rendelkezésünkre, számos intézmény tapasztalata alapján megállapítható: az értelmiség számottevő csoportjai tekintik kötelességüknek az egyetemes és nemzeti kultúra értékeinek terjesztését, a közművelődés intézményes formáiban való folyamatos részvételt.

Hagyományosan e feladat elsősorban a pedagógusokra hárult, s az ún. technikai intelligencia – mérnökök, agronómusok, továbbá a közgazdák, orvosok – csak kisebb mértékben érezték hivatásbeli kötelességüknek vagy értelmiségi szerepválla-

lásból következő feladatuknak az ismeretterjesztést, a kulturális értékek módszeres továbbadását. (Leginkább a szocialista orvos- és mérnökcsoportok tagjai, a közegészségügyi szervezők s a két világháború közötti évtizedekben a Széchenyi Szövetségben tömörült fiatal értelmiségiek, a parasztkollégisták vállaltak ilyen feladatokat.) Az értelmiség szakmai struktúrájának korszerűsödése nyomán e szakmai csoportok képviselői is nagyobb számban kapcsolódtak be a közművelődésbe. Szerepvállalásukat nemcsak tudományos egyesületek ilyen irányú munkássága dokumentálja, de a TIT tagságának átrétegződése is ezekben az évtizedekben, jóllehet nem téveszthetjük szem elől, hogy jelenleg csak a diplomások megközelítően 5%-a társulati tag.

A legszámottevőbbek az eredmények a honismereti és helytörténeti kutatások szervezésében. Az ismeretek öntevékeny gyűjtése, és azok kreatív elsajátítása ebben a Hazafias Népfront támogatásával mozgalommá terebélyesedő „közművelődési formában" egészséges lokálpatriotizmussal társul, s erősíti a nemzeti identitástudatot, a nemzeti-népi kultúra tárgyi emlékei iránti érdeklődést és megbecsülést.

Méltányolva a szakmai ismeretterjesztés, az iskolán kívüli aktív, önkéntes, önálló és szervezett közművelődés jelentőségét, e területen minőségi fordulatról még nem beszélhetünk, de kibontakoztak, felerősödtek biztató kísérletek, új pozitív kezdeményezések.

A tudás, az ismeret a kultúra fontos eleme, de a kultúra fogalma egyetemesebb. *A szocialista kultúra életvitel, életforma, otthont teremtő ízlés, magatartás, a társas érintkezés rendje, olyan értékek, jelek, jelképek, hagyományok együttese, amelyek a technikai fejlődés vívmányait emberi léptékűvé teszik, amelyek erősítik a nemzetközi szolidaritást, összetartó erőt jelentenek a nemzet, a család, a munkahelyi, lakóhelyi közösség életében.*

Az értelmiség kultúraközvetítő funkciói ebből következően nem korlátozódnak az ismeretek továbbadására, a népművelés intézményeiben való részvételre. E funkció a szocialista kultúra idézett értelmezéséből következően *kulturális minták közvetítését, a véleményirányítás mozzanatát is magában foglalja.* S e szempontból nem a szavak hatása a döntő: *életmintát mindenekelőtt a valóságos életvitel közvetít, véleményirányító szerepe a tettekkel alátámasztott szóbeli állásfoglalásnak van.*

Az értelmiségiek szerepe a közművelődésben elsősorban nem a rendezvényeken való formális részvétel számával mérhető. Minden üzem, műhely, intézmény, termelőszövetkezet potenciális közösség, s e lehetőség akkor válik valósággá, ha tudatosulnak az adott emberi társulás – intézmény – távlatai, ha érzékelhetővé válnak létezésének *erőterei* és a meghatározó *érdekviszonyok.* Ezek értelmezésében, kidolgozásában, tudatosításában fontos feladatok hárulnak az értelmiségiekre, különö-

sen a vezető és egyéb munkakörökben dolgozókra. Mindez természetesen elválaszthatatlan a szocialista demokrácia fejlődésétől, de *a szocialista demokrácia nemcsak feltétele e folyamatoknak, hanem tartalma is:* ha egy alumíniumipari dolgozó tudja, honnan indult a magyar alumíniumipar, mi a pozíciója a világban, hogyan alakul a bauxit, a timföld világpiaci ára, mi a magyar–szovjet együttműködés lényege, mi a gyár, az ország haszna a gyártott alumínium lemezből, mely országokban fejlettebb a gyártmánytechnológia, mit hoz a gyár számára a közeljövő, milyen elvek szerint osztják szét a nyereségrészesedést, tervezik-e sporttelep vagy bölcsőde építését, mi újság a városban, a megyében, ahol élnek és dolgoznak, kezdeményez-e a gyár lakásépítő akciót, s kiknek juttatja a felépített lakásokat, hol szórakoznak a gyár fiataljai, egyszóval, ha jól tájékozott, másképp és lehetőségei szerint érdemben tud hozzászólni az üzemi fórumokon s részt vállalni a döntésekben. Továbbá a mérnök szerepe meghatározó lehet a munka kulturáltságának biztosításában, mint ahogy kulcsszerep vár a tervező építészre, a várostervezőre az életforma kereteinek alakításában, az orvosra a lelki higiénia, a kulturált életvitel feltételeinek megteremtésében.

A lakóhelyi közösségekben – különösen a falvakban – a kultúraközvetítő, mintaátadó, véleményirányító funkció még nagyobb jelentőségű. Bábolna, Nádudvar példája mutatja, hogy milyen tartalékokkal rendelkezünk e területeken. A közművelődés ügye szempontjából ugyanakkor nyugtalanító,

hogy a kisebb falvakból és településekről kivonul az értelmiség, mint ahogy ezért okozhat akaratlanul is zavart az adott emberi közösség tájékozódásában az olyan értelmiségiek életvitele, akik a „szellem lapályain élnek", vegetálnak, értékközömbösek, konzervatív eszményeket képviselnek.

Korántsem azzal a céllal, hogy csökkentsük a kultúraközvetítő szerepkör megvalósításában mutatkozó fehér foltok vagy erőtlenség jelentőségét, hanem azért, hogy reálisan ítéljük meg az e téren való előrehaladás nehézségeit, idézzük egy UNESCO-vizsgálat – két fejlett, jelentős kulturális hagyományokkal rendelkező tőkés országra vonatkozó – adatait. 1976-os adatok szerint a francia háztartásokat három kategóriába lehet osztani, ezek mindegyike a lakosságnak körülbelül egyharmadát teszi ki:

- 30%-nak 5 db-nál kevesebb könyve van (27%-nak egyáltalán nincs könyve);
- 33%-nak 5–50 db közötti könyve van;
- 37%-nak 50-nél több könyve van.

S egy svédországi adat.

Azoknak az embereknek a százalékos aránya, akik az egész év folyamán nem „gyakorolnak kulturális tevékenységet":

nem mennek soha moziba 58%;
nem mennek soha színházba, hangversenyre, múzeumba stb. 60%;
nem olvasnak soha könyvet 28%;
nem vesznek részt sem tanfolyamokon, sem tanulókörökben 81%;
nem játszanak hangszeres zenét 85%.

Az értelmiségiek szerepvállalását a közművelődésben, a kultúra közvetítésében nyilvánvalóan meghatározzák az intézményes lehetőségek, s meghatározott elvek, így mindenekelőtt a tudás, a kultúra jellegével, az értelmiség szerepével, az általános és szaktudás viszonyával kapcsolatos elképzelések. De messzemenően befolyásolják a közművelődés mindennapos gyakorlatában való részvételüket a létviszonyok, a diplomások szociológiai jellemzői.

Más összefüggésben szólottunk arról, hogy az értelmiség szociális átrétegződése s „bővített újratermelése" egyaránt szerepet játszott abban, hogy megsokszorozódott az elsőgenerációs – munkás- és paraszti származású – értelmiségiek száma. Szólottunk arról is, hogy a magyar progresszió mozgalmainak a Horthy-rendszer évtizedeiben a legfontosabb követelései közé tartozott a kétkezi dolgozók gyermekeinek intézményesített továbbtanulási lehetősége, az úri, polgári értelmiség radikális felfrissítése. Ezt – az egész magyar társadalom demokratizmusától, szocialista átalakításától elválaszthatatlan – követelést a *közművelődés* szempontjából is meghatározó jelentőségűnek tekintették.

A szocializmus viszonyai között természetesen nemcsak a *kétkezi dolgozók* leszármazottai a szocialista eszmeiség hordozói, a dolgozók valós érdekeinek tudatosítása, közvetítése sem az ő kizárólagos kötelezettségük vagy kiváltságuk. Ugyanakkor el-

vitathatatlan, hogy a gyermekkorból hozott élményanyag, a szülői világgal való bensőséges kapcsolat potenciálisan érzékennyé teszi őket a halk folyamatok, a felszínen nem érzékelhető kapilláris mozgások észlelésére, s ha kapcsolatuk nem szakad meg a kibocsátó osztállyal, hamarabb sajátjukként fogadják el érveiket. A fizikai származásúak meghatározó jelenléte e szempontból is nagy jelentőségű. A fény- és árnyjelenségek bonyolult egymásba játszásától, a pozitív irányú változásokkal összefüggő, részben azokból következő ellentmondásoktól azonban – történelmileg érthetően – e terület sem mentes. Szólottunk a művelődésbeli *esélyegyenlőtlenségek* részleges újratermelődéséről, s ezzel összefüggésben az értelmiségiek rekrutálódásában mutatkozó feszültségekről, a fizikai dolgozók gyermekeinek helyzetéről az egyetemeken és főiskolákon a diploma megszerzését követően. Szólottunk arról, hogy a rendelkezésre álló adatokból a kutatók egy másodlagos, származásfüggő szelekciós mechanizmus jelenlétére következtetnek, hogy e mechanizmusok spontán erők játékainak eredői, hogy jelenlétükkel céltudatos ellensúlyozásuk érdekében számolnunk kell, hogy az értelmiségivé válás *nem* fejeződik be a diploma megszerzésével: a pályán való előmenetel, a szakmai csoportokra való integrálódás társadalmunk fejlődésének jelen szakaszában az elsőgenerációs értelmiségiektől többlet-erőfeszítést igényel. S ezek a – csupán folyamatosan feloldható – feszültségek a közművelődésben való szerepvállalásukat, időgazdálkodásu-

kat, közérzetüket is befolyásolják, jóllehet kulturális kormányzatunk a szocialista értékek közvetítésében e rétegnek elsődleges jelentőséget tulajdonít.

A női diplomások és a közművelődés

A *női diplomások* számának dinamikus növekedése a nők egyenjogúsításának eleme, a szocialista átalakulás fontos vívmánya. E történelmileg szükségszerű folyamatot – ha lehet, még határozottabban – jellemzi a pozitív és negatív folyamatok egymásba játszása, egyidejű jelentkezése.

Az ellentmondások már a rekrutáció folyamatában érzékelhetők. Az utolsó másfél évtizedben emelkedett a nők száma a kevésbé „rangos" felsőoktatási intézményekben. 1974-ben az OM adatszolgáltatása azt dokumentálta, hogy a nappali tagozaton – a férfiaknál átlagosan jobb felvételi eredményeik ellenére – valamennyi egyetemen és tanárképző főiskolán *a nők aránya alacsonyabb a felvettek, mint a felvételi vizsgázók között.* Ugyanakkor a közvélekedésben alacsonyabban rangsorolt, kevésbé értékelt műszaki, mezőgazdasági és számviteli főiskolákon, valamint a közművelődés káderutánpótlása szempontjából oly jelentős tanítóképző intézetekben *a nők aránya magasabb a felvettek, mint a felvételi vizsgázók között.*

E rejtetten jelentkező és korántsem tudatos „korlátozó" törekvések ellenére a nők valamennyi értelmiségi szakmai csoportban növekvő szám-

arányban vannak képviselve. A dolgok természetéből következően a legmagasabb a képviseletük a fiatalabb évjáratokban: a 24–30, illetve a 30–40 évesek korcsoportjában. Csak egyetlen példát: a jogászvizsgálat tanúsága szerint a 30–39 éves bírók 50%-a, a 29 éves, illetve fiatalabb bírók 74%-a nő. E folyamat az egyes intézménytípusokban a női diplomások dominanciájához s végletes esetben az adott terület „elnőiesedéséhez" vezet, ami zavarok forrása lehet.

Utaltunk korábban a foglalkozások és intézmények hierarchizáltságára. Az orvosok vélekedése s a szakmai és kereseti lehetőségek objektív mutatói szerint is *legmagasabban rangsorolt intézményekben alacsonyabb, a legalacsonyabban rangsoroltak között magasabb a női munkavállalók száma.* Így az egészségügyi igazgatási szervekben, a közegészségügyi és tanácsi intézményekben a *legmagasabb a női diplomások száma.* Hasonló a helyzet az általános iskola alsó és felső tagozataiban és az ún. napközisek kategóriájában.

E rendkívül összetett jelenségsor kihatásait csak témánk szempontjából mérlegelhetjük. Így számolnunk kell annak a következményeivel, hogy a tehermentesítő intézkedések (bölcsődei és napközirendszer kiépítése, üzemi étkezés, a háztartási munkák gépesítése stb.) ellenére a gyermeknevelléssel és a háztartással kapcsolatos legnagyobb terhek változatlanul a nőkre hárulnak. Másfajta nehézségekkel kell megküzdeniük – különösen a falvakban és kisvárosokban – a hajadon vagy egyedül

élő, elvált diplomás nőknek. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy jelentős százalékuk elsőgenerációs értelmiségi, s hogy diplomájukat milyen intézménytípusban szerezték. Az eredmény: éppen a pedagógusnők többségénél jelentkeznek halmozottan azok a terhek és feszültségek, amelyek akadályozzák a közművelődésben való folyamatos részvételüket, rendszeres, igényes önművelésüket. E megállapítás a *női diplomások* – és túllépve az értelmiségen: a női munkavállalók – *más csoportjaira is kiterjeszthető.*

A településhálózat egyenlőtlenségei. A falun élő diplomások

A *falun élő diplomások* társadalmi helyzetében különösen jelentősek a változások. A kapitalizálódott, de rendi jellegzetességeit megőrző magyar falvakban a kisszámú s a társadalom alatti rétegként kezelt parasztságtól s az uradalmak világától egyaránt elzárkózó, illetve elzárt „értelmiségi társadalom" a papból, az orvosból, a patikusból, a jegyzőből, a kántortanítóból verbuválódott. Kapcsolatuk – a ritka kivételtől eltekintve – terméketlen társasági érintkezésre korlátozódott; távlatosság, dinamizmus leginkább csak a mezővárossá terebélyesedő nagyközségekben jellemezte a provinciákon élő diplomásokat. A „lámpás" szerepre vállalkozók az esetek többségében magányosak, elszigeteltek voltak.

Az ipari rendszerű mezőgazdasági termelés kialakulásával összhangban a céltudatos ipartelepítés, az iskolahálózat fejlesztése eredményeként községeinkben – az ún. törpefalvak kivételével – *viszonylag nagy létszámú diplomás réteg tevékenykedik*. A termelői szervezetben, a kommunális fejlesztésben közvetve vagy közvetlenül érdekelt szakértelmiségiek tevékenysége és irányító munkája a falu szocialista átalakulásának fontos tényezője.

Különösen dinamikusan nőtt a falun tanító tanárok és tanítók, valamint az agrárszakemberek létszáma. Az agrárszakemberek munkaviszonyát, lehetőségeit meghatározza az a körülmény, hogy fiatal és gyorsan fejlődő termelőszövetkezetek, termelői társulások munkájában játszanak szerepet. A változások egyik jellemző tünete, hogy az agrárértelmiség maga is igen tagolt, sokképletű: a mezőgazdasági egyetemet végzettek mellett ma már a dinamikusabban fejlődő mezőgazdasági nagyüzemekben gépész- és építészmérnököket, közgazdászokat, sőt egyes üzemekben matematikusokat, biológusokat és szociológusokat is foglalkoztatnak.

Az agrárszakemberek – különösen a vezető munkakörben tevékenykedők – korösszetétele is eltér más értelmiségi szakmai csoportoktól: a fiatalabb évjáratok jelenléte itt a legerőteljesebb. E réteg – közelebbről a termelői szervezetben való *közvetlen* jelenlétének – jelentőségét a közművelődés szempontjából fokozza az a tény, hogy 1977-ben a szövetkezeti parasztság 52,3%-a rendelkezett 0–7 osz-

tályos, 45%-a 8 osztályos végzettséggel, s hogy mindössze 2,5% volt az érettségizettek aránya.

A mezőgazdasági ágazat dinamikus fejlődése a szellemi beruházások indokoltságát, az agrárértelmiségiek alkotó-irányító készségét *is* igazolta. A közelről kinagyított kép azonban korántsem megnyugtató, s különösen nem az a közművelődés nézőpontjából. Az önmagunk által teremtett lehetőségek, új feltételek kihasználtsági foka messze nem kielégítő. A Szövetkezeti Kutató Intézet 1970-ben lefolytatott vizsgálatának tanulságai szerint a megkérdezett, vezető munkakörben tevékenykedő agrárértelmiségiek jövedelmi viszonyaikkal, az egész ágazat fejlődéséből következő előmeneteli lehetőségeikkel általában elégedettek. A dinamikusan fejlődő termelőszövetkezetekben, illetve állami gazdaságokban e vélekedések ma is jellemzőek.

Ugyanakkor a megkérdezettek 66%-a úgy látta, hogy helyzetük a mai, falun élő értelmiségi kategóriákkal szemben hátrányos. „Mert nagy az elfoglaltság, *kevés a szabad idő;* a termelőszövetkezet sajátos élete *elvonja a szellemi erőt, fékezi a szaktudás hatékonyságát;* a mezőgazdasági képzettség korántsem kapja meg azt a társadalmi elismerést, ami a pedagógusokat, orvosokat természetszerűen megilleti; a mezőgazdasági értelmiségit a tsz tagsága bármikor elküldheti."

Az iparban dolgozó műszakiakkal összevetve is rosszabbnak ítélik helyzetüket: „A mezőgazdasági üzemekben *a szervezettség, a technikai színvonal*

alacsonyabb, az eszközök korlátozott mennyisége áll csak rendelkezésre, így az üzemeltetéshez a vezetők részéről több, sokrétűbb ismeret, nagyobb igénybevétel szükséges; alacsonyabb képzettségű dolgozókkal és elöregedett tagsággal kell a termelést folytatni; a *hosszabb munkanap,* a munkában eltöltött ünnep- és vasárnapok nem mezőgazdasági specialitásként, hanem lényegében súlyos, hátrányos megkülönböztetésként értékelhetők; sok a *bizonytalansági tényező,* a szakember objektív okok miatt is megbukhat; a műszaki értelmiség városokban, ipartelepeken összpontosul, munkavállalási lehetőségei jobbak, a mezőgazdasági értelmiség *szétszórt településeken él, a munkahely-változtatás az egész család lakóhely-változtatását vonja maga után;* nincs az agrárértelmiség érdekeit védelmező szervezet."

A vélekedések a feltételezhető elfogultságok ellenére fontos tanulságokkal szolgálhatnak. Nemcsak azért, mert szociológiai értelemben a hamis tudat is társadalmi tény, más szóval a cselekvést befolyásoló realitás, hanem azért is, mert *a szubjektív helyzetértékelések a közművelődéssel kapcsolatos indítékokat is befolyásolják.* Az objektív léthelyzet bizonyosan differenciáltabb. Mindenekelőtt számottevő a különbség egyes községek urbanizáltsági szintje, intézményi ellátottsága között. Azokban a községekben, ahol dinamikusan fejlődő termelőszövetkezet működik, ahova ipar települt, amely saját középiskolával, művelődési házzal, áruházzal rendelkezik, s amelynek adottságai a településfej-

lesztési terv intézkedéseivel összhangban folyamatosan javulnak, egészen mások az értelmiségi életvitel feltételei is, mint a fejlődésben megrekedt, nem támogatott falvakban. Az úthálózat fejlődése is érdemben módosítja az adottságokat: ahol kedvezőek az útviszonyok, a város és a falu közötti távolság jelentősége csökken; a megyeszékhely, a főváros egyaránt néhány óra alatt elérhető. A vidéki élet előnyei társíthatók a város kínálta művelődési lehetőségekkel. A vélekedések mégis tükröznek országosan jellemző tendenciákat, jóllehet ezek erősségi foka a lokális adottságokra visszavezethetően az egyes településeken eltérő. Így ténynek tekinthető, hogy a vezető értelmiségiek a termelőszövetkezetekben a nagy mezőgazdasági munkák időszakában – gyakorlatilag kora tavasztól késő őszig – tizennégy-tizenhat órát töltenek munkában, kevésbé rendelkeznek szabadon a vasárnapokkal és ünnepnapokkal. A termelőszövetkezetek sajátos területi-szervezeti adottságai is fogyasztják a szabad időt, a tartalék energiákat stb. Ezen adottságok az *agrárértelmiségiek önművelődését s közművelődési szerepvállalását is messzemenően korlátozzák.*

A kulturális rétegképző szerepével kapcsolatban utaltunk a másodlagos szelekciós mechanizmusokra, amelyek az értelmiségiek területi elhelyezkedését is spontánul rendezik, illetve újrarendezik. A Társadalomtudományi Intézet, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont és a Népművelési Intézet vizsgálatai egybehangzóan arról tanúskodnak,

hogy az értelmiségiek munkavállalásában a településtípusok urbanizáltsági szintjével, intézményellátottságával, kulturáltságával összhangban, pontosabban attól függően három lényeges tendencia figyelhető meg:

Budapesttől a falvak felé haladva folyamatosan csökken az értelmiségiek aránya a lakosságban. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint a felsőfokú oklevéllel rendelkezők aránya a fővárosban 7,1%, a vidéki városokban 4,3%, a falvakban pedig 1,4%. Hasonló megoszlás figyelhető meg a fejlettebb és fejletlenebb falvak között.

A fővárostól a falvak felé haladva változik az értelmiség foglalkozásszerkezete, mégpedig úgy, hogy egyre csökken a *magas, illetve nő az értelmiségi vélekedésekben alacsonyan rangsorolt foglalkozásúak aránya.* Hogy az arányváltozást nem vagy nem meghatározóan az objektív szükségletek magyarázzák, azt jól dokumentálja az a tény is, hogy a mezőgazdasági diplomásoknak is csak 44,3%-a él községeinkben. Tehát *az értelmiségiek és vezetők csoportjában csökken a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és nő az alulképzettek aránya.*

E tendenciákat a szűkebben értelmezett egzisztenciális mutatók *nem indokolják:* a községekben, vidéki városokban a lakásviszonyok, a jövedelmek az országos átlagnál kedvezőbben alakulnak. Ugyanakkor a lokális adottságok nem kedveznek a társadalom helyzetváltoztatásának, kisebb a mozgástér. Még a dinamikusan fejlődő településeken élő diplomások is úgy ítélik meg, hogy az *értelmi-*

ségi életformához nélkülözhetetlen intézményi háttér hiányzik. A vezető munkakörben tevékenykedő agrárértelmiségiek szerint például – mint azt a Szövetkezeti Kutató Intézet már idézett felmérésében olvashatjuk –: „A szakmai fejlődés, az információk megszerzése, a szakmai előbbrejutás lehetősége kisebb falun; az infrastrukturális ellátottság, illetve az ebből való részesedés a városi lakosok esetében közismerten magasabb fokú; a gyermekek iskoláztatásának, általában jövőjének biztosítására, képességeinek kibontakoztatására falun kisebbek a lehetőségek; a kulturális, szórakozási lehetőségek hiánya, illetve azok parlagiasabb volta köztudott..."

A falun – vidéki településeken – élő értelmiségiekkel foglalkozó egyéb vizsgálatok is megerősítették ezt a feltételezést. A falun élő diplomások nem elhanyagolható hányada *átmeneti állomásnak tekinti a falvakban való munkavállalást,* idegenként él községében, melyet nem érez saját *közösségének.* Egy részük elkülönül, más kategóriák a község határán túl építik ki kapcsolataikat, vagy a környező városokban találván lakást, onnan járnak ki dolgozni. Sokan az áttelepüléshez nélkülözhetetlen anyagiak előteremtésére összpontosítják energiájukat. E közérzet, e beállítódás ellene munkál a közművelő tevékenységnek, a napjainkban még nélkülözhetetlen *küldetéstudatnak.* Ugyanakkor azon kisebbségre, amely a közügyeknek szenteli magát, és a közművelődésben is szerepet vállal, ilyen körülmények között aránytalanul nagy terhek hárulnak:

ők az „ügyeletesek" a Béketanácsban, a Hazafias Népfrontban, a TIT-ben, a tanács társadalmi aktívái között, ők írják az ünnepi beszédeket, közülük toborzódnak az úttörővezetők, KISZ-tanácsadók.

A fejlődésben megrekedt községekben az utóbbi években jelentősen csökkent az ott munkát vállaló vagy lakó értelmiségiek száma. A településföldrajz kategóriáit kölcsönvéve mindenekelőtt a *„tisztán agrárjellegű"*, a *„fejletlen hegy- és dombvidéki agrárjellegű aprófalvak"* s kisebb mértékben a *„közepes lélekszámú, mérsékelten fogyó népességű, hagyományosan falusi kapcsolatrendszerekbe illeszkedő aprófalvak"* helyzete kritikus. A Sajó-völgytől az országhatár mentén a Bodrogig húzódó terület például aprófalvas településszerkezetű: ezekben az átlagos lélekszám alig haladja meg a 600 főt. Ugyanakkor a településeknek csak 10%-a népesebb 1000 főnél. Még a terület „városa", Encs is csak harmadfél ezer lakosú. E 90 km hosszú, 20–30 km széles övezetben nagy kiterjedésű területeken még az 1000–3000 lakosú települések is hiányoznak, amelyek lehetővé tennék a falvak hierarchikus tagolódását, megfelelő hálózati egységek kialakulását. A Csereháton 75, a Zempléni–hegység Hegyköz területén mintegy 50, az Északi–borsodi Karszton 25 ezer főnél nem népesebb település alkot megszakítatlan tömböt. E körzetekben megritkultak, az aprófalvakból – különösen a hegy- és dombvidéki, tisztán agrárjellegű aprófalvakból – *gyakorlatilag evakuáltak a diplomás rétegek*. Számos olyan törpefalu van, ahol az egyetlen ott élő vagy rendszeresen

visszajáró „tanult ember" a pap. A tanyasi szórványtelepülések elhagyott iskoláiban is csak a miséző katolikus plébános, igehirdető protestáns tiszteletes fordul meg időszakosan. Ezeken a helyeken, saját értékrendjüket közvetítve nemegyszer ők vállalják a közművelés organizációját is: kórusokat alapítanak, olvasókört szerveznek, a kóruséneklést összekötik a bibliamagyarázattal.

E sajátos kiválasztódási folyamat a társadalmunk műveltségi szerkezetében meglevő aránytalanságokat, az értelmiségi munkaerő területi eloszlásában még jelentkező egyenlőtlenséget nem csökkenti, hanem fokozza, s egész körzetekben erőtleníti el a szocialista közművelődést. Az ország településhálózatának fejlesztési stratégiáját újragondolva, túl az intézményhálózat fenntartási költségein, a gazdasági adottságok, a forgalmi helyzet mérlegelésén, *e megrekedt, ún. „depressziós területek" kulturális ellátatlanságának következményeit is mérlegelni kell.*

Létviszony és időgazdálkodás

Az egyes szakmai csoportok munkakörülményeivel az elmúlt években visszatérően foglalkoztak a kormányzati szervek. Bérrendezésekre is sor került, s ennek eredményeként – a lehetőségek arányában – azokon a területeken is előrelépés történt, ahol korábban jelentős volt az elmaradás. Jóllehet a munkabérekről pontos kimutatások állnak rendel-

kezésre, az értelmiségiek jövedelemviszonyaival kapcsolatos szociológiai vizsgálatokhoz mégsem szolgálnak megalapozott támpontul. A bérkorrekciók jelentőségét hangsúlyozva ezért nem a diplomásokkal kapcsolatos igen „törékeny" jövedelemstatisztikákat idézzük. Két olyan tendenciáról szólunk, amelyek hatására pontos jövedelemarányok ismerete nélkül is bizonyítható, s amelyek *az értelmiségiek közművelődési tevékenységét befolyásolják.*

Az értelmiség a szocialista társadalomban nem egynemű, egyöntetű társadalmi réteg. A jövedelmi viszonyokban is – bizonyos határokon belül – jelentősek az eltérések. Nemcsak az egyes szakmai csoportok között, de e csoportokon belül is. Annak megfelelően, hogy a szakigazgatás, a népgazdaság melyik területén dolgozik, részt vállal-e más forrásokból dotált kutató- vagy tervezőmunkában, rendelkezik-e másod- vagy félállással, megjelennek-e publikációi, mily gyakorisággal utazik állami költségen külföldre – ha falun él, rendelkezik-e háztáji földdel, zártkerttel stb. –, a különbségek jelentősek lehetnek. Így például feltételezhető, hogy a vállalati, tsz-jogtanácsosok és az ügyvédek jövedelemszintje számottevően eltér a tanácsi igazgatásban dolgozó jogászokétól, mint ahogy a sebészek vagy nőgyógyászok és a közegészségügyiek jövedelemviszonyaiban is jelentős az eltérés. Feltételezhető továbbá, hogy a lakásügyekben szerepet vállaló ügyvédek nem kevésbé számolnak a „hálapénzzel", mint az „egészségügyi

hiánygazdálkodás" körülményei között kórházi ágyat, a gyógyszertárakban nem kapható gyógyszert soron kívül biztosító orvos. E gyakorlat sajnos közismert. Kevésbé vetünk számot azzal a ténnyel, hogy az utóbbi fél évtizedben a kiegészítő jövedelemszerzés *új formái* alakulnak ki, amelyek az értelmiség más szakmai csoportjainak életvezetését, értékirányultságát is befolyásolják. A közös elem: a szakismeret, a szellemi tevékenység munkaviszonyon kívüli forgalmazása az ún. nem hivatalos munkaerőpiacon. Nem kellően elemzett s korántsem az értelmiség meghatározó többségét érintő jelenségcsoportról van szó, de a gazdaságiszociológiai vizsgálatok azt sejtetik, hogy az ún. *nem hivatalos közreműködők* (bejelentés nélküli alkalmazottak, bedolgozók), nem adózó iparűzők, a társvállalkozásként végzett, „piacon értékesülő" szolgáltató tevékenység művelői között nem kis számban vannak diplomások: mérnökök, építészek, agronómusok. Számos jogász vállal részt vagy szerepet a magánszemélyek közötti pénzkölcsön-ügyletek, szerződések, lakásügyletek bonyolításában stb. Törvénysértő aktusokba elenyésző hányad bonyolódik bele, de e jelenség hatása mégsem szűk körű.

A munkaidőn (munkakörön) kívül végzett szellemi tevékenység társadalmi hasznossága igen eltérő, értelmezésük s még inkább megítélésük nagy körültekintést igényel. Azt mindenesetre a leegyszerűsítés veszélye nélkül megkockáztathatjuk, hogy e különböző előjelű, hasznosságú vállalkozá-

sok *számottevő értelmiségi csoportok időgazdálkodását átrendezték, hogy kevesebb a közművelődésre fordított szabad idő, hogy egyes, kellően nem körülhatárolható csoportoknál az ún. szellemi értékek s az anyagi értékek rangsorolásának a szocialista művelődéspolitika által szorgalmazott arányai megbomlottak.* Az értelmiségi szakmai csoportok jövedelmével kapcsolatban felmerülő kérdések sajátos és nemegyszer torz megoldási változatai alakulnak ki ezekben az ösztönös, nehezen ellenőrizhető folyamatokban, s ami kárt szenved: a folyamatos önképzés.

(Tudatában vagyunk természetesen annak, hogy e folyamatok hatása más rétegek életvitelében is kimutatható – egyes, marginális helyzetben levő csoportok esetében még hatványozottabban. E tanulmány azonban az értelmiségiek közművelődésben való részvállalását elősegítő, illetve hátráltató tényezőket kívánjuk számba venni, tekintettel sajátos – társadalmunk műveltségi szerkezetéből adódó – kötelezettségeikre.)

Az értelmiségi életvitelnek vannak történelmileg kialakult feltételei. Az „információs robbanás" időszakában – ha lehet – ezek még inkább nélkülözhetetlenek a tudás karbantartására. Az anyagilag kedvező és kulturálisan ösztönző szülői háttérrel nem rendelkező *fiatal diplomások* jelenleg e feltételeket csak rendkívüli erőfeszítések árán tudják megteremteni. Az OT Tervgazdasági Intézetének vizsgálata szerint egy-egy 26 éves évjárat átlagos diplomás létszámának mintegy 20%-a áll

munkaviszonyban 21–22 éves korban. 22–23 éves korban a fele, 24 éves korban a háromnegyede. 25 éves korban pedig már közel teljes a létszám. E viszonylag kevés élettapasztalattal rendelkező korcsoportok a tanulmányok befejezését követően egyszerre szembesülnek az első munkahelyen való beilleszkedés, az egzisztenciaalapozás, a párválasztás, a lakásszerzés gondjaival. (A családosoknál a gyermekek elhelyezése és nevelése további energiákat köt le. Az OT adatai szerint a 23–26 éves diplomás nők 9%-a, a 27–29 évesek 14%-a volt a vizsgált időpontban gyermekgondozási segélyen. Lakásviszonyaikat az jellemzi, hogy közvetlenül az egyetem befejezését követően saját korcsoportjukban a helyzetük a legkedvezőtlenebb, ugyanakkor a harmincadik évhez közel már előnyösebb helyzetben vannak, jóllehet a lakással nem rendelkező diplomás házaspárok aránya e korcsoportban is viszonylag magas. 23–26 éves korban a diplomások 24%-ával és az érettségizettek 22%-ával szemben a 8–11 osztályt végzettek 31%-a, a 8 osztálynál kevesebbet végzettek 35%-a volt tulajdonos és főbérlő. A 27–28 évesek korcsoportjában a kép iskolázottsági-végzettségi csoportok szerint így módosul: a diplomások 62%-ának, az érettségizettek 45%-ának, a 8–11 osztályt végzettek 53%-ának, a 8 általánosnál kevesebbet végzettek 44%-ának sikerült házastársával vagy egyedül lakáshoz jutnia.)

E kötelezettségekkel és nehézségekkel természetesen ilyen vagy olyan módon más társadalmi réte-

gek fiataljai is szembekerülnek, de az egzisztencia-alapító fiatal szakmunkások, fizikai állományhoz tartozó tsz-tagok jövedelme *ezen évjáratokban* magasabb, gyermekeik bölcsődei-óvodai elhelyezését előrerangsorolják. S ami a legdöntőbb: a fiatal diplomások képzése és önképzése az egyetemi záróvizsgákkal nem fejeződhet be: az orvosból ezekben az években lesz szakorvos, a jogászból ügyvéd, jogtanácsos, a mérnökből, agronómusból gyakorlati szakember. Sok mindent újra kell tanulni, újólag kell alkalmazni, nem szólván azokról, akik tudományos pályákra kerülnek, akikre a gyártmányfejlesztéssel, az innovációval kapcsolatos feladatok várnak. Ilyen körülmények között *nemcsak* a diplomás fiatalok személyes veszteségeként kell elkönyvelnünk azt a tényt, hogy a legtermékenyebb években energiáik javát az egzisztencia megalapozásához nélkülözhetetlen jövedelemkiegészítő munkára fordítják, hogy ennek következtében kevés – kevesebb – idejük jut a szakmájukra, az önképzésre, a közművelődésre, jóllehet éppen ebben az életszakaszban kell hogy beidegződjenek az intellektuális életvitelhez nélkülözhetetlen szokások (folyóirat-olvasás, könyvolvasás), az idegen nyelvek gyakorlása, új idegen nyelv tanulása, külföldi szakirodalomban való tájékozódás, s ami mindennek előfeltétele, a szabad idő ésszerű megszervezése. S ezek az évek meghatározzák a társasági életvitellel kapcsolatos szokásokat, a közéleti-közművelődési szerepvállalások formálódásának szempontjait is.

7. Epilógus
összefoglalás helyett

Németh László *A művelődés reformjáról* gondolkodván írja a harmincas évek második felében: „A szónak, hogy terjedhessen, levegőre van szüksége. Minálunk a szó körül épp ez a levegő, a közműveltség közege hiányzik... Magyarországon a műveltséget ma kétféle alakban mérik: az iskolák mint képesítést, a kiadóvállalatok, mozik, színházak, rádió mint narkotikumot. Talán semmi sem jellemzőbb viszonyainkra, mint hogy a művelődésnek ez a két alakja annyira különbözik egymástól: az egyik: teher, akadály, gátverseny, a kenyér kálváriája; a másik: menekvés a tehertől, felejtés egy akadálytalan lejtőn, a lélek teljes diasztoléja a napi gond rángásai között. A mai ember előtt szinte természetellenes a gondolat, hogy egészséges viszonyok közt a művelődésnek ez a két akadálya azonos lehet: az ember ugyanazért »tanul«, amiért szórakozik."

A társadalom kulturális rétegzettségéről, a műveltség szerkezetéről gondolkodva, mindenekelőtt a képzettségi szintek segítségével jellemeztük a változásokat. E *mennyiségi* mutatók jelentőségét egy pillanatra sem szabad alábecsülnünk, a szakbizonyítvány, a diploma társadalmi tartalmakat hordoz, a társadalmi pozíció fontos mutatója. De a kulturális forradalom célkitűzései szempontjából a *minőségi* mutatók a hangsúlyosak: az ember belső tartalmassága, a tudás szervessége, az önmeghatá-

rozás készsége, az, hogy a műveltség milyen hatékonysággal szolgálja a külső lét és a belső élet harmóniáját, az ember marxi értelemben vett tényleges gazdagságát. E szempontból több mint káros, ha a *végzettséget dekórumnak tekintik,* ha a művelődés „teher, akadály, gátverseny, a kenyér kálváriája", mint ahogy az sem gazdagítja az emberi személyiséget, ha a köznapok gondjaitól függetlenülő „művelődés" üres szórakozássá alacsonyul, „felejtéssé egy akadálytalan lejtőn".

A szocialista forradalom megszüntette a volt uralkodó osztályok műveltségi kiváltságait, a felszabadulást követő évtizedekben – képletesen szólva – tanuló nemzetté lettünk. A művelődés lendülete az elmúlt évtizedekben egyes területeken lelassult, a művelődési esélyegyenlőtlenségek részlegesen újratermelődtek. Ezért fontos, hogy állandóan szem előtt tartsuk: hosszú történelmi folyamat kezdeti szakaszán jutottunk csak túl, a cél: *a fizikai és szellemi munka közötti lényeges különbségek megszüntetése, a harmonikusan fejlett személyiség megteremtése,* olyan társadalom, amelyet nem jellemez az, hogy a zseniális Raffaellót bárki helyettesíti, hanem – Marx szavaival – „...mindenki, akiben Raffaello rejtőzik, akadálytalanul kiművelhesse magát". Konfliktusokban, megrázkódtatásokban nem szűkölk ıdő történelmünk, a világpolitika s a világgazdaság mai realitásai józanságra kötelezneknek a mai és a holnapi célok megfogalmazásában. De a távlatokat, szocialista eszményeinket gyakorlatiasságra, takarékosságra kötelező években sem té-

veszthetjük szem elől. S e célok dekórumokkal nem közelíthetők meg. A fejlett szocialista kultúra igazi mértékegysége nem a diplomák és végbizonyítványok száma, hanem a *minőségi* mutatók: a kulturálódás belsővé vált szükséglete, a gondolatébresztő szó terjedését felerősítő közeg: a *közműveltség*, a „nem középiskolás fokon" gondolkodó emberek sokasága.

ÚJ KÉRDÉSEK, MEGVÁLASZOLATLAN DILEMMÁK AZ ÉRTELMISÉG-KUTATÁSBAN

Akadémiai székfoglaló előadás – 1983. február 24.

Több mint egy évtizede, hogy az ELTE Szociológiai Tanszékén az értelmiség kutatásával kapcsolatos első tervek körvonalazódtak. Mennyi volt a naiv feltételezés első vállalkozásainkban, engedjék meg, hogy ez alkalommal erről ugyanúgy ne szóljak, mint e sok irányú tevékenység valószínűsíthetően eredményesnek tekinthető stációiról. Csak jelezni szeretném: kollégáimmal s más intézmények munkatársaival együttműködve előbbre jutottunk a felszabadulás előtti évtizedek értelmiségi típusainak, mozgalmainak kutatásában, a kormányzati, gazdasági, értelmiségi elit jellemzőinek történetszociológiai igényű rekonstrukciójában. Ezen munkálatokkal párhuzamosan folyt néhány értelmiségi szakma empirikus vizsgálata. A közgazdász- és mérnök-„társadalom" kutatásának befejező munkálatai még előttünk állnak. A rendelkezésre álló adatok alapján mégis megelőlegezhető: nemcsak e professziók életviszonyairól, belső tagolódásáról, tekintélyi rangsorairól lesz átfogóbb képünk, de e vizsgálatok a hazai értelmiségkutatás szellemi -módszertani arzenálját is gazdagítani fogják.

Azt is csak jelezhetem: munkánk legsebezhetőbb pontja, hogy történeti és empirikus vizsgálataink kapcsolódása nem elég szerves.

Sem az előadás jellege, sem a rendelkezésemre álló idő nem teszi lehetővé, hogy e sokévi történeti-empirikus kutatómunka szintetizáló összegezésére vállalkozzam. Figyelembe véve a hazai struktúrakutatásokban jelentkező új törekvéseket, valamint a nemzetközi szociológiai irodalomban fontos szerepet játszó áramlatok „kihívását", egyetlen problémakörrel kívánok foglalkozni, közelebbről azzal, hogy *önálló osztálynak tekinthető-e az értelmiség*. Tudatában vagyok annak, hogy e kérdés átfogó igényű. Érvelésem ezért egyes pontokon szükségszerűen tézisszerű lesz. Nem egy hosszabb kutatói periódus lezárására vállalkozom, hanem e szintetizáló munka előkészítésével összefüggésben kísérlem meg e tárgykörrel kapcsolatos, megoldásra váró kérdések hipotetikus igényű körvonalazását.

*

Az utóbbi évtizedekben mind a fejlett kapitalista, mind a szocialista államokban – hogy a legkézenfekvőbb tényekből induljunk ki – felgyorsult a technikai-tudományos haladás; nagy szervezetekben integrálódik az ipar és a mezőgazdaság, újabb és újabb területekre terjed ki az állami igazgatás, a „tudat-ipar" befolyása, növekszik – ha nem is azonos dinamikával – a szolgáltató ágazat jelentősége.

Ha értelmiségnek feltételesen azt a réteget ne-

vezzük, amely felsőfokú végzettséggel rendelkezik, vagy olyan munkakörben dolgozik, amely objektíve ilyen képzettséget követel, megalapozottnak tűnik az állítás: *mennyiségi* növekedésük az elmúlt évtizedekben *minőségi* változásokat eredményezett. Számuk és arányuk a fejlett ipari országokban valóban megsokszorozódott; nem tekinthetők egyszerűen a meghatározó osztályokat kiegészítő marginális csoportoknak. Abban, hogy ezen új, nagy létszámú társadalmi csoport hogyan illeszkedik a társadalmi struktúrába, mennyire homogén, milyen hagyományos vagy új funkciók rajzolják ki szerepkörét, hogy vélt vagy valós kiváltságait milyen mértékben magyarázza az intézményi rendszer hierarchikus tagoltsága, a „tudás" esetleges monopolizálása, hogy további szerepük mennyire *meghatározó* a társadalmi újraelosztás szabályozásában – *valós* problémák tükröződnek. Nem e folyamatok, viszonyrendszerek *léte* ily módon az értelmiségkutatás napjainkban is újrafogalmazódó dilemmája, hanem az: *milyen vonatkozási keretben értelmezhetők.*

Az értelmiség jellemzőit egyes irányzatok a *szellemi munka* attribútumaként írják le. Mások az uralmi-hatalmi viszonyokból, a modern ipari termelésből, az államigazgatás szerkezeti jellemzőiből tartják levezethetőnek ezen sajátosságokat: a *bürokráciát,* a *technokráciát* jelölvén meg az értelmiséget egyneműsítő tényezőként.

Magunk nem tagadjuk, sőt fontos kutatási témának tartjuk az intellektuális tevékenységnek a *tudo-*

mány és a *kultúra* évezredes történelmével összefüggő ezen jellegzetességeit. Azt is ténynek tekintjük, hogy a *szellemi és fizikai munka elkülönülése* a különböző despotikus társadalmakban, a hűbérirendi társadalomszerveződésben, valamint a modern osztálytársadalmakban *együtt jár* a *vezető-irányító* és a *végrehajtó funkciók* elkülönülésével, s egyik feltétele a *hierarchikus* függőségi viszonyok tartósulásának.

A tudomány és a kultúra története ugyanakkor arról tanúskodik, hogy a társadalom szerkezeti változásaival összefüggésben nemcsak a szellemi értékek tartalma és tartománya módosul, de a társadalmi tudat intézményi jellege, belső szerveződése is, s hogy ezzel összefüggésben *változik* a „szellem embereinek" történelmi típusa, azok társadalmi státusa.

A mandarinok, udvari értelmiségiek vagy a modern értelmiségi hivatások képviselőinek pozíció- és szerepváltozásait ily módon a tudati objektivációk immanens fejlődése önmagában nem magyarázza. Ellenkezőleg: ez maga *is* következmény. Mint ahogy az is csak a mindenkori konkrét történelmi vonatkozások ismeretében válik értelmezhetővé, hogy a különböző társadalmi alakzatokban *mely társadalmi rétegből – vagy rétegekből – toborzódik* az adott társadalom értelmisége, *önálló rétegként funkcionál-e,* vagy *más társadalmi osztályok részeként;* milyen *nem* értelmiségi rétegek töltenek be az adott társadalomban intellektuális *funkciókat,* mi-

kor válik hivatáscsoportok, szakmák kiváltságává az adott funkciók teljesítése.

Az értelmiség történetével kapcsolatos kutatások arról tanúskodnak, hogy az értelmiségi mozgalmak különböző irányú törekvéseket fogalmaztak meg, s hogy leegyszerűsítő minden olyan álláspont, amely az „intellektualizmus" és az uralmi-hatalmi viszonyok „szükségszerű egybehangolódását" konceptuálja. A kérdés, hogy meghatározott értelmiségi típusok, áramlatok mikor és milyen mértékben látták feladatukat a fennálló igazolásában, illetve mikor képviselték a tagadás, a lázadás álláspontját, mindig csak a tulajdon történelmi típusainak, a társadalmi ellenőrzés és nyilvánosság *történelmileg változó alakzatainak ismeretében* válaszolható meg. A szociológia feladata ebből következően csak annak konkrét vizsgálata lehet, hogy az értelmiség mely kategóriái *mikor és milyen tényezők* hatására válnak „állagvédőkké" vagy a *társadalmi kritika* megfogalmazóivá. Milyen *objektív ellentmondások* tükröződnek nézeteikben? Milyen *társadalmi rétegekkel* vagy azok mely frakcióival működnek együtt?

*

Egyes szociológiai irányzatok – mint erre korábban utaltunk – korunkban nem a polarizációt, hanem az együttműködést tekintik meghatározónak, és ezen állításukat a *bürokrácia,* a *technokrácia* növekvő befolyásával hozzák kapcsolatba. Feltételezésük szerint az erőteljes állami beavatkozás következté-

ben, központilag szabályozott újraelosztás nyílt vagy rejtett mechanizmusai válnak meghatározó struktúraképző tényezőkké; a termelés és a tulajdonviszonyok jelentősége elmosódik, az *értelmiség strukturális pozícióit* mind a fejlett tőkés, mind a szocialista országokban – a lényeges különbségek ellenére – a *redisztribúciós integrációs* séma működési jellegzetességei magyarázzák.

Az értelmiség új uralkodó osztállyá szerveződésének feltételezett tényét is ezen folyamatokkal vélik bizonyítani. Feltételezésünk szerint ugyanis az egész társadalmat átfogó bürokratikus szervezet felső szintjeinek pozícióit – a bürokratikus struktúrák kúpszerű összeszerveződésének velejárójaként – „bürokraták", „technokraták", „redisztributorok"; különböző szakmákhoz tartozó *„értelmiségi hivatalnokok"* töltik be. Kiváltságaikat a diplomával védett tudás igazolja.

A „bürokrácia", „technokrácia", „redisztribúció" hatása – a társadalmi munkamegosztásnak a létező szocializmus által sem meghaladott jellegzetességeire visszavezethetően – minden fejlett ipari struktúrával rendelkező országban kimutatható. Az analóg jelenségek azonban nem szüntetik meg az *érdemi* különbségeket: az említett fenomének a *társadalomegész* konkrét jelenvalóságában – az uralkodó tulajdonviszonyokra, a politikai rendszer jellegzetességeire visszavezethetően – más-más módon hatnak.

A szubsztantív és racionális redisztribúció elmélete megújította a szociális antropológiát, és a szo-

ciológia fogalomtárát is gazdagította. A redisztribúció integrációs sémái azonban nem helyettesítik a *formációelmélet* kategóriáit, mert azok a társadalom szerkezeti jellemzőit az absztrakció magasabb szintjén ragadják meg.

*

A formációelmélet kategóriái nem változatlan entitások. Témánk vonatkozásában e szempontból annak hangsúlyozását tartjuk lényegesnek, hogy a tőkés formációt megelőzően nem artikulálódott a szó modern értelmében vett gazdaság, és nem léteztek tiszta osztályképletek sem. (A feudalizmusban például a gazdaságnak nem volt integratív szerepe, nem alakult ki a nemzeti piac, a rendek nem voltak osztályjellegű képződmények.) Marx egyébként csak a kapitalizmust tekintette tiszta osztálytársadalomnak, s azt is posztulálta; amilyen mértékben megteremtődnek a szocialista forradalmakat követően az árufetisizmus meghaladásának objektív feltételei, oly mértékben módosul a gazdaság strukturális pozíciója: az öncélllá vált gazdaság helyett az *„ember gazdagsága"* válik orientáló értékké. E folyamat egyidejűleg az *osztályjellegű különbségek* fokozatos kiküszöbölésével társul.

Mindezt azon kitérők ismeretében is szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, amelyekre a létező szocializmus társadalmai – történelmileg ismert okokból – rákényszerültek. Elméleti igazolásuk nemegyszer társult egy-egy stáció jellemzőinek ontológiai szintre emelésével, és ily módon a szocialista

formáció sajátosságaként definiálódik az, ami átmeneti vagy éppen e kényszerű kitérőkkel kapcsolatos.

Továbbá a *társadalmi formáció* és a *társadalmi makrostruktúra* – az érintkezés és a részleges egybeesés ellenére – az elemzés különböző szintjeit reprezentálják, más időegységet fognak át.

A társadalmi-gazdasági formáció kategóriái egy történelmileg kialakult és változó társadalomegész *legáltalánosabb, tartós, lényegi* viszonylatait tükrözik, elvonatkoztatnak minden történelmileg *különös, véletlenszerű* jelenségtől. Ilyen értelemben Marx *A tőke* című műve – ha egy klasszikus megoldást idézünk példaként – a kapitalista formáció analitikus fogalmak segítségével megalkotott modellje.

Az élő történelem természetesen sokképletűbb és bonyolultabb a modellnél. Ez abban az esetben is igaz, ha egy ország vagy térség a fejlődés klasszikus útját járja be. Marx konkrét történelmi-politikai elemzései e vonatkozásban is gazdag példatárral szolgálnak.

A kérdést tovább bonyolítja, hogy a konkrét történelmi alakzatokon belül – különösen a nagy történelmi váltások időszakaiban – egyidejűleg több formáció elemei rétegződhetnek egymásra. A politikai erőviszonyokon is múlik, hogy ez az egyidejű létezés mennyire tartós, hogy a harc vagy a kompromisszum elemei válnak jellemzővé; más szóval, hogy a társadalom szerkezetét meghatározó tulajdonviszonyok, intézményi formák, illetve az uralkodó társadalmi rendek, osztályok, rétegek mi-

lyen mértékben hasonulnak a megőrződött régi, illetve saját keretein belül kialakuló új formáció elemeihez, vagy (és) azokat alakítják át saját képmásukra.

Az újabb társadalomtörténeti kutatások azt tanúsítják, hogy a klasszikus fejlődési utat bejárt nyugat-európai országok története is e szempontból bonyolultabb, mint azt korábban feltételezték, nem szólva Európa más térségeiről, illetve a többi földrészről.

A *társadalmi struktúra* a társadalomegészben *itt és most* intézményesült viszonyok hálózata. Az *„itt"* a modern társadalmakban a *nemzeti* vagy *soknemzetiségű* állam keretein belül *elkülönült* társadalomegészre utal; a *„most"* a pontos időmetszetre; a múlt rekonstruálása esetén is egy meghatározott időintervallumot jelöl.

A szociológiai elemzés tárgyául szolgáló makrostruktúra ily módon térbelileg is körülhatárolt. E nemzeti társadalmak ugyanakkor ezer szállal kötődnek korunkban a világgazdasághoz, részei a nemzetközi munkamegosztásnak: sajátos történelmi adottságaiknak megfelelően belső viszonyaikban is reprodukálják a társadalmi fejlődés *általános* tendenciáit. E társadalmak makrostrukturális elemzésében ezért nem nélkülözhetőek a formációelméleti összefüggések. Mindez azt is jelenti, hogy a nemzetközi politikai és ideológiai viszonyrendszerek nemcsak az adott társadalom létezésének külső erőterei: a nemzeti kultúrák az egyetemes emberi kultúra részeként fejlődnek: tudományos

fejlettségük a nemzetközi trendek és értékek koordinátáiban mérhető.

Arra a kérdésre választ keresve tehát, hogy a magyar értelmiség strukturális pozícióit milyen hatások alakítják, egyidejűleg kell szem előtt tartanunk a létező szocializmus társadalmainak közös fejlődési jellegzetességeit, illetve a kultúra, a tudomány, a technika egyetemes fejlődésének meghatározó trendjeit. Mindezen viszonylatok konkrét vonatkozási kerete azonban a mai magyar társadalom makrostruktúrája: minden külső hatást e belső viszonylatok közvetítenek, transzformálnak.

*

A földreform, a kapitalista vállalatok és hitelintézetek kisajátítása az értelmiség strukturális pozícióit is módosította: kasztjellegű elkülönültségének tényét vagy (és) látszatát tartósító „úri", „polgári" előjogait megkérdőjelezte a történelem. Az ún. értelmiségi-vállalkozói réteg betagolódott az új társadalom munkaszervezetébe, az alkalmazotti értelmiségiek társadalmi minősítésében is a *dolgozó* osztályokhoz való tartozás vált meghatározó, minősítő jeggyé.

A termelőeszközök államosítása a szocialista átalakulás első évtizedeiben Magyarországon a direkt tervutasításos rendszer bevezetésével, erőteljes központosítással társult. A politikai rendszert – tegyük hozzá; a hidegháború viszonyai között – sajátos pánpolitizmus jellemezte. A kettős tagolású osztályszerkezeten alapuló formációmodell a kiala-

kult új szociológiai realitások elméleti tükörképe és szellemi igazolása volt. A munkásosztály, valamint a parasztság osztályként korántsem jellemezhető halmaza mellett e modellben – e tény közismert és ezerszer elismételt – az értelmiségnek csak járulékos szerep jutott.

Kevésbé közismertek, sőt sok vonatkozásban feltáratlanok azok a konkrét történelmi viszonylatok, amelyek a hagyományos értelmiség különböző csoportjainak és az új értelmiség toborzásának, e két kategória „elegyedésének" folyamatát alakították. Az újabb kutatási eredmények alapján ugyanis valószínűsíthető, hogy e folyamatok sok vonatkozásban másképp alakultak, mint azt a korabeli dokumentumok előlegezték s az ezek nyomvonalában mozgó első összegezések utólagosan regisztrálták.

Egyetlen példát idézünk állításunk szemléltetése érdekében. A felszabadulást követő első években minden demokratikus párt – legkövetkezetesebben az MKP és az SZDP – követelte a régi köztisztviselői kar radikális megújítását. A B-listák, igazolási eljárások, az új munkás- és parasztszármazású közhivatalnokok munkába lépése eredményeként úgy tetszhetett, e követelés megvalósult. Jakab Miklós, Kovács M. Mária, Balogh Sándor publikációi ugyanakkor azt tanúsítják, hogy a régi köztisztviselői kar számottevő csoportjai őrizték meg pozícióikat a szocialista közigazgatás intézményeiben. (1949-ben a felszabadulás előtt is köztisztviselőként tevékenykedők több mint 46%-a volt MDP-tag, míg az 1945–1949 közötti közhivatalt vállalók

több mint 44%-a, az 1949-ben hivatalba lépők közel 44%-a volt párttag.)

E tények is jelzik: elodázhatatlan feladat e korszak történéseinek tényszerű kutatása, a rendelkezésre álló forrásanyagok hozzáférhetőségének biztosítása. S nem kevésbé időszerű a funkcionális összefüggések újragondolása. Így annak a folyamatnak rekonstruálása, amely mozzanataként a közigazgatás demokratizálásával kapcsolatos követelések nyomán módosult s változott – kimondva-kimondatlanul – a köztisztviselői kar megítélése. Hogy ti. milyen motívumok indokolták a korábban negatívan jellemzett köztisztviselői rétegek jelentős csoportjainak megtartását, politikai akceptálását? Őszinte metamorfózisuk? Feltétlen – vagy annak tetsző – politikai lojalitásuk? *Tárgyi* szaktudásuk nélkülözhetetlenségének felismerése? Vagy (és) jártasságuk az „*uralmi* szakszerűségben", a hadigazdaság irányításában; más szóval annak felismerése, hogy tapasztalataik jól hasznosíthatók a direkt tervutasításos rendszer kiépítésében, a begyűjtési rendszer működtetésében?

E kérdésekre csak megfelelő forrásanyagok ismeretében válaszolhatunk hitelesen. Ám e kérdések is jelzik: a szocialista formáció születésének első évtizedeiben a gazdasági és politikai rendszer működésének történelmileg meghatározott jellegzetességei az értelmiség strukturális pozíciójának változását is alakítólag befolyásolták, s hogy konkrét történelmi közegben az értelmiség átalakulása

is bonyolultabb és ellentmondásosabb volt, mint azt korábban feltételeztük.

Az MSZMP megalakulását követően lényegesen módosultak a szocialista fejlődés feltételei. A mezőgazdaság szocialista átszervezése utat nyitott egy új agrárpolitika kibontakozásához, a direkt tervutasításos rendszert felváltotta a népgazdasági folyamatok szabályozásának új mechanizmusa. Növekedett – ha nem is kielégítő mértékben – a vállalatok önállósága; a szocialista tervgazdaság keretei között nagyobb szerepet kaptak a piaci automatizmusok. Az iparosodás, a városiasodás – egészen a legutolsó évekig – az életszínvonal folyamatos emelkedésével társult. Az ún. második gazdaság törvényes keretek között engedélyezett működtetése nemcsak a vállalkozói kedvet élénkítette, de a jövedelmek másodlagos újraelosztását is ellenőrizhetőbbé tette.

A politika intézményrendszere is tagoltabbá vált. A nyilvánvaló érintkezési pontok ellenére a hatalmi, illetve szakmai-technikai munkamegosztás lényeges pontokon elkülönül, a decentralizálás eredményeként a gazdasági, területi szervezetek érdekérvényesítési lehetőségei tovább erősödtek. Igaz, a hierarchikus függőségi viszonyok dominanciája napjainkban is a politikai rendszer fontos jellemzője, de intézményesült a szocialista törvényesség, erősödött a társadalmi-érdekvédelmi szervezetek ellenőrző szerepe. Gyakorlattá vált a fontos állami döntések előkészítő szakaszában az alternatív megoldások nyilvános vitája, a szakértői

vélemények figyelembevétele. Több pólusúvá vált a nyilvánosság intézményrendszere, és jelentősen módosult a társadalom műveltségi színvonala.

Ha e változás dinamikája – a felhalmozott ellentmondások, a recesszió tüneteinek ismeretében – nem is tekinthető kielégítőnek, kisugárzása a társadalom minden szférájában érzékelhető.

A nyolcvanas évek kezdetén ily módon új realitások alakultak ki, amelyek a társadalom belső tagolódását is érdemben módosították, sőt – mint azt a Társadalomtudományi Intézet által integrált kutatások valószínűsítik – maguk a rétegképző mechanizmusok is módosultak.

E nagy horderejű és szűkebb témánk megválaszolása szempontjából is centrális jelentőségű tétel bizonyítása különösen igényli a történelmi és jelenidejű kutatások magasabb szintű általánosítását. Az ugyanis, hogy a fordulat évét követő történelmi időszak világosan elkülöníthető szakaszokra osztható, a gazdaság- és a politikatörténet eredményeinek ismeretében történelmi közhely.

Kérdés azonban, hogy az osztály- és rétegszerkezet módosulásának időhatárai azonosak-e a történelmi periodizáció korszakaival. Továbbá: kérdés az is, hogy léteznek-e, s ha igen, milyen erősek az e határokat átmetsző – a tulajdonviszonyra és a politikai rendszer viszonylag konstans jellemzőire visszavezethető – azonos vagy rokon szerkezeti elemek, struktúraképző hatások. Társadalmunk ugyanis a világtörténelem nagy mozgásait tekintve – fejlődésünk jelen fokán – *nem befejezett*, a kor-

szakhatárok e tényre visszavezethetően is sok viszonylagos elemet foglalnak magukban. Ezen összefüggések pontosabb feltérképezése érdekében lényeges annak a nem kellően elemzett feltételezésnek sokoldalú vizsgálata, melynek érdekében – ha más objektív tartalommal is, mint a felszabadulás előtti évtizedekben – a mai magyar társadalomban is rekonstruálhatók a *többszörösen összetett szerkezet* jellemzői.

A „többszörösen összetett szerkezet" megjelölés a dualizmus évtizedeiben azt a tényt is dokumentálta, hogy miközben a gazdaságban uralkodóvá váltak a kapitalista áru- és pénzviszonyok, a „társadalomtestben" egyidejűleg volt jelen a *rendi-feudális* eredetű rétegek és intézmények összefüggő tömbje, valamint a *tőkés* osztályok és institúcióik. Mint köztudott, az ún. „úri" és polgári értelmiség elkülönültségét mindenekelőtt ez az objektív tény magyarázta.

A két világháború közötti évtizedekben a választóvonalak egyes kategóriák között részlegesen elmosódtak, a termelési és tulajdonviszony által meghatározott osztályhelyzet, valamint az eredettel, neveléssel, műveltséggel összefüggő örökölt vagy szerzett „relatív pozíció" kettőssége azonban kimutatható.

A mai magyar társadalomban e megjelölés azért fejez ki *minőségileg* más tartalmat, mert a feudálistőkés formációk összefüggő tömbjei az új társada-

lomban nem őrződtek meg. A státus és pozíció kettőssége azonban – ha más jelentéssel is – jelen van.

A szerkezet összetettségének vizsgálata legalább három értelemben tűnik fontosnak. Egyrészt, jóllehet a földreform, a szövetkezetesítés, a tőketulajdon kisajátítása megszüntette a rendi, illetve a tőkés osztályképződés objektív alapjait, számos lenyomatuk az új viszonyok között módosultan megőrződött. A *falu és város közötti lényeges különbségek*, meghatározott *etnikai jellemzőkkel* kapcsolatos *egyenlőtlenségek* például oly módon objektiválódtak a településszerkezetben, életmódban, magatartási mintákban, hogy érdemi megszüntetésük akkor is további évtizedeket igényelne, ha napjaink ellentmondásai azokat részlegesen nem termelnék újra. A szellemi és különösen a meghatározott fizikai tevékenységek eltérő adottságaiban, előítéletes megítélésében – a lényeges, minőségi jellegűnek tekintheto változások ellenére – is e rekvizitumok érhetők tetten.

Másodszor: a szocialista átalakulás első időszakában lebontódtak a tegnapi osztályantagonizmusok, új tulajdonviszonyok konstituálódtak. Ezek talaján – éles, sőt mesterségesen felfokozott osztályharc feltételei között – felerősödtek a tegnapi dolgozó osztályok, rétegek *osztályjellemzői*. A legmarkánsabban ez a folyamat a munkásosztály helyzetének és társadalmi minősítésének változásában dokumentálódott. E változásokkal összefüggésben – a kialakuló új társadalmi munkaszervezet jelleg-

zetességeit tükrözve – működésbe léptek új rétegképző mechanizmusok, amelyek hatása az új viszonyok kifejlődésével erősödött. A marxista társadalomtudományok – részben ideologikus indítékokból – kezdetben csak az első összefüggés-rendszert racionalizálták, a szocializmus adekvát struktúrájaként jellemezve a kettős osztatú (a munkásság és a szövetkezeti parasztság létén alapuló, amelyben minden más réteg szerepe járulékos) osztálymodellt. Az új csoportképző tényezők hatása az új feltételek között oly erőteljes, hogy e modell meghaladottsága napjainkban tudományos közhely, mint ahogy – e ténytől nem elválaszthatóan – az is evidenciának tekinthető, hogy a létező szocializmus társadalmi-gazdasági viszonyait alapvetően meghatározó tulajdonviszonyok *önmagukban* a társadalom mai belső tagolódását nem magyarázzák.

Az elmondottakból (nem következik) hogy az osztálykötődések és osztályeredetű különbségek elvesztették érvényességüket. (Ellenkezőleg.) E viszonylatok a létező szocializmus struktúrájának – ideológiai és politikai mozgások által is kondicionált és azokra egyidejűleg visszaható – dinamikus összetevői. Jelentőségüket betagolódásuk a nemzetközi osztályharc és szolidaritás dimenziórendszereibe nyilvánvalóan megsokszorozza.

Az osztálykereteket a rétegződés új dimenziói elfedhetik: az érdekvonatkozások a felszínen nem mindig láthatóak. Drámai módon érzékelhetővé válnak azonban, ha tartósan vagy drasztikusan

megsértik azokat. A közelmúlt történelme e vonatkozásban is megszívlelendő tanulságokat kínál.

Hogy az osztályeredetű különbségek rétegképző tényezőként hogyan funkcionálnak, hogy a társadalmi előnyök vagy hátrányok allokációjában milyen szerepet játszanak, arról kevés összefüggő információval rendelkezünk. Az értelmiség szocializációjával kapcsolatos részleges ismereteink azonban sejtetik a mechanizmusok erősségét.

Az oktatásszociológusok jóvoltából gazdagon dokumentált, hogy az átörökített előnyös, illetve hátrányos helyzet milyen mértékben befolyásolja a továbbtanulási esélyeket. Kevésbé köztudott – Bánlaky Pál, Kérész Gyuláné, Solymosi Zsuzsa 1973-ban lefolytatott orvosvizsgálata dokumentálta először e jelenséget –, hogy minden intézményi elhatárolástól függetlenül, sőt annak ellenére, milyen erősséggel befolyásolták az elsőgenerációs értelmiségiek szakmai érvényesülését az un. *másodlagos szelekciós mechanizmusok*, miközben – más induló pozíció esetén – a *konvertálható előnyök tartományai* is körülhatárolódnak.

Az MTA Szociológiai Kutató Intézete vegyészmérnökök körében 1978-ban lefolytatott vizsgálata rokon tendenciákra utalt. A kutatás egyrészt újólag megállapította a kutatóintézetek és vállalatok közötti tekintélyi rangsort, másrészt az erős összefüggést a származás és a diploma megszerzése utáni munkahelyi életút között. („Az a tény – írja Tóth Olga a vizsgálat eredményeit ismertető publikációjában –, hogy a vezető és értelmiségi családból

származók aránya az intézeti mintában *kétszerese* a vállalatének, és hogy ezzel párhuzamosan a munkásszármazásúak a vállalati mintában érnek el kétszeres arányt, világosan mutatja az eltérő lehetőségeket az egyes származási csoportok számára.")

Solymosi Zsuzsa és Székelyi Mária vizsgálata – ők az 1953-ban, 1963-ban és 1973-ban végzett mérnökdiplomások életútjának rekonstrukciójára vállalkoztak – remélhetőleg tovább árnyalja ezt a képet. A vonalak ugyanis, amelyek a tradicionális értelmiségi vagy az ötvenes években „ikszesnek" minősülő családok esetében meghúzhatók, ugyanúgy nem egyenesek, mint ahogy a most második vagy harmadik generációs fizikaiak pályáját is – a társadalmi hierarchiában való elhelyezkedésüktől függően – feltételezhetően eltérő módon befolyásolták az erőltetett iparosítás, a kezdődő konszolidáció, a hatvanas, illetve nyolcvanas évek realitásai.

E folyamatok tanulmányozása tehát változatlanul időszerű. Ugyanakkor az új kutatási eredmények ismeretében egyetérthetünk Kovács Ferenccel: a nyolcvanas évek magyar társadalmában *pusztán osztályismérvek alapján egyetlen társadalmi makrocsoport sem különíthető el.* Minden olyan elmélet, amely akár az értelmiség vagy más társadalmi réteg vonatkozásában a tiszta osztályképletek kialakulását tartja meghatározónak, éppen az új és egyre inkább dominánssá váló *csoportképző mechanizmusok hatását* hagyja figyelmen kívül, amelyek nemcsak a hagyományos osztálykereteken *belül* in-

dítanak új rétegződési folyamatokat, de azokat részben át is metszik.

Ezek értelmezése szempontjából egyaránt – ha nem is egyforma mértékben – jelentős a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt pozíció, a jövedelmi viszonyok, az uralmi-hatalmi hierarchiában elfoglalt hely, az iskolázottsági szint, a különböző vállalkozási formákban való részvétel, a másodállások, a háztáji és kisegítő gazdaságok, az életmód és az értékrend új komponenseinek a tanulmányozása. Nem feladatom – és lehetőségeimet is meghaladja –, hogy felvázoljam a mai magyar társadalom strukturális modelljét, gazdasági és csoportszerkezetét; az értelmiség feltételezett egyneműsödésének, szétterjedésének, belső tagolódásának összefüggésében kívántam csak e dinamikus struktúrakép néhány jellemzőjét körvonalazni.

Az új kutatási eredmények számottevőek, jóllehet nem kevés a vitakérdés az idézett változások értelmezésében. A rendkívül gazdag empirikus információ feldolgozása is részben befejezetlen. Az ismert és dokumentált trendek ismeretében mégis nehezen igazolható az az álláspont, amely szerint a létező szocializmus „leírható egy dichotóm osztályszerkezettel, amelyben a tőkés–proletár osztályok dichotómiáját a redisztributori pozíció körül szerveződő értelmiségi osztály és az újraelosztás jogától megfosztott munkásosztály dichotómiája váltja fel".

A hierarchikus tagolódás tényét nem vitatjuk. Nem becsüljük alá a társadalmi helyzetváltoztatás-

ban időlegesen vagy tartósan kialakuló zárványok jelentőségét. Mégis az utóbbi évtizedek fentebb vázolt meghatározó tendenciáit figyelembe véve – úgy véljük –, társadalmunkat sokkal inkább jellemzi a rétegek és osztályok egymásra torlódása, a laterális mozgások felerősödése, mint a sarkpontok körüli elkülönülés, és az uralmi-hatalmi viszonyok belső szerveződése is bonyolultabb, mint azt az idézett modell sugalmazza.

A több irányú és sokszor egymást keresztező hatások eredményeképpen ugyanis társadalmunkban a társadalmi makrocsoportokat nem, pontosabban: nemcsak a csoportismérvek egyneműsége, hanem egyidejűleg a *státus-inkonzisztencia* jellemzi, vagyis a jövedelem, a képzettség, a hatalmi hierarchiában vállalt szerep közötti összhang hiánya, nem is szólva az értékrend-aszimmetriáról. E tény különösen akkor válik markánsan érzékelhetővé, ha az életpályákat, annak szakaszait, a helyzetváltoztatások mellékhatásait is vizsgáljuk. A réteghatárok viszonylagossága természetesen nem jelenti azok teljes elmosódását vagy azt, hogy egyidejűleg nem hatnak ellentétes, e határok merevítése irányába ható tendenciák.

A felvázolt képből – úgy vélem – egyértelműen kitetszik, hogy a létező szocializmus dichotóm modelljének új változatát – ha más okokra visszavezethetően is – nem kevésbé tartom vitathatónak, mint a korábbi variánsokat.

A rendelkezésre álló tények alapján egyébként az a tétel sem igazolható, amely szerint az értelmiség

uralmi aspirációkkal rendelkező *egységes* osztállyá vált; ellenkezőleg: vizsgálatainak tanúsága szerint – maradva egyelőre a bevezetőben idézett meghatározásnál – *e réteg belülről is erősen tagolt, határvonalai több irányban elmosódtak,* számos csoportját jellemzi a már említett *státus-inkonzisztencia.*

Természetesen hatnak e társadalmi réteg különböző kategóriáit rokonító, összetartozásukat erősítő tendenciák; a diploma/s tágabban a tudás társadalmi megbecsültségének igénye,/az értelmiségi szerephagyományok vonzása/valóságos érdekeket és ideológiai-értékrendbeli preferenciákat tükröznek. Ezeket azonban átmetszik az ágazatokon, település- és intézménytípusokon *belüli* vagy azok *közötti* másfajta vertikális és horizontális kapcsolatok. A kohászatban/textiliparban/vagy a mezőgazdaság szövetkezeti szektorában/dolgozó diplomások érdekviszonyaiban az ágazati-területi kapcsolódások meghatározóbbak lehetnek/ a bírók/ és a vállalati jogászok,/ az ügyészek/ és a tsz-jogászok/ társadalmi beágyazottsága – a vizsgálatok tanúsága szerint – értékszemléletük szempontjából meghatározóbb, mint szakképzettségük.

És tagolják az értelmiséget *eszmei-világnézeti kötődések.*/E szempontból ismereteink korlátozottak és egyoldalúak. S nemcsak a „nagy ideológiák" vonatkozásában. Még mindig nem ismertük fel kellő mélységben – s ha igen, nem vontuk le a tényből a megfelelő következtetést –, hogy az értelmiségi munka természetéből következően a társadalmi folyamatok, az érdekviszonyok *racionalizá-*

lásának igénye e rétegben – a lényeges különbségek ellenére – hatványozottabb.

Nem kevésbé fontos a *nemzedéki tagolódás* pontosabb számbavétele. S e vonatkozásban egyformán jelentősek lehetnek az életmódbeli, jövedelmi különbségek, illetve az időtényező: a különböző kortárs csoportokat jellemző „élményhalmazok", az eltérő érzékenységek, diszpozíciók hatása.

A korosztályok természetesen maguk is belülről rétegzettek. Ez szociológiai közhely. Mégsem elégedhetünk meg e tény egyszerű ismétlésével. Az elmúlt harminc évben oly mértékben gyorsult fel a történelmi mozgás, olyan élesek voltak a törések, hogy a korcsoportokat *rokonító* specifikus *„gondolkodás- és átélésmód"* – különösen a fiatalabb nemzedékeknél – a világnézeti és szociális különbségek ellenére is érzékelhető. Úgy is fogalmazhatnánk: *másságukban* is kimutathatók az *azonosság* jelei. Egész korcsoportok másfajta értékérzékenysége nyilvánvalóan *nem* tekinthető devianciának: a különbségeket és azonosságokat egyaránt gondosan elemző történeti-szociológiai vizsgálatok időszerűségét ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni.

*

A tudás különböző típusait tartja nyilván a tudomány. Hiátusa értelmiségkutatásunknak, hogy az értelmiségi tevékenységgel összefüggésben e tudástípusokat nem vizsgáltuk, mint ahogy az értelmiség belső rétegződésének tudásszociológiai vo-

natkozásait sem elemeztük kellő mélységben. Az értelmiségi *szakemberi* és *vezetői* szerepek körülhatárolása szempontjából pedig a *tudományos*, a *politikai-ideológiai* és a *szaktudás* ismérveinek és funkcionális jellemzőinek pontosabb ismerete különösen jelentős.

E kérdéskörrel kapcsolatban egyetlen problémát szeretnék érinteni. Közelebbről azt, hogy a döntési folyamatok előkészítésében részt vevő tudósok, gyakorlati szakemberek munkája – akár tanácsadóként, akár munkatársként vesznek részt az üzemi technostruktúra, meghatározott intézmény, miniszteriális szerv munkájában – *funkcionálisan* csak akkor lehet hatékony, ha *saját* szakterületük immanens logikáját – nem hagyva figyelmen kívül a döntést kondicionáló pénzügyi, műszaki adottságokat – megalkuvás nélkül képviselik. A technikai-műszaki szakember esetében – lett légyen szó eseti vagy konceptuális döntésekről – ez azt is jelenti, csak az általa érvényesnek tartott paradigmáknak megfelelően, algoritmusokban, modellekben, műszaki paraméterekben gondolkodva képes saját szakkompetenciáját képviselni, hogy a közgazda a gazdaság immanens logikájának megfelelően modellálja a maga elképzeléseit stb. Szaktevékenységének ez a vonatkozása a szakismeret folyamatos karbantartását nem kevésbé igényli, mint a jellemességet és a következetességet.

Természetesen e logikák *nem* szociológiailag légüres térben érvényesülnek, igazolnak vagy érvénytelenítenek *érdekek által motivált* elképzeléseket.

Az érdekviszonyok pedig nemcsak az ágazatokat vagy – más metszetben – döntési szinteket különítik el, de átszövik az intézményi struktúrát, és elválaszthatatlanok a szakmai pozíciókért folytatott versenytől is. Ebben az összefüggésben a *szakértői* és *vezetői* vagy meghatározott rendelkezési joggal rendelkező *alkalmazotti* szerepkör óhatatlanul összefonódik. Császi Lajos *A pszichoszomatikus orvoslás* című tanulmányában jól érzékelteti, hogy az orvosok működésében, a „nagy egészségügyi szervezetekben", az orvosok tevékenységében hogyan fonódik össze az alkalmazotti, bürokrata és a szakemberi attitűd. Szétválasztásuk természetesen csak *elméletileg-analitikusan* lehetséges. Ő – Peter Blau nyomán – ezt a következő négy kritérium alapján kísérli meg:

1. A szakember kliensei jólétét és érdekeit képviseli, míg az alkalmazott (a bürokrata) elsősorban szervezeti érdekeket.

2. A szakember tekintélye elismert szaktudásán alapul, míg az alkalmazotté pozíciójától függ.

3. A szakember döntéseit bensővé tett értékek irányítják, az alkalmazott arra törekszik, hogy állásfoglalása megegyezzen felettese utasításaival.

4. A szakember a tudományos közvélemény ítéletét tartja munkája szempontjából irányadónak, az alkalmazott felettesére figyel.

A „szakmai tudás" burkoltan maga is érdekviszony, vagy legalábbis azzá válhat. Az egészségügy intézményeiben jól példázza ezt az a tény, hogy a szakmai érvényesülést milyen erőteljesen befolyá-

solja a tudományos összeköttetés, a „családi klánok" informális szervezete. S bonyolítja a helyzetet az a körülmény is, hogy a tudás objektív minősége – abból következően, hogy a gyógyítás teljesítménye és színvonala maga is számos tényező függvénye – nehezen ítélhető meg „érdekmentesen" egy komplex szervezetben. A tét ugyanis a kutatói „jogosítványok" megszerzése.

Ily módon „nemcsak a bürokrata és szakértő között áll fenn ellentét, de a szakértői munkán belül is". S ezen tendenciák – megváltoztatva a megváltoztatandót – *más* értelmiségi szakmákban is jelen vannak, jóllehet nem kellően feltártak.

A tudományos kutatási szféra frakcionáltságát a tudományszociológia gazdagon dokumentálta. A természet- és műszaki tudományokban az új kutatási eredmények, a technológia robbanásszerű fejlődése oly módon kérdőjelezik meg a korábbi megoldások érvényességét, hogy a tegnap bizonyosságnak tekintett paradigmák válnak érvénytelenné. Ez is konfliktusok forrása. Továbbá a műszaki-természettudományi szakértői tevékenységnek is van *nyílt vagy rejtett ideológiai vonzata,* nem szólva a társadalomtudományi expertek által javasolt döntési alternatívákról. Példaként utalok a humán ökológia értékszempontjaira vagy – közgazdászvizsgálatunk, reméljük, ezt pontosabban dokumentálja – a gazdasági reform különböző változatainak értéktartományára.

Az említett jellemzők hipotetikus vázlatából – amelyek további részletező kutatása értelmiségszo-

ciológiánk fontos feladata –, remélem, kitetszett: nem azt vitatom, hogy a szakértői pozíció társadalmunkban nem társulhat vagy társul *„szakértői hatalommal"*, hanem azt, hogy *a* „szaktudás" nem *csak* vagy *elsődlegesen nem a „hatalomra való jog legitimációjának eszköze"*. Ez a tendencia *is* felismerhető és kapcsolatos meghatározott strukturális sajátosságokkal – ezekre még visszatérünk –, azonban nem kizárólagos, egyedül meghatározó.

A kizárólagosságukkal kapcsolatos állítások – függetlenül a szerzők szándékától – indokolatlan értelmiségellenes sztereotípiákat erősítenek, s egyidejűleg elhomályosítják azokat az értékvonatkozásokat, amelyek – szakmától és képzettségi szintektől függetlenül – a sajátlagosan *értelmiségi szerepmagatartás* jellemzői. Meghatározott *értékkritériumokat* normának tekintve ugyanis az *értelmiségi attitűd* csak akkor érvényesül, ha – függetlenül a politikai-hatalmi erőviszonyoktól, a stabilitás, az egyensúly politikailag igazolható szükségleteitől – a szakember, a gondolkodó, a kritikus pontokon *is* áthágva elemzi a megoldási lehetőségeket. Más szóval, ha kész arra, hogy problémává alakítsa a meghaladott bizonyosságokat. Az absztrakció meghatározott szintje, az érdekvonatkozások több variációs végiggondolása – hangsúlyozom: idealtipikusan – ugyancsak e szerepkör tartozékai. Mindez egyidejűleg feltételezi az elvszerűséget és a gondolkodói szuverenitást, a marxista értelmiségi esetében a szocialista eszmény, a közösség iránti elkötelezettséget, valamint a kísérletezés és a gondolkodás szabadságát.

E szempontból sem közömbösek a munkatevékenység minőségi jellemzői, közelebbről az, hogy *alkotó/reproduktív, közvetítő/*vagy *alkalmazó/*mozzanatok a dominálóak-e az adott értelmiségi szakember munkájában.

Valljuk meg, a minőségi jellemzők szerinti rangsorolással kapcsolatos dilemmák érdemben megoldatlanok, és csak valószínűsíthető: a permanens technológiai változások hatására a hivatásokat és intézményeket elkülönítő választóvonalak viszonylagosabbá váltak, és hogy ezzel összefüggésben e jellemzők – igaz, más-más mélységben, megoszlásban, hatásfokkal – minden értelmiségi tevékenységben potenciálisan jelen lehetnek és el is színtelenedhetnek. Bizonyos, hogy e vonatkozásban *nem* a diploma vagy a diploma típusa, hanem a *tényleges* tudás a meghatározó.

S e ponton kísérelem röviden megindokolni, miért nem társítom feltétlenül felsőfokú végzettséggel, s miért kapcsolom *értékismérvekhez* az értelmiségi *szerep, magatartás* feltételezett minőségi jellemzőit.

Terjedelmi okokból nem érintem a képzettség tudásfedezetével kapcsolatos kérdéseket, jóllehet azok szervesen összefüggenek az említett dilemmával. Csak jelzem: fontos kutatandó kérdésnek tartom a főiskolai rendszer extenzív kiterjesztésének következményeit, a beszűkült profil velejáróit, a diplomások túltermelésének vélt vagy valós tüneteit. Előadásomban csak arra a kellően nem tanulmányozott tényre kívánom felhívni újólag a figyel-

met, hogy századunkban Ady Endrétől Veres Péterig, József Attilától Kosztolányi Dezsőig, vagy a hetvenes-nyolcvanas évek realitásait figyelembe véve Csoóri Sándortól Lázár Istvánig, Gyurkó Lászlótól Gáll Istvánig, az irodalmunkon kívüli területről választva a példákat, a nádudvari Szabó Istvántól a Kovács András filmje alapján „nehéz emberként" számon tartott feltalálóig számos olyan kiváló személyiséget ismerünk, aki *értelmiségi szerepet tölt be,* nem rendelkezvén egyetemi diplomával, miközben számos diplomásnak – ez az állítás is bizonyításra vár – nincsenek is ilyen aspirációi.

Ezért tartom csak meghatározott összefüggésben elfogadhatónak az értelmiség azon meghatározását, amely diploma, illetve a felsőfokú végzettséget igénylő munkakör szerint határolja körül az értelmiség *társadalmi csoportját.* Társadalomstatisztikai és makroszociológiai vizsgálatokban metodikai megfontolásokból bizonyosan hosszú ideig nem helyettesíthetők e mutatók. Ugyanakkor nem mondhatunk le egy olyan kutatási hipotézis kidolgozásáról, amely a képzettségen túl a munkatevékenységhez szükséges tudás *bonyolultságát,* a tevékenység *minőségi jellemzőit,* valamint a produktumot is figyelembe veszi.

Tudatában vagyok annak, hogy e jellemzők nehezen meghatározhatóak és mérhetőek, mégis úgy vélem, több tudományterület összefogása esetén legalábbis megkezdhetők az ilyen jellegű kutatások.

Meg kell kísérelnünk e vizsgálatok összekapcsolását a társadalom kulturális rétegződésének módszeres vizsgálatával. E vonatkozásban sincsenek illúzióink. Bizonyosan igaz Hauser Arnold azon tétele, mely szerint: „a műveltségi rétegkategória nyilvánvalóan nem a társadalmi tagolódás legalapvetőbb vagy legdöntőbb formája", s hogy ebből következően „az a szociológia, mely az egyes csoportok között fennálló műveltségi különbségekre akarna építeni, csupán a társadalmiság felszínén mozogna". E vizsgálatok mégis hasznosak, sőt nélkülözhetetlenek, különösen, ha sikerül az egyes társadalmi osztályokon, rétegeken, így az értelmiségen *belül* is elkülönítenünk a reflexivitással, ítélőképességgel, ízléssel, erkölcsi érzékenységgel, politikai ítélőképességgel összefüggő, valószínűsíthetően igen heterogén műveltségi csoportokat.

Ugyanakkor nem kevésbé fontos a réteghatárokat *átmetsző* viszonylatok vizsgálata. Ugyanis feltételezzük, hogy az intézményesen elsajátított tudásanyag kiterjedtsége és az intelligenciafok között – jóllehet kölcsönhatásuk nem vitatható – *nincs* közvetlen megfelelés.

Korunkban a szakmai műveltség az általános műveltség fontos eleme. Úgy véljük, nem alap nélküli az az állítás, hogy az ember oly mértékben művelt, amilyen mértékben képes érzékelni és tudatosítani az életben elfoglalt helyét, vagyis amilyen mértékben – a maga szintjén – megéli a társadalom egészének perspektíváit, képes cselekvően jelentést kölcsönözni e törekvéseknek. Ezen ér-

tékkritériumok szerint vizsgálva a társadalom kulturális rétegzettségét, bizonyos, hogy a szakértelmiség és az intelligencia tartalmilag és terjedelmileg nem azonos fogalmak, vagy másképp fogalmazva: hogy nem kis számban találhatók jelentős ismeretanyaggal rendelkező, egyoldalúan művelt diplomás rétegek, s finom intellektusú, de értelmiségi funkciókkal nem rendelkező munkások stb.

A műveltséget ily módon nem azonosítjuk az ún. magaskultúrával, s a kulturális rétegeket a Bourdieu által szellemesen jellemzett kulturális legitimitás fokozataival. Azt az állítását azonban vitatandónak tartjuk, hogy „az egyetemes érvényességre igényt formáló legitimitás szférája", vagyis az, amelyet a felsőfokú képzés szavatol, azonos *az* értelmiségi kultúrával. Megítélésünk szerint – zárójelben hagyva egyelőre a direkt ideológiai vonatkozásokat – *többféle értelmiségi kultúra van* a létező szocializmus viszonyai között az értelmiség ebben a vonatkozásban sem homogén. E különböző kulturális minták szerint szerveződő értelmiségi szubkultúrák empirikus vizsgálata azért is szükséges, hogy pontosabban lássuk: milyen mértékben élnek tovább vagy termelődnek újra az ún. értelmiségi szalonkultúra elemei, illetve mely rétegekben lokalizálhatók annak ismérvei: az értelmes disputát helyettesítő társasági csevely, a gondolkodva olvasást pótló felületes olvasmányélmény, az életjelenségek reflexív megélését helyettesítő okoskodás, a divatműveltség dekórumainak „szorgalmas felhalmozása".

Az értelmiségi csoportok *értékkritériumok* szerinti vizsgálatát természetesen nem szakíthatjuk el az *értelmiségi lét* társadalmi kondícióitól. S a szociális halmaz köztudottan e vonatkozásban sem egynemű. A magas jövedelmű, rafináltan berendezett lakással, örökölt értékes könyvtárral, lemezgyűjteménnyel rendelkező diplomás ugyanúgy a maga habitusának alakítója, mint aki – „kiváltságot biztosító diplomával" a zsebében – a nullpontról indul. Az eredeti gondolatot a poklok megjárása is kicsiholhatja, a módszeres intellektuális tevékenységnek azonban feltétele a viszonylagos anyagi stabilitás, az elmélyült munkához nélkülözhetetlen kiegyensúlyozott időgazdálkodás. S ha e kondíciókat is vizsgáljuk, korántsem bizonyos, hogy eligazítóak a társadalomstatisztika azon adatai, amelyek elvonatkoztatnak az értelmiségi munka valós feltételeitől. Mert a másodállások révén biztosított jövedelmi többlet a tudásanyag folyamatos felfrissítéséhez szükséges időt morzsolhatja fel, az anyagi szűkösség pedig a továbbtanulás és a gondolkodás „második műhelyéül" szolgáló önálló szobától fosztja meg esetleg évtizedekre a munkáját részben otthon végző jogászt, tanárt, kutatómérnököt, közgazdát stb.

A helyzetet tovább bonyolítják a nemzetközi vonatkozások, közelebbről az a tény, hogy a tudásanyag, amellyel dolgoznak, érvényesen csak nemzetközi paraméterekkel mérhető. A legkézenfekvőbb ez a tudományos kutatók esetében, de – ha kevésbé manifesztáltan is – alakítóan befolyásolja

az építész, a kutatómérnök, a klinikai orvos tevékenységének érdemi értékelését is.

A nemzetközi mérce természetesen minden munka értékelésénél figyelembe veendő, az értelmiségiek helyzete azonban e vonatkozásban sajátos, mert a kapcsolódások – nemzetközi konferenciák, versenytárgyalások, publikációk, folyóiratcserék stb. révén – közvetlenebbek.

E tény következményeit sem elemeztük kellően. Nem vizsgáltuk, hogy a nemzetközi referenciák milyen mértékben befolyásolták az értelmiség vertikális és horizontális szervezeti struktúrában elfoglalt helyét, illetve hogy az értelmiség értékirányultságát milyen mértékben alakítja a nemzetközi nyilvánosság, a *szervezeti* hierarchiával párhuzamosan vagy attól függetlenül létező, kevésbé pontosan meghatározható *„tudás"*-hierarchia.

A humán tudományok esetében az értékítéleteket különösen befolyásolhatják ideológiai megfontolások, de a szakembereket összekötő kommunikációs lánc e tudományterületeken sem tekinthető kizárólagosan a politikai-ideológiai ellentétek által meghatározottnak, mint ahogy más tudományterületeken is érvényesülnek a tudományos értékektől távol eső csoportérdekek, globális stratégiai megfontolások stb. Mégis adottnak kell tekintenünk: az értelmiség munkája, tudása s annak megítélése közvetlenebbül függ a tudomány, a technológia, a kultúra fejlődésének nemzetközi trendjeitől.

A minőségi jegyeket jellemezve azért is szüksé-

gesnek véljük hangsúlyozni azok normatív jellegét, mert az intézményi-szervezeti feltételek e vonatkozásban korlátozóan hatnak.

A szervezeteknek természetesen különböző típusai lehetnek, s éppen a tudományos intézetek praxisa bizonyítja: nemcsak a közigazgatási szervezetekben hat a bürokrácia tehetetlenségi ereje. Ezért fontos számunkra annak tanulmányozása, hogy társadalmunkban a szocialista viszonyok között hogyan termelődik újra az a paradoxon, hogy a „szervezet" nehezen tolerálja az alkotómunka logikájából következő szuverenitásigényt, kritikai szemléletet, miközben maga is felismeri és tudatosítja: az innováció, a megújulási készség feltétele ezen értékek és készségek szabad érvényesülésének.

*

A *„szakértői hatalom"* jellemzőit, változatait, az azokkal kapcsolatos reflexiókat tanulmányoznunk kell, de nem azonosítjuk azokat – Crozier kifejezését idézve – a *„funkcionális-hierarchikus hatalommal"*, amely lehetőségeiből következően a szakértői hatalmat is ellenőrzi. Viszonyuk tanulmányozása azért is fontos, mert kulcsként szolgálhat a *vezetői-politikusi* és *szakértői-politikusi* és *szakértői-értelmiségi* szerepek strukturális pozíciónak értelmezéséhez.

A politikai szociológia megkülönbözteti a „politikai" és a „hivatali" alrendszert. Az előbbiben a vezető alternatív döntési változásokkal dolgozik,

feladata konszolidált időszakokban az új folyamatok felismerése és a hozzájuk való alkalmazkodás feltételeinek a biztosítása. Meghatározott szaktudás itt is nélkülözhetetlen, de a vezetői-politikus tevékenységben – eltérően az értelmiségi-szakemberi szereptől – az érdekek szigorú számbavétele, egyeztetésük szükségessége, a bel- és külpolitikai egyensúly biztosítása, az *állam-raison* a meghatározó.

A politika ugyanakkor nemcsak az egyensúly megőrzésének a művészete, hanem új egyensúlyi helyzetek megteremtése is.

A „diplomata" és a „politikus" szerepköre e vonatkozásban – megfelelő értékkritériumokat szem előtt tartva – a mi társadalmi viszonyaink között is elhatárolható. „A diplomata – Gramsci szavaival – szükségképpen csak a tényleges valóság keretei között mozog, mert sajátos tevékenysége nem az, hogy új egyensúlyokat hozzon létre, hanem az, hogy bizonyos jogi keretek között megőrizzen egy fennálló egyensúlyt." A „politikus" ezzel szemben nem teheti meg, hogy „ne foglalkozzon a »legyen«-nel, persze nem a szó moralizáló értelmében".

A kérdés tehát, amellyel minden, új utakat kereső forradalmár vagy strukturális reformokért síkraszálló politikus szembe találja magát: „a »legyen« önkényes vagy pedig szükségszerű aktus-e, konkrét akarat vagy pedig ábránd, óhaj, délibáb?"

A gyakorló politikus ebben az értelemben értelmiségi szerepet tölt be, feladatát csak akkor valósíthatja meg, ha pontos distinkciókra képes, ha

elemzése árnyalt. Mint Gramsci írja: „a tényleges valóságra kell ugyanis alapoznia, de fel kell ismernie, hogy e valóság nem statikus, hanem változó, folytonos mozgásban levő erőviszony". S jóllehet a nagyságrendek e vonatkozásban nem másodlagos jelentőségűek, *minden* politikai hivatalt viselő marxista iskolázottságú vezetőt minősít e készség megléte vagy hiánya.

A *valóságérzék* az alkotó politikusnak, ha lehet, még fokozottabban lételeme. Elhatározása ugyanis csak akkor lehet sikeres, ha „mindvégig a tényleges valóság talaján mozog, de nem azért, hogy konzerválja azt, hanem úrrá legyen fölötte, hogy meghaladja azt (vagy ebben az irányban hasson)".

Az elmondottakból következően a politikusértelmiség minősítésében sem a formális képzettséget tekintjük az „intellektualizmus" mértékegységének, hanem a politikai mozgástérben megvalósuló kreativitást. E szempont érvényesítése is megkönnyíti egy megfelelő tipológia megalkotását, amely értékkritériumok szerint jobban különíti el a „diplomatának", a „politikai bürokratának", a „kamarillaharcok technikusának" és a státusférfiúi felelősségtudattal rendelkező politikusnak sajátos *magatartásmódját, szokásjellegű viselkedéstendenciáit, szerepértelmezését.* (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy tiszta típusok a legritkábbak, a gyakorlatban e jellemzők összefonódnak. A típust jellemző dominancia csak megfelelő kísérleti-elméleti módszerek alkalmazásával lehetséges.)

A „hivatali" alrendszerben kétségtelenül erőtel-

jesebben hatnak a Peter Blau által jellemzett bürokratikus szerepelvárások, jóllehet nem kizárólagos érvénnyel. A „hivatal"-alrendszer határai korántsem húzhatók meg teljes egyértelműséggel: *minden* szervezetnek – a politikainak, a termelőinek, a tudományosnak – van *hivatali* részlege, *minden* igazgatási típus erősítheti az idézett jellemzőket, s ugyanakkor e szervezetekben nagy számban dolgoznak kiváló szakemberek: tervezők, elemzőközgazdák, kutatómérnökök stb., akiknek tevékenységét nem vagy nem meghatározóan a bürokratikus ethosz jellemzi.

Tegyük hozzá, Peter Blau a bürokrácia fogalmát weberi értelemben nem használja, és nem társítja negatív értéktartalmakkal: a rögzített hatáskör, a hivatali posztok függőségi viszonyai, a szolgálati út betartásának kötelezettsége, a szakképzettség, a kiszámíthatóság, a professzionalizmus a jelen feltételek mellett a hivatali alrendszer működésének *fontos* feltétele.

A pejoratív jellemzők akkor válnak uralkodóvá, ha a bürokrácia „valóságos hatalmiságként konstituálódik". „Az »államformalizmus« felerősödése esetén ugyanis – mint Marx írja – a valóságos államcél a bürokrácia előtt az állam *elleni* célként jelenik meg ... önmaga előtt az állam legvégső céljának számít." Ez azt is jelenti, hogy „a formális céljait teszi tartalmává, és mindenütt összeütközésbe kerül a »reális« célokkal. Ezért arra kényszerül, hogy a formálist a tartalomnak, és a tartalmat formálisnak tüntesse fel".

„A bürokratikus tudás általános szelleme – Marx értelmezésében – a *titok*, a misztérium, melyet önmagán belül a hierarchia révén, kifelé, mint zárt korporáció őrzi meg." Más szóval, a bürokratikus tudás az *autoritás* tudása. Az „aktatologatás", a „lélektelenség", az önállóság teljes hiánya már csak következménye a bürokratikus struktúrák létezésének.

A magyar társadalomban a bürokrácia szocialista változatát kitermelő pánpolitizmus, az a folyamat, amelynek eredményeként az állami igazgatás az ötvenes évek fordulóján *„a gazdaságirányító közigazgatásból" „gazdálkodó közigazgatássá"* vált, a gazdaságirányítási rendszer reformját követően fokozatosan megfordult. Ugyanakkor – s ez már nem egyszerűen kutatási kérdés, hanem megoldásra váró dilemma – ma is számos olyan terület van, ahol az állami-tanácsi közigazgatás, a hivatali alrendszer *kiváltságos helyzetben* van. Lőrincz Gyula megfogalmazását idézve: „nem versenytársként, nem koordinátorként", nem a politikát közvetítő szervként van jelen a gazdasági szférában, hanem a gyakorlatban megfellebbezhetetlen hatalmi jogosítványokkal rendelkezik a társadalmi közösségi kapcsolatok és a kulturális élet olyan mezőiben is, amelyek nem igénylik az állami szabályozást.

A kérdés, hogy a gazdasági reformfolyamatok milyen feltételek mellett mélyíthetők el s terjeszthetők ki a politikai intézményrendszerekre, nem ezen előadás témája. Abban sem érzem a magam

illetékességét, s nem is vagyok felkészült annak megfogalmazására, hogy a tágabban vagy szűkebben értelmezett szak- és közigazgatás továbbfejlesztésének *melyek* a kulcskérdései.

Ezért feltett kérdésünkkel összefüggésben csak néhány kritikus pont *vázlatos* jelzésére korlátozódhatunk, amelyek valószínűsíthetően befolyásolják, milyen mértékben módosulhat azon szakértői munkakörök helyzete, amelyek mozgásterét feleslegesen korlátozza a hivatali alá- és fölérendeltség, illetve amelyek *elősegíthetik* a szűkebben vett igazgatásban a több irányú függőség erősítését, a demokratikus ellenőrzést.

A bürokratikus szerepfelfogásnak – a szó negatív értelmében – mint láthattuk – ugyanis táptalaja az *egyoldalú* központosítás s különösen a túlközpontosítás, a nyilvánosság hiánya. Megoldásra váró dilemma e szempontból, hogy a gazdasági vállalkozói önállóság kiterjesztése hogyan társulhat a politikai szféra olyan irányú strukturális átalakításával, amely a társadalmi mozgalmak és intézmények mozgásterének és befolyásának kiszélesülését és megsokszorozódását eredményezi. Az MTESZ vagy a Kereskedelmi Kamara, a különböző társadalmi és tudományos egyesületek jogkörének kiszélesítése ugyanis sok más következmény mellett az állami és társadalmi szervek partneri viszonyának erősödését is maga után vonja, és ez valószínűsíthetően korlátozza a paternalista szemléletet, és pozitív irányba befolyásolja a szakértői-hivatalnoki réteg értékirányultságát, szerepfelfogását.

Az említett összefüggésben is kitüntetett jelentőségű a helyi önkormányzati szervek fejlesztése. Az elmúlt évtizedek ugyanis azt bizonyították, hogy a decentralizálás és a demokratizálás nem azonos jelentésű. Ezt többek között a megyeközpontok hatáskörének éppen a decentralizálásra visszavezethető túldimenzionáltsága, s ami ezzel szervesen összefügg: a községi és városi önkormányzat fejlesztése nemcsak a helyi tanácsok jogkörének kiszélesítését vonhatja maga után, de remélhetően áttetszőbbé teheti a *helyi társadalmak* életét, amelyekben vizsgálataink tanulsága szerint jelenleg behatároltabb a szakértői értelmiség mozgásterülete.

E változások eredményeként előlegezhetően tompul a hierarchikus jelleg, erősödnek a laterális kapcsolatok, fokozatosan enyhül a „problémák feltornázása a hatalmi láncolat felső fokaira". A hivatalviselők optikájából ugyanekkor az „önállóság kényszere" új típusú konfliktusok forrásául szolgálhat, mert – mint azt Crozier szellemesen bebizonyította – „a konformitás követelménye, ellentétben az ezt bizonyító túlságosan elterjedt véleménnyel, nem egyirányú".

Az érdekek nyílt fórumokon való ütköztetése is a bürokratikus ethosz korlátozása irányába hat. E szempontból annak a ténynek a következményeit is mérlegelnünk kell, hogy az *értelmiségi foglalkozási csoportok hagyományos érdekvédelmi szervei* beletagolódtak a nagyobb ágazati szervezetekbe, s hogy egészen a legutolsó időkig – szakítva a felsza-

badulás előtti évtizedek hagyományaival – nem a mozgalom, hanem a szervezetjellege volt a meghatározó.

Az érdekek artikulálása, képviselete egyébként egyáltalán nem a szakértelmiség kiváltsága. Ennek hangsúlyozása azért is fontos, mert éppen a mozgalmi jelleg erősödése segítheti elő, hogy a művelt, életismerettel és természetes intelligenciával rendelkező szakmunkások, tsz-tagok – természetesen nemcsak a szakszervezetekben, hanem minden képviseleti testületben, élő politikai mozgalomban, mindenekelőtt a párt testületeiben – a fogalom gramscii értelmében – saját rétegük *organikus értelmiségijévé váljanak.*

Tudatában vagyok annak, hogy e strukturális reformok intézkedések összefüggő rendszerét feltételezik, hogy minden változtatás előre pontosan nem kiszámítható mellékhatásokkal társul, s törvényszerűen fog beleütközni meghatározott érdekcsoportok ellenállásába. A külpolitikai erőviszonyok is bizonytalansági tényezők, a recesszió vagy időszerűtlen kvázi-ideológiai megfontolások is lassíthatják vagy időlegesen vissza is fordíthatják e folyamatot. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a bürokratikus ethosz további korlátozása, társadalmunk intellektuális potenciáljának felszabadítása egyaránt igényli a reform elmélyítését és kiterjesztését politikai intézményrendszerünkre. A gazdaságirányítási rendszer reformjának alapelveit megfogalmazó, 1966. májusi MSZMP KB-határozat azon megállapítása, hogy „A szocializmus

fejlődésére, a közérdeket szolgáló alkotómunka kibontakoztatására van szükség... hogy további politikai cél az, hogy a reform révén kedvezőbb feltételeket teremtsünk a szocialista demokrácia fejlesztéséhez" – az itt jelzett dilemmák megoldása szempontjából napjainkban sem vesztett időszerűségéből.

FALU
A TÁRSADALOMBAN
– TÁRSADALOM
A FALUBAN

A falvakban élő parasztság – szigorúan történelmi-társadalmi okokra visszavezethetően – úgy volt a társadalom alkotóeleme, hogy társadalmi helyét okkal jelölték a „társadalmonkívüliség", „társadalomalattiság" jelzőjével.

A falu e sajátos társadalmi státusának, hierarchikus alárendeltségének évszázadokat átölelő historikumát vázlatosan sem kívánjuk felidézni, de a mai magyar társadalom ellentmondásait sem értelmezhetjük a maguk bonyolultságában, ha legalább jelzésszerűen nem utalunk arra a tényre, hogy a magyar falvak nagy többségének helyzetét, mozgásterét e század negyvenes éveiben még e hierarchikus alárendeltséget tartósító rendies kötöttségek befolyásolták. A tőkés termelési viszonyok uralkodóvá válása hazánkban köztudottan nem járt együtt a rendies képződmények radikális lebontásával. A nagybirtokrendszer konzerválódása következtében ezen intézmények és értékpreferenciák a paraszti létviszonyokban s a településszerkezetben őrződtek meg a legerőteljesebben, jóllehet a tőkés árutermelés dominanciája a mezőgazdaságban is érvényesült.[1]

Ez annyit jelent, hogy a társadalom nemcsak a rendi és osztálykritériumok szerint különült el, de külön – hierarchikusan rangsorolt – hatóterületet jelentettek a városok, a falvak s azok különböző kategóriái.

E kiinduló adottságokból következően a magyar falu úgy illeszkedett bele a társadalomegészbe, hogy magában véve is egy társadalmi kört, viszonyrendszert alkotott, amelynek – Erdei Ferenc szavaival – megvoltak „a maga külön és sajátságos hatótényezői". Azután minden falu külön-külön és más-más módon összetartozott egy-egy várossal, amellyel „egy jellegzetes város-vidék-hatóterületet alkot". S végül – ezen kapcsolatokat részben átmetszve – „a falu összetevő rétegei beletartoznak a maguk csoportja szerint való külön körökbe..."

Tulajdonképpen minden falu egyéniségét ezeknek a különböző hatóköröknek a jellemző összetétele szabta meg, s ennyi tényező viszonyrendszerében – Erdei joggal állapítja meg – érthetően óriási volt a változatosság. Az uradalmi falvak, a viszonylag egynemű parasztfalvak s azok különböző típusai (volt jobbágyfalvak, parasztnemesi falvak stb., továbbá az ún. polgári falvak, amelyek bányász-, ipari, lakó- vagy üdülőfalvakként több-kevesebb egyértelműséggel a polgári szférába tartoztak) e sokképletűség egyik megnyilvánulási formáját jelentették, de ezeken az alaptípusokon belül is csaknem számtalan változatra lelhetett a kutató.

A falvak hierarchikus alárendeltségének, kívülrekedtségének, megtorpanásának vagy egyenetlen

fejlődésének természetesen megvoltak a birtokviszonyokkal, a paraszti gazdaságok eszközellátottságával, a mezőgazdasági termékszerkezet korszerűtlenségével, a falusi ipar viszonylagos fejletlenségével, az urbanizáltság alacsony szintjével, a községi önkormányzat korlátozottságával, a kiváltságos osztályok művelődési monopóliumával összefüggő konkrét okai, rendszerezhető mutatói. A teljesség igénye nélkül, csak néhány adatra utalok: 1941-ben a parasztság kétharmadát alkotó agrárnincstelenek, félproletárok és az 5 kat. holdon aluli ingatlannal rendelkezők együttesen a parasztság több mint kétharmadát tették ki, míg a nagy lélekszámú törpebirtokos-réteg kezében az ország földterületének megközelítően 10%-a volt, az úri birtokos családok kezében – a földtulajdonnal rendelkezők 0,4%-át tették ki e családok – a földtulajdon 40%-a összpontosult. E polarizáltság és különösképpen az agrárszegénység aránya Közép-Kelet-Európa térségében is egyedülállónak tekinthető: Ausztriában 26,6%, Csehszlovákiában 28%, Jugoszláviában 9,3%, Romániában 8,9%, Bulgáriában például 5,1% volt az agrárproletariátus aránya; a tőkés fejlődés bekapcsolta a falusi térséget a gyáripari fejlődésbe, a hagyományos falusi ipar eltolódott a városi ipari szerkezet irányába; a „falusi nagyipar" azonban területileg koncentráltan lényegében három körzetben helyezkedett el; az indusztrializáció korlátozott maradt; a kapitalista fejlődés új térbeli igényeihez idomulva a településhálózat korábban jellemző nagyfokú szóródása csökkent, a falvak

lélekszámának növekedése azonban nem társult a falusi térség urbanizálódásával; a községi jogokkal rendelkező falvak sem rendelkeznek tényleges önkormányzattal.

A magyar falvak megújulása e meghatározottságokból következően csak az egész társadalom strukturális átalakításának eredményeként valósulhatott meg. A többszörösen összetett szerkezetű magyar társadalom ellentmondásainak természetéből következően e folyamat a polgári demokratikus és a szocialista forradalom egymásra épülő s egymásból kinövő folyamatainak folytonosságát feltételezte. Ezen mély sodrású átalakulások a külső és belső feltételek optimális alakulása esetén sem lettek volna mentesek a forradalmat megvalósító erők polarizációjától. Különösen igaz ez a falusi lakosság zömét alkotó parasztság esetében, amelyet a földreform magántulajdonosi pozíciójában erősített meg s amelynek körében a felszabadulást követő években felerősödtek a rendi korlátok által lefojtott polgárosodási törekvések is. Az 1941-es népszámlálás adataival egybevetve több mint 340 ezerrel nőtt a paraszti gazdaságok száma.

A belső és a külső körülmények azonban a népi demokratikus forradalom szempontjából köztudottan korántsem voltak optimálisak: az átalakulás ütemét, jellegét a hidegháború s ettől nem elválaszthatóan az erőltetett ütemű iparosítás s a hatalom erőteljes koncentrációja határozza meg.

E történelmi változások érdemi jellemzése nem lehet feladatunk. Ténynek tekintjük, hogy a forra-

dalmi átalakulás éveiben felszámolódott a nagybirtokrendszer, megszűntek a latifundiumok, elvesztette gazdasági és politikai pozícióit a bank- és ipari tőke, átalakult a politikai rendszer, új alkotmány született, hogy kiépült a nyolcosztályos egységes alapfokú képzést biztosító iskolarendszer, hogy a fordulat évét követően az iparosítás terhei jelentős részben a parasztságra hárultak, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezésében nem érvényesült az önkéntesség elve, hogy a beszolgáltatás rendszere a bizalmatlanság és az erőszak légkörét tartósította a falvakban. (Figyelemre méltó egyébként, hogy a kényszer nyílt alkalmazása ellenére 1953 tavaszán a termelőszövetkezetek – vagyis az I., II. és III. típusú tsz-ek, valamint az önálló mezőgazdasági termelőszövetkezetek – az ország összes szántóterületének csak 24,6%-át, a háztáji gazdaságokkal együtt pedig 26,0%-át alkották.)

Ismeretes, hogy 1956-ot követően az MSZMP a politika minden szférájában kiigazításokat kezdeményezett s hogy ennek a politika- és stílusváltásnak az egyik leglátványosabb eredményeket hozó területe éppen a mezőgazdaság. Nem kétséges: a termelőszövetkezeti mozgalom és az állami gazdaságok megerősödése, az ipari rendszerű termelés meghonosodása, a kisegítő és háztáji, valamint a közös gazdaságok kooperációjának intézményesülése elválaszthatatlan a magyar társadalmat megújító strukturális változásoktól, a különböző dolgozó rétegek érdekeivel számot vető realista politika érvényesülésétől.

E történelmi folyamatok a falu „társadalmát" is alapvetően átrétegezték. Ha az utolsó két évtized változásaira korlátozzuk figyelmünket, azt látjuk, hogy a tulajdonviszonyok átalakulása, az iparosodás – azon belül a mezőgazdaság iparosodása –, valamint a tercier szektor fejlődése következtében nőtt az aktív munkavállalók száma, ezzel összefüggésben módosult a család belső szerkezete, megszűnt a szociálisan homogén családok kizárólagossága, változott – méghozzá alapvetően – a dolgozók területi, valamint népgazdasági ágak szerinti megoszlása. (Csak néhány számot idézek a változások arányainak szemléltetése érdekében: 1960-ban az aktív keresők 38,5%-a – 1 831 787 fő – dolgozott a mezőgazdaságban, illetve az erdőgazdaságban, 1980-ban 18,5% – 938 450 fő –; vagyis közel kilencszázezerrel csökkent a mezőgazdaságban, illetve az erdészetben foglalkoztatottak száma. 1970-ben az aktív kereső férfiak 18%-a, az aktív kereső nők 17%-a dolgozott a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben; 1980-ban arányuk 14%-ra, illetve 9%-ra csökkent. Továbbá: a népszámlálási adatok a Budapest, városok, községek kategóriái szerint rögzítik az aktív keresők területi megoszlásában végbemenő változásokat, s e számok a főbb tendenciákat a falvak vonatkozásában is érzékeltetik. 1960-ban az aktív keresők 21%-a dolgozott a fővárosban, 26%-a a városokban, 53%-a a községekben; 1980-ban a megfelelő kategóriákban az arány 20, 35, 45%.)

A felszabadulást követően a Baloldali Blokkban

tömörülő pártok – különböző hangsúllyal, a részleteket illetően nem teljesen egyezően – a feudalizmus rekvizítumainak felszámolása szempontjából egyik kulcskérdésnek tekintették a *közigazgatás demokratizálását, a városi és falusi önkormányzat megteremtését.* 1948-ban még a Függetlenségi Front programtervezetében is halaszthatatlan programként fogalmazódott meg a helyi önkormányzat megteremtése. Az MKP és SZDP egyesülési kongresszusán Rajk László belügyminiszter így fogalmazott: „A községek vezető szerve feltétlenül a nép által megválasztott szerv kell hogy legyen. Ez is jelenti a nép igazi bevonását az államhatalomba, ez is jelenti a nép kezdeményező és építő erejének bekapcsolódását gazdasági és társadalmi életünk minden területén. És nem utolsósorban ez is jelenti a látszat-önkormányzatoknak valóságos népi demokratikus önkormányzatokká való kiteljesedését... Egységes, az egész országra érvényes központi vezetés és irányítás, de ezen belül messzemenő kezdeményezés és önállóság biztosítása a helyi népi önkormányzati szerveknek az összes kérdések megoldásában" – ez volt az MDP által meghirdetett közigazgatási reformprogram lényege.

Köztudott, hogy a fordulat évét követően az MDP akkori vezetése a *demokratikus* centralizmus alapelveit a közigazgatásban *sem* érvényesítette. Az 1950. évi első Tanácstörvény rendelkezései értelmében ugyan a helyi tanácsok megalakultak, sőt működésük jogi feltételeit is körvonalazta a tör-

vény, az adott politikai feltételek között azonban a kinyilvánított jogok nem realizálódhattak. A gyorsított ütemű iparosítás, a paraszti birtokok kollektivizálásával kapcsolatos „rövid lejáratú" tervek, a kemény beszolgáltatási kötelezettségek egyaránt a központosító törekvéseknek kedveztek; a megyei és járási tanácsi szervek – ha kellett – a legdrasztikusabb eszközök igénybevételével biztosították a központi utasítások végrehajtását. Az 1954. évi II. Tanácstörvény már oldotta az erősen központosított, szigorúan hierarchikus, egyértelműen felülről vezérelt tanácsi rendszert; de ez a változás részleges volt s érdemben nem módosította a választott és az igazgatási szervek viszonyát.

*

A valóban történelmi léptékű változások új módon rétegzik a falvakat; e változások meggyőződésünk szerint csak a „hagyományos" kategóriákkal nem írhatók le. A megoldást – túl az említett „bonyolító" tényezőkön – mindenekelőtt az nehezíti, hogy maga a folyamat – a szocialista társadalom formálása – *történelmileg befejezetlen*. Ugyanakkor nehézségek forrásául szolgál az a tény is, hogy a falvak strukturális jellemzésében nemegyszer *egy* tudományterület értékszempontjai válnak egyoldalúan meghatározókká.

A komplex elemzéshez elengedhetetlen tudományos felismerések pedig egyre gazdagabban állnak rendelkezésre. A gazdaság- és településföldrajz, a település- és társadalomstatisztika, a néprajz, a

szociográfia, szociológia, a politikatudomány gazdag empirikus anyagot halmozott fel, és nemzetközileg is elismert monografikus összegezések születtek.[2] Egy-egy falu komplex vizsgálatára is volt példa: utalok az MTA Néprajzi Kutató Csoportja Varsány községben végzett vizsgálatára. Egyes tudományos iskolák értéktételezésében – s ami még ennél is lényegesebb, a falvak fejlesztésével kapcsolatos döntésekben s szélesebben: a településfejlesztési stratégia körvonalazásában – mégsem ez a komplex szemlélet érvényesült meghatározóan.

A falvak jellemzőinek ugyanakkor más értelmezésével is találkozhatunk, ha a néprajz és a szociográfia romantikus-konzervatív képviselőinek műveiben tallózunk. E falukép lényege: a falu szerves képződmény, a természet és az ember kapcsolatának egyetlen természetes formája; a tiszta erkölcs, a romlatlan emberi kapcsolatok rezervátuma; belső adottságait tekintve változatlan és örök entitás, amelyet csak az emberi kapcsolatokat felbomlasztó civilizatorikus fejlődés pusztíthat el.

E romantikus szemlélet figyelmen kívül hagyta a falvak elmaradottsága és a paraszti élet megnyomorítottsága közötti nyilvánvaló összefüggést, a Márciusi Front körül tömörülő szociográfusok által oly plasztikusan leírt „néma forradalom" tüneteit, tragédiájának mélyebb kiváltó okait.

A romantikus és mélyen konzervatív faluképpel joggal állította szembe új tudományosságunk – a magyar szociológia, településtudomány, néprajz legjobb hagyományait folytatva – *a változó falu*

koncepcióját; a falvakat történelmi képződményként, a térhálózat egyik alkotóelemeként, sajátos szerepkört betöltő településként jellemezve. Az önmagukban helyes kiinduló tételekből azonban – mint azt a történelem tanúsítja – egyoldalú következtetéseket is le lehet vonni, sőt bebizonyosodott: annak lehetősége sem kizárt, hogy meghatározott érdekviszonyok vagy értékszempontok konzerválódása esetén a régi egyoldalúságok új alakban tovább élnek.

Ilyen egyoldalú következtetésnek bizonyult az a feltételezés, hogy ha a falu nem változatlan entitás, sőt éppen a *változás* a falu természetes létformája, jogi státusa – magasabb értékszempontok érvényesítése érdekében – szinte önkényesen változtatható lévén, a falvakban új, dinamikusan fejlődő intézmények váltak integratív tényezővé; a települések jogi-közigazgatási határait (s egyáltalán; a települések összevonását, fejlesztését vagy visszafejlesztését) tehát ezekhez kell igazítani s alá kell rendelni a gazdaságosság, a racionális ügyvitel követelményeinek.

Az idézett feltételezés *valóságos* és nehezen áthidalható ellentmondásokkal kapcsolatos. Magyarországon 1978-ban 711 ötszáznál, 792 ezernél, 799 kétezernél és 323 háromezernél kisebb lélekszámú falusi település volt. Nem „kis" nagyságrendről, hanem a magyarországi települések 83,2%-áról van tehát szó. Nyilvánvaló, hogy ilyen szétaprózottság esetén a települések egyidejű felzárkóztatása és azonos ütemű fejlesztése lehetetlen; hogy –

meghatározott értékszempontok alapján – preferenciarendszert kellett érvényesíteni. Az sem kétséges, hogy a termelőszövetkezetek vagy a közigazgatási egységek nem igazodhattak tartósan a korszerűtlen, szétaprózott faluhálózathoz.

*

A falvak térhálózatával összefüggő kérdések körét nem lehet elkülöníteni az ország településszerkezetének átfogó fejlesztési programjától. Törvényszerűnek tekinthető azért, hogy a hatvanas évek második felében folyamatosan kialakított és 1971-ben elfogadott Országos Településfejlesztési Koncepció a falusi települések fejlesztési programját is tartalmazta.

Az OTK a településeket szerepkör szerint csoportosította. Négy kategória és azon belüli alcsoportok képezték a preferenciarendszer alapját: a) felsőfokú központok (azon belül megkülönböztetve a kiemelt és a részleges felsőfokú központokat); b) középfokú központok (és részleges középfokú központok); c) alsófokú központok (ezen belül megkülönböztetve a kiemelt és a részleges alsófokú központokat) és d) alacsonyabb népességszámú településcsoportok.

Megkülönböztetve a „szerepkörrel rendelkező közép- és alsófokú központokat" és az „alacsonyabb népességszámú településcsoportokat", a koncepció eredendően azt a célt fogalmazta meg, hogy az előbbiek – ha mérsékeltebb ütemben is – szerepkörükkel összhangban fejlesztendők, míg az

utóbbiak esetében a cél *az alapellátás biztosítása vagy szinten tartása.* A törvény alapjául szolgáló koncepció egyidejűleg feltételezte, hogy „a városok gyorsabb ütemű fejlesztése biztosítja a vonzáskörzetekbe tartozó falvak lakóinak a személyi, gazdasági, egészségügyi, szociális, kulturális stb. szolgáltatásokat".

E kérdések – a szakirodalom elemzéseinek tanulsága szerint – nem válaszolhatók meg csak a céltételezések látószögéből, azokat az érdekviszonyokat is tanulmányoznunk kell, amelyek a településfejlesztés alapját képező összegek elosztását, illetve újraelosztását befolyásolták.

Az 1971. évi III. Tanácstörvény a *megyei* tanácsok jogkörét kiszélesítette: szerepük a településfejlesztési koncepció megvalósításában is kitüntetett.

Tekintsünk el annak számbavételétől, hogy a *megyék közötti,* központilag szabályozott elosztás milyen mértékben alakította a különböző szerepkörű falvak fejlesztésére fordítható összegeket, s összpontosítsuk figyelmünket a *megyéken belüli* elosztás arányaira, jóllehet témánk szempontjából az sem közömbös, hogy a központi elosztási politika milyen mértékben segítette elő a mezőgazdasági, tanyás és falusias régiók köztudottan alacsonyabb „lakossági infrastruktúrájának", egyszerűbben fogalmazva: történelmileg örökölt elmaradottságának kiegyenlítődését.

A területi fejlesztés pénzügyi alapját ma a megyékben részben az állami költségvetés által újrael-

osztott, részben a „helyben képződött források képezik". Az idézetteken túl még egy forrással rendelkeznek: a „felsőbb hozzájárulással". Olyan pénzalap ez, amelyet a megyei tanács „vissza nem térítendő" támogatásként oszthat el.

Az egyes megyék elosztási politikájában mutatkozó részleges különbségek ellenére – legalábbis az utolsó két ötéves terv gyakorlatában – az a tendencia dominált, hogy a falvakban (községekben) képződött fejlesztési alapokat elvonták, majd újraelosztották. Vági Gábor vizsgálata szerint például Békés megye tanácsa 1971–75 között – a IV. ötéves tervben – az elvonható források 46%-át, 1975–80 között – az V. ötéves tervben – pedig gyakorlatilag a teljes összegét elvonta, majd újraelosztotta. S az újraelosztásnak *nem* a községek voltak a kedvezettjei. A IV. ötéves tervben például a saját forrástípus újraelosztása eredményeként a megyeközpontban 60%-nál magasabb az egy főre jutó forrás, mint a községekben, a felsőbb tanácsi hozzájárulás elosztása már *negyvennégyszeres* (!).

Állami hozzájárulást a községek *nem* kapnak, a nagyközségek közül is csak azok, ahol célcsoportos beruházást irányoz elő a terv: a különbség a községek egy főre jutó átlaga, „átlagos" állami támogatása és a megyeközpontok egy főre jutó átlaga között több mint *négyszázszoros*. Ezzel függ össze, hogy míg az egy lakosra jutó saját bevételek relatív szórása Vági Gábor számításai szerint a tanácstípusok között 18,2%, az összes tervezett fejlesztési forrásé 122,3%.

A IV. ötéves terv pénzügyi fejlesztési tervadatait elemezve Szegő Andrea négy megyében vizsgálta az újraelosztást. Veszprém megye gyakorlatát az említett tervidőszakban az jellemezte, hogy a megyei tanács minden elvonható fejlesztési forrást központosított, majd egyedi, ad hoc döntésekkel újra elosztotta azokat. Ily módon a „megosztott, de helyben maradó források kategóriája" egyszerűen *„eltűnt"*, pontosabban a felsőbb tanácsi hozzájárulások fedezetévé vált. A megyében egyébként a IV. ötéves terv szerint az összes forrásnak kis híján a kétharmada állami támogatásból volt előirányozva, további 17%-ot kívántak bankhitelekkel fedezni, és kb. ugyanennyi volt a helyben képződött bevételek tervezett részaránya is. Ugyanakkor – mint Szegő Andrea írja – „az állami támogatások és a bankhitelek csaknem teljes egészében a megyeszékhelyre és a városokba irányultak". És míg a saját források egy lakosra eső értéke itt a községekben és nagyközségekben több volt a megyei átlagnál (részarányuk nagyobb a népességből való részesedésüknél), ez a két tanácstípus az összes fejlesztési forrásnak mindössze 9%-ával rendelkezett. (Vági Gábor számítása szerint „az állami támogatások elosztása – óvatos becsléssel – *nyolcszázszoros* különbséggel történt [egy lakosra vetítve] a megyeszékhely és a községek között; a teljes fejlesztési alap egy főre jutó összegében pedig körülbelül *ötvenszeres* az eltérés".) Az V. ötéves tervben a helyzet részben módosult: míg a IV. ötéves terv csak öt községnek juttatott felsőbb tanácsi

hozzájárulást, az új tervciklusban csaknem minden község részesült e forrásból, miközben az *elvonás rendszere* változatlanul funkcionált.

Baranya megyében a megyei szintű újraelosztás egy másik modelljét rekonstruálta Szegő Andrea. Ebben a rendszerben – mint írja – a megye nem vonja el az elvonható forrásokat – így felsőbb tanácsi hozzájárulás nincs is –, hanem csak azt határozza meg, hogy melyik forrástípus melyik tanácsot illeti meg. Ebben az elosztási rendszerben kétségtelenül nagyobb a helyi tanácsok önállósága. Ugyanakkor – ismét Vági Gábor adatait idézzük – a célcsoportos állami támogatásokból az említett időszakban csak Baranya megyében és csak a városok és két nagyközség kaptak, egyéb állami támogatás csupán az egyik, várossá fejlesztendő nagyközségnek (Siklósnak) jutott. Nagy József – az MSZMP Baranya megyei Bizottságának akkori első titkára – a *Gazdaság* című lapban közzétett tanulmányában maga is megállapította: „A megyében a IV. ötéves terv tanácsi fejlesztési eszközeinek kétharmadát 15 település és közvetlen vonzási körzete kapta. Ugyanakkor 98 községi tanács évi működtetési, fejlesztési lehetősége a 300 ezer forintot sem éri el, amiből következően a 300 település részesedése s így fejlesztési lehetőségei még a szinten tartást is alig biztosítják."[3]

Nem folytatom a példákat: nem a fejlesztési alapok elosztásának vagy újraelosztásának rendszerét kívánom értékelni. Az idézett számok csak azt voltak hivatottak szemléltetni, hogy az OTK általános

célkitűzései az *érdekviszonyok erőterében módosulva* valósultak meg. A településtudomány és az 1980-as népszámlálás ismert eredményei arra engednek következtetni, hogy az ország valóban fejlődött, és a koncepció azon célkitűzései realizálódtak elsődlegesen, amelyek a felső- és középfokú központok fejlesztésével voltak kapcsolatosak. S ez – történelmi léptékkel mérve is – jelentős változás. Mindenekelőtt a felső- és középfokú központok – elsősorban a megyeszékhelyek – fejlődése tekinthető számottevőnek, s jóllehet ezek örökölt gondjai is csak részben látszanak megoldottnak, tény, hogy Budapest mellett már jelentős számban vannak fejlődő – a vonzáskörzetükhöz tartozó falvak számára a regionális központ funkcióját potenciálisan ellátni tudó, illetve részben ellátó – városok.

Ugyanakkor – mint az az idézett számokból is kitetszett – a meghatározott típusú falusi települések fejlődése nem az eredeti célkitűzéseknek megfelelően alakult: az OTK a gyakorlatban számos térségben nem csökkentette, hanem helyenként növelte a falvak és a városok fejlettségi szintje közötti különbséget.

E kedvezőtlen folyamatokat a település- és igazgatástan *egyes* képviselői elvileg is indokolták. Így a falu és város önmagában indokolt és tudományosan megalapozott funkcionális megkülönböztetését, amely szerint a városok „*a központi* funkciókat betöltő – intézményeikkel szűkebb-tágabb környezetük népességét is szolgáló – települések", azzal az állítással társították, amely szerint a falvak között

egyáltalán nem alakulhat ki „a szerepkörök hierarchikus rendszereiből adódó munkamegosztás". Ez egyszerű nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy az urbanizáció egyetlen tudományosan igazolható útja a központi szerepkört ellátó városok fejlesztése, a nagyközségek meghatározott kategóriáinak várossá nyilvánítása; a falvak városiasodása – mint távlati cél – funkcionálisan sem igazolható; a funkciók vagy legalábbis meghatározott szerepkörök „szétpontosítása" nem „ésszerű", nem célravezető. Ezen koncepció, úgy vélem, sajátos alakváltozata a „központi hely" elméletének: eleve tudomásul veszi egyes települések „szerepnélküliségét", s a központi funkciók összpontosításának rendeli alá a gyakorlatban az alapfunkciók fejlesztésére fordítható tartalékokat.

A félreértéseket elkerülendő újra aláhúzzuk: tudatában vagyunk annak, hogy több mint háromezer település egyidejű és azonos ütemű fejlesztése nem reális alternatíva. A kérdés tehát nem az, hogy kell-e meghatározott települések fejlesztését előnyben részesíteni, hanem az, hogy milyen mértékben és áron. A „központi hely elmélete" szigorú technokrata logikával elsorvasztásra ítéli azt, ami nem funkcionális. Kérdés: a szocialista értékrenddel összeegyeztethető-e a társadalmi integrációk – egyébként vitatható – funkcionális szempontok szerinti magára hagyása, ami a gyakorlatban egyet jelent az elsorvasztásukkal?

Az OTK által kinyilvánított elvek nem azonosak a „központi hely" elméletének értéktételezésével.

A gyakorlatban azonban ez a funkcionális szemlélet – kiszolgálva az önmagukat egyetemesként jellemző partikuláris érdekeket – irányadónak bizonyult. Jól példázza ezt az „alacsonyabb népességszámú településcsoportok"-ként jellemzett falutípus sorsa. E 1998 település lakóinak száma – az 1978-as adatok szerint – több mint másfél millió, s erőteljesen csökkenő tendenciát mutat. Meghatározó többségük ugyanakkor önálló tanáccsal nem rendelkezik, s 461-ben található mgtsz-üzemegység-központ. Az OTK e településeken is előirányozta az alapellátás fejlesztését. Az újraelosztási rendszer azonban úgy funkcionált, hogy ezeken a településeken általában *nem fejlődött az alapellátás.*[4]

A statisztikákból ugyanakkor kitetszik, hogy az alsófokú központok, sőt a kiemelt alsófokú központok fejlesztési üteme sem kielégítő.[5]

Az az idézett elv is, hogy a „falvak között funkcionális differenciálódásra épülő hálózat nem épülhet ki", igazolja a kialakult gyakorlatot, mert azt sugallja; az egészségügy, a művelődés, a szolgáltatás integratív központjai vagy integratív szerepet játszó alközpontjai csak a városokban épülhetnek ki.

A „város és vidéke" koncepciója – Erdei Ferenc értelmezésében – nem a funkciók monopolizálásán alapul, ellenkezőleg, megköveteli a vonzáskörzetekhez tartozó falusi települések ésszerű fejlesztését. Más szóval: *szerepmegosztást, egymásra utaltságot feltételez, s nem a jogosítványok kisajátítását;*

vagyis feltételezi, hogy a központi települések úgy fejlesztik intézményeiket, hogy azok valóban szolgálják a vonzáskörzetükbe tartozó valamennyi település lakosságát.

Az Országos Településfejlesztési Koncepció ezt az elvet irányadónak tekintette. A gyakorlatban azonban ez az elv sem valósult meg kellő következetességgel. Ugyanakkor egyik-másik kiemelt felsőfokú központban számos olyan reprezentatív beruházás is megvalósult, amelynek funkcionális létjogosultságát a szocialista értékrend szellemében nehéz lenne bizonyítani: túlméretezettségük, öncélú pompázatosságuk sokkal inkább a neobarokk szellemiség túléléséről tanúskodik.

A településfejlesztésben s tágabban: a falvak ellátásában a gyakorlatban érvényesülő értékszempontok, túl az OTK-n, más vonatkozásban is vitathatók. A közműfejlesztés – csatornázás, vízvezetékrendszer kiépítése, elektromoshálózat-bővítés – költségeit a falvakban – eltérően a városoktól – meghatározóan a falusi lakosság fedezi. (E szolgáltatások a városokban a legutolsó időkig gyakorlatilag ingyenesek voltak.) Ugyanakkor a jelentős hozzájárulás ellenére a falusi lakosság például az elektromos áramért magasabb díjat fizet, mint a fővárosiak. Hasonló eltérések tapasztalhatók más helyi szolgáltatásoknál is.

Ezen tények ismeretében, úgy vélem, értelmezhetővé válik az a képtelennek tetsző helyzet, hogy miközben a *magyar mezőgazdaság* – nem gondok és ellentmondások nélkül – a *nemzetközi élvonalba*

küzdötte fel magát, és a jól gazdálkodó termelőszövetkezeti tagok s különösen a kettős jövedelmű, ún. vegyes családok életszínvonala jelentősen emelkedett, egyes prosperáló nagyközségek kivételével *a falvak emelkedése nem volt azonos dinamikájú* mezőgazdasági megújulásával. Vannak falvak, ahol a termelőszövetkezetek és a tsz-tagok gazdagok, egyidejűleg szegényesek a községi intézmények, míg a törpe- és kisfalvak nem kis hányadában a megtorpanás, a lepusztulás jelei figyelhetők meg. Ebben az összefüggésben teljesen megalapozott Enyedi Györgynek az a következtetése, hogy „jelenleg a társadalmi egyenlőtlenségek legnagyobb forrását a lakóhely jelenti. Az ország népének csaknem fele ki van rekesztve az infrastrukturális beruházásokból, egy sor jelentős dotációt élvező állami intézmény rendszeres használatából, a munkásosztály csaknem fele ki van rekesztve a munkáslakás-építési akcióból stb."

*

Kedvezett a falukérdés ilyetén voluntarisztikus kezelésének a község fogalmának „egyszempontú" meghatározása is, közelebbről a *falu,* illetve a jogi-közigazgatási gyakorlatban használt *község* fogalmának nem pontos ismérvek szerinti elkülönítése.

A jogtudományi irodalom sokoldalúan dokumentálja, hogy a napjainkban használatos községfogalom hosszú történeti fejlődés eredménye.[6]

A jogi-közigazgatási község illetékességi területe korántsem mindig esett – s érthetően ma sem esik

– teljesen egybe a falvak határaival. Ebben az értelemben teljesen megalapozott az a közigazgatástudományi irodalomban széleskörűen használt formula, hogy a község fogalma, akárcsak a városé, egy-egy településnek a közigazgatási-területi beosztásban elfoglalt státusát jelöli.

Veres Mihály *A községi tanácshálózat fejlődésének irányai* című tanulmányában azt írja, hogy a „falu/község-fogalom a tudományok által használt terminológiától elvonatkoztatva, hagyományokon és megszokottságon alapul. A felszabadulás előtti közigazgatási szóhasználat a falut közigazgatási egységnek tekintette (a falu jegyzője, a falvak közjegyzősége, a falu csendőre). A három tanácstörvény és a vonatkozó jogszabályok viszont következetesen a község fogalmát használják (községi tanács, társközség, községi kultúrház stb.). Így vált általánossá a városi követelményrendszernek meg nem felelő települések »község« elnevezésű fogalmának használata a közigazgatásban és egyes más tudományágakban – a falu elnevezés fogalomhasználata pedig a települések lakosságának szóhasználatában és a lakosság mozgásával, változásaival, életkörülményeivel stb. foglalkozó tudományágak terminológiájában."

Mint állapotleíró megfigyelést elfogadhatjuk gondolatmenetét. A községi státus ugyanakkor – mint Veres Mihály is joggal megállapítja – „valóban állami, politikai-közigazgatási döntéstől függ". Ám a *falu* – túl azon, hogy egyes tudományterületek vagy a köznyelv e fogalmat milyen mó-

don árnyalja – *élő társadalmi viszonyrendszer, szigorú szociológiai* realitás. Veres Mihály nem tagadja ezt a tényt, ám úgy véli, hogy a falu komplex vizsgálata más tudományok feladata. A redukció mégis komoly következményekkel járhat.

A falu napjainkban sem egymás mellett álló házak halmaza, hanem a társadalom egy szelvénye. Nem egyszerűen település, hanem többé vagy kevésbé bonyolult szociális viszonyrendszer is, amelyet szociológiai fenoménként is értelmeznünk kell.

A komplexitásról való lemondás alapozhatja meg a falu/község – és tegyük hozzá, a város – *fogalmának* az adott település *státusával* való azonosítását, azt a gyakorlatot, amely a községi vagy városi státust kizárólagosan politikai-közigazgatási megfontolások alapján megváltoztathatónak tartja. Igazolnia kell-e azonban a tudománynak e gyakorlatot? Nem szül-e törvényszerűen voluntarizmust, ha a státusok kijelölésénél csak a jogi-közigazgatási vagy akár konjunkturális politikai szempontok, lokális érdekeket igazoló érdekek motiválják elhatározásunkat, s nem a történelmileg kialakult, társadalmi szerveződések.

Veres Mihály tanulmányában – úgy vélem, joggal – bírálja az 1971-ben elfogadott Országos Településfejlesztési Koncepciót. Ez eredendően valóban nem kapcsolta össze a települési hálózat és az igazgatási hálózat korszerűsítését: a települések kategóriába sorolását, illetve fejlettségi szintjük meg-

állapítását a tervezők elsősorban naturális gazdasági mutatók alapján végezték el, közigazgatási „szerepkörüket" nem méltányolták kellően.

*

Az 1971-ben elfogadott III. Tanácstörvény az egyik legfontosabb célként jelöli meg a községi tanácsok önkormányzati jellegének erősítését. A törvény adta jogosítványok birtokában a helyi tanácsok jogköre kétségtelenül kiszélesedett, szervezeti önállóságuk is pontosabban meghatározódott, a törvény az önálló gazdálkodás kereteit is világosabban körülhatárolja. Egyidejűleg a felsőbb – járási, megyei – szervekhez való kapcsolódás formái és mechanizmusai is ellenőrizhetőbbé váltak.

A helyi tanácsok *önkormányzati jellege* mégsem érvényesül a kívánt mértékben. E bonyolult kérdéskörnek csak két mozzanatát kívánjuk érinteni. Említettük, hogy az új Tanácstörvény pontosabban körvonalazza az önálló gazdálkodás kereteit. A fejlesztési források fentebb ismertetett felhasználási rendjének figyelembevételével azonban joggal fogalmazódhat meg a kérdés: milyen mértékben tekintheti magát *de facto* önállónak az a község, amelytől a megye az egész költségfejlesztési alap rovaton bevételezett összeget elvonja, s amely érdemben a felülről visszautalt fejlesztési alapokból kénytelen gazdálkodni. Úgy tetszhet: a község nem önmaga munkájával teremti meg a fejlesztési alapokat, hanem *kapja:* szuverénnek csak a társadalmi munkák szervezésében érezheti magát.

Az önkormányzati jelleg érvényesülésében tapasztalható következetlenség természetesen nem a falvakra korlátozódó jelenség, szervesen összefügg a közigazgatási rendszer fejlődési rendellenességeivel. Most csak a lokalizálható következményekre utalunk. Annak következtében ugyanis, hogy a településfejlesztés aránytalanságai miatt és más okokra visszavezethetően a községek nem rendelkeznek számottevő forrással, e települések vezetői (Szoboszlai György formuláját idézve) *rászorulnak az adminisztratív közvetítő csatornákra*, az informális befolyásolás „bélyeggel" hitelesített formáira. Ez korántsem a községi és megyei önkormányzati és érdekérvényesítés szocialista viszonyok közötti adekvát formája.

E szempontból tűnik különösen problematikusnak, hogy a helyi tanácsi rendszer és a falusi települések szervezete – legalábbis bizonyos pontokon – elkülönült.

Hazánkban 1970-ben 3151 községből 1711 volt önálló tanácsú község, 1440 közös tanácsú (ebből 510 székhely-község, 930 társközség). Az 1978. december 31-i adatok szerint ez a kép a következőképpen módosult: az önálló tanácsú községek száma 747-re csökkent; a közös tanácsú községek száma 2323, ebből 723 székhely-község, 1599 társközség. Egy évtized alatt több mint ezerrel csökkent tehát az önálló tanácsú községek és több mint megkétszereződött a társhely-községek száma.

Bizonyos időeltolódással követte ez a folyamat a mezőgazdasági üzemek integrációját: az állami

gazdaságok száma 1960 és 1975 között kevesebb mint felére, a termelőszövetkezetek száma pedig egyharmadára csökkent. Az országban több mint kétszer annyi község van, mint ahány nagygazdaság. Enyedi György megfogalmazását idézve: „A területi összevonások következtében az országterület bő egyharmadán, az úgynevezett aprófalvas területeken egy gazdaság több településre terjed. Ilyen korábban kivételesen, a nagybirtokok esetében fordult elő, de általában ott is elkülönült a falulakó birtokos parasztok földterülete, és külön laktak (az uradalmi pusztán) a nagybirtokok mezőgazdasági munkásai."

Semmiképpen nem kívánunk állást foglalni abban a vitában, hogy mi az optimális üzemnagyság, s hogy a közigazgatás olcsóbbá tétele, illetve racionalizálása milyen mértékben indokolja az összevonásokat, az azonban ismereteink alapján is valószínűsíthető, hogy az integráció bizonyos határok között elkerülhetetlen.

A községi integrációval, annak lehetséges következményeivel kapcsolatban egyetlen kérdést kívánunk megfogalmazni: biztosított-e, hogy az ún. társközségek érvényesíteni tudják az adott faluban élők érdekképviseletét; ha igen, milyen módon; különösen, ha e falvakból a termelőszövetkezet központja is elköltözött, s az iskolák körzetesítése következtében az adott településen élő értelmiségiek száma is jelentősen csökkent. Mert nem néhány száz forgalmi zugban levő aprófaluról van csupán szó – jóllehet azok sorsa sem lehet közömbös szá-

munkra –, hanem a magyar községek megközelítően feléről: 3599 községből 1599-ről.

Azt mondják, e községek is rendelkeznek jogkörökkel, lakóik teljes jogú választópolgárként választhatják be képviselőiket a helyi tanácsba, beszámoltathatják a falugyűlésen a közös tanács elnökét stb. S ezen állítás példákkal is igazolható, mint ahogy annak is vannak vitathatatlan előnyei, hogy korábban zárt közösségek közelebb kerülnek egymáshoz, hogy a kapcsolódás, érintkezés új formái alakulnak ki. Érzékelhetők ugyanakkor negatív tünetek, amelyek nem korlátozódnak egyes körzetekre, s éppen kérdésünk lényegével kapcsolatosak. Közelebbről azzal, hogy elegendőek-e ezek a „szekunder" jogosítványok a *társadalmi-közösségi* kapcsolatok megőrzéséhez, új típusú – a termelőszövetkezeti munkaszervezet és közös érdekeltség által kondicionált – közösségi kapcsolatok kifejlesztéséhez vagy megőrzéséhez, a falu közössége által legitimált társadalmi ellenőrzés híján marad-e az egyébként életképes „társközség"; vagy egymás mellett élő emberek halmazaként jelentős gazdasági teljesítménye, anyagi gyarapodása ellenére másodrendű, „szerepkör nélküli településsé" devalválódik.

Mert a termelőszövetkezeti, a háztáji gazdálkodás fellendülésének eredményeként e falvak jelentős hányada nem szegény porták együttese, s azok a falvak sem jövő nélküliek, ahol a mezőgazdasági termelés fejlődése ma még nem kielégítő. Az agrárgazdaság és a településföldrajz szakembereinek vé-

leménye szerint a szabályozók megfelelő módosítása esetén az alföldi löszhátak termőtalaja is jobban kiaknázható, s hasznosítható – Enyedi György megfogalmazását idézve – „az a korábbi években semmivé vált *potenciális* természeti járadék is, amely a dunántúli dombság és az Északi-Középhegység egyes területein keletkezne, ha ezekben a térségekben a rét- és legelőgazdálkodást és az erre alapozott szarvasmarha-tenyésztést" megfelelő kondíciók mellett fejleszthetnék.

Ám számos gazdag társközségben – mert társadalmi szervezetük amorf, s nincsenek vagy élettelenek társadalmi-közösségi intézményeik – a funkció nélküli iskolaépület elhanyagolt, a volt tanácsházában működő könyvtár állaga romlik, a temetőkert kerítése omladozik. A közös tanács sokszor a szó fizikai értelmében is messze van, ugyanakkor nincs fórum, ahol a helyi szükségletek, érdekmozgások folyamatosan megnyilvánulhatnának, az érdekek ütközhetnének és közös érdekké transzformálódhatnának. Nem új, a tanácstól független hatalmi szervezet megteremtése, nem új apparátus szükségeltetik, hanem a tényleges önkormányzati jogokkal rendelkező helyi tanácsokon *belül* kell biztosítani *minden* életképes faluszervezet, társközség *egyenjogú képviseletét*. Azért írom, hogy minden falu, szervezet és társközség, mert a jogi irodalomban határozott tendenciaként jelentkezik az igény: egyesítsék egy községgé a jelenlegi társközségeket.

1941-ben Erdei a falu fogalmát több oldalról megvilágítva arra a következtetésre jutott, hogy a

falu „először társadalom, amely embernek emberhez való viszonyát megszabja, azután termelő- és fogyasztóterület, amelynek van ugyan önérvényű ereje is, azonban hatását a társadalom rendje alakítja ki, azután a tájnak egy darabja, amelyen hozzá kötve vagy tőle felszabadultan él az ember aszerint, hogy a társadalom, amelyhez tartozik, mit tesz lehetővé számára."

Annak, aki a községi szervezetek integrációjával foglalkozik, legyen akár jogász, szociológus vagy tanácsi vezető, úgy vélem, mindenekelőtt azt a megmásíthatatlan tényt kell tudomásul vennie, hogy a falu a társadalom szelvénye, élő szövete, amelynek van „önérvényű ereje" is. A régi falu zárt közösség volt, amelyet a korabeli hivatalos Magyarország mitizált, miközben lakóit – de facto – nem tekintette egyenjogú állampolgároknak. A népi demokrácia megszüntette a feudális előjogokat és korlátozásokat, a falu minden polgára teljes jogú munkavállalóként vállal szerepet a társadalmi munka szervezetében. A paraszti munka legkínzóbb, legfárasztóbb formái a modern ipari bázissal rendelkező állami gazdaságokban és termelőszövetkezetekben dolgozók számára már ismeretlenek: a falvak többségében nagyszámú ipari és bányamunkás, híd- és útépítő él. A termelőszövetkezetek és az áfészek *az együttes cselekvés, a közös felelősségvállalás új formáit honosították meg* falvainkban: a fiatalabb nemzedék iskolázott, „világot látott", felszabadultabban él a tájnak azon a darabján, amely a szülőföldje s amelyhez ma már nincs

feltétlenül hozzákötve. *A termelőszövetkezeti és tanácsi demokrácia, a társasági élet formái azonban kiforratlanok. A közösségi erkölcs magatartást motiváló szerepe sem eléggé hatékony, hiányoznak vagy formálisak a társadalmi ellenőrzés intézményei.* E tünetegyüttes okai sokfélék, de a legerősebb kisugárzású talán éppen a *helyi önkormányzatok jogkörének korlátozottsága.* Az elvonások jelenlegi rendszere, a megyei tanácsi szervek paternalista jellegű felügyelete mellett, ott is, ahol a település önálló tanácsi szervezettel rendelkezik, de még határozottabban a társközségekben, az önkormányzati jelleg csak korlátozottan, egyes területeken formálisan érvényesülhet. A tapasztalat ugyanakkor azt tanúsítja, hogy azok az emberek, akik nem tudnak azon közösség ügyeibe, ahol élnek, dolgoznak, érdemben beleszólni, előbb-utóbb befelé fordulnak. Ha túl az időszakos társadalmi munkán, nincs intézményes formája saját településük önelhatározásból való fejlesztésének, ha nem működtethetnek önerőből felépített orvosi rendelőt, mert a nómenklatúra szerint csak „meghatározott nagyságrendű embert illet meg önálló orvosi intézmény", bár a település lakói – különösen, ha maguk választhatják meg saját orvosukat – más finanszírozási rendszer mellett készek az orvos bérét is biztosítani, nyilvánvalóan nem támogatnak hasonló jellegű újabb vállalkozásokat. Ilyen feltételek mellett az „enyém"-tudat és a „mienk"-tudat nem azonos hatékonysággal alakul, s a „falusi mértékkel" anyagilag gyorsan gyarapodó ember „pazarló

fogyasztóvá" válik. A mindent „az állam ad" szemlélet és az önkormányzat korlátozottsága, a „nincs, elvtársak, keret", s a virágültetésre vagy az egyébként rendkívül értékes relikviák gyűjtésére szűkült lokálpatriotizmus ugyanazon érem két oldala.

A kérdésre, hogy milyen módon reprezentálódik a falvakban élő dolgozó rétegek politikai akarata társadalmunkban, a válaszunk ezért nem lehet egyértelműen megnyugtató. Mert a mérce csak az a lenini gondolat lehet, amely szerint a „szocializmusban elkerülhetetlenül újra feléled a »primitív« demokráciák sok eleme, mert a civilizált társadalmak történetében először emelkedik a lakosság *tömege* odáig, hogy *önállóan* részt vegyen nemcsak szavazásokban és választásokban, *hanem a mindennapi igazgatásban is*".

Ennek konkrét intézményes formáit kell a gazdasági-irányítási rendszer és a közigazgatás reformfolyamataiban, a tanácsi rendszert továbbfejlesztve kikísérletezni, leküzdve a régi vármegyei szemlélet új társadalmunktól idegen beidegződéseit. Ez a falvak új módú strukturálódásának és felemelkedésének egyaránt feltétele.

A városok és falvak közötti lényeges különbségek csökkentése a szocialista társadalom kinyilvánított célja. A fejlett iparral és városhálózattal rendelkező tőkésországok pozitív és negatív tapasztalatai, akárcsak saját tapasztalataink, azt tanúsítják, hogy a megoldás járható útja nem az egyoldalú városfejlesztés. A cél nem lehet mammutvárosok létrehozása vagy olyan településhálózat, amely ki-

zárólagosan városokból áll, csak egy olyan fejlesztési politika, amely az életképes falvak városiasodását szolgálja, vagyis minden település lakóinak természetes közegükben biztosítja fokozatosan az urbanizáció előnyeit. Korszerű úthálózat mellett ennek mindenki csak az előnyét látná. Enyedi György megfogalmazását idézve: *„nem a várost mint közigazgatásilag szentesített státust kell értéknek tekintenünk, hanem azt, amit a városi lét történelmileg jelent; más szóval az urbanizációt."*[7]

A gyors, aránytalan városnövekedés nemcsak a fejlődés jele: a falusi térségek elmaradottságáé is. A magyar mezőgazdaság joggal méltatott eredményeit városiasodó, erős önkormányzattal rendelkező, a városok köré szerveződő falu új dimenzióval egészítheti ki. S ily módon nemcsak a falu képviselete erősödik társadalmunkban, de a szocialista társadalmat legitimáló rétegek összetartása, kohéziója is.

IRODALOM

Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. *Bp., 1974;* Molnár Erik: A nemzeti kérdés. In: Molnár Erik válogatott tanulmányai. *Bp., 1969.;* H. Kohn: The Idea of Nationalism. A Study in Its Origines and Background. *N. Y., 1974.;* E. Kedourie: Nationalism. *N. Y., 1961.;* Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. *Bp., 1976.;* Mesterházy Károly: A nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. *Bp., 1980.;* István király emlékezete. *Bp., 1971.;* Györffy György: István király és műve. *Bp., 1977.;* Hóman Bálint: Magyar sors – magyar hivatás. *Bp., 1942.;* Joó Tibor: A magyar nemzeteszme. *Bp., 1939.;* Joó Tibor: Vallomások a magyarságról. *Bp., 1943.;* Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. *Bp., 1979.;* Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. *Bp.; 1947.;* Mályusz Elemér: A magyar állam a középkor végén. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszki Sándor. *Bp., é. n.;* Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Válasz, *1947. 4. sz.;* Erdei Ferenc: A magyar parasztársadalom története. *Bp., 1942.;* Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság, 1976. 4–5. sz.;* Történelmünk a jogi alkotás tükrében. Sarkalatos Honi Törvényeinkből. 1901–1949. Szerk.: Beér János és Csizmadia Andor. *Bp., 1966;* K. Marx–F. Engels: A magyar szabadságharcról. *Bp., 1982.;* Niederhauser Emil:

A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. *Bp., 1947.;* Varga János: A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben. Történelmi Szemle, *1963., 3. sz.;* Kemény G. Gábor: A szomszéd népekkel való kapcsolat történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból. *Bp., 1962.;* Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében, 1790–1918. *Bp., 1947.;* Mocsáry Lajos Válogatott írásai. *Bp., 1962.;* I. Tóth Zoltán: Magyarok és románok. *Bp., 1966.;* Kecskeméthy Aurél naplója, 1851–1878. *Bp., 1909.;* Deák Ferenc beszédei. Szerk.: Kónyi Manó. *Bp., 1903.;* Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. EÖÖM XIII. L–2. k. *Bp., é. n.;* Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. *Bp., 1912.;* Ady Endre: A nacionalizmus alkonya. *Bp., 1959.;* Ady Endre Publicisztikai írásai I–III. *k. Bp., 1977.;* Lukács György: Írástudók felelőssége. *Bp., 1945.;* Lukács György: Irodalom és demokrácia. *Bp., 1947.;* Révai József: Marxizmus, magyarság, népiesség. *Bp., 1946.;* Lukács György: Élni tudtunk a szabadsággal. *Bp., 1949.;* Szekfű Gyula: Forradalom után. *Bp., 1947.;* Lenin a nemzeti és gyarmati kérdésről., *Bp. 1981.;* Mikó Imre: Változatok egy témára. *Bp., 1981.;* Für Lajos: Nemzetiségi kérdés. *Valóság, 1982. 1. sz.*

Prológus – A szociológia magyarországi előtörténete

Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. *Bp., 1966.;* I. Sz. Kon: A szociológiai pozitivizmus. *Bp., 1967.;* Jan Szczepański: A szociológia története. *Bp., 1973.;* Huszár Tibor: Az értelmiség fogalmának alakváltozásáról. In: Cselekvő ember. *Bp., 1974.;* Papp Zsolt: A válság filozófiájától a konszenzus szociológiájáig. *Bp., 1980.;* Várkonyi Ágnes: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. 2. k. *Bp., 1973.;* Hunfalvy szavait a „társasági tudományok" szükségességéről idézi: Várkonyi Ágnes i. m.; Széchenyi István: Hitel. In: Széchenyi István munkáiból. Szerk.: Berzeviczy Albert; Kölcsey Ferenc: A szatmári adózó nép állapotáról. In: Kölcsey Ferenc Összes művei. *Bp., 1960.;* Bajza József: Észrevételek a Conversations-Lexikoni pörhöz gr. Dessewffy József ellen. *Pest, 1830.;* Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. *Bp., 1975.;* Hanák Péter: Viszonylagosság és látszólagosság a századforduló Monarchiájában. Világosság, *1979. 1. sz.* Hanák Péter: A magyar társadalom szerkezeti fejlődésének, a századforduló osztály- és rétegviszonyinak jellemzéséhez. In: Magyarország története 1890–1918. *Bp., 1978.;* Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. *Bp., 1976.*

A magyar etatistákról. Az irodalmár értelmiségről

Zsigmond Gábor: A magyar társadalomnéprajz kezdetei. *Bp., 1974.;* Komlós Aladár: Vereckétől Dévényig. *Bp., 1972.;* Szabó Miklós: Polgárosodás és politikai fejlődés a Monarchiában. Világosság, *1979. 1. sz.;* Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi. *Bp., 1896.;* György Endre: Emlékbeszéd Beöthy Leó lev. tagról. MTA Emlékbeszédek. *Bp., VII. 3. sz.;* Grünwald Béla: Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség. *Buda, 1876.;* Arany László Válogatott művei. Szerk.: Németh G. Béla. *Bp., 1960.;* Németh G. Béla: Mű és személyiség. *Bp., 1970.;* Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Bp., 1946.*

A dzsentri fogalmáról.
Az ún. történelmi középosztályról

Asbóth János: Nemzeti műveltségünk. *Bp., 1880.;* Concha Győző: Hatvan év tudományos mozgalmai között I–II. *Bp., 1928.;* Cenzor: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. *Bp., 1884.;* Berzeviczy Albert: A gentryről. In: Beszédek és tanulmányok. *Bp. 1905.;* Margitay Dezső: A gentry marad. Idézi: Concha Győző; Szemere Miklós: A gentry. A Cél, *Bp., 1912.;* Münstermann Győző: A középosztály önvédelme. *Kolozsvár, 1904.;* A. R. Gurland: Wirtschaft und Gesellschaft im Übergang in Zeitalter der Industrie. In: Propyläen Weltge-

schichte. VIII. k. *Berlin–Frankfurt, 1960.;* Józef Chołasiński: A lengyel értelmiség társadalmi eredete. In: Korunk értelmisége. (Szerk.: Huszár Tibor. *Bp., 1975.;* Karl Mannheim: Das Konservative Denken. In: Wissenssoziologie. *Köln–Wiesbaden, 1964.;* Szabó Miklós: A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón. *Történelmi Szemle, 1974. 3. sz.;* Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. *Századok, 1974. 1. sz.;* Hanák Péter: i. m.

Az újkonzervatív irányzatok középosztály-szemlélete

Asbóth János: Három nemzedék. *Pest, 1973.;* Láng Lajos: Társadalmi deficit. *Bp., 1881.;* Justh Zsigmond: Fuimus. *Bp., 1957.;* Justh Zsigmond: A pénz legendája. *Bp., 1893.;* Bernát István: Változások küszöbén. *Bp., 1893.;* Bartha Miklós publicisztikai írásai 1893-tól a Magyarország c. lapban jelentek meg. Összegyűjtött munkáit 1908–1911 között adták közre; Berzeviczy Albert: Beszédek és tanulmányok. *Bp., 1905.;* Szemere Miklós: A gentry. *Bp., 1912.;* W. H. Riehl: Die Bürgerliche Gesellschaft. *Stuttgart, 1885.*

A polgári radikalizmus értelmiségfelfogása

Pór Péter: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. *Bp., 1971.;* Jászi Oszkár: Tíz év. In: A szociológia első magyar műhelye. (Szerk.: Litván György–Szűcs László). *1. k. Bp., 1973.;* A Társadalomtudományi Társaság válsága. In: A szociológia első magyar műhelye. (Szerk.: Litván György–Szűcs László). *1. k. Bp., 1973.;* Apáthy István: Felhívás az alakulásra. In: A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1909-ben. A Magyar Társadalomtudományi Szemle 1909-es évfolyamának melléklete; Jászi Oszkár: A szellemi munka értéke és értékelése. Szabadgondolat, *1917. VIII. évf. 3. sz.;* Szende Pál: A magyar ügyvédség válsága. *Huszadik Század, 1912. XIII. évf. 25. k.;* Kiss Géza: Szociológia és jogfogalmazás. *Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1909.;* Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus Magyarországon. *Történelmi Szemle, 1977. 2. sz.*

A reformkonzervativizmus irányzatai a két világháború között

Kornis Gyula: Mi a középosztály? In: Kornis Gyula: Kultúra és politika. *Bp., 1928.;* Horváth Barna: A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája. *Társadalomtudomány. Bp., 1930.;* Hornyánszky Gyula: Veszélyben a magyar kultúra.

Társadalomtudomány, Bp., 1932.; Áfra Nagy János: A magyar főiskolai hallgatók szociális viszonyai 1931-ben. *Társadalomtudomány, Bp., 1932.;* Szombatfalvy György: Az érettségizettek pályaválasztásának kérdéséhez. *Társadalomtudomány, Bp., 1933.;* A Magyar Társadalomtudományi Társulatnak 1930. II. 14–16., III. 3–6. napján tartott értekezlete az értelmiségi válságról. *Társadalomtudomány, Bp., 1931.;* Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bp., 1920. A könyv harmadik kiadása 1934-ben új fejezetekkel egészült ki, s a szerző a címet is ezzel összhangban módosította: Három nemzedék és ami utána következik. *Bp., 1934.;* Szekfű Gyula: Történetpolitikai tanulmányok. *Bp., 1924.;* Weis István: A mai magyar társadalom. *Magyar Szemle, Bp., 1930.;* Szekfű Gyula: Valahol utat tévesztettünk. In: Forradalom után. *Bp., 1947.;* Laky Dezső: Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere. *Társadalomtudomány, 1931.;* Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúsági mozgalmakban az 1920–1930-as évek fordulóján. In: A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon, 1918–1945. (Szerk.: Szabó Ágnes). *Bp., 1978.;* W. H. Riehl: Land und Leute. *Stuttgart, 1861.;* Falukutatók értekezlete. *Új Kor, 1937. május 2. 13. sz.;* Tilkovszky Loránd: A magyar kormányzat „társadalompolitikája" 1938–1942-ben. Párttörténeti Közlemények, *1971. dec.;* Magyar Káté. Kiadja a Turul Szövetség. *Lásd: Magyar Élet, 1941. 6. sz.;* Korvig Béla: Szociálpolitika. *Bp., 1946.*

A nemzeti radikalizmus és a népi irányzatok középosztály- és értelmiségfelfogása

Szabó Dezső: Új magyar ideológia felé. A középosztály. *Élet és Irodalom, 1923. május I. évf. 3. sz.;* A titkos szervezetekről. *Élet és Irodalom. 1923. I. évf. 3. sz.;* Szabó Dezső: Új magyar ideológia felé. A magyar paraszt. *Élet és Irodalom. 1923. I. évf. 5. sz.;* Fábián Dániel: Középosztályunk és a parasztság. In: Ifjú szívekben élek. *Bp., 1928.;* Féja Géza: A középosztály. *Szabadság, 1933. április 16.;* Féja Géza: A magyar urbanizmus. *Korunk szava, 1933. június 12.;* Illyés Gyula: A középosztály és a vajúdó világ. *Cobden, 1935. 6–7. sz.;* Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. *Bp., 1938.*

Az utak elválnak – népi szociográfia és szociológia a negyvenes évek fordulóján

Németh László: A minőség forradalma. *Tanú. III. évf. 1933. január;* Németh László: Ortega y Gasset. *Napkelet, 1930.* Németh László: La rebelion de las massos. *Tanú. I. évf. 1932.;* Németh László: Iskolaterv. *Tanú. V. évf. 1933.;* Németh László: A következő lépés. *In: Kiadatlan tanulmányok. I. k. Bp., 1968.;* Németh László: Az értelmiség önérzete. *In: Kisebbségben. III–IV. k. Bp., 1942.;* Németh László: Akik tanultságból élnek. *Népi Magyarság. II. k. 1933.;* Németh László: Népi író. In: Az értelmiség hivatása. *Bp., 1944.;* Erdei Fe-

renc: A magyar paraszttársadalom. *Bp., 1942.;* Erdei Ferenc: Magyar falu. *Bp., 1940.;* Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. *Bp., 1941.;* Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság, 1976. 4–5. sz.;* Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. *Bp., 1983.*

Az esszéműfaj; A neoliberális és szocialista irányzatok előnyben részesítése

Vámbéry Rusztem: Az értelmiség szocializmusa. *In: Az élő múlt. Bp., é. n.;* Kecskeméti György: Mai magyar szellem. *Szép Szó, 1937. IV. k. 12. sz.;* Halász Gábor: Áruló írástudók. *Napkelet, 1928. II. k.;* Cs. Szabó László: Mérleg. *In: Haza – nagyvilág. Bp., é. n.;* Ignotus Pál: Vissza az értelemhez. *Szép Szó, 1936. I. k.;* Babits Mihály: Írástudók árulása. *Élet és Irodalom, Bp., 1929.;* Zentay (Hofmann) Dezső: A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. *Bp., 1932.;* Mónus Illés: Szociográfia. *Szocializmus, 1937. június;* Párttörténeti Archívum 658 f. 5/244. őe. Idézi Pintér István: A szociáldemokrata párt politikai arculata. *1943. Tudományos Szocializmus Füzetek. Bp., 1978.;* Hort Dezső: Új szociális idealizmus jele. *Munka, 1934. 39. sz.;* Hort Dezső: Jegyzetek a kultúra válságához. *Munka, 1938. 59. sz.;* Balogh István: Az egyetemi ifjúság helyzete. *Munka, 1929. 9. sz.;* Fogarasi Béla:

A történelmi materializmus és a polgári szociológia. *In: Tudomány és demokrácia. Bp., 1948.*

A értelmiségszociológia kérdése a korabeli szocialista irodalomban és publicisztikában

Fogarasi Béla: Mannheim Károly szociológiája és a dialektikai módszer. *In: Marxizmus és logika. Bp., 1946.;* Lackó Miklós: 100%. Ideológia. Kultúra, irodalom. *Századok, 1979. 1. sz.;* Németh Lajos (Révai József): Centralizáció, decentralizáció, romantika. *100%. I. évf. 5. sz.;* Németh Lajos (Révai József): Írástudók árulása. 100%, *1929. II. évf. 4. sz.;* Halász Gábor: Nép és közösség. *Nyugat, 1936. I. k.;* Németh Lajos (Révai József): Az „örök" igazság, az intelligencia és az osztályharc. *Bp., 1929. II. évf. 4. sz.;* Lenin és Gramsci értelmiségi témakörben írt legfontosabb tanulmányait lásd: Korunk értelmisége. (Szerk.: Huszár Tibor). *Bp., 1975.;* Tamás Aladár: Parasztság és intelligencia. *100%, 1929. II. évf. 6. sz.;* Haraszti Sándor: Magyar eszerek. *Korunk, 1930. október;* József Attila–Fábián Dániel: Ki a faluba! *ÖM III. k. Bp., 1956.;* József Attila: A középosztály és a vajúdó világ. *Cobden, 1935. 8. sz.;* Bálint György: A középosztály és a vajúdó világ. *Cobden, 1935. 4. sz.;* Révai József: Marxizmus, magyarság, népiesség. *Bp., 1946.;* Lukács György: Írástudók felelőssége. *Bp., 1946.;* Révai József: Marxizmus és népiesség. *In: Válogatott történelmi írások,. II. k.*

Bp., 1966. Bálint György: Baloldali mazochizmus vagy szektademokrácia. *Gondolat, 1937. 3–4. sz.;* Mód Aladár: Az ifjúsági programhoz. *Gondolat, 1937. 6. sz.;* Nagypál István (Schöpflin Gyula): Új március – új nacionalizmus. *Gondolat, 1937. 2. sz.;* Darvas József: A jobboldali fiatalság tájékozódása. *Gondolat, 1936. 6–7. sz.;* V (Révai József): Erdélyi eset; Uő: Szellemi front? Uő: Polgári forradalmak kora? *Gondolat, 1937. 6. sz.;* Könyves Tóth László (Mikó Imre): A magyar értelmiség Erdélyben. *Korunk, 1933. 4. sz.;* Jancsó Elemér (Dezséri György): A mai magyar középosztály. *Korunk, 1933. 2. sz.;* Jócsik Lajos: A szlovenszkói magyar középosztály. *Korunk, 1933. 1. sz.;* Bihari Béla (Varga B. László): A román középosztály kialakulása. *1937. Korunk, 7–8. sz.;* Kemény Gábor: A magyar középosztály természetrajza. *Korunk, 1933. 2. sz.;* Földes Ferenc: A munkásság és a parasztság kulturális helyzete. *In: Válogatott írások. Bp., 1967.*

Az MKP értelmiségpolitikájának változásairól

Révai József: Marxizmus, magyarság, népiesség. *Bp., Szikra, 1947.;* Révai József: A magyar értelmiség útja. *In: Élni tudtunk a szabadsággal. Bp., Szikra, 1947.;* Révai József: Szekfű Gyula útja. *In: Új Szellemi Front. Bp., Szikra, 1945.;* Révai József: Egy összeesküvés tanulságai. *Társadalmi*

Szemle, 1947. március; Németh László: Homályból homályba. *In: Életrajzi írások II. k. Bp., Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1977.;* Németh László: Irodalom 45 után. *In: Kiadatlan tanulmányok. I–II. k. Bp., 1968.;* Darvas József: Új szellemi frontot? *In: Új Szellemi Front;* Erdei Ferenc: A magyar értelmiség útja. *In: Új Szellemi Front;* Faragó László: Száraz ágon, hallgató ajakkal. *In: Írástudók árulása – írástudók helytállása. Bp., Népszava Kiadó, 1946.* Magyar Élet Tábor előadás- és megbeszéléssorozata. (Balatonszárszói találkozó, 1943) *Bp., Magyar Élet Kiadó, 1943.;* Szekfű Gyula: Új front – új út. *In: Új Szellemi Front;* Lukács György: Írástudók felelőssége. *Moszkva. Idegen nyelvű Kiadó, 1944.;* Lukács György: Magyar irodalom – magyar kultúra. *In: Válogatott tanulmányok. Szerk.: Fehér F. Bp., Gondolat Kiadó, 1970.* Kovács Imre: Magyarország megszállása. *Toronto, 1979.;* Tájékoztató Iroda. *Bp., Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, 1947.;* B. Nagy László: A Válasz útja. *Valóság, 1947. 6. sz.;* Illyés Gyula: Az idő kérdései. *Válasz, 1946. október;* Illyés Gyula: Új évre. *Válasz, 1947. január;* Illyés Gyula: A magyar értelmiség útja. *1947.;* Márkus István: Földosztás Gebén. *Válasz, 1946. október;* Márkus István: Egyszerű feljegyzések. *Válasz, 1947. április–május;* Sarkadi Imre: Elbürokratizált forradalom. *Válasz, 1947. május;* A népi demokrácia útja. Bp. MKP III. kongresszusa. *Bp., Szikra, 1946.;* Rákosi Mátyás válogatott beszédei és írásai. A demokrácia útja. *Bp.,*

Szikra, 1950.; Beszélgetés Horváth Mártonnal: „Lobogónk: Petőfi". *Kritika, 1972. november* (a beszélgetés résztvevői: Horváth Márton, Pándi Pál és Szigethi Gábor); Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon. *Bp., 1975.;* Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947. *Bp., 1976.;* Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története. *Bp., 1972.;* Jakab Miklós: Társadalmi változás és a magyar értelmiség, 1944–48. *Bp., 1979.;* Balogh Sándor–Jurák Lajos Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–48. *Bp. 1975.;* Lukács György: A népi írók mérlegen. Bp. MKP Akadémiáján mondott beszéd. *1946.;* Lukács György: A Válasz első száma. *Fórum, 1946. 2. sz.;* Horváth Márton: Babits halotti maszkja. *In: Lobogónk: Petőfi. Bp., Szikra, 1945.;* Horváth Márton: Illyés és Zsolt. *In: Lobogónk: Petőfi;* A magyar népi demokrácia története, 1941–1962. Szerk.: Balogh S., Simon P. *Bp., Kossuth Kiadó, 1978.;* Csécsy Imre: Értelmiség és polgárság a demokráciában. *Századunk, 1947. 1. sz.;* Zsolt Béla: A vitatkozás a kételkedés jogáért. *Haladás, 1945. október 6.;* Zsolt Béla: Bort csak szőlőből. *Haladás, 1947. április 10.;* Zsolt Béla: Nem játék... *Haladás, 1947. április 17.;* Zsolt Béla: A betű méregkeverői. *Haladás, 1947. április 3.;* Bóka László: Megdicsőült író. *Haladás, 1947. január 30.;* Sarkadi Imre: Nevelési válság – új kollégiumok. In: Cikkek és tanulmányok. *Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1947.;* Grezsa Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka. *Bp. 1979.;* Sipos Gyula:

A bajtársi egyesületektől az összeesküvésig. *Valóság, 1947. március;* Bibó István: Összeesküvés és köztársasági évforduló. *Válasz, 1947. 2. sz.;* Urbán Károly: Révai József. *Párttörténeti Közlemények., 1978. 3. sz.;* Edvard Kardelj: Küzdelem az új Jugoszlávia elismertetéséért és függetlenségéért. Visszaemlékezések. *Újvidék, 1981.;* Kulcsár Szabó Ernő: Az irodalmi egység programjától a defenzíváig. Lukács György és a Fórum. In: Lukács György és a magyar kultúra. *Bp., 1982.;* Kenyeres Zoltán: Lukács György és a magyar kultúra. II. *Kritika, 1971. 3. sz.*

Művelődés – Közművelődés – Értelmiség

1. Művelődési kiváltságok, történelmi előzmények

E. L. Garin: Umanesimo italiano. *Bari, 1952.;* Th. Geiger: Az értelmiség helyzete és feladatai. *In: Korunk értelmisége. Gondolat, Bp., 1975;* R. Escarpit: Irodalomszociológia. *Bp., 1973.;* Ferge Zsuzsa: Iskolarendszer és a tudás meghatározottsága. *Bp., 1976.;* Berend T. Iván: Gazdaság – műveltség – társadalomtudomány. *In: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Bp., 1978.;* R. H. Tawney: A public school problémája. *In: Az iskolai szociológia problémája. Bp., 1974.;* Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és dualizmus korában, 1848–1918. *Bp., 1975.;* Jóboru Magda: Köznevelés a Horthy-korszakban. *Bp., 1972.;* Erdei Fe-

renc: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság, 1976. 4. sz. 22–54. old.;* Bibó István: Értelmiség és szakszerűség. *Tiszatáj Füzetei. Szeged, 1947.;* P. Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. *Bp., 1978.;* Németh László: Akik a tanultságból élnek. *In: Kiadatlan tanulmányok. II. k. Bp., 1968.;* Kornis Gyula: Kultúra és politika. *Bp. 1920.;* Kornis Gyula: A kultúra válsága. *Bp., 1934.;* F. Paulsen: Geschichte des Gelehrten Unterrichts. *I. k. Berlin, 1919.* J. Le Goff: Az értelmiség a középkorban. *Bp., 1979.;* W. Röegg: Humanizmus, Studium Generale. Studia humanitatis in Deutschland. *Genf und Darmstadt, 1954.;* Kornis Gyula: Az egyetem történeti típusai. *In: Tudomány és társadalom. I. k. Bp., 1944.;* D. Dahrendorf: The problems expansion left behind. *The Times. Higher Educational Supplement, 1977.;* Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus második felében. *Bp., 1969.*

2. A művelt ember fogalmának alakváltozásai

D. Diderot: Enciklopedia. *In: A francia felvilágosodás. Bp., 1954.;* J. Niedermann: Kultur: Werden und Wandlung und seiner Ersatzbegriffe von Cicero bis Herder. *Firenze, 1941.;* Alfred Weber: Kulturgeschichte als Kultursoziologie. *Köln, 1963. III. kiad.;* Spengler: Reden und Aufsätze – Pessimismus? *München, 1937.;* Ortega y Gasset:

A tömegek lázadása. *Bp., é. n.;* K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. I–II. rész. *MEM 46i/II. k. Bp., 1972.;* K. Marx: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. *I. k. IV. kiad. Bp., 1961.;* Ágh Attila: A marxi művelődéselmélet kialakulása. *In: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Bp., 1974.;* M. Horkheimer: Zur Kritik der instrumentellen Vernunft. *Frankfurt am Main, 1967.;* A. Gramsci: Válogatott pedagógiai tanulmányok. *Bp., 1979.;* Kis Árpád: Műveltség és iskola. *Bp., 1969.;* A kultúra fogalmáról. Szerk.: Szerdahelyi István. *Bp., 1980.*

3. Társadalmunk műveltségi szerkezete

Az államosítás közoktatásunkban. Szerk.: Arató Ferenc. *Bp., 1976.;* Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer néhány összefüggése. *Szociológia, 1972.;* Gazsó Ferenc: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. *Bp., 1976.;* Gazsó Ferenc–Csákó Mihály–Liska Ilona–Molnár Péter: Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra. *In: Rétegződés, mobilitás, egyenlőség. Bp., 1966.;* Erdész Tiborné: Összefüggések a népesség iskolázottsági szintjének változása és a tanulók továbbtanulási igénye között. *PKCs, 1979.;* Ladányi János–Csanádi Gábor: Az általános iskolai rendszer belső rétegzettségéről. *Bp., 1980.;* Berend T. Iván: Gazdaság – műveltség – társadalomtudomány. *In: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Bp. 1978.;*

Ladányi Andor: A felsőoktatás intenzív fejlesztéséről. *Valóság, 1979. 9. sz.;* Révész András–Ladányi Andor: A felsőfokú képzettségű szakemberállomány nemzetközi összehasonlító statisztikai vizsgálata. *Bp., 1979.;* Bánlaky Pál–Kérész Gyuláné–Solymosi Zsuzsa: Orvosok, orvosi tevékenységek és munkaterületek. *In: Értelmiségiek – diplomások – szellemi munkások. Szerk.: Huszár Tibor. Bp., 1978.;* Angelusz Róbert–Balogh Zoltán–Körmendi Mária–Léderer Pál–Székelyi Mária: Adalékok a jogászság szakmai mobilitásához. *In: Értelmiségiek – diplomások – szellemi munkások. Szerk.: Huszár Tibor. Bp., 1978.;* Ladányi Andor: Felsőoktatásunk az intenzív fejlesztés útján. Történelmi tanulságok, mai problémák, a jövő fejlődési iránya. *Bp., 1979.;* Timár János: A foglalkozási struktúra változásai Magyarországon. *Valóság, 1970. 1. sz.;* Révész András–Ladányi Andor: A felsőfokú képzettségű szakember-ellátottság nemzetközi összehasonlító statisztikai vizsgálata 1950–1970. *Bp., 1976.;* Kovács János: Szakképzés és népgazdaság. *Bp. 1968.;* Monigl István: Népgazdasági tervezés – szakemberszükségleti tervezés – oktatástervezés. *Bp., 1978.;* Iván B. Pál–Fekete György–Kutas János: Felsőoktatás és munkaerő-tervezés Magyarországon. *In: Felsőoktatás és munkaerő-tervezés. Bp., 1979.;* Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere. *Bp., 1963.*

Kármán Mór: A nevelés feladatai. *Pedagógiai dolgozatok. I. k. Bp., é. n.;* Révai József: A demokratikus nevelési szellem. *Bp., 1974.;* Meeting of Experts on Curriculum of General Education. *UNESCO. Paris, 1968.* Magyarul részlet: Pedagógiai Szemle, 1968. *418–421. old.* J. Szczepański: A felsőoktatás szociológiája. *Bp., 1969.;* Fulton–Gordon–Williams: Felsőoktatás és munkaerő-tervezés. Összefoglaló tanulmány. *In: Felsőoktatás és munkaerő-tervezés. Szerk.: Olajos Árpád. Bp., 1979.;* Ph. H. Coombs: What is educational planning. *Paris, 1971.;* Aczél György: Az állami oktatás helyzetéről. *In: Szocialista kultúra – közösségi ember. Bp., 1974.;* Timár János: A köznevelési rendszer távlati fejlesztésének néhány kérdése. *Valóság, 1976. 1. sz.;* Monigl István: Népgazdasági tervezés – munkaerő-szükségleti tervezés – oktatástervezés. *Bp., 1978.;* Gazsó Ferenc: Iskolarendszer és a társadalmi mobilitás. *Bp., 1976.;* A. Gramsci: Válogatott pedagógiai írások. *Bp., 1959.;* Beszélgetés Szent-Györgyi Alberttel. *Valóság, 1974. 1. sz.;* Szent-Györgyi Albert: Megszívatni az agyat az alkotó munka gyönyörűségével. *In: Ember és műveltség. Szerk.: Győri György. Bp., 1976.;* Marx György: Jövőidőben. Egy fizikus írásai az iskoláról. *Bp., 1979.;* Berend T. Iván: A történelem mint tudományos diszciplína és mint iskolai stúdium. *Bp., 1978.;* Németh László: Tapasztalat- és álomátadás. *In: Sajkódi esték.*

Bp., 1974.; R. Richta: Válaszúton a civilizáció. *Bp., 1968.;* Révész András: A műszaki felsőoktatás időszerű kérdései a fejlett tőkés országokban. *OMKDK, 1965. 4. sz.;* H. Coombs: Az oktatás világválsága. *Bp., 1972.;* Műveltségkép az ezredfordulón. Szerk.: Rét Rózsa. *Bp., 1980.*

5. Értelmiségképzés és felsőfokú szakemberképzés

A Gramsci: Filozófiai írások. *Bp., 1970.;* Huszár Tibor: Gondolatok az értelmiség szociológiai jellemzőiről és fogalmáról. *In: Cselekvő ember. Bp., 1975.;* Németh László: A művelődés reformja. *In: Kiadatlan tanulmányok. Bp., 1957.;* Huszár Tibor: Értelmiségtörténet – értelmiségszociológia. *In: Történelem és szociológia. Bp., 1979.;* Gazsó Ferenc–Csákó Mihály–Liska Ilona–Molnár Péter: Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra. *In: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Bp., 1979.;* Ferge Zsuzsa–Gazsó Ferenc: A közoktatási rendszer funkciói és funkciózavarai. *Kézirat. 1979.;* Nemes Nagy József: Felsőoktatásunk térszerkezete és a területi beiskolázási arányok. *FPK. Kézirat. Bp., 1979.;* Erdész Tiborné: Összefüggések a népesség iskolázottsági szintjének változása és a tanulók továbbtanulási igényeinek alakulása között. *PKCS. Bp., 1979.;* A magyar felsőoktatás statisztikai áttekintésének néhány tanulsága. *Kézirat. 1979.;* Bajomi Iván: A felsőoktatás tervezésének problémái a pályázati rendszer tükrében. *Kézirat.*

Bp., 1979.; Olajos Árpád: Kongruenciavizsgálat. *Munkaügyi Szemle, 1976. 3–4. sz.;* Olajos Árpád: Szakképzés és foglalkoztatás. *Bp., 1978.;* Timár János: Munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra kongruenciája. *Munkaügyi Szemle, 1976. 3–4. sz.* Révész András: A mérnöki munka helye és szerepe a társadalmi munkamegosztásban. *In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szerk.: Huszár Tibor. Bp., 1978.;* Bánlaky Pál–Kérész Gyuláné–Solymosi Zsuzsa: Orvosok, orvosi tevékenységek és munkaterületek. *In: Értelmiségiek – diplomások – szellemi munkások. Szerk.: Huszár Tibor. Bp., 1978.*

6. Az értelmiség és a közművelődés

Huszár Tibor: Gondolatok az értelmiség szociológiai jellemzőiről és fogalmáról. *In: Cselekvő ember. Bp., 1975.;* Huszár Tibor: Az értelmiségiek helyzete és szerepe a közművelődésben. *Műhely, Bp., 1979. 2. sz.;* Huszár Tibor–Léderer Pál: Az értelmiség rekrutációja és funkciói. *In: Társadalmi struktúrák fejlődése. Bp., 1979.;* Andorka Rudolf–Harcsa István–Kulcsár Rózsa–Matoricz Anna: A társadalmi mobilitás alakulása és összefüggése a társadalom szerkezetével. *Bp., 1979.;* Kultúra és munkásélet. Hat európai ország tapasztalatai. Jelentés egy UNESCO-együttműködés keretében létrejött szeminárium tapasztalatairól. Szerk.; Sz. Fodor Katalin. *Bp., 1981.;* Garami László: A vidé-

ken élő értelmiség helyzete. *In: Az értelmiség jelenlegi helyzete, összetétele, fejlődésének irányai. II. k. NPJ, Bp., 1973.;* Kovács Csaba–Francia László: A fő településtípusok, népességünk társadalmi tagolódása 1942–1973. *In: Területi kutatások. Földrajztudományi Kutató Intézet. Bp., 1979.;* Dr. Barta Györgyi–dr. Beluszky Pál–dr. Berényi István: A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Különlenyomat. Bp., 1975.*

Új kérdések, megválaszolatlan dilemmák az értelmiségkutatásban

K. Marx: A hegeli államjog kritikája. *MEM I. k. Bp., 1957.;* A Gramsci: Filozófiai írások. *Bp., 1970.;* A Gramsci: Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez. *Bp., 1977.;* Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. *Bp., 1969.;* Társadalom, szerkezet, rétegződés. Szerk.: Halay Tibor és Kolosi Tamás. *Bp., 1982.;* Kolosi Tamás: A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság, 1982. 11. sz.;* Jakab Miklós: Társadalmi változás és a magyar értelmiség (1944–1948). *Bp., 1979.;* Kovács M. Mária: Közalkalmazottak – 1938–1949. *Valóság, 1982. 9. sz.;* Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szerk.: Huszár Tibor. *Bp., 1978.;* Bánlaky Pál–Kérész Gyuláné–Solymosi Zsuzsa: Orvosok Magyarországon. *Bp., 1981.;* Gy. Konrád–I. Szelényi: Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassen-

macht. *Frankfurt/a. M., 1977.;* A. W. Gouldner: Die Intelligenz als neue Klasse. *Frankfurt–New York, 1979.;* P. Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. *Bp., 1978.;* Császi Lajos: A pszichoszomatikus orvoslás. *Valóság, 1982. 12. sz.;* P. Blau: The American Occupational Structure. *N. Y. Wiley, 1967.;* Hauser Arnold: A művészet szociológiája. *Bp., 1982.;* Lőrincz Gyula: Közigazgatási fejlődésünk tendenciái és hosszútávú fejlesztési célja. *Bp., 1982.;* Politikatudományi tanulmányok. *Bp., 1982.;* M. Crozier: A bürokrácia jelensége. *Bp., 1981.*

Falu a társadalomban – társadalom a faluban

Készült az *A szocialista átalakulás jellemzői falun* címmel Kecskeméten rendezett tanácskozásra írott tanulmány, illetve az ott tartott előadás alapján.

1. A „falusi társadalom jellemzőit" körülhatárolva, Erdei Ferenc *A magyar falu* című művében rendkívül plasztikusan jelenítette meg a társadalomegész és a falvak világának a két világháború közötti évtizedeiben jellegzetes „érintkezési pontjait"; azokat a hatásmechanizmusokat, amelyek a falvak látszólag elszigetelt és mozdulatlan világán belül leképezték a társadalom szerkezetét, s ezektől nem elválaszthatóan a településtípusok hierarchikus kapcsolódását is tartósították.

Erdei hipotézise szerint a falusi társadalmak klasszikus alakzatai viszonylag egyszerű szerkezetűek. A teljesen megállapodott falvakban is viszonylag egyszerű a társadalom rendje. A „falvak társadalmát" az említett történelmi évtizedekben Magyarországon azonban meghatározóan éppen ezen egyszerű képletek hiánya jellemezte.

A falusi társadalom megállapodott faluszervezetét: a *„rendi falut"* a jobbágyszerű parasztok tömege, efölött egy vékony közvetítő réteg s az egyetlen vagy néhány családból álló úri rend viszonya jellemezte. Az urbariális falvakban a képlet annyival volt bonyolultabb, hogy a parasztság saját csoportján belül kétfelé oszlott: telkes gazdákra és földtelen zsellérekre; a kuriális falvakban pedig csak egyfajta paraszt jelenléte a jellemző: „a cselédként kötött szolgajobbágy".

„Legalul helyezkedik el a munkásság, s földművelő és ipari munkás közt nincs igazi különbség; e fölött egy vékonyabb kispolgárság következik, mely egyformán mezőgazdákból s egyéb foglalkozásúakból tevődik össze, s végül legfelül helyezkedik el egy vékony polgári réteg, amely a falu legnagyobb gazdáiból, értelmiségijeiből és tekintélyesebb iparosaiból, kereskedőkből áll." Ez a társadalmi szerkezet – hangsúlyozta Erdei – „nagyon hasonlít a városokéhoz, azonban annyival egyszerűbb, hogy teljesen áttekinthető..."

A meghatározó ok strukturális: *egyszerre kétfajta társadalmi rendszer is tagolta a falu társadalmát.* Volt ugyan olyan falutípus, amely a maga elszige-

teltségében őrizte rendi szervezetét, s volt olyan is, melyet az új tőkés viszonyok dominanciája jellemzett, e két szélső kategória között *„azonban az átmenetnek végtelen változatai helyezkedtek el"*.

2. Hogy e kijelentés ne tűnhessen kötelező retorikus fordulatnak, megemlítem Enyedi György, Beluszky Pál, Sárfalvi Béla, Lettrick Edit kutatásait a faluhálózat fejlődésének főbb jellemzőiről, a koncentráció és a szétpontozódás, a nagyságrendi struktúra változásairól, a tanyák, apró-, kis-, közép-, nagy- és óriásfalvak jellemzőiről és a régiókba való beilleszkedéséről, a falvak foglalkozási szerkezete szerinti tipizálásának lehetőségeiről, az ún. agrár-, a vegyes- és urbánus falvak jellemzőiről, a központi és alapfunkciók megkülönböztetéséről, Andorka Rudolf és Harcsa István különböző metszetekben realizált kísérleteit a községi népesség társadalom-statisztikai leírására, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének kollektív vállalkozását, amely a *Falu a mai magyar társadalomban* című művében összegeződött, Hofer Tamás írásait a falusi életmód változásairól, Wiener György, Szoboszlai György elemzéseit a helyi-területi közigazgatásról, Vági Gábor tanulmányát a településfejlesztés értékszempontjairól, Juhász Pál vizsgálatait a termelőszövetkezetek és a falvak fejlődésének kölcsönös feltételezettségéről, Márkus István szociográfiai írásait a társadalmi emelkedés motivációs hatásainak változásairól stb.

3. Az *állami hozzájárulás* döntően a célcsoportos beruházások pénzügyi alapjául szolgál. *Saját*

forrásként az érvényben levő jogszabály (1004/1970. sz. kormányhatározat) a lakosság községfejlesztési hozzájárulását, a telekadót, valamint az út- és közműfejlesztési hozzájárulást, a tanács területén működő vállalatok, ipari szövetkezetek és áfészek telekhasználati és telekigénybevételi díját, illetve a külön jogszabályokban meghatározott egyéb bevételeket, míg *megosztott forrásként* a tanács területein működő vállalatok, illetve ipari szövetkezetek, áfészek, valamint mezőgazdasági termelőszövetkezetek által fizetendő városi, községi hozzájárulást, illetve a tanácsok felügyelete alatt működő vállalatok értékcsökkenési leírásának elvont részét sorolja. Részletesebben lásd: Vági Gábor: A fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek. Budapest, 1982.; Szegő Andrea: A redisztribúció típusai és az érdekviszonyok. Szociológia, 1977. 3. sz.

4. 1978. december 31-i adatok szerint az említett településtípus falvai közül iparcikk-szakbolttal 2,2%, TÜZÉP-teleppel 20,8%, kisüzemi vízhálózattal 34,2%, csatornahálózattal 3,6%, körzeti orvosi székhellyel 26,0%, gyógyszertárral 5,1%, óvodával 47,3%, felső tagozatos iskolával 45,6% rendelkezett.

5. Az alsófokú központok 37%-ában van például iparcikk-szakbolt, 6%-ában orvosi rendelőintézet.

6. A feudalizmusban a község és a közösség még nem különült el, a község a falusi társadalom saját szerveződése volt. E közösség gazdasági alap-

zata a jobbágytelek háromnyomásos rendszerű váltott művelése, illetve a falu határában levő nemesi közbirtok – erdő, rét, legelő –, valamint a malom, magtár, kovácsműhely stb. közös használata. A falusi közösség eredendően saját „igazgatással" rendelkezett: a jegyző ősalakja „a jobbágyközségek írástudó ügynöke"; szerepkörük csak később, a központi közigazgatás kiépítésével párhuzamosan m dosul.

A jobbágyfelszabadítást követően a közösséghez tartozás alapja a földmagántulajdon, a vagyoni differenciálódással párhuzamosan azonban a falus közösségek lassú eróziója is felgyorsul. A „község" és a „termelési közösség" jogi szétválasztását az 1871. évi XII. tc., illetve az 1894. évi XII. tc. kodifikálta: az első politikai-igazgatási egységekké változtatta a községeket, a második magánjogi társulásként ismerte el a termelési közösségeket.

A falusi közösséget összetartó más szálak – a rokonsági kapcsolatok, hagyományok, az egyházközségek, a szemtől szembe kapcsolatok fegyelmező ereje, a népművészetek – az áru- és pénzviszonyok egyetemessé válásával tovább erőtlenedtek, magatartást formáló szerepük, normatív erejük azonban korántsem szűnt meg teljesen.

A falusi községek önkormányzatát a polgári Magyarország m g a Monarchia évtizedeiben többször újraszabályozta, ám az autonómia írott malaszt maradt.

Az 1950. évi I. Tanácstörvény új módon határozta meg a községi státus tartalmi ismérveit. Ezek

értelmezését s részben magukat az ismérveket is – mint erre utaltunk – az 1954. évi II. Tanácstörvényben, illetve az 1971. évben jogerőre emelkedett III. Tanácstörvényben módosította. Részletesebben lásd: Csizmadia Andor: A község. Budapest, 1949.; Hencz Aurél: A magyar falvak igazgatásának száz esztendeje 1871–1971. Szeged, 1972.; Fonyó Gyula: A községi igazgatás. Budapest, 1970.; dr. Veres Mihály idézett tanulmánya: A községi tanácshálózat fejlődésének irányai. In: A helyi-területi közigazgatás, Budapest, 1982.

7. Enyedi György: Falvaink sorsa. Budapest, 1980.

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Dabasi Nyomda (83-1397), Budapest–Dabas, 1984
Felelős vezető Bálint Csaba igazgató · Felelős szerkesztő Hegedős Mária · Műszaki vezető Sebestyén Lajos · A kötetet B. Solti Marianne tervezte · Kiadványszám 5130 · Megjelent 37,1 A/5 ív terjedelemben, Plantin betűtipusból szedve
MA 4471

ISBN 963 14 0129 4
ISSN 0324–4318